

# **Mülkiye Dergisi**

eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir.

2025 49(4)

# Mülkiye Dergisi

Mülkiyeliler Birliği Genel Merkezi Yayın Organı

Sahibi

**Mehmet Ali Yılmaz**

Genel Yayın Yönetmeni - Editör

**Nilgün Erdem**

Editör Yardımcıları

**Ekin Değirmenci- Gülçin Özge Tan- Nuray Şahin**

Alan Editörleri

**Diñer Demirkent- Emel Memiş Parmaksız- Umut Can Adısönmez-**

**Ünsal Doğan Başkır**

Türkçe Dil Editörü

**Nuray Şahin**

İngilizce Dil Editörü

**Ekin Değirmenci**

Teknik Editör

**Ekin Değirmenci**

Yazı İşleri Müdürü

**Melike Güngör**

Koordinasyon

**Elif Karakurt**

**Yönetim Yeri**

Konur Sokak No: 1 06640 Kızılay / ANKARA

Tel: (312) 418 55 72 - 418 82 98

Faks: (312) 419 13 73

mulkiyederigi.info e-posta: mulkiyederigi@mulkiye.org.tr

Kapak ve Sayfa Tasarımı

**Ergin Şafak Dikmen**

Dizgi

**Orhan Ürünçan Yücel**

Web Sayfası Sorumlusu

**Erkan Muniroğlu**

**Baskı**

Eğiten Matbaacılık

Zübeyde Hanım Mah. Süzgün Sk. No:7 Altındağ/ANKARA, Sertifika No:47083

Basım tarihi:

**15 Aralık 2025**

**Kış 2025 49(4)**

Mülkiye Dergisi, yılda dört sayı olarak yayımlanan hakemli bir dergidir, Yayın Etiği

Komitesi (COPE) üyesidir ve ULAKBİM-TR Dizin, ASOS Index ile

EBSCO-Political Science Complete veritabanlarınınca taranmaktadır.

## DANIŞMA KURULU

Mehmet Ali Ağaoğulları (AÜ, Emekli)  
Sina Akşin (AÜ, Emekli)  
H Faruk Alpkaya (AÜ, Emekli)  
Kerem Altıparmak (İnsan Hakları Okulu)  
İlker Ataç (Viyana Üniversitesi)  
Suavi Aydın (Hacettepe Üniversitesi)  
Ahmet Murat Aytaç (Ankara Üniversitesi)  
Korkut Boratav (AÜ, Emekli)  
Meral Özbek Bostancıoğlu (MSGSÜ)  
Gamze Çavdar (Colorado Eyalet Üniversitesi)  
Nur Betül Çelik (AÜ, Emekli)  
Gülten Demir (Marmara Üniversitesi)  
Yücel Demirel (Kocaeli Üniversitesi)  
Bülent Duru (Ankara Üniversitesi)  
Korkut Ertürk (Utah Üniversitesi)  
Aslı Iğsız (New York Üniversitesi)  
Cevahir Kayam (İstanbul Üniversitesi)  
Uygur Kocabaşoğlu (İzmir Ekonomi Üniversitesi)  
Levent Köker (Atılım Üniversitesi)  
Ahmet Haşim Köse (AÜ, Emekli)

Bilsay Kuruç (AÜ, Emekli)  
Ahmet Makal (AÜ, Emekli)  
Şebnem Oğuz (Başkent Üniversitesi)  
Kerem Öktem (Oxford Üniversitesi)  
Şennur Özdemir (AÜ, Emekli)  
Alev Özkazanç (AÜ, Emekli)  
Maria Pia Pedani (Venedik Ca' Foscari Üniversitesi)  
Türkan Sancar (Ankara Üniversitesi)  
Sinan Sönmez (Atılım Üniversitesi)  
Belkis Ayhan Tarhan (Lefke Avrupa Üniversitesi)  
Erel Tellal (Ankara Üniversitesi)  
Taner Timur (AÜ, Emekli)  
Gülşay Toksöz (AÜ, Emekli)  
İlhan Uzgel (AÜ, Emekli)  
Galip Yalman (ODTÜ, Emekli)  
Yavuz Yaşar (Denver Üniversitesi)  
Aybige Yılmaz (Kingston Üniversitesi)  
Filiz Çulha Zabcı (Ankara Üniversitesi)  
Erik Jan Zürcher (Leiden Üniversitesi)

## YAYIN KURULU

Ahmet Aydın Arı (Dokuz Eylül Üniversitesi)  
Ali Somel (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)  
Alper Yağcı (Boğaziçi Üniversitesi)  
Aslı Yılmaz Uçar (Leiden Üniversitesi)  
Aydın Selvioğlu (Bağımsız Araştırmacı)  
Aykut Çoban (Bağımsız Araştırmacı)  
Aziz Çelik (Kocaeli Üniversitesi)  
Boran Ali Mercan (Ankara Üniversitesi)  
Bülent Özçelik (Kapadokya Üniversitesi)  
Cengiz Ekiz (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)  
Cenk Saraçoğlu (Ankara Üniversitesi)  
Çağrı Kaderoğlu Bulut (Ankara Üniversitesi)  
Denizcan Kutlu (Namık Kemal Üniversitesi)  
Dilşad Çiğdem Sever (Ankara Üniversitesi)  
Dinçer Demirkent (Ankara Üniversitesi)  
E. İrem Akı (Ankara Üniversitesi)  
Elif Kanca (Onsekiz Mart Üniversitesi)  
Emel Memiş (Ankara Üniversitesi)  
Erdem Çolak (ODTÜ)  
Esra Sarıoğlu (Max Planck Institute)  
Ferda Dönmez (Ankara Üniversitesi)  
Fevziye Sayılan (Ankara Üniversitesi)  
Funda Hülügü (Margburg Philipps Universität)

Hasan Hüseyin Aksoy (Ankara Üniversitesi)  
Hikmet Kuran (Kapadokya Üniversitesi)  
İlkay Kara (Ankara Üniversitesi)  
M. Hakan Koçak (Bağımsız Araştırmacı)  
Meltem Kayıran (AÜ, Emekli)  
Murat Sevinç (Ankara Üniversitesi)  
Mustafa Erdem Sakınç (Université Sorbonne Paris Nord)  
Nazan Bedirhanoglu (Xavier University)  
Nilgün Toker (Türkiye İnsan Hakları Vakfı)  
Nuray Türkmen (Ankara Üniversitesi)  
O. İnan Şenses (Ahi Evran Üniversitesi)  
Onur Can Taştan (Ankara Üniversitesi)  
Pınar Dönmez (De Montfort University)  
Selman Saç (Dumlupınar Üniversitesi)  
Şenay Sabah (Ankara Üniversitesi)  
Umut Can Adısönmez (İzmir Ekonomi Üniversitesi)  
Ümit Akçay (Berlin School Of Economics and Law)  
Ünsal Doğan Başkır (İzmir Ekonomi Üniversitesi)  
Yasemin Dildar (California State University)



## **İçindekiler**

**Yeni Sayıda.....VII**

### **Makale**

**Uluslararası İlişkilerde ‘Anarşizmin Sefaleti’: Karl Marx ve Friedrich Engels’in Anarşizm Eleştirileri Işığında Teorik Bir Değerlendirme.....626**

Yasin Avcı, Doğan Arar

**Lev Troçki’nin Bürokrasi Yaklaşımı Üzerine.....662**

Nurettin Bilmez

**Erken Cumhuriyet Döneminde Uluslaştırma Uygulamaları: Tarih, Hafıza, Dil, Adlandırma, Kültür ve Mimari.....698**

Yusuf Uygur

**18 Şubat 1952’nin Ardından: Türk Basınında NATO’ya Katılıma Dair İlk Yorumlar.....724**

Buket Tekbaş, Özlem Erkmen

**Gayrimüslim Osmanlı Askerlerine Yönelik Bir Zorunlu Çalışma Biçimi Olarak Birinci Dünya Savaşı’nda “Amele Taburları”.....758**

Mihrican Zorlu Günok

**1930’lu Yıllarda Kamu Yönetimindeki Rasyonelleştirme Çalışmalarının Memur ve Memur Örgütleri Üzerine Etkileri.....788**

Selime Yıldırım

**Düzce’de Deprem Sonrası Mekânsal Örgütlenmenin Dinamikleri ve Kırılın Gruplar.....818**

Emel Coşkun, Eda Beydili Gürbüz, Cihan Ertan

**Türkiye’de Kırsal İnovasyonun Ölçülmesi: Düzey-III Bölgeleri Açısından Değerlendirme.....856**

Özgür Ateş, Burak Yardımcı

## **Kitap İncelemesi**

**İklim Krizi Kaşısında 'Yaptırmamak' İradesi: Kolektif Bir Mücadele...882**

Emre Doğan

**Türkiye'de Tarımın Kapitalistleşme Süreci Üzerine Bir İnceleme...888**

Hilal Öztürk

**Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları....**

**.....894**

## Yeni Sayıda...

Sevgili Okurlar,

Mülkiye Dergisi'nin 2025 yılı Aralık sayısı sizlerle buluşuyor. Sosyal bilimlerin farklı alanlarından makaleler ve kitap eleştirilerinden oluşan sayımız, eleştirel sosyal bilim yazınına katkı sunmaya devam ediyor. Her sayıda olduğu gibi yazılarıyla, görüşleriyle dergiye katkı sağlayan yazarlara, hakemlere ve yayının hazırlanma sürecinde bizi destekleyen tüm yayın kurulu üyelerine ve önceki editörlerimize teşekkür ederiz.

Bu sayı, sekiz araştırma makalesinden ve iki kitap eleştirisinden oluşuyor. Sayının ilk makalesi olan "Uluslararası İlişkilerde 'Anarşizmin Sefaleti': Karl Marx ve Friedrich Engels'in Anarşizm Eleştirileri Işığında Teorik Bir Değerlendirme" başlıklı makalelerinde Yasin Avcı ve Doğan Arar, uluslararası ilişkiler disiplininde ele alınan anarşizm kavramını incelemektedirler. Yazarlar, Karl Marx ve Friedrich Engels'in anarşizme yönelttiği eleştirilerin, uluslararası ilişkiler disiplininde anarşizmin sınırlarını ortaya koymada güçlü bir teorik çerçeve sunduğunu belirterek, bu disiplinindeki tartışmanın teorik sınırlılıklarını değerlendirmeye çalışmaktadırlar.

Nurettin Bilmez, "Lev Troçki'nin Bürokrasi Yaklaşımı Üzerine" başlıklı makalesinde, Troçki'nin bürokrasi olgusuna ilişkin yaklaşımını, Georg W. F. Hegel, Karl Marx, Friedrich Engels ve Vladimir I. Lenin gibi Marksist kuramcıların bürokrasiye bakışı ve eleştirel bürokrasi teorileri bağlamında incelemektedir. Bilmez, Troçki'nin bürokrasi anlayışının devrim sonrası Sovyet devletinin koşullarında geliştiğini, bürokrasiyi bir 'kast' olarak tanımladığını ve onu proletarya diktatörlüğünün yozlaşması olarak gördüğünü ifade etmekte ve Troçki'nin bürokrasi teorisinin başta Marksist bürokrasi literatüründe olmak üzere diğer bürokrasi yaklaşımları arasında da özgün bir anlam taşıdığını belirtmektedir.

"Erken Cumhuriyet Döneminde Uluslaştırma Uygulamaları: Tarih, Hafıza, Dil, Adlandırma, Kültür ve Mimari" başlığını taşıyan sayının üçüncü makalesi, Yusuf Uygur tarafından kaleme alınmıştır. Erken Cumhuriyet dönemine odaklanan bu makalede yazar, ulus-devlet inşasının mekânsal, sembolik, kültürel ve epistemolojik düzeylerde birbirini tamamlayan müdahaleler üzerinden yürütüldüğünü; devletin farklı kurum ve aktörleri arasında yüksek bir eşgüdüm gerektiren kapsamlı bir toplumsal mühendislik programı niteliği taşıdığını vurgulamaktadır. Bu yönüyle çalışma, erken Cumhuriyet döneminde

ulus inşa faaliyetlerinin yalnızca tarihsel bir dönüşüm değil aynı zamanda mekânı, hafızayı, kültürel ve toplumsal kimlikleri yeniden biçimlendiren derinlikli bir ideolojik süreç olduğunu göstermeye çalışmaktadır.

Buket Tekbaş ve Özlem Erkmen “18 Şubat 1952’nin Ardından: Türk Basınında NATO’ya Katılıma Dair İlk Yorumlar” başlıklı yazılarında, Türkiye’nin 18 Şubat 1952’de NATO’ya katılımının ardından basında yer alan haberler üzerinden kamusal söylemin nasıl inşa edildiğini ortaya koymayı amaçlamaktadırlar. Makalede yazarlar, dönemin farklı siyasal eğilimlerini temsil ettiğini düşündükleri Ulus, Vatan ve Vakit gazetelerinde yayımlanan toplam 38 haber ve köşe yazısını incelemekte ve dönemin siyasî ve toplumsal atmosferinin basına yansımalarıyla birlikte, basının yalnızca bir haber aktarıcısı değil aynı zamanda dönemin politik yönelimleri ve toplumsal hassasiyetlerini şekillendiren bir aktör olarak da nasıl konumlandığını ortaya koymaya çalışmaktadırlar.

Mihrican Zorlu Günok “Gayrimüslim Osmanlı Askerlerine Yönelik Bir Zorunlu Çalışma Biçimi Olarak Birinci Dünya Savaşı’nda Amele Taburları” başlıklı, sayının beşinci makalesinde, Osmanlı İmparatorluğu’nun daha önceki dönemlerinde de hayata geçirilen ancak Birinci Dünya Savaşı’ndaki uygulanma biçimi hayli tartışmalı olan Amele Taburları konusunu, zorunlu çalışma bağlamında ele almaktadır. Yazar, tarihsel bir olguya sosyal politika perspektifi üzerinden teorik bir temel kazandırmayı amaçlamakta ve Amele Taburları’nın varoluş koşulları, faaliyetleri ve çalışma biçimleri açısından despotik emek rejimlerinin kimi nitelikleri hakkında da ipuçları sergilediğini iddia etmektedir.

“1930’lu Yıllardaki Rasyonelleşme Çalışmalarının Memur ve Memur Örgütlerine Etkileri” başlıklı makalesinde, Selime Yıldırım ise 1930’lu yıllardaki gelişmeler çerçevesinde kamu yönetimindeki rasyonelleştirme çalışmalarının memurlar ve memur örgütleri üzerindeki belirleyici etkisini, mevzuat ve arşiv belgelerini inceleyerek kamu yönetimi disiplini bağlamında ortaya koymaya çalışmaktadır. Yıldırım, Tanzimat Dönemi’nden itibaren dönüşen memur ve memurluk mesleğinin kendi çıkarlarını savunma ve geleceğini güvence altına almaya dönük arayışlar içinde olduğunu ve kamu yönetimindeki dönüşümden en fazla etkilenen grubun memurlar olduğunu vurgulamaktadır.

Emel Coşkun, Eda Beydili ve Gürbüz Cihan Ertan tarafından kaleme alınan, “Düzce’de Deprem Sonrası Mekânsal Örgütlenmenin Dinamikleri ve Kırılğan Gruplar” başlıklı makalede yazarlar, 17 Ağustos ve 12 Kasım 1999

depremlerinden sonra Düzce'deki yeniden yapılanma, kentsel örgütlenme ve toplumsal değişim süreçlerini farklı toplumsal aktörlerin perspektifinden incelemeyi amaçlamaktadırlar. İlgililerle derinlemesine görüşmelere dayanan çalışma, kentteki kırılğan toplumsal grupları hedefleyen depreme hazırlık ve deprem sonrası koruma ve güçlendirmeye dayalı hak temelli politikalar ile bu politikaların yürütülmesinin kısıtlı olduğunu, kentin planlamasında ve yeniden örgütlenmesinde ise kapitalist sermaye birikim sürecinin ve yerel politikaların belirleyici olduğunu vurgulamaktadır.

Sayının son araştırma makalesi olan, "Türkiye'de Kırsal İnovasyonun Ölçülmesi: Düzey-III Bölgeleri Açısından Değerlendirme" başlıklı çalışma, Özgür Ateş ve Burak Yardımcı tarafından kaleme alınmıştır. Çalışmada, Türkiye kırsalında yenilikçiliğe odaklanılmakta, yeniliğin nasıl tanımlanabileceği, hangi göstergelerle ölçülebileceği ve kırsal bölgeler arasında inovasyon yeteneğinin nasıl farklılaştığı analiz edilerek, kırsalda inovasyonun teşviki için tek tip ulusal ölçekli politikalar yerine, yerel dinamiklere dayanan, bölgelerin karakteristiklerini dikkate alan, veriye dayalı ve kapsayıcı stratejilere ihtiyaç olduğu vurgulanmaktadır.

Emre Doğan, Sinan Eden'in kaleme aldığı ve Doruk Yayınları tarafından 2015 yılında yayımlanan "İklim Krizi ve Yaptırmamak" başlıklı kitabı "İklim Krizi Karşısında "Yaptırmamak" İradesi: Kolektif Bir Mücadele" başlıklı yazısında incelemektedir. Doğan, bu kitapta iklim değişikliğinin ve krizinin doğayla olan teknik kısmından ziyade siyasi ve toplumsal boyutunun ele alındığını; çözüm olarak "yaptırmamak" kavramının açıklandığını ve toplumsal hareketlerin önemine vurgu yapıldığını belirtmektedir.

Sayının son yazısında Hilal Öztürk, Selma Değirmenci tarafından yazılan ve SAV Yayınları tarafından 2021 yılında yayımlanan "Türkiye'de Tarım Kapitalistleşirken: Talepler ve Yasalar" başlıklı kitabı incelemektedir. Öztürk, kitabın tarımda kapitalist üretim ilişkilerinin tarihsel gelişimini ve bu dönüşümün sınıfsal dinamiklerini kapsamlı bir biçimde analiz ettiğini ve devletin yalnızca düzenleyici değil aynı zamanda sermaye birikimini yönlendirici tarafını görünür kılarak, tarımsal dönüşümün sınıfsal talepler üzerinden nasıl şekillendiğine dair kuramsal bir çerçeve sunduğunu belirtmektedir.

Yeni sayıda buluşmak dileğiyle...

#### **Editörler ve Yayın Kurulu Adına**

Nilgün Erdem, Ekin Değirmenci, Gülçin Özge Tan ve Nuray Şahin



# Uluslararası İlişkilerde ‘Anarşizmin Sefaleti’: Karl Marx ve Friedrich Engels’in Anarşizm Eleştirileri Işığında Teorik Bir Değerlendirme

Yasin Avcı, Selçuk Üniversitesi

ORCID: 0000-0002-1909-4778

E-Posta: [yasinavci@selcuk.edu.tr](mailto:yasinavci@selcuk.edu.tr)

Doğan Arar, Selçuk Üniversitesi

ORCID: 0000-0002-5451-9567

E-Posta: [doganarar1@gmail.com](mailto:doganarar1@gmail.com)

## Öz

Bu çalışmanın konusunu, Uluslararası İlişkiler (Uİ) disiplinindeki anarşizmin, Karl Marx ve Friedrich Engels’in anarşizm eleştirileri ışığında değerlendirilmesi oluşturmaktadır. Uİ’de anarşi kavramı teorik ve metodolojik merkeziyetine rağmen felsefi temellerinden tümüyle farklı ve pejoratif imalarla kullanılırken, 20. yüzyılın sonlarına doğru disiplinin gündemine gelen bir teori olarak anarşizm de genellikle normatif, ikincil veya marjinal bir alan olarak değerlendirilmiştir. Uİ’de anarşizm, devletsiz bir küresel toplumsal düzenin olanaklarını ve egemenlik, güç, itaat gibi kavramların eleştirisini ön plana çıkarırken, otorite ve mülkiyet karşıtı perspektifleriyle disipline alternatif bir eleştirel damar ekleme iddiasını taşımaktadır. Bu çalışmada ise Marx ve Engels’in anarşizm eleştirilerine dayanarak, Uİ’deki anarşizmin sınırları bütüncül ve sistematik bir şekilde ortaya konmuştur. Bu eleştiriler ontolojik, metodolojik ve epistemolojik olarak kategorize edilmiş ve normatif ile politik-pratik eleştiriler Uİ’nin teorik odağını aşarak doğrudan siyaset bilimi tartışmalarına içkin oldukları için kapsam dışında bırakılmıştır. Böylece çalışmada, Marx’ın *Felsefenin Sefaleti* adlı eserine doğrudan göndermeyle, Uİ’deki anarşizmin teorik ve metodolojik sınırları ‘anarşizmin sefaleti’ başlığı altında incelenmiştir. Çalışmanın ilk bölümünde Uİ’deki anarşizm; felsefi öncülleri, güncel literatürü ve temel varsayımları üzerinden ele alınmıştır. İkinci bölümde ise Marx ve Engels’in Max Stirner, Pierre-Joseph Proudhon ve Mihail Bakunin’e yönelik eleştirilerinden hareketle, Uİ’deki anarşizmin teorik ve metodolojik zaafı mercek altına alınmıştır. Metinler arası karşılaştırmalı analizin ve tarihsel eleştirinin yöntem olarak benimsendiği çalışmada Marx ve Engels’in anarşizme yönelttiği eleştirilerin, Uİ’de anarşizmin sınırlarını ortaya koymada güçlü bir teorik çerçeve sunduğu savunulmuştur. Çünkü Marksizm ve anarşizm aynı tarihsel bağlamda ortaya çıkmış, işçi hareketlerinin içinden doğmuş ve benzer sorunlara yanıt aramış düşman kardeşlerdir. Dolayısıyla Marx ve Engels’in değerlendirmeleri anarşizmin öncüllerini içeriden kavrayan bir gözle yapılmıştır. Çalışmada; Uİ’de anarşizmin devleti ilk neden, öz-örgütlenmeyi kendiliğinden çözüm, adalet ve hakları ise tarih-üstü etik

ilkeler olarak kurarak, tarihsel-maddi süreçleri ve sınıf karşıtlığını ikincilleştirdiği ve bu nedenle de Uİ'de yeni bir eleştirel damar açmak yerine disiplindeki statükonun yeniden üretimine hizmet ettiği sonuçlarına ulaşılmıştır. Bir başka deyişle, anarşizm Uİ'de bir 'eleştiri silahı' üretmiş ancak Marx'ın ifadesiyle 'silahların eleştirisi'nin yerini alamayan bir vicdan muhasebesine dönüşmüştür.

**Anahtar Kelimeler:** Anarşizm, Marksizm, Uluslararası İlişkiler, Felsefenin Sefaleti, Anarşizmin Sefaleti.

## **'The Poverty of Anarchism' in International Relations: A Theoretical Assessment in Light of Karl Marx and Friedrich Engels' Anarchism Critiques**

### **Abstract**

This study assesses anarchism in International Relations (IR) in light of Karl Marx and Friedrich Engels' critiques of anarchism. In IR, although the concept of anarchy has theoretical and methodological centrality, it has been employed in ways that diverge from its philosophical foundations and often carry pejorative connotations. Anarchism, which entered the agenda in the late twentieth century, has typically been treated as a normative, secondary, or marginal perspective. In IR, anarchism foregrounds the possibilities of a stateless global social order and the critique of sovereignty, power, and obedience, claiming —through anti-authoritarian and anti-proprietarian perspectives — to add an alternative critical current. Drawing on Marx and Engels' critiques, this study sets out, systematically, the limits of anarchism in IR. These critiques are categorized as ontological, methodological, and epistemological; normative and politico-practical critiques are left outside the scope, as they exceed IR's theoretical focus and belong to political science debates. Accordingly, with a direct reference to Marx's *The Poverty of Philosophy*, the theoretical and methodological limits of anarchism in IR are examined under 'the poverty of anarchism'. Part I discusses anarchism in IR -its philosophical premises, contemporary literature, and core assumptions. Part II analyses its theoretical and methodological weaknesses through Marx and Engels' criticisms of Max Stirner, Pierre-Joseph Proudhon, and Mikhail Bakunin. Using intertextual comparative analysis and historical critique, the article argues that these criticisms provide a robust framework for revealing anarchism's limits in IR. Because Marxism and anarchism emerged in the same historical context, from the workers' movement, and sought similar answers — making them 'fraternal adversaries' —they are uniquely positioned for internal critique. The study concludes that anarchism in IR posits the state as a first cause, treats self-organization as a self-sufficient remedy, and frames justice and rights as trans-historical ethical principles,

relegating historical-material processes and class antagonism. Consequently, rather than opening a new critical current, anarchism contributes to reproducing the disciplinary status quo. In other words, anarchism in IR forges a 'weapon of criticism,' but -borrowing Marx's phrase -becomes a moral reckoning that cannot substitute for the 'criticism of weapons'.

**Keywords:** Anarchism, Marxism, International Relations, The Poverty of Philosophy, The Poverty of Anarchism.

## Giriş

Anarşi, Uluslararası İlişkiler (Uİ) disiplininin teorik temellerini ve metodolojik yapılanmasını biçimlendiren ve sürekli yeniden tartışılan bir kavramdır. Kavram, bu teorik ve metodolojik merkeziyetine rağmen Uİ'de uzun süre felsefi temelinden farklı olarak ve pejoratif imalarla kullanılmıştır. Geleneksel Uİ teorilerinde anarşi, devletlerin sürekli bir güvensizlik içinde kendi başlarının çaresine bakmak zorunda oldukları bir 'öz-yardım' (self-help) sistemi olarak kodlanmıştır. Bu temel varsayım, başta neo-realizm (Waltz, 1979) olmak üzere, neoliberalizm ve hatta İngiliz Okulu (Bull, 1977) gibi farklı teoriler tarafından da paylaşılmaktadır. Bu teoriler, kaçınılmaz çatışma, kurumlar aracılığıyla iş birliği ya da anarşik toplum gibi varsayımlarla anarşinin sonuçlarını farklı yorumlasalar da hepsi devleti sistemdeki tek rasyonel ve egemen aktör olarak merkeze almaktadır. Bu ortak ontolojik zemin; devletin şiddet tekeli, otoriter pratiklerini ve egemenlik iddialarını uluslararası sistemin doğal, kaçınılmaz ve değiştirilemez bir zorunluluğu olarak sunmuş ve bu yolla meşrulaştırmıştır.

İşte bu noktada, Uİ'de geleneksel teorilerin merkezi otorite yokluğu olarak ele aldığı 'anarşi' kavrayışı ile bu çalışmanın önce siyaset felsefesi ardından da Uİ teorisi olarak irdelediği 'anarşizm' arasındaki temel farkı vurgulamak kritik önem taşımaktadır. Geleneksel Uİ teorileri için 'anarşi', bir sorun ve devlet-merkezli bir 'öz-yardım' sisteminin ya da 'uluslararası toplumun' varlığını meşrulaştıran statik bir durum tespitidir. Buna karşılık, 'anarşizm' felsefi bir çözüm ve mevcut statükoya yönelik eleştirel bir projedir. Geleneksel Uİ teorileri, anarşiyi 'düzensizlik', 'kaos' veya pejoratif imalarla eş anlamlı kullanırken; anarşizm, 'anarşi'yi tam tersine 'öz-örgütlenme', 'karşılıklı yardımlaşma' ve 'âdem-i merkeziyetçi' bir düzen arayışı olarak kavramsallaştırmaktadır.

Nitekim 20. yüzyılın sonlarından itibaren, Uİ'de anarşizm bir teori olarak giderek daha görünür hâle gelirken anarşi kavramı da devletin doğası, otorite ilişkileri ve küresel düzeyde alternatif toplumsal düzen arayışları bağlamında

yeniden ele alınmaya başlanmıştır. Anarşizm, devletsiz bir küresel toplumsal düzenin olanaklarını ve egemenlik, güç, itaat gibi kavramların eleştirisini ön plana çıkarırken, otorite ve mülkiyet karşıtı perspektifleriyle Uİ'ye alternatif bir eleştirel damar ekleme iddiasını taşımaktadır. Ancak Uİ'de anarşizm genellikle normatif ya da marjinal bir çerçeve olarak görülmüş, teorik ve metodolojik sınırları sistematik biçimde tartışılmamıştır (Brown, 2007; Falk, 2006; Williams, 2012; Buzan ve Lawson, 2014).

Yine Uİ'de anarşi kavramı (Waltz, 1979; Bull, 1977) ve Marksizm-anarşizm ilişkisi (Woodcock, 1986; Kinna, 2005) kapsamlı biçimde tartışılmışken, Karl Marx ve Friedrich Engels'in anarşizm eleştirilerinden hareketle, anarşizmin Uİ'deki temel varsayımlarına yönelik bütüncül ve sistematik bir çözümleme yeterince yapılmamıştır. Bu çalışmada ise tarihsel materyalizm ve teorik karşılaştırmalı eleştiri yöntemleri kullanılarak Uİ'de anarşizmin teorik sınırlarına dair bir değerlendirme yapılmıştır. Anarşizmin Uİ içindeki yerinin ve sınırlılıklarının eleştirel bir perspektiften ortaya konulması, disiplinin kavramsal haritasında yeni tartışma alanlarının açılması açısından özel bir önem taşımaktadır. Bu eleştirel değerlendirme, anarşizmin Uİ'de alternatif bir damar açma iddiasına rağmen, eleştirdiğini iddia ettiği geleneksel Uİ teorileriyle benzer ontolojik ve metodolojik zaafı paylaştığını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte Uİ'de anarşizmi en iyi değerlendirebilecek teorinin Marksizm olduğu iddia edilmiştir. Şüphesiz sosyalizm, Marksizm'e indirgenemeyecek denli geniş bir düşünsel ve politik geleneğe sahip olsa da bu çalışmada, bilinçli olarak Marksizm merkeze alınmıştır. Çünkü Marksizm ve anarşizm, 19. yüzyıl işçi sınıfı hareketlerinden doğmuş 'düşman kardeşler' olarak birbirine hem tarihsel hem de teorik olarak sıkı sıkıya bağlıdır. Her iki teori de benzer tarihsel sorunlara yanıt aramış, ancak Marksizm'in temel öncüllerini reddeden anarşizmin farklı bir yola sapmasıyla keskin teorik ayrılıklar yaşamıştır.

Tüm bu noktalardan hareketle çalışmanın ilk bölümünde anarşizmin felsefi öncüllerini takiben Uİ'de anarşizmin güncel literatürü ve temel varsayımları ortaya konmuştur.<sup>1</sup> Çalışmanın ikinci bölümünde ise Marx ve Engels'in anarşizm eleştirileri temel alınarak, Uİ'deki anarşizmin teorik ve metodolojik sınırlılıkları tartışılmıştır. Bu kapsamda, özellikle Marx'ın Pierre-Joseph Proudhon'a yönelttiği kategorik eleştiriler merkeze alınmıştır. Proudhon, 19. yüzyıl anarşizminin olduğu kadar çağdaş anarşizmin de önemli felsefi öncüllerinden biridir. Uİ'deki anarşizm de Proudhon'un devlet, mülkiyet, toplumsal düzen anlayışına dayalı ve fakat tarihsel materyalist analizi dışlayan bir zemin üzerinde yükselmiştir (McLaughlin, 2002; Prichard,

2013). Başlıkta yer alan ‘anarşizmin sefaleti’ ifadesi her ne kadar Marx’ın Proudhon’a yönelik eleştirilerinin yer aldığı *Felsefenin Sefaleti* başlıklı çalışmayı çağırırsa da çalışma kapsamında Marx ve Engels’in Max Stirner ve Mihail Bakunin gibi anarşistlere yönelik eleştirilerine de yer verilmiştir.

Sonuçta, Uİ’de anarşizmin yeni bir eleştirel teori olma iddiasının, tarihsel-maddi olarak geçersizliğine ulaşılan çalışmada Marx ve Engels’in anarşizm eleştirilerinin ontolojik, metodolojik ve epistemolojik boyutları incelenmiştir. Kuşkusuz Marx ve Engels’in anarşizme yönelttiği; ütopyacılık ile küçük burjuva sınıfsal konumlanma gibi normatif; siyasetçilik ve örgütlü mücadelenin reddi ile kurumsal-tarihsel güç ilişkilerini ahlâkileştirme gibi politik-pratik eleştiriler de anarşizmin önemli zaaflarına işaret etmektedir. Ancak bu boyutlar, daha çok siyaset bilimi ve siyasal pratik tartışmalarına içkin olduklarından, çalışmanın Uİ ekseninde yürütülen kapsamının dışında bırakılmıştır.

### **Uluslararası İlişkilerde Anarşizm: Felsefi Öncüller, Güncel Literatür ve Temel Varsayımlar**

Anarşizm, modern siyasi tarihin en radikal felsefe akımlarından ve sosyo-politik hareketlerindedir. Devlet başta olmak üzere, her türlü otorite ve hiyerarşik yapıya karşı sistematik muhalefeti ifade eden anarşizm; bireylerin özgür iradelerine sıkı sıkıya bağlı, karşılıklı yardımlaşma ve iş birliği gibi toplumsal dayanışma ilkelerini temel alan bir dönüşüm vizyonudur. Kavram etimolojik olarak, Klasik Yunanca’da bir olumsuzluk öneki olan *an* (-sız/-siz) ve *arkhos* (yönetici) sözcüklerinin birleşiminden meydana gelen *anarchia* (yönetimsizlik, iktidarsızlık) sözcüğünden türetilmiştir (Janicka, 2023). Ortaçağ Latincesinde yönetici ya da önder yoksunluğuna atıfla *anarchia* hâlini alan kavram, 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başı itibarıyla Avrupa’da modern ulus-devletin ortaya çıkması, Fransız ve Sanayi Devrimlerinin toplumsal sonuçları karşısında sosyo-politik bir nüve kazanarak çağdaş Avrupa dillerinde yer edinmiştir (Davis, 2014).

Anarşizmin felsefi savunusu ilk kez 1793’de İngiliz filozof William Godwin’in *Enquiry Concerning Political Justice and its Influence on Morals and Happiness* adlı eserinde yapılmıştır. Ahlaki mükemmellik fikrini temel alan Godwin, insan aklının özgürleşmesiyle kurum ve kuralların ortadan kalktığı ve mülkiyetin adil şekilde paylaşıldığı bir aydınlanma ütopyası kurgulamıştır (Godwin, 2013). İlerleyen süreçte anarşizm, Proudhon’un anarşist karşılıklılığı, Stirner’in egoist anarşizmi, Bakunin’in kolektif anarşizmi ve Pyotr Alekseyeviç Kropotkin’in anarko-komünizmi gibi farklı birtakım

yönelimler aracılığıyla evrilmiştir. Bu çeşitlilik anti-hiyerarşik, özgürlükçü ve eşitlikçi bir öz etrafında ortaklaşmıştır (Fowler, 1972).

Kendisini anarşist olarak tanımlayan ilk düşünür olarak Proudhon, 1840'da yayımlanan *What Is Property?: Or, an Inquiry Into the Principle of Right and of Government* adlı eserinde 'mülkiyet hırsızlıktır' (*la propriété, c'est le vol*) önermesiyle modern anarşist düşünce için bir orijin noktası oluşturmuştur (Guérin, 1970: 12). Proudhon'a göre, özel mülkiyet, üretim araçlarının tekelleşmesine yol açarak emeğin sömürülmesini beraberinde getirmekte ve despotizmi teşvik ederek bireysel özgürlükleri ortadan kaldırmaktadır. Devlet ve özel mülkiyet karşılıklı olarak birbirini besleyen otoriter yapılar olduklarından bu iki baskı mekanizmasının tasfiye edilmesi toplumun gönüllülük ve iş birliği temelinde sil baştan örgütlenmesini mümkün kılacaktır (Proudhon, 1994).

1846'da yayımlanan *The System of Economic Contradictions, or The Philosophy of Poverty* adlı eserinde kapitalist üretim ilişkilerinin içsel çelişkilerini inceleyen Proudhon'a göre, kapitalizmin dinamikleri bir yandan toplumsal üretimi artırırken diğer yandan eşitsizlikleri derinleştirmektedir. Ne serbest piyasa kapitalizminin ne de merkezîyetçi sosyalizmin toplumsal problemlere çözüm üretmeyeceğini savunan Proudhon, alternatif olarak geliştirdiği karşılıklılık ilkesi (*mutualism*) doğrultusunda, bireylerin kendi iradeleriyle örgütlenabildikleri ve karşılıklı iş birliği temelinde ekonomik işleyişi kolektif biçimde düzenledikleri bir toplumsal model tasavvur etmiştir (Proudhon, 2012).

1863'te yayımlanan *The Principle of Federation* adlı eserinde devletin merkezîyetçiliğinin bireysel özgürlükleri kısıtladığını, sınırsız özgürlüklerin de toplumsal düzenin istikrarını zedelediğini savunan Proudhon, bu paradoksun üstesinden gelmek adına geliştirdiği federasyon fikriyle toplumsal dayanışma ile bireysel özgürlüklerin garanti altına alınması arasında bir denge kurmayı amaçlamıştır. Federasyon, ne birliğin tekliği içinde özgürlüğün yutulduğu ne de özgürlüklerin mutlaklığı içinde birliğin ortadan kaldırıldığı bir düzen anlayışı olarak karşılıklılık ilkesinin siyasal alandaki yansımasıdır. Bireysel özgürlük ve toplumsal bütünlük arasındaki yapısal gerilimi aşmaya yönelik çoğulcu ve adem-i merkezîyetçi bir toplumsal model olarak konumlanan federasyon; ortak meselelerde de yardım ve iş birliğini kurumsallaştıracaktır (Vernon, 1979).

Max Stirner, 1844'te yayımlanan *The Ego and its Own* adlı eserinde tüm toplumsal kurumları ve ahlaki normları bireyin özgürlüğünün önünde bir

engel olarak değerlendirerek kutsal soyutlamalara karşı bir eleştiri kaleme almıştır. Stirner'a (1995) göre, eşsiz ve tekil varlık olan insan hiçbir aşkın dini ve siyasal otorite tarafından sınırlandırılmamalı ve Tanrı, devlet, toplum, ahlâk gibi 'hayaletler'in (*spooks*) tahakkümünden kurtulmalıdır. Stirner'ın anarşizminde 'egozim' (*egoismus*) kavramı önemli bir yer tutmaktadır. Birey, mülkiyetini elinde bulundurduğu varlığını ve hayatını kendi çıkarları doğrultusunda özgürce kullanmalıdır. Stirner'ın mülkiyet anlayışı da bireyin bedenini, düşüncelerini, yaratıcılığını ve eylemlerini özgür iradesiyle yönetebilmesine dayanmaktadır. Özgürleşmenin yolu bireyin kendisini 'biricik' (*der einzige*) olarak kavramasından geçmektedir. Stirner toplumsal ilişkilerin gerekliliğini tamamen reddetmemiş ve devlete alternatif olarak geliştirdiği 'biriciklerin birliği' (*verein von egoisten*) kavramıyla bireylerin öz çıkarlarına ve gönüllülük esasına dayalı olarak sürekli yenilenen bir ilişki türü önermiştir (Paul, 1985: 142). Biriciklerin birliği kalıcı bir kurum ya da otorite olarak anlaşılmamalı ve varlığı yalnızca bireyler arzu ettiği sürece devam eden bir etkileşim olarak okunmalıdır.

Pyotr Alekseyeviç Kropotkin, anarko-komünist perspektifini *The Conquest of Bread* (1892), *Fields, Factories, and Workshops* (1898) ve *Mutual Aid: A Factor of Evolution* (1902) adlı eserlerinde sistematize etmiştir. Kropotkin, Charles Darwin'in evrim kuramından esinlenerek tasarladığı ve etik ile bilimsel yaklaşımı birleştirme gayesi güttüğü 'karşılıklı yardımlaşma' (*mutual aid*) kavramıyla, doğada yaşam mücadelesinin yalnızca güçlülerin hayatta kalmasını sağlayan bir rekabetten ibaret olmadığını; bu mücadelenin iş birliği ve dayanışmayı da zorunlu kıldığını ileri sürmüştür. Thomas Hobbes'un insanı insanın kurdu olarak ele alan anlayışının aksine, insan doğasının özünde iş birliği ve dayanışmaya meyilli olduğunu savunan Kropotkin (1902), bu tezini köy komünleri, klanlar, lonca örgütleri, özgür Rönesans kentleri ve kar amacı gütmeyen gönüllü kolektif yapılar gibi tarihsel örneklerle desteklemiştir. Kropotkin'in siyasi anarşizminde, başından beri hiyerarşik yapı ve baskıcı zihniyete sahip olan devlet, toplumsal eşitsizliğin sürdürülmesine ve yönetici sınıfların ayrıcalıklarının korunmasına hizmet eden bir araçtır. Devletin ortadan kaldırılmasını özgürlüğün önkoşulu olarak kabul eden Kropotkin, Marx'ın proletarya diktatörlüğü düşüncesine karşı çıkmıştır. Kropotkin'e göre formu fark etmeksizin her otorite yeni bir tahakküm ve sömürü düzeni yaratacaktır. Kropotkin, anarşizminin ekonomik boyutunda ise Marx'ın sosyalist aşama için öngördüğü 'herkesten yeteneğine göre, herkese ihtiyacına göre' ilkesini esas almaktadır. Ancak Kropotkin merkezi planlamayı reddetmiş ve yerel komünler ile üretici birliklerinin federatif örgütlenmesine dayalı olarak değerlendirdiği bu ilkenin, sosyalist aşamanın

gerçekleşmesi beklenmeksizin doğrudan hayata geçirilmesi gerektiğini savunmuştur (Kropotkin, 1970).

1867’de yayımlanan *Federalism, Socialism, Anti-Theologism* adlı eserinde Bakunin, merkeziyetçi devlet yapısı yerine, gönüllü şekilde bir araya gelen toplumsal gruplardan oluşan kolektivist bir federalizm fikri üzerinde durmuştur. Federalist sistemde toplumsal eşitliğin ancak kolektif mülkiyet ile sağlanacağını iddia eden Bakunin, üretim araçlarının toplumun tüm üyeleri tarafından ortaklaşa kullanılması gerektiğini savunmuştur. Bakunin özgürlüğü, toplumsal bir olgu olarak kavramış ve bu temel birey hakkının ancak başkasının hakkının da gözetildiği kolektif bir düzen ölçüsünde anlam kazanacağını vurgulamıştır (Dolgoft, 1972: 102-147). Bakunin (1990), 1873’te yayımladığı *Statism and Anarchy* adlı eserinde devleti doğası gereği ayrıcalıklı sınıfların çıkarlarını önceleyen sömürü sisteminin aygıtı olarak tanımlamıştır. Bakunin’e göre, devletin varlığı, toplumu yöneten azınlık ve yönetilen çoğunluk olarak ikiye bölerek kaçınılmaz bağımlılık ilişkilerini açığa çıkarmaktadır. Dolayısıyla sömürmek ve yönetmek arasında herhangi bir fark yoktur (Eckhardt, 2002: 318). İktidar ve otorite yapılarının çözülmesi ancak radikal bir devrimci hareket aracılığıyla mümkün olacağından Bakunin’in anarşizmi devrimci bir nitelik taşımaktadır. Yıkımı yaratıcı bir tutku olarak ifade eden Bakunin’e göre, devrim fikri özgür ve eşitlikçi bir toplum için kaçınılmazdır. Bakunin bireyin sömürsünü meşrulaştırması nedeniyle dini inanç sistemlerini de özgürlüğün en büyük düşmanı addetmiştir. Bakunin’e göre din-hukuk ve siyasi otorite organik bir bağ içindedir ve insan bu iki olgunun prangalarından kurtulabildiği oranda özgürdür (Shatz, 2003: 36-38). 1882’de yayımlanan *God and the State* adlı eserinde Bakunin (2012), Tanrı varsa insanın köle olduğunu ve insanın özgür olması için Tanrı’nın yok olması gerektiğini savunmuştur.

Anarşizm bu felsefi öncüller çerçevesinde 19. yüzyılın sonundan itibaren sosyal bilimlerin farklı disiplinlerinde tartışılmaya başlanmıştır. U’de ise anarşizm, devlet-merkezli ana akım teorilerin hâkimiyeti nedeniyle uzun yıllar görmezden gelinmiştir. U’de anarşi kavramı da devletlerarası sistemin merkezi ve üstün bir otoriteden yoksun olma durumunu betimlemek için kullanılmıştır (Bull, 1977: 51-73; Waltz, 1979: 91). 1970’li yıllarla birlikte küresel siyasette çokuluslu şirketlerin, sivil toplum örgütlerinin, terör örgütlerinin ve hatta bireylerin ön plana çıkışıyla aktör çeşitliliğinin artması; bilgi-iletişim teknolojilerinde yaşanan devrimsel ilerlemeler; insani krizler ve uluslararası müdahaleler; iklim değişikliği, salgın hastalıklar, göç, gıda güvenliği gibi çevresel gelişmelerin etkisiyle yükselen çoğulcu eleştirel

yaklaşımlar, anarşizmin Uİ'nin gündemine girişine zemin hazırlamıştır (Parkinson, 1977). Bu bölümün devamında Uİ'deki anarşizm literatürü kapsamında sunulan çalışmalar; en çok atıf alan ve anarşizmin temel varsayımlarının kategorik olarak çıkarılabildiği çalışmalardır.

Uİ'de anarşizm ile ilgili ilk çalışma *The Tradition of Philosophical Anarchism and Future Directions in World Policy* başlığıyla Thomas G. Weiss tarafından yayımlanmıştır. Anarşizmin çatışma çözümü ve barış çalışmalarına olası katkılarını değerlendiren Weiss (1975), dünyadaki savaş, şiddet, yoksulluk, adaletsizlik, ekolojik istikrarsızlık, yabancılaşma gibi problemlerin devlet-merkezli sistem içinde çözüme kavuşturulamayacağını ve yeni bir küresel siyasal düzen tasavvurunun gerekli olduğunu belirtmiştir. Anarşizm, bireysel özerklik ile toplumsal sorumluluğu uzlaştırma çabası, otorite karşıtı söylemi, ekolojik duyarlılığı, eşitlikçi ekonomi anlayışı, iş birliğini öne çıkarması gibi özellikleriyle hem değerler temelinde hem de toplumsal dönüşüm stratejileri bağlamında Uİ'ye önemli bir perspektif kazandırmaktadır.

Richard A. Falk *Study of Future Worlds* başlıklı çalışmasında devlet-merkezli Westphalia sisteminin yetersizliklerini teşhis ederek anarşist bir dönüşüm vizyonu ortaya koymuştur. Falk (1975), büyük ölçekli toplumsal şiddetin minimize, sosyal ve ekonomik refahın maksimize edilmesi; temel insan hakları ve siyasal adalet koşullarının iyileştirilmesi; doğal kaynakların korunması da dâhil olmak üzere, çevresel kalite standartlarının yakalanması gibi hassasiyetlerle geleceğe dönük bir dizi kademeli reform önerisinde bulunmuştur. Falk (1978), *Anarchism and World Order* başlıklı çalışmasında ise anarşizmi devlet karşıtlığı şeklindeki dar anlamının ötesinde değerlendirerek, küresel düzeyde alternatif örgütlenme modeli olarak tanımlamıştır. Anarşizm devletçi sosyalizmin ve liberalizmin aksine; adalet ve toplumsal düzeyde özgürleşmenin önünü açma potansiyeline sahiptir. Anarşizm Uİ'ye; yerelden küresele doğru yayılan adem-i merkezietçi örgütlenmeler, gönüllü iş birliği ve adaleti merkeze alarak devlet sonrası (*post-statist*) dünya düzeninin yeniden inşası gibi konularda katkı sağlayabilecek potansiyelindedir. Falk anarşizmi ütopyacı bir yanılsama olarak değil, mevcut devlet sisteminin içinde bulunduğu krizler karşısında ve küresel reform arayışlarında dikkate alınması gereken dönüştürücü bir araç olarak konumlandırmıştır. Falk (2010), *Anarchism without 'Anarchism': Searching for Progressive Politics in the Early 21st Century* başlıklı çalışmasında da anarşizmin reel sosyalizmin başarısız olmasıyla ortaya çıkan ideolojik boşluğu doldurabilme ve hem ulusal hem de küresel ölçekte dönüştürücü bir etki yaratabilme potansiyeline değinmiştir.

Scott Turner (1998), *Global Civil Society, Anarchy and Governance: Assessing an Emerging Paradigm* başlığıyla yayımladığı çalışmasında Uİ'deki hâkim realist ve devlet-merkezli paradigmayı eleştirmiştir. Turner, Kropotkinci gönüllü iş birliği ve şiddet içermeyen küresel sivil toplum fikrinin realizmin Hobbesçu argümanlara dayanan şiddet ve anarşi anlayışına karşı güçlü bir alternatif sunduğunu belirtmiştir. Turner (2010), *Anarchist Theory and Human Rights* adlı çalışmasında anarşizm ile liberalizm tarafından empoze edilen insan hakları söylemi arasındaki ilişkiyi eleştirel biçimde tartışmıştır. İnsan hakları, liberalizmde ortaya konduğu hâliyle bireyi devlete karşı koruyan fakat aynı zamanda devletin otoritesini meşrulaştıran bir şekilde işlemektedir. Anarşizm ise insanların sahip olduğu hakların birey-devlet ikiliğinden bağımsız, kolektif ve pratik dayanışma ilkeleri üzerinden yeniden formüle edilen özgürleşim vizyonu ile insan hakları söylemine karşı güçlü bir alternatiftir.

Alex Prichard (2007), *Justice, Order and Anarchy: The International Political Theory of Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865)* başlıklı çalışmasında Proudhon'un Uİ'de hak ettiği değeri görmediğinden yakınmıştır. Bir başka çalışmasında Prichard (2010a), anarşizmin devlet karşıtı bir gündem oluşturarak küresel siyasetteki hiyerarşi ve tahakküm ilişkilerini analiz etmek için faydalı bir çerçeve sağladığını dile getirmiştir. Prichard (2010b), *David Held is an Anarchist* başlıklı çalışmasında ise, devletin ortadan kalkması ve hiyerarşik olmayan yönetim yapılarını özendirilmesi gibi argümanlarıyla kozmopolitan demokrasi teorisinin anarşizmle benzerliğine dikkat çekmiştir. Prichard (2011), *What can the Absence of Anarchism Tell us About the History and Purpose of International Relations?* başlıklı çalışmasında Uİ'nin devlet odaklı olduğunu ve bunun Hans J. Morgenthau gibi disiplinin öncü isimleri tarafından tescillendiğini belirterek anarşizmin disiplinindeki mitleri yapı-söküme uğratan post-devletçi yaklaşımları teşvik edebileceğini ileri sürmüştür. Prichard (2012), *Anarchy, Anarchism and International Relations* başlıklı çalışmasında Uİ'de anarşinin; iş birliğini kısıtlayan, devletleri çıkarlarını ve güçlerini maksimize etmeye yönelten bir unsur olarak kavranmasına karşı çıkmıştır. Prichard anarşiyi, bireylerin dış politika yapıcılarının ihtiyaç duymadan küresel siyasete doğrudan katılmalarına imkân tanıyan bir araç olarak tanımlamıştır. Prichard (2013), bir başka çalışmasında Proudhon'un anarşiyi yerel ve küresel düzeyde adalet ve düzen gibi erdemlerle ilişkilendiren vurgularını Uİ ile buluşturarak, anarşist bir Uİ teorisi taslağı geliştirmiştir. Prichard ve Jonathan Havercroft (2017) beraber kaleme aldıkları *Anarchy and International Relations Theory: A Reconsideration* başlıklı çalışmada Uİ'de anarşinin doğa durumu

ve toplum sözleşmesi teorisiyle ilişkilendirilmesinin kavramın potansiyelini sınırladığını ifade etmişlerdir. Yazarlar anarşiyi her devletin kendi başının çaresine baktığı bir öz-yardım (*self-help*) üzerinden okumak yerine kavramı öz-örgütlenme (*self-organization*) bağlamında kurgulamışlardır.

Philip G. Cerny ve Prichard (2017) *The New Anarchy: Globalisation and Fragmentation in World Politics* başlıklı çalışmalarında, küreselleşme sürecinin anarşi problemini ortadan kaldırmadığını; aksine, onu daha da derinleştirerek işlevsel farklılaşma, çok-ölçeklilik, parçalanma, farklı manzaralar, yeni güvenlik ikilemi ve yeni ortaçağcılık gibi kavramlarla anılan çok boyutlu gerilimleri beraberinde getirdiğini vurgulamışlardır. Yazarlara göre bu dönüşüm ya merkezsiz ve çoğulcu bir dünya düzeninin kurulmasıyla sonuçlanacak, ya da dünyayı bitmek bilmeyen bir anomi girdabına sürükleyecektir.

Prichard (2020), *Anarchism and Global Ethics* başlıklı çalışmasında anarşinin Uİ teorilerinde Hobbesçu doğa durumundan hareketle barbarlıkla özdeşleştirildiğini ve anarşizminde disiplinden sistematik biçimde dışlandığını belirtmiştir. Prichard kavramın özgürleştirici-çoğulcu yönünü öne çıkarmış ve her türlü otoriteyi reddeden anarşizmin farklı 'iyi' kavrayışlarına izin veren etik anlayışına dikkat çekmiştir. Adaletin topluma içkin olduğunu vurgulayan Prichard'a göre, küresel adalet devletlerarası düzenden ziyade, müzakereci ve katılımcı pratikler aracılığıyla inşa edilebilecektir. Prichard (2022) bir başka çalışmasında ise anarşizmi; şiddet, iklim değişikliği ve küresel yönetim gibi meseleler üzerinden tartışmıştır.

Erika Cudworth ve Stephen Hobden (2010), *Anarchy and Anarchism: Towards a Theory of Complex International Systems* başlıklı çalışmalarında, Uİ'deki anarşi söylemini karmaşıklık teorisi ile anarşizm üzerinden yeniden kavramsallaştırmayı önermişlerdir. Uİ'de neo-realizmin uluslararası sistemde herhangi bir üst otoritenin yokluğu şeklinde yani düzensizlikle ilişkilendirdiği anarşi anlayışının eksiklerine değinen yazarlar uluslararası sistemin karmaşık uyumlu bir nitelikle ele alınmasını önermişlerdir. Kropotkin'in karşılıklı yardım ve Murray Bookchin'in sosyal ekoloji kavramlarını harmanlayan Cudworth ve Hobden, düzenin belli bir otorite kaynağına dayanmaksızın kendiliğinden örgütlenebileceğini ileri sürmüşlerdir.

Chris Rosedale (2010), *Anarchy is What Anarchists Make of it: Reclaiming the Concept of Agency in IR and Security Studies* başlıklı makalesinde, Uİ'de özellikle güvenlik çalışmalarına yönelik eleştirel yaklaşımların amil

anlayışlarında hâlâ devlet merkezli bir çerçeve ürettiklerini vurgulamıştır. Saul Newman (2010), *The Politics of Postanarchism* başlıklı çalışmasında anarşizmi tüm kurumsal ve söylemsel iktidar biçimlerine karşı bir eleştiri olarak tanımlamıştır. Devlet meşru şiddet kullanma tekeline sahip olan güç olmasının yanında, gündelik hayatta ve bilgi üretim süreçlerinde yeniden üretilen çok katmanlı bir aygıttır. Newman (2011), *Crowned Anarchy: Postanarchism and International Relations Theory* başlıklı çalışmasında anarşiyi uluslararası sistemin karakteristik bir özelliği olarak tanımlayan realizm ile devletsiz, özgürlükçü, eşitlikçi bir toplumsal düzenin ereği olarak ele alan anarşizm arasındaki keskin ayrımı incelemiştir.

Zaheer Kazmi (2012), *Polite Anarchy in International Relations Theory* adlı çalışmasında anarşiyi yalnızca olumsuz ve kaotik bir yokluk durumu olarak değil, karşılıklı nezaket pratikleri üzerinden şekillenerek diplomatik düzeni mümkün kılan olumlu bir zemin olarak ele almış ve 'nazik anarşi' (*polite anarchy*) kavramsallaştırmasını geliştirmiştir. Shelagh Roxburgh (2018), *Against Soft Anarchism: Challenging Liberal Cooptations of Anarchism in International Relations Theory* başlıklı makalesinde Uİ mensuplarının teoride ve pratikte devletten kopuşu başaramadığını ve dolayısıyla sulandırılmış bir anarşizmden öteye gidilemediğini belirtmiştir. Roxburgh, Uİ'de devlete ve merkezi otoriteye karşı eleştiri yükseltmeden yapılan iş birliği gibi vurguların liberal küresel yönetim söylemine katkıda bulunduğunu ileri sürmüştür. Carl Levy (2018), *Anarchism and Cosmopolitanism* adlı çalışmasında kozmopolitanizmi anarşizm bağlamında incelemiştir. İmparatorlukların ve hegemonik güçlerin tepeden inmece kozmopolitanizmini eleştiren Levy, anarşizm tarafından savunulan aşağıdan yukarı, sınır tanımaz ve merkezi olmayan bir kozmopolitanizm fikrini savunmuştur.

Ruth Kinna (2019), *The Government of No One: The Theory and Practice of Anarchism* başlıklı çalışmasında, anarşizmin kötü bir şöhrete sahip olduğunu ve genelde keşmekeşlik, kaos, düzensizlik gibi pejoratif ifadelerle birlikte anıldığı vurgulamıştır. Anarşizm, gönüllü birliktelik, federasyon ve karşılıklı yardımlaşma üzerine kurulu düzenli ve etik temelli toplumsal organizasyonu amaçlamaktadır. Yine anarşizm sömürgecilik karşıtı mücadelelerden ekolojik hareketlere kadar geniş bir yelpazede direniş biçimlerini etkilemektedir. Alexandre Christoyannopoulos (2022), *An Anarcho-Pacifist Reading of International Relations: A Normative Critique of International Politics from the Confluence of Pacifism and Anarchism* başlıklı çalışmasında, uluslararası düzenin yapısı ve siyasi şiddetin çoklu etkileri gibi konularda hem anarşizmin hem de pasifizmin Uİ'de göz ardı edildiğini iddia

etmiştir. Şiddetin fetişleştirilmesi, sistemik militarizme yönelim, devletler tarafından dayatılan sömürünün tezahürleri ve siyasi faillığe ilişkin görüşleri çerçevesinde anarko-pasifist bir yaklaşım geliştiren Christoyannopoulos, Uİ'deki yerleşik ortodoksinin gözden geçirilmesi gerektiğini savunmuştur.

John Rusche (2022), *Imagining Peace Outside of Liberal Statebuilding: Anarchist Theory as Pathway to Emancipatory Peacefacilitation* başlıklı makalesinde, liberalizmin dünya barışını tesis etme noktasındaki başarısızlıklarını ele alarak, Uİ'deki alternatif barış tahayyüllerini tartışmıştır. Devlet merkezli liberal barış inşası sürecinin toplumlarda yeni çatışma dinamiklerini ürettiğini ve mevcut eşitsizlikleri derinleştirdiğini bildiren Rusche'ye göre, eleştirel barış literatürü de mevcut güç ilişkilerini betimlemekten öteye gidememiştir. Barış inşası yerine adem-i merkezîyetçilik, öz-yönetim, doğrudan eylem gibi anarşist ilkeler üzerine temellendiği barış kolaylaştırıcılığı (*peacefacilitation*) kavramını ortaya koyan Rusche, anarşizmin hem liberal müdahaleciliğin dayatmalarına hem de devletin yapısal şiddetine karşı barış pratiklerine katkı sağlayabileceğini ifade etmiştir.

Uİ'de anarşizme dair literatürden anarşizmin temel varsayımlarını çıkarsayarak sıralamak mümkündür.

- i) Anarşizm, devlet merkezli anlayışın eleştirisi ve yerine devletsiz bir düzen arayışının konulması üzerine bina edilmiştir. Uİ'de anarşizm Westphalia sisteminin meşru şiddet tekeline sahip devlet formu üzerinden kurgulanmış yapısının, küresel sorunları çözmek bir yana, bu sorunları bizzat yeniden ürettiğini savunmaktadır. Anarşizm devletin yerine yerel komünlerin, federatif birlikteliklerin, gönüllü iş birliğinin ve adem-i merkezîyetçi örgütlenmelerin geçirilmesini önermektedir.
- ii) Anarşizm, Uİ'de anarşi kavramının yeniden tanımlanması gerekliliğini ileri sürmektedir. Uİ'de anarşinin düzensizlik ve öz-yardım ile eşitlemesine karşı çıkan anarşizm bu kavramı iş birliğine, alternatif düzen biçimlerine ve kendiliğinden örgütlenmeye imkân tanıyan bir zemin olarak görmektedir. Anarşi kaotik bir yokluk hâli değil, düzen üretebilecek toplumsal bir kapasite olarak anlaşılmalıdır.
- iii) Anarşizm hem ulusal hem de uluslararası düzeyde hiyerarşik ilişkilerin ve merkezi otoritenin reddine vurgu yapmaktadır. Anarşizmde otoritenin yerini yatay ilişkiler, karşılıklı nezaket, gönüllü iş birliği ve adem-i merkezîyetçi yapılanmalar almaktadır.

- iv) Anarşizm, etik ve normatif bir çerçeveye sahiptir. Anarşizm, bireysel özerklik ile toplumsal sorumluluğu birleştirme iddiasındadır. Bu bağlamda anarşizm adaletin devletlerarası düzenden ziyade, müzakereci ve katılımcı pratikler aracılığıyla topluma içkin biçimde inşa edilebileceğini savunmaktadır. Anarşizm, liberalizmin birey-devlet ikiliğine hapsolmuş insan hakları söylemine karşı, hakların kolektif dayanışma ve pratik özgürleşim vizyonu üzerinden yeniden formüle edilmesini önermektedir.
- v) Anarşizm, yeni bir barış ve özgürleşme perspektifi öne sürmektedir. Anarşizmde liberal barış inşasına karşılık barış kolaylaştırıcılığı gibi alternatif kavramsallaştırmalar geliştirilmiştir. Burada barış, devletlerin yukarıdan aşağıya inşa ettiği bir süreç olarak değil, toplumların tabandan inisiyatifleriyle mümkün görülen bir pratik olarak tanımlanmaktadır. Bu çerçevede şiddeti reddeden pasifist eğilimler ile toplumsal direniş biçimlerini içeren radikal yaklaşımlar bir arada bulunmaktadır.

Ul’de anarşizmin bu beş temel varsayımı, ilk bakışta devlet merkezli yaklaşımlara güçlü bir alternatif sunuyor gibi görünmektedir. Ancak söz konusu varsayımlar, tarihsel materyalist bir bakış açısından incelendiğinde ciddi teorik ve metodolojik zaafı taşımaktadır. Marx ve Engels’in anarşizme yönelttikleri eleştiriler, bu varsayımların neden kavramsal soyutluk, tarihsel körlük, yönetsel yetersizlik ve pratikten kopuş gibi sorunlarla malul olduğunu göstermektedir. Bu nedenle çalışmanın ikinci bölümünde, Marx ve Engels’in anarşizm eleştirilerinden hareketle, Ul’de anarşizmin hangi açılardan ‘sefalet’ içinde olduğu tartışılmıştır.

### **Uluslararası İlişkilerde ‘Anarşizmin Sefaleti’: Yeni Gibi Görünen Eski Çıkmazlar**

Marx ve Engels’in anarşizme yönelik eleştirilerinin, Ul’de anarşizmin sınırlarını tartışmak için işlevsel olmasının birkaç temel nedeni vardır. Öncelikle, Marksizm ve anarşizm aynı tarihsel bağlamda ortaya çıkmış, işçi hareketlerinin içinden doğmuş ve benzer sorunlara yanıt aramış düşman kardeşlerdir. Dolayısıyla Marx ve Engels’in değerlendirmeleri anarşizmin öncüllerini içeriden kavrayan bir gözle yapılmıştır (Guerin, 1981: 10). İkinci olarak, bahse konu eleştirel değerlendirmeler belirli düşünürlere yöneltilmiş gibi gözükseler de aslında devlet, otorite, sınıf, tarih, yöntem ve siyaset gibi daha geniş kategorileri temel almıştır. Bu kategoriler anarşizmin Ul’deki açmazlarını açıklamaya uygundur. Son olarak, Marx ve Engels’in Stirner, Proudhon ve Bakunin’e yönelttikleri eleştirilerde ortaya çıkan açmazlar,

Uı'de anarşizmin tekrar eden sorunlarıyla büyük ölçüde örtüşmektedir. Bir diğer anlatımla anarşizm açısından yeni gibi görünen hususlar aslında ilgili teorinin geçmiş çıkmazları ve güncel sefaletine karşılık gelmektedir.

### *Ontolojik Eleştiriler*

Marx ve Engels'in anarşizme yönelik eleştirilerinin ilk kategorisi ontolojiye dairdir. Burada kastedilen anarşizmin; topluma, tarihe ve insan doğasına ilişkin en temel varsayımlarındaki sorunlardır. Marx ve Engels'e göre anarşizm toplumsal gerçekliği ya bireyin saf varlığına indirgemiş ya da toplumsal kurumları tarih dışı sabit kategoriler olarak kavramıştır. Ontolojik eleştirileri üç başlık altında toplamak mümkündür: Tarihsellik ve toplumsal oluş (totalite) körlüğü; Robinsontari birey antropolojisi ve sınıfın-sınıfsal karşıtlığın ontolojik dışlanması.

#### i) Tarihsellik ve Toplumsal Oluş (Totalite) Körlüğü

Anarşizmin önemli bir ontolojik zaafı, kavramları ve kurumları sanki ebedî ve değişmezlermiş gibi ele almasıdır. Proudhon'un mülkiyet, işbölümü veya kredi gibi kavramları evrensel kategoriler olarak incelemesi bunun tipik örneğidir. Marx'a göre bu ontolojik kategoriler tarihsel üretim ilişkilerinin ürünü olarak belli toplumsal koşullarda ortaya çıkıp gelişmiştir ve koşullar değiştiğinde ortadan kalkmaları olağandır. Anarşizm bu tarihsel ve toplumsal oluşu gözden kaçırarak *totalite*'yi yani toplumsal bütünlüğü kavrayamamıştır. Bu nedenle anarşizm maddi üretim ilişkilerini açıklamak yerine ontolojik olarak soyut ilke ve formüller etrafında dönüp durmuştur.

Marx, Proudhon'un toplumsal kategorileri ebedî düşünceler gibi ele aldığını ve bu kategorilerin tarihsel hareketini açıklamak yerine bunları hazır olarak verilmiş-verili kabul ettiğini belirtmiştir (MECW6, 2010: 162-163). Marx ve Engels, Stirner'in bireyi ve kavramları tarihsiz soyutlamalar düzeyine çektiğini vurgulamıştır. Stirner için tarih, yalnızca düşünce kategorilerinin hayaletvari yürüyüşüdür (MECW5, 2010: 130). Dolayısıyla anarşizmin ontolojik sabitleştirmesi, yalnızca kavramların kökenini değil, aynı zamanda aralarındaki mülkiyet, devlet ya da uluslararası düzen gibi içsel bağları da koparmış ve ortaya birbirine eklenmemiş, kendinden menkul özler manzarası çıkmıştır.

Uı'de anarşizm de ontolojiyi tarihsizleştirerek ele almaktadır. Anarşizmin devletin olmadığı, eşitlikçi ve adem-i merkezîyetçi bir küresel düzen idealine eşitlenmesi, devlet ve egemenlik gibi kavramların tarihsel oluşumunu dikkate almadan yapılmıştır. Falk'ın (1978) devlet sonrası düzen

tahayyüllerinde veya Prichard'ın (2007) Proudhon'dan esinle geliştirdiği adalet ve anarşi temelli uluslararası düzen taslaklarında devlet, tarihsel özgüllüğü olan bir toplumsal ürün yerine sanki ebedî ve tek biçimli bir olguymuş gibi karşılaştırılmıştır. Weiss (1975) anarşizmi, küresel barış ve adalet sorunlarını çözebilecek bir alternatif olarak sunarken, devlet merkezli düzenin doğal kriz üretici özelliğini mutlak bir sabite indirgemıştır. Rossdale'in (2010) özneyi devlet-merkezli güvenlik anlayışının karşısına koyarken kavramı tarihsel bağlamından bağımsızlaştırması ya da Kazmî'nin (2012) nazik anarşiyi tarih dışı etik kodlar üzerine inşa etmesi de aynı ontolojik zaafı tekrar etmiştir. Cerny ve Prichard'ın (2017) yeni anarşi tartışmalarında parçalanma ya da çok ölçeklilik gibi göstergeler, kapitalist dünya pazarının tarihsel mantığından koparıldığında, anarşi sanki her bağlamda aynı kalan bir arka plan ontolojisiymiş gibi sunulmuştur. Kinna'nın (2019) anarşizmi etik topluluk ideali olarak kuran yaklaşımı, etiği toplumsal üretim ilişkilerinden özerkleştirmiş ve böylece etik, tarihsel bir üretim ve yeniden üretim ilişkisi olmaktan çıkıp zaman dışı bir norm hâline gelmiştir. Christoyannopoulos'un (2022) anarko-pasifist çerçevesinde şiddetin evrensel bir yanlı olarak ontolojik sabitleştirilmesi de aynı düzeneğe işaret etmektedir. Çünkü şiddetin sınıfsal-ekonomik üretim koşulları totaliteden koparılmıştır.

Anarşizmdeki totalite körlüğü teknik bir ayrıntı değil, kurucu bir zaafın adıdır. Kavramlar tarihsel-maddi bağlarından koparıldığında, teori zorunlu olarak normatif bir sözlüğe kaçmış ve açıklama gücünü yitirmiştir. Çünkü Marx'ın vurguladığı gibi devlet gibi ontolojiler, belirli üretim ilişkilerinin tarihsel ürünüdür. Uı'de anarşizm de bu tarihsel bağı ıskalayıp yine örneğin devlet ontolojisini saf otorite biçiminde ele almış ve Marx'ın eleştirdiği tarihsel körlüğü tekrar etmiştir. Bu sebeple Uı'de anarşizmin devletin ötesinde tahayyül ettiği düzen de soyut bir normatif ufuk olarak kalmış ve uluslararası sistemin tarihsel özgüllükleri teori kapsamında açıklanamamıştır. Son tahlilde, Uı'de anarşizmin ontolojileri tarihselliklerinden arındırarak ebedileştirmesi, örneğin devlet ve egemenliği maddi-toplumsal totalitenin özgül ürünlerinden ziyade, başlı başına bir ilk neden gibi okumasına yol açmaktadır. Bu ontolojik hata ilk bakışta normatif bir ufuk sunuyormuş gibi gözükse de aslında uluslararası düzenin tarihsel-üretimsel devinimini görünmez kılmaktadır. Anarşizm bu ontolojik kusuruyla Uı'de yeni bir açıklama imkânına karşılık gelmek bir yana aslında mevcut soyutlamaların farklı kavramlarla tekrarına karşılık gelmektedir. Çünkü anarşist ontoloji, Uı'de eleştirdiği devlet merkezci sabitlemeleri aşmak yerine, onları etik ya da komüniter özer gibi başka adlarla ikame etmektedir.

## ii) Robinsönvari Birey Antropolojisi

Marx ve Engels'in anarşizme yönelttiği ikinci ontolojik eleştiri, teörin temel ontolojik birim olarak kabul ettiği bireyin toplumsal ilişkilerden koparılmasıdır. Stirner'in bireyi ego olarak mutlaklaştırması veya Bakunin'in özgürlüğü tamamen devletin yokluğuna indirilmesi, bireyi toplumdan yalıtarak ele almanın örnekleridir. Bu yaklaşımda toplum, birbirinden bağımsız ve kendi kendine yeten atom bireylerin bir araya gelmesinden ibaretmiş gibi kurgulandığı için Robinsönvaridir. Bir diğer deyişle burada 'Robinsönvari' ifadesi ile kastedilen, bireyin ontolojik başlangıç noktası olarak toplumsal ilişkilerden, emek süreçlerinden ve sınıfsal konumlanıştan soyutlanmış öz ve yeterli bir fail olarak varsayılmasıdır. Bu varsayım tercih ve eylemleri açıklamada sezgisel bir cazibe taşısa da bireyin maddi yeniden üretim ağlarına, mülkiyet rejimlerine ve üretim güçlerine bağımlılığını sistematik biçimde perdelemektedir. Buna karşılık Marx'a göre birey, daima toplumsal ilişkilerin ürünüdür ve insanın bilinci, maddi yaşamının ve sınıfsal bağlarının dışında düşünülmemelidir.

Marx ve Engels, Stirner için toplumun, yalnızca birbirinden kopmuş tekil egoların hayaletinden ibaret olduğunu belirterek onu alaya almışlardır (MECW5, 2010: 213). Marx Bakunin'in bireysel özgürlüğü mutlaklaştırmasını eleştirerek, onun toplumsal üretim ilişkilerinin özgürlük koşullarını nasıl belirlediğini gözden kaçırdığını belirtmiştir. Bakunin, devleti bir kenara atınca kapitalizmin de yok olacağını sanmıştır. Oysa bireylerin özgürlüğü ancak toplumsal üretim ilişkilerinin devrimci dönüşümüyle mümkündür (MECW21, 2010: 112-113). Dolayısıyla tarihsel materyalist ontoloji açısından birey ilk nedenden ziyade belirli üretim ve mülkiyet ilişkileri tarafından kurulan ve onlarla birlikte dönüşen bir türev kategoridir. Özgürleşme de bireysel iradenin ahlâki genişlemesiyle değil, bu ilişkilerin tarihsel dönüşümüyle anlam kazanmaktadır.

Ul'de anarşizm de ontolojik olarak Robinsönvari birey anlayışını başka bir düzeyde yeniden üretmiş ve Stirner'in mutlak egosunun yerini Ul'nin öznesi olarak bireylerin veya toplulukların doğrudan katılımı almıştır. Prichard'ın (2012) anarşiyi, bireylerin dış politika yapıcılara ihtiyaç duymadan küresel siyasete doğrudan katılımı olarak tanımlaması bu yaklaşımın en belirgin örneğidir. Weiss'in (1975) bireysel özerklik ile toplumsal sorumluluğu uzlaştırma arayışı, bireyin toplumsal bağlardan kopuk ama etik tercihler üzerinden küresel siyasetin öznesi hâline getirilmesini ima etmiştir. Turner (1998) Kropotkinci iş birliği fikrini realizmin Hobbesçu bireycilik eleştirisine karşı güçlü bir alternatif olarak sunmasına rağmen, özünde anarşist bireycilik

ve gönüllülük anlayışını merkeze koymuştur. Rossdale (2010) anarşizmin amil kavrayışını devlet merkezli güvenlik çalışmalarına karşı konumlandırırken, bireyleri Ul'nin doğrudan aktörleri olarak merkeze almıştır. Kazmi'nin (2012) nazik anarşi kavramsallaştırması bireyler arası nezaketi diplomatik düzenin temel ontolojik zemini olarak kurgulamıştır. Falk'ın (1975) bireyleri ve toplulukları doğrudan küresel aktörler olarak tahayyül etmesi devletin dışında gelişen öznelliklere verdiği önemi göstermiştir. Bu anlatıların hepsini birleştiren örtük varsayım; bireysel veya küçük ölçekli kolektif failliğin kapitalizm gibi makro yapıları dolayimsızca aşabilecek kurucu bir yeterliliğe sahip olduğunun zannedilmesidir.

Ul'de anarşizmin benimsediği Robinsonvari antropoloji, yöntemsel olarak 'önce fail, sonra yapı' dizilişini varsaydığından, güç ve çıkar ilişkilerini bireyin niyetlerine indirgeme eğilimini pekiştirmektedir. Bu yaklaşım, bireyleri ve küçük toplulukları küresel dönüşümün asli ontolojik öznesi olarak görmesi bakımından Stirnerci birey mutlakiyetçiliğinin yeni bir versiyonudur. Çünkü birey, tarihsel ve sınıfsal bağlamdan bağımsızlaştırılan bir kurgu niteliğinde öne çıkmıştır. Ul'de bireyin eylemi, sınıfsal ilişkilerden ve üretim süreçlerinden koparıldığında, geriye yalnızca atomize ve kendi kendine yeten bir özne varsayımı kalmıştır. Bu da tıpkı Stirner'in egosunun toplumsal bağlamdan yalıtılması gibi, Ul'de anarşizmin ontolojik olarak bireyi toplumsal gerçeklikten koparmasına yol açmıştır. Ul'deki anarşizmde bireyin özneleşmesi, çoğu zaman yapısal bağlamı dikkate almayan etik-politik bir tercih meselesine indirgenmiştir. Bunun doğrudan sonucu anarşizmdeki depolitizasyon eğilimidir. Çünkü Ul'deki anarşist dönüşüm siyaseti, üretim ilişkilerini hedeflemekten çok iyi niyetli mikro pratiklere yaslanmaktadır. Sonuç olarak bu ontolojik antropoloji, uluslararası ilişkilerin yapısal gerilimlerini kişisel failiyet düzeyinde tercüme etmeye karşılık geldiğinden anarşizmin açıklama gücü zayıflamaktadır.

### iii) Sınıfın ve Sınıfsal Karşıtlığın Ontolojik Dışlanması

Üçüncü ontolojik sorun, anarşizmin sınıfı ve sınıf karşıtlığını ontolojik olarak dışlaması yani toplumsal gerçekliğin sınıfsal temellerini geri plana iterek ahlâkî-idealist ilkeleri merkeze almasıdır. Marx ve Engels'e göre, toplumsal yapının ontolojik temeli sınıf ve sınıf karşıtlığıdır. Bu açıdan anarşizmin ontolojik önem atfettiği örneğin devlet bu sınıfsal düzenin ontolojik bir türevidir. Anarşizm bu temel ontolojik bağı göz ardı ederek, toplumsal gerilimi ahlâkî ilkelerle veya saf anti-devlet söylemleriyle açıklamaya çalışmıştır. Oysa sınıf kategorisi dağılım etik bir ölçek olduğu kadar bizzat üretim tarzının ve siyasal biçimlerin kurucu ayrımıdır.

Marx, Bakunin'in devleti yok etmekten söz ettiğini, ama devletin dayandığı maddi temeli yani sermayeyi ve özel mülkiyeti dokunulmaz bıraktığını belirtmiştir (MECW24, 2010: 507, 518). Marx Proudhon'un mülkiyet eleştirisini toplumsal sınıf karşıtlıklarından bağımsız etik bir problem gibi kurgulamasını küçük burjuva uzlaştırmacılığı olarak nitelendirmiştir (MECW6, 2010: 197). Engels de anarşistlerin devleti mutlak kötülük olarak tanımlayıp sınıf mücadelesini ikincilleştirdiğini belirtmiştir (MECW23, 2010: 422-425). Marx'a göre, Proudhon'un konumu küçük burjuva karakterdedir. Proudhon bir yandan halkın acılarına üzüldüğü öte yandan burjuvazinin ihtişamına hayranlık duyduğundan sınıf mücadelesinin aksine etik uzlaşmayı savunmuştur (MECW6, 2010: 190). Burada Marx ve Engels'in anarşizme yönelttiği eleştiri devletin ontolojik öncelik kazandığı her senaryoda sınıf karşıtlığının kurucu rolünün sistematik olarak görünmezleşmesidir. Bu görünmezleşme, -epistemolojik eleştiriler başlığında da tartışıldığı üzere- daha sonra epistemoloji düzeyinde de kalıcı kör noktalara dönüşmüştür.

Ul'de anarşizm devlet karşıtlığını merkeze alırken sınıf ilişkilerini ve üretim tarzlarını ikinci plana itmiştir. Falk'ın (1978) anarşizm ve dünya düzeni tartışmalarında, Turner'ın (2010) anarşizm ve insan hakları yorumlarında ya da Kinna'nın (2019) anarşizmi etik topluluk ideali olarak tanımladığı çalışmalarında dikkat çeken nokta, sınıf kategorisinin ve çatışmasının gündeme gelmemesidir. Prichard (2007) Proudhon'un Ul'de yeterince takdir edilmediğini vurgularken onun adalet ve düzen kavrayışını temel almış ve fakat bu adalet kavrayışı sınıfsal antagonizmalardan koparılmıştır. Cudworth ve Hobden (2010) karmaşıklık teorisiyle anarşizmi birleştirirken Kropotkin'in karşılıklı yardımlaşma ilkesini öne çıkarmışlar ve fakat bu ilkeyi toplumsal sınıflar arasındaki çatışmanın belirleyiciliğinden bağımsızlaştırarak sunmuşlardır. Cerny ve Prichard (2017) küreselleşmenin anarşi sorununu derinleştirdiğini ifade ederlerken sürecin sınıfsal ve kapitalist birikim dinamiklerini tali kılmışlardır. Weiss (1975), anarşizmi küresel krizlere çözüm sunabilecek etik bir vizyon olarak tanımlarken sınıfın ve kapitalist üretim ilişkilerinin belirleyici rolünü geri plana itmiştir. Böylece anarşizm bireysel özerklik ve toplumsal sorumluluk gibi ahlâkî formüller üzerinden ilerlemiş ve sınıf antagonizması çözümlenmenin dışına düşmüştür. Rossdale (2010), anarşist müdahaleleri aşağıdan yukarıya doğru eylemler olarak kurgularken bu eylemlerin sınıfsal içeriğine dair herhangi bir tartışmaya yer vermemiş ve sınıfsal özneliliği etik faillik pratiklerine indirgemmiştir. Dolayısıyla Ul'de anarşizmin açtığı küresel sivil toplum, çok ölçekli yönetim ve kozmopolitan etik gibi başlıklar ortak oyunun retorikine dayanmış ve anarşizm de sınıf mücadelelerinin üstünü örten bir söylem haline gelmiştir. Sonuçta, anarşizm

eleştirdiği Uİ düzenini dönüştürmekten ziyade, bu düzenin ürettiği sonuçları yönetmeye odaklanan bir söyleme indirgenmiştir.

Marx ve Engels'in işaret ettiği ve Uİ'deki anarşizmde de tekrarlanan bu ontolojik zaaf lar yalnızca anarşizmin ilk varsayımlarına dair teorik kusurlar olarak görülmemelidir. Çünkü bunlar anarşizmin bütün bir açıklama ve çözüm tarzını biçimlendiren köklü sorunlardır. Tarihselliğin ve toplumsal bütünlüğün göz ardı edilmesi, Robins onvari bireycilik ve sınıfın-sınıf karşıtlığının ontolojik dışlanması, anarşizmi kaçınılmaz biçimde soyut ve parçalı bir ontolojiye hapsedmiştir. Bu ontoloji üzerine inşa edilen anarşizm ne toplumsal üretim ilişkilerini ne devletin sınıfsal karakterini ne de bireyin gerçek toplumsal konumunu açıklayabilmiştir. Uİ'de anarşizm için ortaya çıkan sonuç eleştiri silahı düzeyinde sözel bir radikallik, fakat silahların eleştirisi anlamında maddi dönüşüm bakımından siyasal yetersizliktir.

### *Metodolojik Eleştiriler*

Marx ve Engels'in anarşizme yönelttiği ikinci büyük eleştiri kategorisi metodolojiye ilişkindir. Marx ve Engels'e göre anarşizm toplumsal ilişkilerin somut ve tarihsel hareketini açıklamak yerine soyut kategorilerden yola çıkmış ve diyalektiği çarpıtarak çelişkileri uzlaştırmacı biçimlerde çözmeye çalışmıştır. Metodolojik eleştiriler üç düzeyde öne çıkmaktadır: Diyalektiğin tahrif edilmesi ve çelişkinin dışlanması; metafizik-idealist şemacılık; tarihsel materyalizmi tersyüz etme eğilimi.

#### *i) Diyalektiğin Tahrifi ve Çelişkinin Dışlanması*

Marx ve Engels'e göre anarşizmde metodoloji tarihsel çelişkiyi kavramak yerine onu ahlâkî bir iyi-kötü ikiliğine indirgemektir. Anarşizmde çelişkinin yıkıcı-kurucu hareketini görmek yerine, kötü yanları ayıklayıp iyi yanları muhafaza etme şeması üretilmiştir. Bu, diyalektiği yarıda kesen ve kategorileri uyumculukla uzlaştırmaya çalışan bir yöntemdir. Oysa diyalektik, çelişkiyi tarihin kurucu motoru olarak görmeyi ve içererek aşmayı (Aufhebung) hedeflemeyi gerektirmektedir. Anarşizmin benimsediği ahlâkî iyi-kötü şeması ise çelişkiyi dışsal bir kusur gibi tasfiye etmeye yönelmektedir. Diyalektik dönüşümü, anarşizm ise uzlaştırmacı statükoyu temsil etmektedir.

Marx, Proudhon'un ekonomik kategorilerin iyi-kötü yanları olduğunu tespit edebildiğini ve fakat çözümün kötüyü kaldırıp iyiyi korumak sandığını belirtmiştir. Marx'ın ünlü örneğiyle, köleliği bile iyi-kötü yanlara ayıran bu mantık, tarihin devindirici çelişkisini kavrayamamıştır. Kötü yanın tarihsel rolü, verili ilişkileri tasfiye edebilecek gerilimleri üretmesidir ve

çözüm, kötüyü ayıklamak değil, çelişkinin tarihsel olarak yeni bir düzeyde içerilerek aşılmasıdır (MECW6, 2010: 167-168). Marx ve Engels, Stirner'in her şeyi egonun düşünsel tasarrufuna indirgeyerek somut çelişkiyi kafadaki hayaletlerle savaş düzlemine taşıdığını ve böylece maddi karşıtlıkların gerçek devindirici rolünü görünmez kıldığını vurgulamışlardır (MECW5, 2010: 160-163). Marx ve Engels anarşistlerin, devlet-özgürlük karşıtlığını tek belirleyen gibi kurup sınıf çelişmesini ikincilleştirdiklerini ve 'devleti kaldırınca çelişki çözülür' türü anti-diyalektik kestirmeye sığındıklarını belirtmiştir (MECW23, 2010: 121-122). Engels çelişkiyi kurumların kötü yanına indirgeme tutumunun materyalist diyalektiğe aykırı olduğunu ısrarla vurgulamıştır (MECW25, 2010: 174).

Üi'de anarşizm bu basit iyi-kötü ayrıştırmasını yeniden üretmiştir. Prichard ve Havercroft (2017), anarşiyi öz-yardımanın kötü yanına karşı öz-örgütlenmenin iyi yanını öne çıkaracak şekilde normatif bir yeniden adlandırma ile tasarlamışlardır. Bu yaklaşım anarşi kavramını tarihsel ve çelişkili güç ilişkileri alanı olmaktan çıkarıp, diyalektik gerilimi metodolojik olarak 'anarşi iyi olduğunda düzen üretir; kötü sonuçlar ise öz-yardımanın sonucudur' ikiliğine indirgemektir. Cudworth ve Hobden (2010), karmaşıklık ile karşılıklı yardımı eklemleyerek düzenin kendiliğinden ortaya çıkacağını savunurken, anarşinin tarihsel olarak üretildiği örneğin sınıfsal çelişkileri metodolojik düzeyde arka plana itmiştir. Çünkü yazarların anladığı şekliyle çelişki, sanki uluslararası bir koordinasyon kusurundan ibaretmiş gibi yeniden yazılmıştır. Kazmi (2012), nazik anarşisiyle, 'şiddet ile çatışma kötü' ve 'nezaket ile diplomasi iyi' şemasıyla ahlâkileştirilmiş bir ikilik kurmuş ve uluslararası düzenin maddi çelişkilerini bu ikiliğin terimleri içinde buharlaştırmıştır. Weiss (1975) ve Falk'ın (1975, 1978) ortaya koyduğu reformcu çerçeveler, küresel krizi üreten çelişkili üretim ve güç ilişkilerini devlet merkezilik başlığı altında kötü yan olarak, buna karşı adem-i merkezietçi ağları iyi yan olarak şematik biçimde ayrıştırmıştır. Böylece diyalektik, toplumsal karşıtlığın tarihsel aşılması yerine, iyi pratiklerin seçimli muhafazasına indirgenmiştir. Kinna'nın (2019) anarşizmi etik topluluk ideali üzerinden tanımlaması da çelişkilerin tarihsel çözülüşü yerine ahlâkî formüllerle idealize edilmiş bir iyi toplum vizyonuna indirgenmiştir. Roxburgh'un (2018) 'soft anarşizm' eleştirisi de bu şematik iyi-kötü ayrışmasına işaret etmektedir. Çünkü anarşizmin devletten kopuşu başaramayıp liberal normlara eklenmesi, diyalektik gerilimin iyi yönetim ile kötü devletçilik arasına hapsedilmesine yol açmıştır. Sonuçta iyi yönetim-kötü devletçilik ikiliği, tarihsel çelişkilerin çözümünü maddi temellerinden koparıp, etik tercihlerin seçimli muhafazasına havale etmiştir.

İkili ahlâkî şemalara yaslanan iyi öz-örgütlenme ile kötü öz-yardım ayrımları, çelişkinin üretkenliğini devre dışı bırakmış ve toplumsal karşıtlıkların tarihsel aşılması yerine, seçimli etik norm muhafazasını teşvik etmiştir. Bu nedenle Uı’de anarşizm, çelişkinin kurucu üretkenliğini bastırdığı ölçüde, eleştirel bir teori olmaktan çok uzlaştırıcı bir normatif çağrıya dönüşmektedir. Bir diğer anlatımla bu metodolojik kısayol, Uı’de anarşizmi dönüştürücü bir teoriden ziyade uluslararası ilişkilerin statükosuyla uzlaşan bir teori düzeyinde tutmaktadır.

## ii) Metafizik-İdealist Şemacılık

Marx ve Engels’e göre, anarşizmde somut-toplumsal süreçlerin yerini *a priori* yani önsel şemalar almıştır. Anarşizmde tarih, zihindeki ilkelerin giderek gerçekleşmesi olarak okunmuş, kavramlar kendi başına ebedî sayılmış ve fikirlerle şeyler yani düşünsel kategorilerle maddi ilişkiler birbirine karıştırılmıştır. Bu yöntemsel düzeyde ilkelerden gerçekliğe doğru işleyen ters bir okumanın kurumsallaşmasıdır. Nitekim anarşizmde önce normatif ilke tesis edilmekte, ardından olgular bu ilkeye uydurularak seçilmekte ya da yeniden adlandırılmaktadır. Böylece açıklama, neden-sonuç ilişkilerini izlemekten çok ilkeleri doğrulama tekniğine indirgenmektedir.

Marx, Proudhon’un ekonomik kategorileri metafizik olarak ebedileştirdiğini belirtmiştir. Marx’a göre ekonomik kategoriler sonsuz hakikatler değil; belirli tarihsel ilişkilerin teorik ifadesidir (MECW6, 2010: 165-166). Marx Proudhon’un düşüncelerden topluma gittiğini, oysa yöntemin toplumsal ilişkilerden düşüncelere gitmesi gerektiğini vurgulamıştır (MECW38, 2010: 97). Stirner’in toplumsal kurumları zihinsel tasarımların ürünü olarak ele alması, Marx ve Engels tarafından metodolojik idealizm olarak teşhir edilmiştir (MECW5, 2010: 172-174). Engels Bakunin’in özgürlüğü bir özsül ilke olarak, devleti ise mutlak kötülük olarak *a priori* kurup, gerçekliği bu ikili şemaya uymaya zorladığını belirtmiştir (MECW44, 2010: 306-307). Engels eski ve Hegelci metafizik yöntem ile diyalektik yöntem ayrımını yaparken metafiziğin bir şeyleri katı, dışsal ve ebedî kabul ettiğini, diyalektiğin ise ilişki, süreç, tarih içinde kavradığını vurgulamıştır (MECW26, 2010: 384-389).

Uı’de anarşizm de metafizik-idealist şemacılığa sahiptir. Prichard’ta (2007, 2020) anarşi, doğrudan katılım ve adalet gibi önceden belirlenmiş normatif ilkelerin zemini olarak tanımlanmıştır. Bu, anarşinin zihinsel bir etik şemaya göre yeniden kurulmasıdır. Anarşinin özgürleştirici ve çoğulcu etik uzama eşitlenmesine dair ön kabul de kavramı tarihsel-toplumsal ilişkilerden kopuk ideal bir tipe dönüştürmüştür. Prichard’ın anarşizmin çoğul iyilik anlayışına

denk geldiğine yaptığı vurgu, değerlerin toplumsal antagonizmalardan bağımsız olarak var olduğu varsayımına dayanmış ve böylece etik, tarihsiz bir evrensellik kazanmıştır. Cudworth ve Hobden'un (2010) karmaşıklık-anarşi eklenmesi, kendiliğinden düzen şemasını a priori işleyen bir norm gibi ele almış ve sınıf gibi somut süreçler, şemaya uymadığı ölçüde yöntem dışına itilmiştir. Yazarlar Kropotkin ve Bookchin'in kavramlarını karmaşıklık teorisi ile birleştirirken, düzenin kendiliğinden doğacağı varsayımını bir doğa yasası gibi kurgulamışlardır. Weiss'te (1975) ve Falk'ta (1975, 1978) devlet merkezilik krizinin adem-i merkezietçi ağlarla çözüme kavuştuğu gibi a priori bir ilerleme anlatısı üretmiştir. Çünkü yukarıdan devletin metafizik kötülüğe, aşağıdan ağların ise metafizik iyiliğe eşitlenmesi ilkedan topluma gidişi yinelemiştir. Weiss'in bireysel özerklik ve toplumsal sorumluluk arasındaki dengeyi ahlâkî ve evrensel bir prensip olarak ele alması devletin ve küresel sorunların tarihsel olarak özgül koşullarından çok her zaman ve her yerde geçerli bir etik şemaya yaslanmanın tipik bir örneğidir. Falk'ın çalışmalarında önerilen dönüşüm vizyonu, toplumsal çelişkilerin tarihsel maddi temellerine girmek yerine, geleceğe dönük şematik bir ilerleme çizgisi çizmiştir. Rosedale (2010) ve Kazmi'de (2012) özneleşme ve nezaket normları, anarşinin maddi ilişkileri açıklamak yerine etik tasarıya dönüştürülmesine hizmet etmiş ve böylece yöntem, normu ontolojiye dönüştürmüştür. Turner'ın (2010) insan haklarını liberal devletin meşrulaştırıcı çerçevesinden ayırma çabasında hakları kolektif dayanışma gibi soyut etik kavramlarla temellendirmesi, bu kategorilerin toplumsal üretim ilişkileriyle tarihsel bağına göz ardı eden idealist bir formülasyona işaret etmektedir. Cerny ve Prichard'ın (2017) anarşi okumasında da işlevsel farklılaşma ve çok ölçeklilik gibi kavramlar, kapitalist birikimin özgül iç mantığına bağlanamadığında teleolojik bir parçalanma hikâyesine dönüşmüş ve süreçler kendi nedenlerinden ziyade önsel tasniflerle açıklanmıştır. Christoyannopoulos'un (2022) anarko-pasifist eleştirileri ile Rusche'nin (2022) barış kolaylaştırıcılığı önerisi, sırasıyla şiddet ve barışı tarihsel üretim ilişkilerinden kopuk etik prosedürlere indirgeyerek aynı ideal tipçiliği yeniden üretmiştir.

Özetle, Uİ'de önceden verilmiş etik şemalara göre yeniden kurulan anarşi tasvirleri, kavramı somut süreçlerden koparmış ve bu yöntem normu ontolojiye dönüştürmüştür. Bu şemacılık, açıklamayı tarihsel nedensellikten normatif telkine kaydırıldığı için, anarşizmin alternatif sistem tahayyülü ampirik dayanak ve nedensel derinlik kazanamamaktadır. Son kertede ortaya çıkan şey, yenilikten ziyade yeniden adlandırma. Öyle ki devlet karşıtlığı etik bir aksiyoma, öz-örgütlenme ise tarih üstü bir iyiye

çevrilmektedir. Böyle olunca da anarşizm Uı'de eleştirdiğini dönüştürmek yerine, aynı yapısal dinamikleri moralist bir dille yeniden üretmektedir.

### iii) Tarihsel Materyalizmi Tersyüz Etme Eğilimi

Tarihsel materyalizm, açıklamayı somut üretim ilişkilerinden ve sınıf mücadelelerinden başlatmaktadır. Marx'ın da belirttiği gibi insanların bilincini belirleyen, toplumsal varlıklarıdır ve kavramlar ile kurumlar bu ilişkilerin tarihsel ürünleridir. Bu tespitin açık anlamı üretim tarzının, toplumsal ilişkileri ve düşünceleri koşullandırdığıdır. Anarşizmin bu noktada sahip olduğu metodolojik sorun açıklamayı özgürlük, otorite ve anarşi gibi soyut kategorilerden başlatıp maddi ilişkileri türevleştirmesidir. Başka bir deyişle, anarşizmde yöntemsel yönelim ilişkilerden kavramlara değil kavramlardan ilişkilere doğru tersine çevrilmekte ve böylece açıklama zemini toplumsal süreçlerden normatif ve önsel ilkelere kaymaktadır.

Daha önce de vurgulandığı üzere Marx Proudhon'un ekonomik kategorileri ebedî fikirler gibi ele alıp somut ilişkilerden yola çıkmadığını belirtmiştir. Proudhon, toplumdan düşüncelere değil, düşüncelerden topluma gitmiştir (MECW38, 2010: 97). Kafadaki eleştiri ile gerçek toplumsal eleştiri ayrımı yapıldığında Stirner'in egosu ya da Proudhon'un kalkış noktası tarihsel materyalist açıklamayı tersine çeviren idealist bir çerçevededir (MECW4, 2010: 53). Marx ve Engels Bakunin'in, ekonomik temeli göz ardı eden ve devleti birincil neden yapan yaklaşımını altüst edilmiş bir açıklama sırası olarak nitelendirmişlerdir (MECW23, 2010: 121-122). Buna karşılık Marx, devleti sınıf karşıtlıklarının ürünü saymış ve devleti var eden özel mülkiyet ve sermaye gibi temelleri ortadan kaldırmayı metodolojik ilke hâline getirmiştir (MECW29, 2010: 263-264).

Uı'de anarşizm de toplumsal kategorileri soyut şemalara hapsedmiş ve tarihsel materyalist yöntemi tersyüz etmiştir. Falk'ın (1975, 1978) devlet sonrası düzen tahayyüllerinde olduğu gibi, çözüm küresel çapta adem-i merkezîyetçi ağlara ve gönüllü iş birliği pratiklerine dayandırılmış ve fakat bunların maddi toplumsal koşulları araştırılmamıştır. Bir diğer anlatımla yöntemsel çerçeve, tarihsel hareketin iç dinamiklerini göz ardı ederek normatif ideallerden başlatılmıştır. Turner'ın (2010) insan hakları kavramı, kapitalist devletin işleyişinden bağımsız, etik bir formül gibi yeniden tanımlanmış ve kavramın tarihsel bağlamı silinmiştir. Prichard'ın (2007, 2020) Proudhon'dan esinle geliştirdiği adalet ve anarşi kavramsallaştırması da adaleti toplumsal sınıf ilişkilerinden ve üretim tarzlarından bağımsız etik bir ilkeye indirgemıştır. Bu, Marx'ın eleştirdiği gibi toplumsal

kategorilerin maddi kökenlerini görmezden gelerek onları a priori doğru önermeler hâlinde sunmak demektir. Cudworth ve Hobden'de (2010) anarşi, kendiliğinden örgütlenme gibi soyut süreçlerle açıklanmış ve fakat kapitalist dünya ekonomisinin belirleyici yapıları bu çerçevenin dışında bırakılmıştır. Böylece tarihsel materyalizm tersyüz edilmiş ve tarihsel süreç yerine şematik kavramların kendiliğinden üretici olduğu varsayılmıştır. Kazmi'nin (2012) nazik anarşi yaklaşımında uluslararası düzen tarihsel olarak üretici güç ve sınıf ilişkilerinden koparılarak, nezaket pratikleri üzerinden kavramsallaştırılmıştır. Bu anarşinin, somut tarihsel süreçten çok, ahlâkî bir şema olarak kurgulanmasına sebebiyet vermiştir.

Weiss (1975), Falk (1978, 2010) ve Prichard'da (2012, 2020) açıklama, devlet merkezlik veya otorite gibi soyut kategorilerden başlamış ve sınıf, üretim ve birikim rejimleri bundan sonra gelmiş ya da hiç gelmemiştir. Dolayısıyla yöntem, otoritenin tasfiye edilmesiyle özgürleşmenin başlayacağı şeklindeki çerçeveye yaslanmış ve tarihsel materyalizmin araştırma sürecini üretim ilişkilerinden başlatan önermesi tersyüz edilmiştir. Cudworth ve Hobden (2010), Bookchin ile Kropotkin'i öz-örgütlenme üzerinden yeniden okurken maddi antagonizmalar yöntem dışına atılmış ve düzenin açıklaması öz-örgütlenme soyutlaması üzerinden kurulmuştur. Kazmi (2012) ve Rosedale (2010) nezaket ve özneleşme gibi etik ontolojik öncülleri açıklamanın temeline koymuştur. Tarihsel materyalist yöntem, bu tür üst belirlenimleri maddi ilişki ve mücadelelerden türettiğinden etik ontolojik öncüllerin açıklamada başlangıç noktası yapılması, yöntemin yönünü tersine çevirmiştir. Cerny ve Prichard (2017), küreselleşmenin çok ölçekliliğini ya da parçalanmasını, iktisadî ve sınıfsal yaslanışından kopuk bir sistem şeması olarak işlediklerinden, metodolojik olarak süreç sermayenin coğrafi yeniden örgütlenmesi bağlamına yerleştirilememiştir.

Ul'de anarşizmde soyut kategorilerden toplumsal gerçekliğe doğru yürüyen bu açıklama çizgisi, üretim ilişkilerini görmezden gelmiştir. Böylelikle anarşizm eleştirel olduğunu iddia ettiği devlet biçimlerini besleyen maddi koşulları kavramsal ve teorik çerçevesine dâhil etmemiş ve teorinin dönüştürücülük iddiası metodolojik zeminde boşa düşmüştür. Bunun doğal sonucu, teorinin çözüm olarak sunduğu normatif önermelerin, dönüşümün maddi koşullarına temas edemediği için uygulamada ya liberal reformizme eklemlenmesi ya da etik telkin düzeyinde kalmasıdır.

Anarşizmin sahip olduğu tüm bu metodolojik yetersizlik sadece teknik bir kusur değildir ve bu yetersizliğin doğrudan teorik sonuçları olmuştur. Diyalektiğin

tahrifi, anarşizmi uzlaştırmacı ve seçmeci çözümlere itmiş; metafizik-idealit şemacılık anarşizmin kavramları tarih üstü olarak ebedileştirmesine sebebiyet vermiş; tarihsel materyalizmin tersyüz edilmesi ise anarşizmin açıklamayı soyut ilkelerden başlatarak maddi ilişkileri görünmez kılmasıyla sonuçlanmıştır. Sıralanan bu metodolojik sorunlar Uı’de anarşizmin devleti ve otoriteyi ilk neden ve öz-örgütlenmeyi kendiliğinden çözüm saymasına, anarşiyi etik ontolojik öncüle dönüştürmesine ve küresel çelişkileri ahlâkî ikilemlere indirgeme gibi tekrarlar üretmesine sebebiyet vermiştir. Sonuçta anarşizm Uı’de yeni bir yol olmaktan çıkmış ve farkında olmaksızın eleştirdiği düzenin sürekliliğine eşlik eden bir söylem hâline gelmiştir.

### *Epistemolojik Eleştiriler*

Marx ve Engels’in anarşizme yönelttikleri eleştirilerin üçüncü kategorisi epistemolojiye dairdir. Burada kastedilen, anarşizmin bilgi üretme ve toplumsal gerçekliği açıklama biçimindeki sorunlardır. Epistemolojik eleştiriler, anarşizmin kavramları sabitleme, tarihsel gelişim mantığını kavrayamama ve sınıf analizini dışlama gibi zaafalarını ortaya koymaktadır. Marx ve Engels’e göre anarşistlerin ortak yanılgısı, toplumsal süreçleri ahlâkî yargılara ve soyut kategorilere dayandırmalarıdır. Anarşizm tarihsel materyalizmin geliştirdiği bilimsel çözümleme yerine normatif ve keyfî yorumların hâkim olduğu bir düşünce tarzına saplanmıştır.

#### i) Aşırı Basitleştirme ve Türdeşleştirme

Epistemolojik düzeyde anarşizmin ilk sorunu, karmaşık toplumsal süreçleri indirgemeci ve türdeş kategoriler altında ele almasıdır. Proudhon’un her tarihsel dönemi işbölümü, mülkiyet veya değişim gibi tekil kategorilerle açıklamaya çalışması, toplumsal farklılıkları silerek hepsini aynı şemaya indirmiştir. Anarşizmin buyaklaşımı bilgi üretimini çeşitliliği yakalayamayan bir basitleştirme pratiğine dönüştürmüştür. Marx ve Engels’e göre bu, gerçekliğin içsel çelişkilerini açıklamak yerine kavramları evrensel sabitelere dönüştüren epistemolojik bir yanılsamadır. Anarşizmin kullandığı kavramlar, farklı bağlamlardaki özgül belirlenimlerinden soyuldukça bu durum teorinin açıklayıcı gücü yerine ahlâkî-idealit çağrışımını büyütüştür. Böylece anarşizmde bilgi, tarihsel ayrımları seçebilen bir çerçeveden çıkıp normatif bir slogana dönüşmüştür.

Marx, Proudhon’un kategorileri iyi-kötü yan şeklinde kesip biçen şematik yöntemiyle tarihi diyalektikten yoksun bir soyutlamaya indirgediğini belirtmiştir. Proudhon her kategoride bir iyi ve bir kötü yan keşfettikten sonra kötüyü atıp iyiyi tutmuştur (MECW20, 2010: 29-30). Yine Proudhon

toplumsal kategorileri tarih üstü sabitler gibi sunmuştur. Örneğin işbölümünü insanlık tarihinin her aşamasında aynı içerikte var olan bir kategori olarak ele almış ve bu kavramın kapitalist üretim tarzındaki özgül niteliğini göz ardı etmiştir. Marx ise işbölümünün ilkel topluluk, feodalite ve kapitalizmde tamamen farklı içeriklere sahip olduğunu belirtmiştir (MECW35, 2010: 356-364). Engels çalışmasında isim vermeden Stirner'ın kavramları *spook* yani hayalet olarak adlandırıp şeylerin yerini düşüncelerin aldığı bir dünyada gezindiğini ve somut toplumsal farklılıkları egonun tekil perspektifinde türdeşleştiren bir idealizme sahip olduğunu vurgulamıştır (MECW4, 2010: 329). Engels Proudhon özelinde anarşizmin toplumsal olguları doğal kategoriler gibi ele alarak tarihsel farklılıkları silikleştirdiğini belirtmiştir (MECW23, 2010: 322). Anarşizmde indirgeme, ayrıntı kaybına olduğu kadar sınıf ve üretim gibi nedenselliklerin silinmesine de sebebiyet vermiştir.

Uı'de anarşizm de aynı epistemolojik yanılsamaya düşmüştür. Prichard'ın (2012, 2013) anarşiyi, bireylerin doğrudan katılımını mümkün kılan evrensel bir araç olarak tanımlaması, kavramı tarihsel bağlamından soyutlamaktır. Weiss'in (1975) bireysel özerklik ile toplumsal sorumluluğu her zaman, her yerde geçerli ilkeler gibi sunması bu türden bir evrenselleştirmeye karşılık gelmektedir. Weiss anarşizmi küresel adalet, barış, ekoloji ve özgürlük gibi değerlerin bir toplamı olarak tanımlarken, bu kavramların kapitalist dünya ekonomisinin farklı tarihsel evrelerinde aldığı değişik içerikleri göz ardı etmiştir. Kinna'nın (2019) anarşizmi etik topluluk ideali üzerinden yorumlaması etiği tarihten bağımsız ve ebedî bir norm haline getirmiştir. Newman'ın (2010, 2011) post-anarşizm yorumu iktidarı her yerde aynı şekilde yeniden üretilen tek biçimli bir kategoriye indirgemesiyle bu epistemolojik basitleştirmeyi güncel kılmıştır. Falk (1975, 1978) çalışmalarında savaş, yoksulluk veya çevre sorunlarını tarih üstü sabit problemler olarak ele almış ve bu sorunların kapitalizmle olan tarihsel bağlarını görünmez kılmıştır. Turner (2010) insan haklarını devlet ve birey arasındaki zamansız bir ikilem olarak sunmuş ve kapitalizmin özgül insan hakları söylemini üreten maddi bağlamını geri plana itmiştir. Cudworth ve Hobden (2010) karşılıklı yardımı tüm toplumsal bağlamlarda aynı işlevi yerine getiren sabit bir kategori gibi sunmuşlardır. Levy'nin (2018) aşağıdan kozmopolitanizmi, çok farklı tarihsel ölçeklerde işleyen dayanışma biçimlerini tek bir model altında düzleştirmiştir. Christoyannopoulos'un (2022) anarko-pasifist okuması şiddeti tekil ve mekanik bir yanlılık olarak evrenselleştirerek onun sınıfsal ve iktisadi kökenlerini bulanıklaştırmıştır. Rusche'nin (2022) barış kolaylaştırıcılığı çeşitli çatışma tiplerini ortak bir şemaya indirgeyerek, çözümünü bağlamdan bağımsız teknik bir yöneme çevirmiştir.

Görüldüğü üzere Ul'de anarşizmin benimsediği genelleştirici ve türdeşleştirici kullanım; teoride anarşi, karşılıklı yardımlaşma ve etik topluluk gibi kavramları tarih üstü sabitlere dönüştürmektedir. Bu epistemik kısaltma, farklı tarihsel bağlamlarda değişen içerikleri silikleştirmekte ve anarşizmin Ul'deki özgül süreçlere dair açıklama kapasitesini sınırlandırmaktadır. Sonuçta bu yaklaşım, tarih üstü sabitlikler üreterek teorinin epistemolojik çerçevesini daraltmıştır. Çünkü anarşizmde kavramlar; sınıf, üretim ve güç ilişkileriyle sürekli yeniden tanımlanmak yerine, normatif etiketlere dönüşmüş ve böyle bir zeminde teori Ul'de yeni bir yol açmak yerine, eleştirdiği düzenin mevcut soyutlamalarını yeniden üretmiştir.

## ii) Kapitalist Gelişim Mantiğini Yanlış Okuma

İkinci epistemolojik sorun, anarşizmin kapitalizmin özgül tarihsel gelişim dinamiklerini kavrayamamış olmasıdır. Anarşizm işbölümünün, makineleşmenin ya da piyasa ilişkilerinin kapitalizmde aldığı özel biçimleri görmek yerine, bunları tarih dışı genel yasalar gibi sunmuştur. Teoride kapitalist toplumun özgüllüğü silinmiş ve yerine her dönemde geçerliymiş gibi kabul edilen şematik açıklamalar konmuştur. Marx ve Engels, bu yanlış okumanın kapitalizmin doğasını ve onun sınıfsal çelişkilerini görünmez kıldığını vurgulamıştır. Buradaki temel kör nokta, kapitalizmi genel değiş-tokuş ya da piyasa ile özdeşleştirmektir. Oysa kapitalizmin ayırt edici mantığı artı-değer üretimi, sermayenin genişletilmiş yeniden üretimi ve bu süreçlerin küresel ölçekte eşitsiz ve coğrafi örgütlenmesiyle belirlenmektedir. Bu özgüllük anarşizm tarafından görülmeyince, mevcut uluslararası düzenin krizleri de devlet merkezilik gibi dışsal etmenlerin sonucu olarak okunmuştur.

Marx, Proudhon'un tarihsel evrimi kavramakta zorlandığını vurgularken el değirmeninin feodal beyli topluma ve buharlı değirmeninin ise sanayi kapitalistinin toplumuna işaret ettiğini belirtmiştir (MECW6, 2010: 165-166). Marx Proudhoncu değişim bankası ve kirayı etik yollarla tasfiye planlarını, kapitalist üretim ilişkilerine dokunmadan onun sonuçları düzeltmeye çalışan bir yanılısma olarak nitelendirmiştir (MECW20, 2010: 190). Marx, Bakunin'in yaklaşımını eklektik ve iktisaden yüzeysel bulmuştur. Marx'a göre mirasın kaldırılmasını sosyal hareketin başlangıç noktası ilan etmek, sınıf ilişkilerinin tarihsel gelişimini kavramadan ekonomik belirlenimleri tersyüz etmek anlamına gelmektedir (MECW21, 2010: 65). Marx, Rusya tartışmasında Bakuninci tek çizgili evrim şemasını reddetmiş (MECW24, 2010: 200-201) ve Rus köylü komününün belirli tarihsel koşullarda kapitalizmi evrensel aşama saymadan sosyalist gelişimin başlangıç noktası olabileceğini

belirtmiştir (MECW24, 2010: 426). Engels devleti baş kötülüğe indirgeyen Bakuninci açıklamayı (MECW44, 2010: 306-307) Marx da Bakunin'in devrimi ekonomik koşullardan koparmasını eleştirirken (MECW24, 2010: 518) ikisi de kapitalizmi yalnızca devletle açıklamayı yöntemsel hata olarak kayda geçirmiştir.

Uı'de anarşizm bu epistemolojik kusuru yeniden üretmiştir. Falk'ın (1975, 1978) reformcu vizyonu, kapitalizmin kriz dinamiklerinden ziyade devlet merkezli düzenin varlığını temel sorun olarak tanımlamış ve böylece kapitalizmin kendine özgü gelişim mantığı ikincilleştirilmiştir. Turner'ın (2010) insan hakları analizinde hakların kapitalist üretim ilişkileri içinde nasıl şekillendiği görünmez kalmış ve haklar yalnızca devlet ile birey arasındaki etik bir mesele gibi okunmuştur. Prichard'ın (2007) Proudhon'un adalet kavramını Uı'ye taşıırken kavramı kapitalist üretim ilişkilerinden kopararak evrensel bir norm gibi sunması da aynı yanlış okumanın bir örneğidir. Cerny ve Prichard'ın (2017) küreselleşme analizleri sürecin kapitalist birikim mantığını açıklamak yerine parçalanma ve çok ölçeklilik gibi kavramlara indirgenmiş ve kapitalizmin tarihsel özgüllüğü görünmez hale gelmiştir. Cudworth ve Hobden'in (2010) karmaşıklık teorisini anarşizmle eklemlenmeleri kapitalist üretim ilişkilerinin özgül dinamiklerini ikinci plana itmiştir. Rusche'nin (2022) barış kolaylaştırıcılığı kavramı barışı, kapitalizmin savaşı üretici yapısından bağımsız etik ve pratik bir meseleye dönüştürerek bu epistemolojik soruna örnek teşkil etmiştir.

Sonuç olarak, kapitalizme içkin süreçler anarşizmin teorik çerçevesine girmeyince çözüm önerileri de ahlâkî düzenlemelerin toplamına indirgenmiştir. Çünkü Uı'deki krizleri devlet merkezliğe indirgemek, kapitalist birikimin özgül devriminin gözden kaçırılmasına ve uluslararası düzenin ekonomik ve sınıfsal temellerinin tali kılınmasına sebebiyet vermiştir. Bu yanlış okuma, anarşizmin önerdiği çözüm pratiklerinin de nasıl sürdürülebilir olabileceğine dair analitik bir temel üretmesini engellemiştir. Böylece anarşizm Uı'de alternatif yeni yol olmaktan ziyade, mevcut düzene eşlik eden normatif bir dile dönüşmüştür.

### iii) Sınıf Analizinde Epistemolojik Körlük

Anarşizmin üçüncü epistemolojik sorunu, sınıf analizinin bilgi üretimindeki merkezî rolünün göz ardı edilmesidir. Burada ele alınan sınıfsal körlük, ontolojik eleştiriler kısmında tartışılan sınıfsal temeli ikincilleştirmeyle aynı değildir. Ontolojik eleştiride sorun, sınıf karşıtlığının toplumsal yapının varlık düzeyindeki temel belirleneni olarak kavranmamasıdır. Epistemolojik

kör nokta ise, sınıfın bilgi üretiminde açıklayıcı bir kategori olmaktan çıkarılmasıdır. Ontolojik dışlama, devleti ilk nedene dönüştürürken; epistemolojik dışlama, kavramsal çerçeveyi ve nedenselliği sistematik olarak ahlâkî kategorilerden türetmeyle sonuçlanmaktadır. Marx ve Engels açısından bu durum, epistemolojide kör bir nokta yaratmıştır ve sınıf ilişkilerinin analitik işlevi dışlandığında, ortaya çıkan bilgi daima yüzeysel ve yanıltıcı olmuştur.

Marx, Bakunincilerin sınıfların eşitliği ile mirasın kaldırılmasını sosyal hareketin başlangıcı sayan ve siyasal eylemsizliği dogmalaştıran çizgisini mistifikasyon olarak teşhir etmiştir (MECW44, 2010: 255). Sınıf temelli politik mücadeleyi reddetmek; işçileri kollarını kavuşturup hükümete dokunmayan ve yasalara boyun eğen pasif kitlelere indirgeyerek onları burjuva cumhuriyetçiler ile papazların insafına bırakacaktır (MECW23, 2010: 393). Proudhon, mülkiyet, işbölümü, para gibi ekonomik kategorileri sınıf ilişkilerinden soyutlayıp tarih üstü ve ahlâkî sabitler gibi işlemiş (MECW6, 2010: 165-166) ve böylece sömürüyü kötü yanın etik mahkûmiyetine, tarihi ise fikirlerin kutsal tarihine indirgemıştır (MECW38, 2010: 97-102). Marx'a göre devlet, uzlaşmaz sınıf karşıtlıklarının ürünüdür ve bu yüzden asıl mesele sınıf karşıtlıklarının tasfiyesi ile geçiş döneminde devlet gücünün sönmelenmesidir (MECW22, 2010: 328). Anarşizm ise devleti mutlak kötülük şeklinde soyutlayarak sınıfsal temeli iskalamıştır. Oysa devlet ilga edilmez, sınıflarla birlikte tarihsel olarak ölüp gider (MECW26, 2010: 269). Engels, Proudhon'u küçük burjuva bir uzlaştırmacı olarak eleştirmiş ve onun sınıfsal gerçeklikten hukuksal ve etik ilkelere kaçışını, sınıf mücadelesini ikincilleştiren epistemik körlük olarak nitelendirmiştir (MECW6, 2010: 513).

Ul'de anarşizm bu kör noktayı yeniden üretmiştir. Weiss'in (1975) ve Falk'ın (1975, 1978) anarşizmi küresel barış ve adalet projelerine dayandırmaları, sınıf antagonizmalarını devre dışı bırakmıştır. Turner'ın (2010) insan hakları analizi, hakları birey ve devlet arasındaki ilişkiye sıkıştırmış ve sınıf sömürsünü görünmez kılmıştır. Kinna'nın (2019) anarşizmi etik bir topluluk ideali üzerinden tanımlaması, kapitalist sınıf ilişkilerini epistemik düzeyde devre dışı bırakmıştır. Rossdale'in (2010) güvenlik çalışmalarındaki anarşist müdahaleleri, güvenliği bireylerin özneleşme pratiklerine indirgeyerek, onun sınıfsal temellerini görmezden gelmiştir. Christoyannopoulos'un (2022) anarşist eleştirileri benzer bir şekilde şiddeti normatif bir sorun olarak ele alırken onun sınıfsal köklerini epistemik düzeyde tartışmamıştır. Prichard'ın (2007) adalet ve anarşi temelinde geliştirdiği çerçevelerde adalet, sınıfsal antagonizmalardan bağımsız etik bir ideal gibi kurgulanmıştır. Levy'nin

(2018) kozmopolitanizm yorumu aşağıdan yukarı örgütlenmeye vurgu yapsa da kozmopolitanizmin sınıf ilişkilerindeki işlevini göz ardı etmesiyle aynı epistemik eksikliği tekrar etmiştir.

Anarşizmin bu epistemolojik zaafının somut yansımaları mevcuttur. Sınıf antagonizmasının teoriden dışlanması, etik ve çoğulcu anlatıyı güçlendirirken sömürü ilişkilerinin sistemik doğasını perdeleyip anarşizmi *semptomatik* çözümlere yöneltmiştir. Böylece anarşizm, Ul’de alternatif bir yol açmak yerine, eleştirdiği düzenin yeniden üretimine istemeden aracı olmuştur. Anarşizm eleştiri silahını maddi ilişkilerin dönüşümüne bağlamak yerine, yönetişimsel bir vicdan muhasebesine indirgenmiştir.

### **Sonuç**

Bu çalışmada Marx ve Engels’in anarşizm eleştirilerinden hareketle Ul’de anarşizmin teorik sınırlılıkları üç ana kategori üzerinden analiz edilmiştir. Aşağıda yer alan Tablo 1, Marx ve Engels’in anarşizme yönelttiği eleştirilerin yalnızca tarihsel bir polemik olmadığını ve ilgili eleştirilere karşılık gelen sorunların Ul’deki anarşizmde de yapısal biçimde tekrarlandığını göstermektedir. Tablo 1’de yer alan ‘eleştiri kategorisi’ ve ‘eleştiri unsuru’ sütunları, Marx ve Engels’in anarşizme yönelttikleri, çalışmanın ikinci bölümünde ve her alt başlıkta ayrıntılandırılan eleştirilere karşılık gelmektedir. ‘Teorik karşılık’ sütunu ise bu eleştirilerin Ul’deki anarşizmde yarattığı teorik sefaleti sunmakta ve ‘içerik’ sütunu da ilgili sefaleti kısaca açıklamaktadır.

Eleştirinin Kategorisi	Eleştiri Unsuru	Teorik Karşılığı	İçerik
Ontolojik	Tarihsellik ve Toplumsal Oluş (Totalite) Körlüğü	Tarih üstü sabitlikler (trans-historical fixities)	Kavramları çağlar ötesi, değişmez yapılar gibi görme eğilimi.
	Robinsonvari Birey Antropolojisi	ontolojik yanlış tanıma (ontological misrecognition)	Bireyi toplumsal ilişkilerden kopuk, yanlış kavranmış bir özne olarak kurma.
	Sınıfın ve Sınıfsal Karşıtlığın Ontolojik Dışlanması	ontolojik yanlış konumlandırma (ontological misplacement)	Toplumsal düzenin sınıfsal temellerini yanlış yere koyma veya ikincilleştirme.
Metodolojik	Diyalektiğin Tahrifi ve Çelişkinin Dışlanması	yöntemsel iradecilik (methodological voluntarism)	Çelişkileri tarihsel süreçten değil keyfi 'iyi/kötü' ikiliklerinden çözme.
	Metafizik-İdealist Şemacılık	yöntemsel soyutlamalar (methodological abstractions)	Gerçeklikten kopuk, soyut şemalar ve kalıplarla açıklama yapma.
	Tarihsel Materyalizmi Tersyüz Etme Eğilimi	kurucu dışarı (constitutive outside)	Teoriyi toplumsal süreçlerden değil, kendini tanımlayan dışsal karşıtlıklardan kurma.
Epistemolojik	Aşırı Basitleştirme ve Türdeşleştirme	epistemolojik kapatma (epistemological foreclosure)	Bilginin imkânlarını daraltma; farklı tarihsel özgüllükleri tek tip kategoriye indirgeme.
	Kapitalist Gelişim Mantığını Yanlış Okuma	Sistemsal yeniden üretim (systemic reproduction)	Kapitalizmin özgül gelişimini kavrayamayıp mevcut sistemi yeniden üretme.
	Sınıf Analizinde Epistemolojik Körlük	Epistemik kırılma (epistemic rupture)	Sınıf karşıtlığını dışlayarak bilgi ufkunda kopuş yaratma.

**Tablo 1.** Marx ve Engels'in Anarşizme Yönelik Kategorik Eleştirilerinden Hareketle 'Anarşizmin Teorik Sefaleti' (Tablo çalışmanın yazarları tarafından oluşturulmuştur.)

Tablo 1’de sentezlenen bu eleştirel kategoriler, anarşizmin teorik mantığının büyük ölçüde ikili şemalara dayalı, indirgemeci ve ahlâkileştirici olduğunu göstermektedir. Böylece anarşizm, tam da devleti eleştirirken onun varlığını yeniden üreten, tarihsel özgüllükleri görünmez hale getiren ve kapitalist üretim ilişkilerini ikincilleştiren bir söylem haline gelmiştir. Bu durum, anarşizmin Ul’de bir yeni yol olmaktan ziyade disiplinin sorunlarını yeniden üreten bir söylem olarak işlev gördüğünü ortaya koymaktadır. Bir diğer anlatımla anarşizm, Ul’de alternatif bir teorik yol açmak yerine disiplinde eleştirdiği sınırların içinden konuşmaya devam etmiştir.

Üstelik anarşizm, Ul’deki gerçek dönüşüm imkânlarını disiplinin statükocu eğilimleri lehine koruyan bir işlev göstermektedir. Bunu da çoğu zaman yalnızca bir vicdan muhasebesi üzerinden gerçekleştirmiş yani eleştiri silahını maddi bir dönüşümün önkoşulu olan silahların eleştirisinin yerine koymuştur. Oysa Marx’ın ifadesiyle, eleştiri silahı, elbette silahların eleştirisinin yerini tutamamaktadır ve maddi güç, ancak maddi güçle devrilebilmektedir. Ama teori de kitleleri sardığında maddi bir güç haline gelmektedir (MECW3, 2010: 182). Bu bakımdan Proudhon’dan günümüze anarşizm, teoriyi maddi ilişkilerden koparıp soyut bir vicdanî ideal düzeyine hapsettiğinde ve bu haliyle Ul’deki değişim savunucularını saramadığında fiilen mevcut düzenin yeniden üretimine katkıda bulunmuştur.

### Sonnotlar

1- Ul’de anarşizme dair Türkçe literatürde ortaya konan iki güncel çalışma için bkz. (Çalış, 2025; Çalış ve Söker, 2024).

### Kaynakça

Bakunin M A (1990). *Bakunin: Statism and Anarchy*. [Orijinal: Государственность и анархия (Gosudarstvennost’ i anarkhiia), 1873]. Cambridge: Cambridge University Press.

Bakunin M A (2012). *God and the State*. [Orijinal: Dieu et l’état, 1882]. Chelmsford: Courier Corporation.

Brown C (2007). *International Relations Theory: New Normative Approaches*. New York: Columbia University Press.

Bull H (1977). *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*. London: Macmillan.

Buzan B ve Lawson G (2014). *The Global Transformation: History, Modernity and the Making of International Relations*. Cambridge: Cambridge University Press.

Cerny P G ve Prichard A (2017). The New Anarchy: Globalisation and Fragmentation in World Politics. *Journal of International Political Theory*, 13(3), 378-394.

Avcı Y ve Arar D (2025). Uluslararası İlişkilerde ‘Anarşizmin Sefaleti’: Karl Marx ve Friedrich Engels’in Anarşizm Eleştirileri Işığında Teorik Bir Değerlendirme. *Mülkiye Dergisi*, 49(4), 626-661.

Christoyannopoulos A (2022). An Anarcho-Pacifist Reading of International Relations: A Normative Critique of International Politics from the Confluence of Pacifism and Anarchism. *International Studies Quarterly*, 66(4), 1-13.

Cudworth E ve Hobden S (2010). Anarchy and Anarchism: Towards a Theory of Complex International Systems. *Millennium: Journal of International Studies*, 39(2), 399-416.

Çalış Ş H (2025). *Uluslararası İlişkiler ve Anarşizm Teorik Bir Müdahale*. Konya: Çizgi Kitabevi.

Çalış Ş H ve Söker Ç (2024). Çağdaş Uluslararası İlişkiler Yazınında Anarşist Teori: Eleştirel Bir Değerlendirme. *Gazi Akademik Bakış*, 18(35), 97-116.

Davis L (2014). Anarchism. İçinde: V Geoghegan ve R Wilford (der), *Political Ideologies: An Introduction*, London: Routledge, 213-238.

Dolhoff S (1972). *Bakunin on Anarchy*. New York: Vintage Books.

Eckhardt W (2022). Mikhail Bakunin and Social Anarchism, İçinde: M Linden (der), *The Cambridge History of Socialism*, Cambridge: Cambridge University Press, 308–330.

Falk R A (1975). *A Study of Future Worlds*. New York: Free Press.

Falk R A (1978). Anarchism and World Order. *Nomos*, 19, 63–87.

Falk R A (2010). Anarchism without ‘Anarchism’: Searching for Progressive Politics in the Early 21st Century. *Millennium: Journal of International Studies*, 39(2), 381-398.

Falk R A (2006). Rooted Cosmopolitanism: Anarchist Approaches to Global Politics, İçinde: J. B. Hehir ve N. J. Wheeler (Eds.), *Humanitarian Intervention: Ethical, Legal and Political Dilemmas* (pp. 197-216), Cambridge: Cambridge University Press.

Fowler R B (1972). The Anarchist Tradition of Political Thought. *Western Political Quarterly*, 25(4), 738-752.

Godwin W (2013). *An Enquiry Concerning Political Justice*. [Orijinal: An Enquiry Concerning Political Justice and its Influence on Morals and Happiness, 1793]. Oxford: Oxford University Press.

Guérin D (1981). *Anarchism and Marxism*. Orkney: Cienfuegos Press.

Guérin D (1970). *Anarchism: From Theory to Practice*. New York: Monthly Review Press.

Havercroft J ve Prichard A (2017). Anarchy and International Relations Theory: A Reconsideration, *Journal of International Political Theory*, 13(3), 1-15.

Janicka I (2023). Anarchism. İçinde: S Kirste ve M Sellers (der), *Encyclopedia of the Philosophy of Law and Social Philosophy*, Dordrecht: Springer, 1-6.

659 Avcı Y ve Arar D (2025). Uluslararası İlişkilerde ‘Anarşizmin Sefaleti’: Karl Marx ve Friedrich Engels’in Anarşizm Eleştirileri Işığında Teorik Bir Değerlendirme. *Mülkiye Dergisi*, 49(4), 626-661.

- Kazmi Z (2012). *Polite Anarchy in International Relations Theory*, New York: Palgrave Macmillan.
- Kinna R (2005). *Anarchism: A Beginner's Guide*. Oxford: Oneworld.
- Kinna R (2019). *The Government of No One: The Theory and Practice of Anarchism*. London: Penguin Books.
- Kropotkin P A (1902). *Mutual Aid: A Factor of Evolution*. [Orijinal: 1890-1896 arası makaleler, kitap olarak 1902]. New York: McClure, Phillips & Co.
- Kropotkin P A (1970). *Selected Writings on Anarchism and Revolution*. Cambridge: MIT Press.
- Levy C (2018). Anarchism and Cosmopolitanism. İçinde: C Levy ve M Adams (der), *The Palgrave Handbook of Anarchism*, Cham: Springer International Publishing, 125-148.
- Marx K ve Engels F (2010). *Marx & Engels Collected Works (MECW) (Vols. 1-50)*. London: Lawrence & Wishart Electric Book.
- McLaughlin P (2002). *Mikhail Bakunin: The Philosophical Basis of His Anarchism*. Algora Publishing.
- Newman S (2010). Crowned Anarchy: Postanarchism and International Relations Theory. *Millennium*, 40(2), 259-278.
- Newman S (2011). *The Politics of Postanarchism*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Parkinson F (1977). *The Philosophy of International Relations: A Study in the History of Thought*. London: Sage.
- Paul T (1985). *Karl Marx and the Anarchists*. London: Routledge/Kegan Paul.
- Prichard A (2007). Justice, Order and Anarchy: The International Political Theory of Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865). *Millennium: Journal of International Studies*, 35(3), 623-645.
- Prichard A (2010a). Introduction: Anarchism and World Politics. *Millennium: Journal of International Studies*, 39(2), 373-380.
- Prichard A (2010b). David Held is an Anarchist. Discuss. *Millennium: Journal of International Studies*, 39(2), 439-459.
- Prichard A (2011). What Can the Absence of Anarchism Tells Us About the History and the Purpose of International Relations?. *Review of International Studies*, 37(4), 1647-1669.
- Prichard A (2012). Anarchy, Anarchism and International Relations, İçinde: R Kinna (der), *The Continuum Companion to Anarchism*, New York: Continuum Publishing.
- Prichard A (2013). *Justice, Order and Anarchy: The International Political Theory of Pierre-Joseph Proudhon*, Oxon: Routledge.
- Avcı Y ve Arar D (2025). Uluslararası İlişkilerde 'Anarşizmin Sefaleti': Karl Marx ve Friedrich Engels'in Anarşizm Eleştirileri Işığında Teorik Bir Değerlendirme. *Mülkiye Dergisi*, 49(4), 626-661.

Prichard A (2020). Anarchism and Global Ethics. B Schippers (der), *The Routledge Handbook of Rethinking Ethics in International Relations*, New York: Routledge.

Prichard A (2022). *Anarchism: A Very Short Introduction*, Oxford: Oxford University Press.

Proudhon P J (1994). *What Is Property?: Or, An Inquiry into the Principle of Right and of Government*. [Orijinal: Qu'est-ce que la propriété?, 1840]. Los Angeles: LA CASE Books.

Proudhon P J (2012). *The Philosophy of Poverty: The System of Economic Contradictions*. [Orijinal: Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère, 1846]. Auckland: The Floating Press.

Rossdale C (2010). Anarchy is What Anarchists Make of It: Reclaiming the Concept of Agency in IR and Security Studies, *Millennium: Journal of International Studies*, 39(2), 483-501.

Roxburgh S (2018). Against Soft Anarchism: Challenging Liberal Cooptations of Anarchism in International Relations Theory. *Anarchist Studies*, 26(1), 55-78.

Rusche J (2022). Imagining Peace Outside of Liberal Statebuilding: Anarchist Theory as Pathway to Emancipatory Peacefacilitation. *Alternatives: Global, Local, Political*, 47(1), 18-44

Shatz M S (2003). Mikhail Aleksandrovich Bakunin. İçinde: A W Dinega ve A D Gillespie (der), *Russian Literature in the Age of Realism*, Detroit: Gale Group, 34-41.

Stirner M (1995). *Stirner: The Ego and its Own*. [Orijinal: Der Einzige und sein Eigentum, 1844]. Cambridge: Cambridge University Press.

Turner S (1998). Global Civil Society, Anarchy and Governance: Assessing an Emerging Paradigm. *Journal of Peace Research*, 35(1), 25-42.

Turner S (2010). Anarchist Theory and Human Rights. İçinde: N J Jun ve S Wahl (der), *New Perspectives on Anarchism*, Maryland: Lexington Books, 133-146.

Vernon R (1979). *The Principle of Federation by P.J. Proudhon*. [Orijinal: Du principe fédératif, 1863]. Toronto: University of Toronto Press.

Waltz K N (1979). *Theory of International Politics*. Reading, MA: Addison-Wesley.

Weiss T G (1975). The Tradition of Philosophical Anarchism and Future Directions in World Policy. *Journal of Peace Research*, 12(1), 1-17.

Williams D (2012). The Anarchist Roots of International Relations Theory, İçinde: P. Wilson ve D. Williams (Eds.), *International Relations and Political Theory* (pp. 79-96), Oxford: Oxford University Press.

Woodcock G (1986). *Anarchism: A History of Libertarian Ideas and Movements*. Toronto: University of Toronto Press.

# Lev Troçki'nin Bürokrasi Yaklaşımı Üzerine

**Nurettin Bilmez**, Amasya Üniversitesi, Gümüşhacıköy Hasan Duman Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü

**ORCID:** 0000-0003-2492-5916

**E-Posta:** [nurettin.bilmez@amasya.edu.tr](mailto:nurettin.bilmez@amasya.edu.tr)

## Öz

Ekim Devrimi'nin gerçekleştirilmesinde Lenin'den sonra en büyük paya sahip kişilerden birisi Lev Troçki'dir. Troçki hem bir kuramcı hem de bir devrimci olarak Sovyet Rusya'nın ilk dönemlerinde önemli çalışmalar yürütmüştür. Özellikle Marksist gelenek içinde devrim, devlet, bürokrasi konularında özgün bir çizgi yakalamıştır. Bu çalışma, 20. yüzyılın önemli Marksist düşünürlerinden Lev Troçki'nin bürokrasi olgusuna ilişkin yaklaşımını kapsamlı biçimde analiz etmeyi amaçlamaktadır. Troçki, Sovyetler Birliği deneyimi ışığında bürokrasiyi Marksizm çerçevesinde özgün bir biçimde ele almış; ortaya koyduğu bürokrasi eleştirisi, klasik Marksist literatürdeki boşlukları doldurmayı hedeflemiştir. Çalışmada, bürokrasi olgusunun teorik çerçevesi Georg W. F. Hegel, Karl Marx, Friedrich Engels ve Vladimir İ. Lenin gibi Marksist kuramcılarının bürokrasiye bakışı ve eleştirel bürokrasi teorileri bağlamında incelenmiştir. Literatür taraması, çeşitli ulusal ve uluslararası akademik çalışma üzerinden gerçekleştirilmiş; Sovyet bürokrasisi sorunsalına dair tartışmalar, Troçki'nin görüşleri ve bunların kuramsal yansımaları ortaya konmuştur. Araştırmanın temel soruları şu şekilde belirlenmiştir: Troçki'nin bürokrasi yaklaşımının temel öncülleri nelerdir? Marksist bürokrasi yaklaşımlarından hangi noktalarda farklılaşmaktadır? Troçki'nin bürokrasi yaklaşımının teorik özgünlüğü nedir? Çalışmada, Troçki'nin kitapları, makaleleri, bildirileri ve literatürdeki onu araştıran diğer çalışmalar inceleme konusu yapılmış; tarihsel ve kuramsal zeminde sistematik biçimde çözümlenmiştir. Troçki'nin bürokrasi anlayışının devrim sonrası Sovyet devletinin koşullarında geliştiği, bürokrasiyi bir 'kast' olarak tanımladığı ve onu proletarya diktatörlüğünün yozlaşması olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Troçki'ye göre Sovyet bürokrasisi, klasik anlamda yeni bir sınıf değil, işçi devleti üzerinde parazit bir tabakadır ve ancak bir siyasi devrimle ortadan kaldırılabilir. Aksi halde zamanla yeni bir egemen sınıfa dönüşme potansiyeli taşımaktadır. Tarihsel yaklaşım ve Marksist literatür bağlamında Troçki'nin bürokrasi eleştirisinin anlamı değerlendirilmiştir. Sonuç olarak, Troçki'nin bürokrasi teorisi başta Marksist bürokrasi literatüründe olmak üzere diğer bürokrasi yaklaşımları arasında özgün bir anlam taşımaktadır. Sovyetler Birliği deneyimlerinden yola çıkarak çalışmalarını yoğunlaştıran Troçki'ye göre bürokrasi, eleştirel bir tutumla devlet aygıtı üzerinden üretim araçlarını kontrol eden bir kast sistemidir. Bürokrasi bir yozlaşma anlamına gelmektedir ve onu ortadan kaldırmanın yolu demokratik bir proleter devrim ile mümkün olabilir.

**Anahtar Kelimeler:** Lev Troçki, Bürokrasi, Sovyet Bürokrasisi, Yozlaşma, Kapitalist Restorasyon.

# On Leon Trotsky's Approach to Bureaucracy

## Abstract

After Lenin, one of the people who had the greatest share in the realization of the October Revolution was Leon Trotsky. Both as a theorist and a revolutionary, Trotsky carried out important studies in the early periods of Soviet Russia. He captured an original line, especially within the Marxist tradition, on the subjects of revolution, state and bureaucracy. This study aims to comprehensively analyze the approach of Leon Trotsky, one of the important Marxist thinkers of the 20th century, to the phenomenon of bureaucracy. Trotsky addressed bureaucracy in an original way within the framework of Marxism in light of the experience of the Soviet Union; his critique of bureaucracy aimed to fill the gaps in the classical Marxist literature. In this study, the theoretical framework of the phenomenon of bureaucracy is examined in the context of the view of Marxist theorists such as Georg W. F. Hegel, Karl Marx, Frederick Engels and Vladimir I. Lenin on bureaucracy and their critical theories of bureaucracy. The literature review was carried out through various national and international academic studies. Discussions on the problematic of Soviet bureaucracy, Trotsky's views, and their theoretical implications are presented. The fundamental questions of the research are identified as follows: What are the fundamental premises of Trotsky's approach to bureaucracy? In what ways does it differ from Marxist approaches to bureaucracy? What is the theoretical originality of Trotsky's approach to bureaucracy? This study examines Trotsky's books, articles, declarations, and other works in the literature examining him, and systematically analyzes them on historical and theoretical grounds. It is understood that Trotsky's understanding of bureaucracy developed under the conditions of the post-revolutionary Soviet state, that he defined the bureaucracy as a 'caste,' and that he viewed it as a degeneration of the dictatorship of the proletariat. According to Trotsky, the Soviet bureaucracy was not a new class in the classical sense, but a parasitic layer on the workers' state, and could only be eliminated through a political revolution. Otherwise, it had the potential to transform into a new ruling class over time. The significance of Trotsky's critique of bureaucracy is evaluated within the context of a historical approach and Marxist literature. As a result, Trotsky's theory of bureaucracy holds a unique significance among other approaches to bureaucracy, particularly within Marxist bureaucracy literature. Drawing on the experiences of the Soviet Union, Trotsky focused his work on bureaucracy, critically arguing that bureaucracy is a caste system that controls the means of production through the state apparatus. Bureaucracy represents corruption, and its elimination is possible only through a democratic proletarian revolution.

**Keywords:** Leon Trotsky, Bureaucracy, Soviet Bureaucracy, Degeneration, Capitalist Restoration.

## Giriş

Sosyal bilimlerde bürokrasi olgusu, modern devlet ve örgüt yapılarının anlaşılmasında merkezi bir olgudur. Max Weber'den Karl Marx'a, farklı kuramcılar bürokrasiyi kimi zaman etkin bir yönetim modeli, kimi zaman da toplumsal bir sorun alanı olarak ele almıştır. Bürokrasinin olumlu ve olumsuz yönleri literatürde sıklıkla birçok araştırmada tartışılmıştır. 20. yüzyılda Sovyetler Birliği deneyimi ise bürokrasi tartışmalarına yeni bir boyut kazandırmıştır. 1917 Ekim Devrimi'nin önderlerinden Lev Troçki, Sovyet devletinin bürokratik yozlaşmasını bizzat gözlemlemiş ve bu olgu üzerine derinlemesine çalışmalar kaleme almıştır. Hem bir teorisyen hem de bir uygulayıcı olarak Troçki'nin bürokrasiye dair geliştirdiği kavramsal çerçeve, Marksist kuram içindeki bürokrasi tartışmalarda özgün bir yer tutmaktadır.

Bu makalenin amacı, Lev Troçki'nin bürokrasi yaklaşımını çok yönlü olarak incelemek ve onun kuramsal katkılarının çağdaş perspektifle değerlendirmesini yapmaktır. Bu bağlamda, öncelikle bürokrasi olgusunun genel teorik temelleri Marksist bürokrasi yaklaşımları bağlamında tartışılmaktadır. Ardından Troçki'nin bürokrasiye dair analizleri ortaya konmakta, farklı bürokrasi teorileriyle ilişkisi irdelenmekte ve onlardan ayrılan yönleri tespit edilmektedir. Kapsamlı bir literatür taraması ile Troçki'nin bürokrasi eleştirisine dair önceki çalışmalar incelenmekte; Sovyet bürokrasisinin doğası üzerine tartışmalar Troçkist ve diğer Marksist yorumlar yardımıyla tartışılmaktadır.

Bu çalışmada şu sorulara yanıt aranmaktadır: Troçki'nin bürokrasi eleştirisinin temel öncülleri nelerdir? Troçki'nin bürokrasi anlayışı, klasik Marksist bürokrasi yaklaşımlarından hangi noktalarda ayrılmaktadır ya da Marksist bürokrasi literatüründe nerede konumlanmaktadır? Troçki'nin bürokrasiye kuramsal bakımdan özgün katkıları nelerdir? Bu sorular çerçevesinde Troçki'nin bürokrasi yaklaşımının, klasik Marksist literatürdeki bir eksikliği giderdiği ve eleştirel toplumsal teoriye yenilikçi bir katkı sağladığı düşünülmektedir. Başka bir deyişle Troçki, Marksizmin devlet ve bürokrasi kuramına, Sovyet deneyiminden hareketle özgün bir eleştirel perspektif çizmektedir.

Bu araştırma, kuramsal bir çalışma olup tarihsel metinlerin ve ikincil kaynakların analizine dayanmaktadır. Her ne kadar çalışma odağı Marksist bürokrasi geleneğine bağlı kalınarak geçmiş bir dönemin teorik çözümlemesi olsa da ortaya konan kavrayışın günümüz bürokrasi tartışmaları için değerli ipuçları sağladığı düşünülmektedir. Troçki'nin bürokrasi eleştirisinin

incelenmesi, yalnızca bir tarihsel olguyu anlamakla kalmayıp, bürokrasinin evrensel dinamiklerini kavramamıza da yardımcı olabilir. Literatürde Marksist bürokrasi tartışmaları içinde Marks ve Lenin'e yoğunlaşıldığı fakat Troçki'nin çok fazla çalışmalara konu edinmediği görülmektedir. Bu çalışmada Troçki'nin bürokrasi yaklaşımının detaylıca ele alınması ve günümüz bürokrasi tartışmalarına ne şekilde katkı sağlayacağı konusunda bir değerlendirmeye sunulması çalışmanın özgünlüğünü ve literatürdeki önemini öne çıkarmaktadır.

Çalışmanın ilk kısımlarında teorik çerçeve sunularak, önce Marksist bürokrasi kuramları özetlenmekte, ardından Troçki'nin görüşleri bu temelde kavramsallaştırılmaktadır. Literatürdeki çalışmalar ışığında Troçki'nin bürokrasi eleştirisi bağlamına yerleştirilmektedir. Troçki'nin bürokrasi anlayışının tarihsel gelişimi, temel tezleri ve Marksist literatürdeki yeri ele alınmaktadır. Elde edilen sonuçlar literatürdeki çalışmalar ışığında yorumlanmakta ve Troçki'nin bürokrasi konusuna kuramsal katkıları değerlendirilmektedir.

### **Marksist Kuramda Bürokrasi Olgusu: Hegel, Marx, Engels ve Lenin**

Bürokrasi olgusu, modern toplumlarda kamusal ve özel örgütlerin işleyişine dair temel bir olgudur. Bürokrasinin kuramsal temelleri ağırlıklı olarak Max Weber'in (2020) çalışmalarıyla şekillenmiş olmasına rağmen Hegel, Marx ve Engels gibi düşünürlerce eleştirel bir perspektifle yorumlanmıştır.

Marksist bürokrasi geleneği içinde Hegel'in önemli bir yer tuttuğunu ifade etmek gerekir. Çünkü hem Marx'ın devlet, burjuva sınıfı, hukuk gibi olgular çerçevesinde geliştirdiği genel çözümlerinde hem de özelden bürokrasi yaklaşımında Hegel'in çalışmalarından yararlandığı bilinmektedir. Hegel'in devlet, sivil toplum, hukuk, bürokrasi olgularına dayalı çözümleri Marx tarafından eleştirel bir tutumla yoğun biçimde işlenmektedir. Hatta Hegel'in devlet, sivil toplum ve bürokrasi çözümlerinden yola çıkarak Marx'ın bu olguların yerine devlet, burjuva sınıfı/hâkim sınıf ve bürokrasiyi yerleştirdiği görülmektedir. Bu aşamada Troçki'nin bürokrasi yaklaşımından önce Hegel'den başlayarak Marksist bürokrasi yaklaşımını bir bütün içinde irdelemek gerektiğine inanılmaktadır.

Marksist teori, bürokrasiye Weber'den oldukça farklı bir açıdan yaklaşmaktadır. Karl Marx (1818–1883) ve Friedrich Engels (1820–1895), bürokrasiyi öncelikle bir sınıf egemenliği aygıtı olarak değerlendirmektedirler. Marx, gençlik dönemi eserlerinden itibaren (özellikle Hegel'in Hukuk Felsefesinin

Eleştirisi çalışmasında) bürokrasiyi, devletin kendi içinde oluşturduğu ve topluma yabancılaşmış bir 'hayali çıkar' olarak tanımlamaktadır.<sup>1</sup> Marx'a göre bürokrasi, toplumdaki sınıf ilişkilerinin bir yansımasıdır ve özünde egemen (burjuvazi) sınıfın çıkarlarına hizmet etmektedir. Hegel'in bürokrasiyi 'evrensel sınıf' olarak yüceltmesine karşın Marx, bürokrasinin evrensellik iddiasının sahte olduğunu, gerçekte özel çıkarların devlet eliyle dayatılması anlamına geldiğini belirtir (Marx ve Engels, 2004: 99-106).

Hegel'in çalışmalarında aile, sivil toplum ve devlet olgularının yoğun biçimde işlendiği görülmektedir. Aile içinde insanlar, ailenin diğer üyeleri için fedakarlıklarda bulunurlar. Temelde ekonomik ilişkilere yaslanan sivil toplum ise, herkesin özellikle kendi bencil çıkarını gerçekleştirmek için diğer bireylerle iş birliği geliştirdiği alandır. Devlet ise, yurttaşların bir dayanışma duygusu temelinde iş birliği yaptıkları bir yapıdır. Ailenin bağı sevgi, sivil toplumun bağı bencillik ve devletin bağı da vatanseverliktir (Arnhart, 2013: 250).

Hegel'e göre bizzat kendi özel çıkarının peşinde koşan birey, bir ihtiyaçlar bütünü ve doğal zorunlulukla keyfi iradesinin bir karması olarak, sivil toplumun temelini oluşturur. Bireyler birbirleriyle ilişki içindedirler ve her birey ancak başkası aracılığıyla kendisini ortaya koyabilir ve kendi çıkarlarını gerçekleştirebilir. Bu bencillik gayesi içinde hareket eden bireyler karşılıklı bir bağımlılık sistemi kurmaktadır. Bu sistem sayesinde bireyin geçimi, refahı ve mevcudiyeti; herkesin geçimi, refahı ve mevcudiyeti ile iç içe geçmektedir (Hegel, 1991: 182). Bir başka ifadeyle bireyler bir topluluğun düzeniyle uyumlu olmadıkları sürece, kendi kendilerine özel çıkarlarını gerçekleştiremezler (Arnhart, 2013: 249).

Özgürlük kavramı Hegel'in çalışmalarında özel bir yer tutmaktadır. Ona göre özgürlük, benlik bilinci, rasyonel olarak kendi kaderini tayin etmek demektir. İnsanlar özgürlüklerini sadece toplulukların üyeleri olarak gerçekleştirebilirler. Bireylerin keyfi dürtülerine ve açgözlülüklerine sınır koymakla devlet, gerçek bireysel özgürlüğün sınırlayıcısı değil, bizzat koruyucusudur. Bu yüzden özgürlük düşüncesi sadece devlet olarak tam anlamıyla gerçekleşebilir. Bu aşamada devlet, yurttaşlar için var olmaz. Aksine devlet amaç, yurttaşlar ise bu amacın araçlarıdır (Arnhart, 2013: 248-249). Bir başka anlatımla devlet, bireyin bilincinde, bilgisinde ve faaliyetlerinde dolaylı olarak mevcuttur. Buna karşılık birey de devlete, kendi öz mahiyetine, amacına ve faaliyetlerinin bir sonucuna bağlanır gibi bağlanarak, onda kendi özgürlüğünü bulmaktadır (Hegel, 1991: 200).

Devlet ile birey ilişkisi tamamen farklı bir ilişkidir. Birey devletin bir üyesi olduğu sürece gerçek bireyselliğe ve ahlaklılığa sahip olabilir. Birlik içinde olma bireyin gerçek amacıdır ve kolektif bir yaşam için bu bir katedir (Hegel, 1991: 200). Aile ve sivil toplum alanları karşısında devlet, bir dışsal zorunluluktur. Ailenin ve sivil toplumun çıkarları bu üstün erkin doğasına bağlı ve bağımlıdır. Devlet, aile ve sivil topluma içkindir ve gücünü bireylerin özel çıkarlarının birliğinden, bireylerin hak ve ödev bilincinden almaktadır (Marx, 2009: 11).

Hegel'in anlayışında devletin kapsamı, yönetimin resmî kurumlarından daha geniş bir yapıdadır. Bu devlet, bir halkın ruhunu, kültürünü ve siyasal topluluğun hayat biçimini kapsar. Bu yüzden devlet, bir yandan devlet içindeki tüm ilişkilere diğer yandan yurttaşların bilinçlerine sirayet eden yapıdır. Devlet sivil toplumdan ayrı ve ondan üstündür. Hegel'e göre devlet, bir sözleşmeden ibaret olmadığı gibi kamusal üyelerin yaşamını ve mülkiyetini koşulsuz koruma ve teminat altına almak demek de değildir. Aksine devlet, yaşam ve mülkiyet üzerinde hak iddia eden ve bunların feda edilmesini talep eden, üstün bir varlıktır. Devletin memurları, kanun yapıcıları ve monarkı bulunmaktadır. Hegel'in burada belirlediği memurlar büyük ölçüde modern yönetimin ayrılmaz bir parçasına dönüşen bürokrasiyi oluşturmaktadır (Arnhart, 2013: 250-251). Hegel'in açıklamalarında bürokrasinin etkinliğinden ziyade daha çok onun biçimselliği hakkında bazı genel belirlenimlerden söz edilmektedir (Marx, 2009: 69). Hegel bürokrasiyi politik bir örgütlenme olarak ele almaktadır. Onun çözümlenmelerine göre bürokrasi, devlet ve sivil toplum arasında bir arabulucu rolü üstlenmektedir. Hegel bürokrasiyi mutlak evrensel bir sınıf olarak değerlendirdiğinden, kamu menfaatlerini de en iyi bürokratların bilebileceğini ileri sürmektedir. Bürokratik despotizm açık bir dille savunulmasa bile, genel çıkarı korumak ve sağlamak adına bürokrasiye önemli bir misyon yüklenmektedir (Önder, 2013: 43). Hegel'in çözümlenmelerinde devlet, ayrıcalıklı, üstün, mutlak ve zorunlu bir yapıdır. Bürokrasi ise, devletin önemli bir parçası olarak sivil toplumun tek başına gözetemediği genel yararın savunuculuğunu yapma işlevini yerine getirmektedir. Hegel'in devlete ve bürokrasiye ilişkin değerlendirmeleri daha sonra Marx tarafından eleştiriye tabi tutulmuş ve Marksist bürokrasi anlayışının gelişimine önemli katkılar sağlamıştır.<sup>2</sup>

Klasik Marksist geleneğe göre bürokrasinin konumunu ve işlevini burjuvazinin gelişiminde ve ele geçirdiği ayrıcalıklarda aramak gerekir. Burjuvazinin gelişimindeki her adım, o sınıfın karşılık geldiği siyasal ilerlemeyle birlikte ortaya çıkmıştır. Monarşilerin gelişmeye başladığı dönemde vergiye tabi

bir üçüncü sınıf iken, daha sonra gerçek üretim döneminde, soyluluğa karşı bir denge unsuru olarak yarı feodal ya da mutlak monarşiye hizmet eden bir konuma gelmiştir. Modern sanayinin ve dünya pazarını kurulmasından sonra burjuvazi, modern devlette özel siyasal egemenliğini elde etmiştir. Bürokrasi sadece burjuvazinin sınıf egemenliğini gerçekleştirmenin bir aracıdır. Marx tarafından Komünist Manifesto 'da genel hatlarıyla devlete ve bürokrasiye ilişkin ana hatlar çizilmektedir. Modern devletin yürütme organı, bütün burjuva sınıfının ortak çıkarına hizmet eden bir komiteden başka bir şey değildir (Marx ve Engels, 1969, 2004).

Marx ve Engels, dünyanın çağdaş ülkelerindeki devletlerin hemen hepsinin ortak bir özelliğine vurgu yapmaktadırlar. Bu ortak özellik ise kapitalist anlamda belli bir ölçüde gelişmiş çağdaş burjuva toplumu üzerine kurulu olmalarıdır. Bir başka açıdan burjuva toplumu çağdaş devletlere kökenlik etmektedir (Marx ve Engels, 1989: 41). Dolayısıyla Marx ve Engels, devleti burjuva toplumunun ekonomik temeli üzerine inşa etmektedirler. Teknik açıdan faaliyet halindeki her grupta zaman içinde bir örgütlenme ihtiyacı kendini göstermektedir ve bu doğrultuda bazı kişiler iş başına geçmektedir. Peki devlet denilen bu yapı neyi temsil etmektedir? Yüzeysel bir değerlendirmede devlet, tüm toplumun bir tezahürüymüş gibi görünmektedir. Ancak tarihsel materyalist perspektifte devlet, üst-yapısal bir kurum olarak ekonomik temele (altyapıya) dayandırılmaktadır. Buna göre, geçmiş toplumlarda devlet aygıtı sırasıyla önce köle sahiplerinin, sonrasında feodal beylerin ve son olarak da burjuvazinin hâkimiyetini pekiştiren bir araç olarak değerlendirilmektedir. Modern devlete özgü bir olgu olarak bürokrasi de devlet aygıtının ayrılmaz bir parçası olarak konumlandırılmaktadır. Marx, bürokrasinin kendisinin müstakil bir toplumsal sınıf olmadığını özellikle vurgulamaktadır. Buna göre bürokratlar belirli bir sosyal grubu teşkil etmekle birlikte, onların varlıkları toplumu oluşturan temel sınıfların (burjuvazi ve proletarya) mücadelesine bağlı durumdadır (Lefebvre, 2014).

Marx'a göre bürokrasi, kimsenin içinden kaçamayacağı bir yapı oluşturmaktadır. Bürokrasinin üst kademeleri, ayrıntıyı bilme uğraşını aşağı kademelere havale etmektedir ve alt kademeler ise geneli bilme uğraşında üstlerine güvenmektedir. Böylece üst ve alt kademeler karşılıklı olarak birbirlerini aldatmaktadır (Marx, 2009: 71). Bürokrasi sınıf farklılaşmasının devam etmesini sağlayan ve egemen sınıfın gücünü konsolide eden ana araçlar arasında yer almaktadır. Sınıf mücadelesi yoğunlaştıkça devlet aygıtı daha baskıcı bir tutum almaktadır. Marx'a göre kapitalist sistemde sınıf mücadelesinin yoğunlaşmasına koşut olarak devlet giderek bürokratikleşmektedir (Öztaş, 2019: 6).

Marx (2003: 52) Louis Bonaparte'ın On Sekizinci Brumaire'i eserinde bürokrasiye ilişkin olarak şu değerlendirmelere yer vermektedir;

Fransa gibi bir ülkede, yürütme gücü bir buçuk milyondan fazla kişiden oluşan bir memur ordusunu yönetmektedir ve bu sürekli olarak muazzam bir çıkar ve geçim kaynağı haline gelmiştir. Ancak devletin, sivil toplumu, yaşamın her alanını içene aldığı, kontrol ettiği, düzenlediği, denetlediği ve eğittiği bir ülkede; merkezileşme yoluyla bu asalak bedenin her yerde bulunması, her şeyi bilmesi için Ulusal Hükümetin tüm devlet yönetimini basitleştirmede, memurlar ordusunu azaltmadığı ve sivil topluma kendini inşa etme olanağı tanımadığında gerçek etkinliğini ve söz geçerliliğini kaybeder. Ama Fransa burjuvazisinin maddi çıkarı, bu geniş ve karmaşık devlet/bürokrasi makinesinin sürdürülmesine bağlıdır. Burjuvazi, kendi fazla nüfusunu buraya yerleştirir ve kar, faiz, rant ve serbest meslek ücreti olarak alamadıklarını maaş olarak elde etme yoluna kavuşur. Öte yandan burjuvazi, siyasal çıkarını artırmaya ve iktidarın araçlarını ve personelini artırmaya çabalar/zorlar.

Bürokrasiye ilişkin tespit ve eleştirilerini keskin bir dille yürüten Marx, bürokratlar hakkında da çeşitli değerlendirmeler sunmaktadır. Ona göre birey olarak ele alındığında “bürokratlar, devletin amacını kendi özel amacı” haline getiren kimselerdir. Bu durum “daha yüksek makamlar peşinde koşmak” ve bir diğer anlatımla “bu kariyerizmdir”. Öte yandan “bürokrasinin ortadan kaldırılması” ancak “eğer genel çıkar, Hegel'in vurguladığı gibi düşüncede, soyutlamada değil fiilen özel çıkar haline gelince mümkün olabilecek” (Marx, 2011: 24).

Marx ve Engels, gelecekteki sınıfsız toplum perspektifinde bürokrasinin ortadan kalkacağını öngörmektedirler. Komünist Manifesto da dahil çeşitli eserlerinde, proletaryanın devrim yoluyla iktidarı ele geçirmesi durumunda eski bürokratik devlet makinesinin tasfiye edileceğini ve yerini doğrudan üreticilerin yönetimine bırakacağını belirtirler. K. Marx'ın Fransa'da İç Savaş eserinin önsözünde Engels, Paris Komünü deneyiminden yola çıkarak bürokrasiye ilişkin olarak şu ifadeyi dile getirilmektedir (Marx, 2011: 54): “Paris'te kırıldığı gibi her yerde kırılması gereken kuvvet işte önceki merkezi devletin baskıcı kuvveti, ordusu, siyasi polisi, bürokrasisiydi”. Özellikle Marx'ın 1871'de Paris Komünü deneyiminden esinle vurguladığı gibi, “devlet bir sınıf tahakküm aracı olmaktan çıktığında, memurların ayrıcalıkları budanacak, yüksek ücretli sürekli bürokrat tabakası yerine her an geri çağrılabilir mütevazı ücretli görevliler” geçecektir (Marks vd., 1977). Bürokrasi, Marksist ideolojiye göre kamu yararına çalışan bir yapı gibi

görünen ve aslında egemen sınıfın çıkarına dönük olarak faaliyet yürüten bir mekanizmadır. Bu yüzden devrimle birlikte bürokrasinin de ortadan kaldırılması gerektiğine vurgu yapılmaktadır.

Marksist literatürde Vladimir İlyiç Lenin (1870–1924), bürokrasi konusunu devrim ve devlet teorisi bağlamında derinleştiren isimlerin başında gelmektedir. Lenin'in 1917 tarihli Devlet ve Devrim eseri, Marx ve Engels'in devlet-bürokrasi çözümlemesinin ana fikirlerini takip etmektedir. Lenin'e göre devlet, sınıf çelişkilerini frenlemek ihtiyacından doğmuştur. Fakat zamanla güçlü ve egemen sınıfın (burjuva) kontrolüne girerek ezilen sınıfı boyunduruk altında tutmak ve sömürmek için yeni araçlar kazanarak burjuvanın devleti haline gelmiştir. Feodal devlet, kölelerle serflerin sömürülmesinin organıdır ve modern devlette ise ücretli çalışanın sermaye sınıfı tarafından sömürülmesinin aracıdır (Lenin, 1976: 17).

Burjuva toplumuna özgü olan merkezi devlet iktidarı, mutlakiyetin sonlarında ortaya çıkmıştır. Bu devlet aygıtının en tipik iki kurumu, ordu ve bürokrasidir. Lenin'e göre bürokrasi burjuva toplum gövdesi üzerindeki 'asalak'tır. Bürokrasi, toplumu rahatsız eden iç mücadelelerin sonucunda doğmuş olsa da zamanla toplumun hayati gözeneklerini tıkayan bir örgüte dönüşmüştür (Lenin, 1976: 40). Lenin, bürokrasiyi ortadan kaldırmanın devrimden sonra proletaryanın başlıca görevi olduğunu hatırlatmaktadır<sup>3</sup> (Lenin, 1976: 52). Çünkü ona göre eski burjuva toplumuna ait olan bürokrasi aygıtı proleter devletin amaçlarını uygulamaya geçirme konusunda elverişli bir yapı değildir (Lenin, 1976: 80). Bu yüzden Lenin, bürokrasinin ortadan kaldırılması gerektiğinde sıklıkla vurgulamaktadır. Bu doğrultuda işçi temsilcilerinden kurulu bir çeşit parlamentonun çalışma rejimini düzenleyeceği devlet aygıtının işleyişini denetleme görevini üstleneceğini ileri sürmektedir. Ancak bu aygıt bürokratik olmayacaktır. İşçiler iktidarı ele geçirdiklerinde bürokratik aygıtı oradan kaldıracak ve onu işçi ve görevlilerini kapsayan yeni bir aygıtlarla değiştirecektir (Lenin, 1976: 151-152).

1917 Devriminden sonra Lenin, otoritenin gittikçe artan bir biçimde merkezde yoğunlaşmasını devrim sürecindeki pratik güçlüklerden kaynaklandığını kabul etmiştir. Aynı zamanda ilerlemenin başlangıçta olduğundan daha yavaş olacağını ve bürokrasi tehlikesini ortadan kaldırmanın gittikçe zorlaşacağını görmüştür (Carr, 1989: 209). 1921 sonrasında Sovyet hükümeti içinde eski Çarlık bürokratlarının ve yeni parti görevlilerinin oluşturduğu hiyerarşik yapı, Lenin'i endişelendirmiştir. 1922 yılında Komintern (Komünist Enternasyonal) 4. Kongresi'ndeki konuşmasında Lenin, Sovyet devletinde giderek büyüyen

bürokratik aksaklıklardan bahsetmektedir. Bu konuşmada Sovyetlerin başlangıçta devralmak zorunda kaldığı eski devlet makinesinin “ele avuca sığmaz” niteliğini açıkça itiraf eder: “Elimizde çok geniş bir devlet memurları ordusu var, fakat onları gerçek anlamda denetleyecek yeterli eğitilmiş gücümüz yok”. Lenin, ülkenin geri kalmışlığı, işçi kitlelerinin eğitim düzeyinin düşüklüğü ve devrimin tek ülkede yalıtılması nedeniyle bürokrasinin güç kazandığını belirtmektedir. Çözümün ise tek ülkede bulunmadığını, “bizim üzerimize çöken talihsizlik enternasyondur; tek çıkar yol dünya devrimidir” diyerek bürokrasinin kökten tasfiyesinin ancak uluslararası ölçekte mümkün olacağını ifade etmektedir (Collins, 2017). Ancak zaman içinde Lenin, bürokrasinin ortadan kaldırılmasının güç olduğunu görmüş ve söylemlerini bürokrasiyi kontrol altına alma yönünde yumuşatmıştır.

Yukarıda değinilen noktalar, Lenin’in bürokrasi sorununa bakışındaki realizmi göstermektedir. Devrimden hemen sonra proletarya diktatörlüğü kurulsa bile, eğer ülke maddi koşullar bakımından geri ve tecrit altındaysa bürokratik yozlaşma tehlikesi devam edebilir.<sup>4</sup> Lenin 16 Mayıs 1921 yılında Polonya’da Boşaltılan Malların İdaresinden Sorumlu Dairenin Sekreteri M.F. Sokolof’a yazdığı mektubunda (1995: 227)<sup>5</sup> konuya ilişkin olarak şu ifadelerle yer vermektedir: “Çarı kapı dışarı edebilirsin, toprak ağalarını kapı dışarı edebilirsin, kapitalistleri kapı dışarı edebilirsin. Biz bunları hep yaptık. Ama köylü bir ülkede bürokrasiyi ‘kapı dışarı’ edemezsin; yeryüzünden silip atamazsın. Onu ancak ağır ve inatçı bir gayretle azaltabilirsin”. Bu söylemiyle Lenin bürokrasinin ortadan kaldırılmasının mümkün olmadığını ancak kontrol altına alınabilir, azaltılabilir olduğunu belirtmektedir. Aynı mektubunun devamında Lenin (1995: 227), “bürokrasi hastalığı sökülüp atılmaz, ancak yavaş yavaş tedavi edilebilir” diyerek ısrarlı ve sürekli bir çabayla bürokrasinin dizginlenebileceğini eklemektedir. Öte yandan Lenin, liderlik yaşamı boyunca bürokrasiyle mücadele etmiştir. Bu kapsamda Sovyet sisteminin çalışmalarını iyileştirmek ve bürokrasi ile memur zihniyetinin aşılmasına yarayacak araçları bulmak konusunda ısrarlı bir çalışma içinde olmuştur (Fotiyeva, 2010: 150).

Özetle klasik Marksist-Leninist kuram, bürokrasiyi kapitalist toplumun bir ürünü ve proletarya devriminin önündeki bir engel olarak görmektedir. Devrimci yönetim pratiğinde ise Lenin ve Bolşevikler, bürokrasiyi aşmak için Sovyetler gibi doğrudan demokrasi organlarını hayata geçirmeye çalışmışlardır. Fakat nesnel koşullar, Sovyet Rusya’da bürokratik eğilimlerin tümüyle yok edilmesini engellemiştir.

## Eleştirel Bürokrasi Kuramları ve Sovyet Bürokrasisinin Doğası Üzerine Tartışmalar

Marksist yaklaşımların yanı sıra, 20. yüzyıl boyunca bürokrasi olgusuna eleştirel yaklaşan çeşitli kuramlar geliştirilmiştir. Bunlar arasında özellikle Robert Michels, Bruno Rizzi ve Milovan Djilas'ın çalışmaları, Troçki'nin bürokrasi değerlendirmeleriyle karşılaştırmalı olarak ele alınmaya değerdir. Ayrıca, Frankfurt Okulu gibi eleştirel teorisyenlerin bürokrasiye yönelik analizleri de kuramsal çerçeveyi tamamlar niteliktedir.

1920'lerden 1940'lara uzanan süreçte, Sovyetler Birliği'ndeki bürokratik gelişme üzerine birçok farklı yorum ortaya atılmıştır. Lev Troçki'nin bizzat içinde bulunduğu tartışma, Sovyet bürokrasisinin ne olduğu ve nasıl tanımlanması gerektiği sorusu etrafında şekillenmiştir. Troçki, 1936'da yazdığı ünlü 'İhanete Uğrayan Devrim' (*The Revolution Betrayed*) çalışmasında Stalin yönetimindeki Sovyetler Birliği'ni analiz ederken bürokrasiyi "işçi devletinin yozlaşması sonucu yükselen bir kast" olarak tanımlamıştır (Troçki, 1937a: 111-115; Troçki, 1971). Bu dönemde Troçki'nin karşı karşıya olduğu kuramsal meydan okuma, bazı muhalif Marksistlerin Sovyet bürokrasisini yeni bir hükümler sınıfı olarak görmeye başlamasıdır. Özellikle Troçki'nin eski yoldaşlarından bazıları (örneğin 1930'larda Max Shachtman ve arkadaşları) Sovyetler Birliği'nin artık proleter bir karakter taşımadığını, bürokrasinin bir tür kolektif sömürücü sınıf haline geldiğini ileri sürmüşlerdir (Shachtman, 1962). Bu yaklaşım, Troçki'nin çizgisine karşı 'bürokratik kolektivizm' veya 'devlet kapitalizmi' tezlerini doğurmuştur.

Eleştirel gelenekte ayrıca Frankfurt Okulu düşünürleri, bürokrasiyi modern toplumun rasyonelleşme sürecinin bir parçası olarak eleştirmişlerdir. Örneğin Max Horkheimer ve Theodor Adorno, 1944 tarihli 'Aydınlanmanın Diyalektiği' eserlerinde, modern bürokrasiyi araçsal aklın kurumsallaşması olarak değerlendirirler. Onlara göre bürokrasi, kapitalist ve devletçi rasyonelliğin bireyleri tahakküm altına alan yüzünü temsil etmektedir (Horkheimer ve Adorno, 2010). Herbert Marcuse ise 'Tek Boyutlu İnsan' kitabında, kapitalist ve komünist toplumlarda bürokratlaşmış refah devleti ve tekellerin insanların muhalefet potansiyelini yok ederek tek boyutlu bir uyum sağladığını belirtmektedir (Marcuse, 1990).

Bu eleştiriler, Troçki'nin Stalinizme yönelttiği eleştirilerle kavramsal düzeyde buluşmaktadır: her ikisi de bürokrasiyi insanın özgürleşmesinin önünde bir engel olarak görür. Ancak Frankfurt Okulu, Troçki'den farklı olarak devrimci pratiğin dışında teorik ve kültürel bir eleştiri yürütmektedir

ve kapitalist-bürokratik aklın toplumsal hayatın her alanına sirayet ettiğini vurgulamaktadır.

1911 yılında yayımladığı 'Siyasal Partiler' (*Political Parties*) adlı eseriyle ün kazanan Robert Michels, 'Oligarşinin Tunç Kanunu' teorisini ortaya koymaktadır. Ona göre oligarşi, bir toplumun veya örgütün tepedeki yöneticiler tarafından kontrol altına alınmasıdır. Michels'e göre siyasi partiler, sendikalar ve diğer bütün büyük yapıları bürokratikleşme zorunludur. Önemli bir örgütlenme seviyesine erişen her örgütte gücün giderek tepede toplanmasına ve tabakadaki üyelerin yönetim üzerindeki etkisinin giderek azalmasına tanık olunmaktadır. Michels'e göre "Örgütten bahseden gerçekte oligarşiden bahsediyor demektir" (Michels, 2001; Dereli, 2008). Bu söylemleriyle Michels, karamsar bir tavırla demokrasi ve bürokrasi arasında bir uzlaşmanın mümkün olamayacağını göstermektedir.

Milovan Djilas 1957 yılında kaleme aldığı 'Yeni Sınıf' (*The New Class*) çalışmasında bürokrasiyi bir sınıf olarak ele almaktadır. Bu kapsamda bürokrasi, devletleştirilen ve sosyalleştirilen mülkiyetten yararlanan, onu idare eden ve ona egemen olan, toplumun her alanına nüfuz eden bir yapıdır. Bürokrasinin toplumdaki rolü, kamusal mallar ve kaynaklar üzerinde kurduğu denetim, onu ayrıcalıklı bir konuma yükseltmiştir. Bürokrasinin ulaştığı nokta devlet kapitalizmini yansıtmaktadır. Nitekim bu durum bürokrasiyi imtiyazlı bir sınıf haline getirmiştir. Devlet bu ayrıcalıklı sınıf tarafından bir kamufraj ve araç olarak kullanılmaktadır (Djilas, 1982: 50-51).

Sovyet bürokrasisi konusunda değerlendirmelerde bulunan Bakunin, modern dönemde yaşanan gelişmelere paralel olarak devlet içinde bir teknokrasinin ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Sosyalist devletlerde bir yönetici sınıfın yükselmeye başladığını savunmuştur. Bakunin, yönetsel tahakkümünün ortaya çıkışını bürokratların entelektüel açıdan üstünlükleriyle ilişkilendirmiştir. SSCB'nin kurulmasının ardından Bakunin'in bürokrasiye ilişkin görüşlerini doğrulayan gelişmeler yaşanmıştır (Bakunin, 2022; Murgul, 2019: 154-155). Yine 1919 yılında Karl Kautsky yeni yeni kurulmakta olan Sovyet rejiminde işçi sınıfının endüstriyi yönetecek birikime sahip olmaması nedeniyle güçlü bir bürokratik yapının inşa edileceğini iddia etmiştir (Murgul, 2019: 154-155). Sovyet bürokrasinin olgunlaşmaya başladığı 1930'lu yıllarda Gavril Myasnikov ve Lucian Launat gibi isimler SSCB'de bir bürokratik oligarşinin oluştuğunu ileri sürmüşlerdir. Laurant, Sovyet toplumunun ne proleter ve de burjuva olduğunu ifade etmektedir. Buna ek olarak Laurant bürokrasinin proletaryayı hem siyasi

olarak yönettiği hem de artı değeri sömürdüğünü ve bundan dolayı yeni bir sınıf olduğunu ileri sürmektedir (Troçki, 1933a).

Sovyetler Birliği deneyiminde üretim araçları sosyalleştirilmek yerine aslında devletleştirilmiştir. Üretim araçları halka değil, devlete, diğer bir ifadeyle bürokrasinin kontrolüne geçmiştir. Bruno Rizzi bu yeni rejimi 'Bürokratik Kollektivizm' olarak adlandırmaktadır. Bu durum Sovyetler Birliği'ne has değildir. Faşist devletlerde ve hatta refah devleti kapitalist demokrasilerinde de durum benzerdir. Bürokratik kollektivizm, bürokratik sömürü düzeni içinde devletin, burjuvanın bir aracı olmayıp, doğrudan hâkim sınıfın kendisi olması anlamına gelmektedir ve bu kapitalist sistemden sosyalizme geçiş sürecindeki bir ara kademedir (Eryılmaz, 2013).

Sovyet Bürokrasisi konusunda 'devlet kapitalizmi' görüşünü ileri süren C. L. R. James, R. Dunayevskaya ve T. Cliff gibi düşünürler; Sovyetler Birliği'nin özünde devlet mülkiyeti kılıfı altında kapitalist sömürü ilişkilerini devam ettirdiğini, bürokrasinin de bir tür kolektif kapitalist olduğunu iddia etmektedirler (Knei-Paz, 1978).

Troçkist görüş, Troçki ve IV. Enternasyonal çizgisini takip edenler tarafından savunulmuş; buna göre Sovyetler Birliği ekonomide sosyalist üretim ilişkilerini korumakta fakat politik olarak işçi demokrasisini yitirmiş bulunmaktadır. Bu nedenle bürokrasi, bir parazit katman olarak görülür ve işçi devleti ancak bir siyasi devrim ile bürokrasiden arındırılarak kurtarılabilir (Troçki, 1939a).

Baruch Knei-Paz'ın *'The Social and Political Thought of Leon Trotsky'* (1978) adlı çalışması, Troçki'nin bu tartışmalardaki argümanlarını detaylı biçimde analiz etmektedir. Knei-Paz, Troçki'nin Sovyet bürokrasisini anlamlandırma çabasının dinamik bir süreç olduğunu; özellikle 1933 sonrası (Hitler'in iktidara gelişi ve Komintern'in çöküşüyle) Troçki'nin Sovyet rejimine bakışının karardığını ve son teorisini oluşturduğunu belirtmektedir. Troçki'nin 1936'da vardığı sonuca göre, Sovyet bürokrasisi bir Thermidorcu kasttır ve "ya proletarya onu devirecek ya da bürokrasi kapitalizmi geri getirecektir" (Troçki, 1939a). Troçki'nin sonuç olarak, Sovyet bürokrasisi konusunda iki olasılıklı bir yol ayrımına geldiği görülmektedir.

Literatürde Sovyet bürokrasisinin niteliği üzerine en yaygın üç görüş: Troçkist görüş (dejenere işçi devleti), devlet kapitalizmi görüşü ve yeni sınıf (bürokratik kollektivizm) görüşü olarak özetlenebilir. Bu üç perspektif

arasındaki tartışma, 1940'larda ve 1950'lerde Batı sol hareketinde hararetle biçimde devam etmiştir (Knei-Paz, 1978).

Teorik açıdan Sovyet bürokrasisini ele alan çalışmalar dışında SSCB'de Sovyet Komünist Parti'nin (SBKP) üye sayısında meydana gelen değişiklik üzerinden farklı bir değerlendirme yapılabilir. 1920'lerin ortasında Lenin döneminin sonunda yaklaşık 1 milyon olan üye sayısı, Stalin'in kolektivizasyon döneminde hızla artarak 1933'te 3,5 milyona ulaşmış, ancak 1936-38 Büyük Tasfiyelerinin etkisiyle 1939'da 2 milyonun altına düşmüştür (Communist Party of the Soviet Union, 30/06/2025). Troçki ve yoldaşları, üye profilindeki bu dalgalanmayı bürokrasinin parti üzerindeki artan tasarruflarının bir göstergesi olarak yorumlamıştır. Ayrıca parti üye sayısında görülen artış bürokrasinin genişlediğini göstermektedir.

SBKP üyelerinin sınıfsal dağılımına bakıldığında 1920'lerin sonunda parti üyelerinin çoğunluğu işçi kökenliken, 1930'ların sonunda işçi kökenli üyelerin oranı belirgin biçimde azalmıştır. 1927'de üyelerin yaklaşık %60'ı işçi sınıfından geliyorken, 1939'da bu oran yaklaşık %44'e düşmüştür. Geri kalan üyeler memur, aydın, asker kökenli bürokratlar ve kolektif çiftlik yöneticileridir (Siegelbaum, 2015; Fitzpatrick, 1979). Bu değişim, Stalin döneminde bürokrasinin parti tabanını kendi çizgisine uydurması ve bağımsız işçi unsurları tasfiye etmesiyle açıklanabilir.

SBKP içinde işçi sınıfının ağırlığı Stalin döneminde görece biçimde azalmıştır. Troçki, bu olguyu "partinin proleter özünün aşınması" olarak tanımlamış ve bürokrasinin kendi konumunu sağlamlaştırmasının bir aracı saymıştır. Literatürde Getty (1985) ve diğer tarihçilerin bulguları, Troçki'nin nitel gözlemlerini destekler niteliktedir. Bu doğrultuda bürokrat kökenli üyelerin 1930'larda partide daha baskın hale geldiği gözlenmişken, buna karşın 1917'nin işçi kadrolarının bir kısmının tasfiye edildiği veya etkisizleştirildiği saptanmıştır (Fitzpatrick, 1979).

### **Troçki'nin Bürokrasi Anlayışının Tarihsel Gelişimi**

Troçki, devrimci harekete genç yaşlarda katılmıştır ve 1902 yılında Lenin'le tanışmıştır. Devrimci, kuramcı ve yazardır. 1905 ve 1917 devrimlerinde Petersburg Sovyet'i başkanlığı yapmıştır. Ekim Devrimi'nin Lenin ile iki önemli önderinden birisidir. Sovyet Hükümetinin Dışişleri Halk Komiseri olarak Brest – Litovsk barış görüşmelerini yürütmüştür. Savaş ve Deniz Halk Komiseri olarak Kızıl Ordu'nun örgütlenmesi ve Kızıl Filo'nun organize edilmesi için beş yıl çalışmıştır. Lenin'in ölümünden sonra kendisini

izleyecek liderin, vasiyetinin açık yorumundan da anlaşıldığı üzere 'en iyi Bolşevik' dediği Troçki olacağı düşünülmüştür. Ancak tek ülkede sosyalizm teziyle parti liderliğini ele geçirmeye çalışan Stalin ve dostları, Troçki'ye karşı mücadele başlatmıştır. Troçki işçi devletinin 'bürokratik yozlaşmasını' ciddi şekilde eleştirmiştir (Troçki, 2023: 5-6). Troçki bu konudaki eleştirilerini yaşamının sonuna kadar sürdürmüştür.

Lev Troçki'nin bürokrasiye dair düşünceleri, Ekim Devrimi'nden 1940'ta ölümüne kadar geçen sürede önemli değişimler geçirmiştir. Bu değişimler, Sovyetler Birliği'nin somut gelişme seyri ile Troçki'nin politik konumundaki dönüşümlerden bağımsız düşünülemez. Troçki'nin analizinin belirgin şekilde farklılaştığı bazı kilometre taşları şunlardır: İç Savaş yılları (1918-1921), 1923 sonrası Parti içi Muhalefet dönemi, 1929-1933 sürgün yılları ve 1936-1940 son dönem. Bu alt dönemlerde Troçki'nin bürokrasiye yaklaşımının odak noktalarının zaman içinde değiştiği görülmektedir.

#### *1918-1921 İç Savaş Dönemi*

Ekim Devrimi ile işçi sınıfı adına iktidarı devralan devrimci hükümet, devlet mekanizmasında yapıldığı gibi sanayi alanında da eski iktidarın ortadan kaldırılması gerektiğini düşünmekteydi. Burjuvanın elindekileri kaybetme korkusuyla devreye soktuğu ekonomik direnme ve sabotaj hamleleri Bolşevikleri burjuvazinin mallarına el koyma konusunda teşvik etmekteydi. 1918'de çıkarılan bir kararnameyle kamulaştırmalar gerçekleştirildi. Devrim sürecinde yaşanacaklar konusunda daha öngörülü olan Troçki'ye göre devrim, süreliydi. Bu gelişmeler, daha başlangıçta devrimi oynak ve sallantılı bir zemine oturtmuştu. Ama Bolşevikler halka barış, toprak ve ekmek verme konusunda ısrarcıydılar. Bu süreçte Avrupa halklarının da Rusların yolunu izleyeceklerine dair güçlü bir inanç hakimdi. Kurmak istenen hükümet sisteminde bürokrasi, ordu ve polis olmayacaktı. Devlet, tarihte ilk defa küçük bir grubun imtiyazı ve mesleği olmaktan çıkacak ve halka geçecekti. Bu konuda Troçki, Lenin'in görüşlerini desteklemekteydi (Deutscher, 1969: 293-295).

1920'lerin başında Troçki, devrime karşı ortaya çıkan isyanların bastırılmasına katkı sağlamıştı. Kendi fikirlerini ortaya koymaktan ve açıkça bu fikirlerin tartışılmasından çekinmeyen tavırla zaman içinde parti içinde tepki toplamaya başlamıştı. Öne sürdüğü düşüncelerle bir süre sonra parti içinde Stalin önderliğinde yükselen muhalefet tarafından dışlanmıştı<sup>6</sup> (Deutscher, 1969).

Ekim Devrimi'nin ilk yıllarında Troçki, Kızıl Ordu'nun örgütlenmesinden sorumlu olarak devlet mekanizmasının pratik sorunlarıyla uğraşmıştır. Ekim Devrimi'nin ortaya çıkışına ve Sovyetler 'deki burjuva sınıfına ilişkin değerlendirmelere yer vermiştir (Troçki, 1918). Troçki'ye göre Ekim Devrimi'nin acil görevi bürokratik monarşiyi yıkmaktır (Troçki, 1930b). Bu yıllarda bürokrasiyi ortadan kaldırılması gereken eski bir yapı olarak görmektedir. Aynı zamanda bürokrasi kavramını bu yıllarda sıkça kullanmasına karşın, asıl vurgusu daha çok verimlilik ve koordinasyon sorunları üzerine olmuştur. Örneğin 1920'de Troçki, savaş komünizmi ekonomisindeki tikanıklıkları anlatırken 'glavki' (üst yönetim kurulları) tarafından yönetilen sanayide ortaya çıkan hantallığa değinmiş ve bunu 'glavcılık' (*glavkokratia*) diye adlandırmıştır. Buradaki eleştirisinde bürokrasiyi, aşırı merkeziyetçilik ve plansızlık yüzünden üretimde verimsizlik yaratan bir olgu olarak tarif etmiştir. Troçki o dönem, Kızıl Ordu'nun ikmal sorunlarıyla uğraşırken bir fabrikada ihtiyaç duyulan malzemenin başka bir depoda çürüdüğünü, sırf bürokratik iletişimsizlik yüzünden kaynakların israf edildiğini örneklerle anlatmıştır (Twiss, 2016). Dolayısıyla 1921 yılına kadar Troçki'nin terminolojisinde 'bürokrasi' daha teknik bir sorunu ifade etmektedir: kayıp zaman, kırtasiyecilik, iletişimsizlik ve koordinasyon eksikliği. Bu yaklaşım, Lenin'in aynı yıllarda dile getirdiği 'Sovyet kurumlarında memur egemenliği' eleştirisiyle örtüşür, ancak Troçki bu dönemde henüz bürokrasiyi ayrı bir toplumsal güç olarak kavramsallaştırmamıştır.

### *1923 Yeni Ekonomi Politikası ve Parti İçi Muhalefet*

Rus devletinin bürokratik yozlaşması ve Stalin'in yükselişi, Rusya'nın ekonomik ve sosyal geri kalmışlığına ve tecrit edilmişliğine dayanmaktaydı. İç savaş Rus proletaryasının bir sınıf olarak parçalanmasına neden olmuştu. 1918 – 1923 yılları arasında yaşanan Alman devriminin, 1926 yılındaki İngiliz genel grevinin ve 1925-1927 Çin devriminin olumsuz sonuçlarından sonra şekillenen uluslararası proletaryanın yenilgisiyle Rus proletaryasının yeniden toparlanması güçleşmişti. Stalin'in yükselen bürokrasisi, gücünün buradan almaktaydı. İşçilerin yorgunluğu, halkın istikrar, güvenlik ve barış özlemlerine uygun olan Stalin'in 'tek ülkede sosyalizm' doktrinini kabul etmeye yöneltmiştir. Aynı yorgunluk hali işçilerin Troçki'nin 'süreklilik devrim' teorisine karşı kayıtsız kalmalarına neden olmuştur. İşçilerin geri çekilmesi aynı zamanda kapitalist restorasyon tehlikesini beraberinde getirmiştir. Yeni Ekonomi Politikası (NEP) döneminde, NEP destekçilerinin artmasıyla Troçki'nin hareket alanı iyice daralmıştır (Cliff, 2020: 11).

Troçki ve Stalin kutuplaşması döneminde Buharin ve Stalin, Avrupa ve ABD'de proleter devrim zaferi olmadan sosyalizmin SSCB'de kurulabileceği

görüşünü savunmuşlardır. Tek Ülkede Devrim görüşü, hem Sovyetler 'in kaderini dünya sosyalist devriminden koparmaktaydı hem de genişleyen bürokratik seçkinlerin kendi maddi çıkarlarını koruma konusundaki kaygılarını da göstermekteydi. Bu bakış, Üçüncü Enternasyonal'in devrimci bir güç olarak ortadan kaldırılmasına ve Sovyet bürokrasisinin dış politikanın itaatkâr bir aracına dönüştürülmesine neden olmuştur. Stalinist bürokrasinin Troçki tarafından hararetle savunulan sürekli devrim<sup>7</sup> teorisine saldırmasının politik kaynağı bu noktadır (North, 2021: 8). Çünkü Troçki'ye (1971: 12) göre bürokrasi, maddi ve ideolojik konumunun ulusal sosyalizm teorisi ile yakından bağlantılı olduğunu çok iyi bilmektedir.

NEP uygulanmaya başladığında, devlet aygıtında belirli bir normalleşme ve hatta eski Çarlık memurlarının artan rolü gözlemlenmiştir. Troçki, 1923 yılında Parti İçi Muhalefet (Sol Muhalefet) safında yer alarak özellikle ekonomik plânlama eksikliklerini ve partideki durgunlaşmayı eleştirmiştir. Bu dönemde bürokrasi kavramı Troçki'nin söyleminde daha merkezi bir yer almaya başlamıştır. Sol Muhalefet 'in Ekim 1923'te kaleme aldığı '46'ların Bildirisi' adlı meşhur metinde (Troçki dâhil 46 Bolşevik tarafından imzalanmıştır), partinin ve ekonominin bürokratça yönetildiği eleştirisi açıkça yer almıştır (Troçki, 1935). Troçki'nin bu belgedeki imzası, onun artık bürokrasiyi siyasi bir sorun olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. Nitekim Troçki, Komünist Parti içinde iç demokrasi eksikliğini, alt kademelerin sesini duyuramamasını sert biçimde eleştirmiştir. Bu eleştiriler, dönemin parti genel sekreteri Stalin'i ve sekreterlik bürokrasisinin uygulamalarını hedef almaktadır. Troçki bu süreçte bürokrasiyi ilk kez, işçi demokrasisinin antitezi olarak konumlandırmıştır: Parti içinde kararların tabandan değil, dar bir merkezden çıkmasını bürokrasinin tahakkümü olarak adlandırmıştır. Troçki'nin 1924'te yazdığı 'Yeni Yol'<sup>8</sup> (*The New Course*) broşürü, onun bürokrasiye dair uyarılarını içermektedir. Bu broşürde Troçki, genç parti üyelerine seslenerek 'bürokratizm virüsüne' karşı uyanık olmalarını öğütlemekte ve parti ile Komsomol'da canlı tartışmaların bastırılmasını kınamaktadır. Bu dönemde Troçki bürokrasiye hâlâ içkin bir olumsuzluk atfetmekle beraber, onun kökenini özeleştirel biçimde işçi sınıfının yorgunluğuna ve kültürel geri kalmışlığına da bağlamıştır (Troçki, 1933b). Yani Troçki'ye göre devrimin zorluğu ve yalıtılmışlığı, partinin bürokratlaşmasını adeta tetiklemiştir.

### *1929-1933 Sürgün Yılları ve İlk Teorik Çerçeve*

Troçki, Kasım 1927'de partiden ihraç edilmiş, 1929'da ise Sovyetler Birliği'nden sürgün edilerek önce Türkiye'ye (Büyükada) gelmiştir.

Sürgün döneminin ilk yıllarında (1929-1933), Troçki Sovyet rejimini uzaktan izleyerek analizlerini derinleştirmiştir. Artık doğrudan iktidar mücadelesinden ziyade teorik çalışmalara yoğunluk vermiştir. 1930'da yayımladığı çeşitli makalelerinde, Sovyetler'deki bürokrasiyi 'Thermidorcu' olarak nitelendirmeye başlamıştır. Thermidor, Fransız Devrimi'nden ödünç bir kavram olup devrimin muhafazakâr bir stabilizasyona yöneldiği karşı-devrimci momenti ifade etmektedir. Thermidor ile tam olarak kastedilen şudur: Devrimin dışsal biçimlerini ve ritüellerini hâlâ devam ettiren ancak devletin sınıf içeriğini değiştiren, maskeli bir karşı devrimin en bilinen tarihsel örneğidir (Troçki, 1933b). Troçki, Sovyet bürokrasisinin devrimci enerjiyi sönmülendirip kendine yontan bir güç olduğunu söylerken, bu analojiyle Stalin dönemini bir tür 'Sovyet Thermidoru' olarak adlandırmaktadır (Çağlı, 1991).

1933'e gelindiğinde (Hitler'in iktidara gelişinin de yarattığı sarsıntıyla), Troçki Sovyet rejiminin karakterine dair köklü bir yeniden değerlendirme yapmıştır. Ekim 1933'te kaleme aldığı 'SSCB'nin Sınıf Karakteri Üzerine' başlıklı makalesi, bu konuda dönüm noktasıdır. Söz konusu metinde Troçki, Komintern'in ve Sovyet demokrasisinin çöküşünün aynı bürokratik aygıtın eseri olduğunu belirterek, Sovyetler Birliği'nin işçi devletinin deformasyonu mu yoksa yeni bir sınıf egemenliği mi olduğu sorusunu tartışmaktadır. Burada Troçki ilk defa Sovyetler Birliği'nin 'çifte karakteri' tezini ortaya atmıştır: Ekonomik olarak halen proletaryanın kazanımları (kolektif mülkiyet) korunsun da siyasi olarak proletarya diktatörlüğünün likide edildiği kabul edilmektedir (Troçki, 1933a). Ancak Troçki, bu durumu proletarya iktidarının tamamen bitişi olarak görmemektedir; bürokrasinin, proletaryanın tarihsel kazanımlarını bir ölçüde bekçilik ettiğini söylemektedir. Bu 'bekçilik' vurgusu önem taşımaktadır: Troçki'ye göre Stalinist bürokrasi, kendi ayrıcalıklarını korumak için de olsa, üretim araçlarının devlet mülkiyetine dayalı kalmasını sağlamakta ve bu yönüyle devrimin tüm kazanımlarını yok etmemektedir (Troçki, 1933a). Bu argüman, onun bürokrasiyi sınıf olarak kategorileştirmemesinin temelini oluşturmaktadır.

Troçki 1933 yılına kadar Sovyet rejiminin, partinin ve Kominter'in hala reforma açık olduğunu savunmayı sürdürmüştür. O yıllara bakıldığında Stalinist bürokrasinin bir iç savaşla ortadan kaldırılabilmesi kolay değildi. Bu konuda Troçki'nin hiçbir tarihsel deneyimi söz konusu olmamıştır. Ayrıca bir işçi devletinin yozlaşması yeni bir olguydu. Sonuç olarak Troçki hem Stalin tehdidini hem de bürokrasi tehlikesini yeterince görememiştir. Ancak kısa süre sonra Stalinist bürokrasi hem sola (Troçki, Birleşik Muhalefet vb.)

hem de sağa (Buharin, Rikov, Tomski vb.) hızla karşı çıkmıştır. Bürokrasi süreç içinde işçi ve köylüleri tamamen hakimiyeti altına almış ve Stalin ise Rusya'nın tek siyasi gücü haline gelmiştir (Cliff, 1991: 13-14).

### *1936-1940 Son Teorik Düzlem*

1936 yılında Moskova'da başlayıp 1938'e dek süren baskılar, Troçki'nin Sovyet bürokrasisine bakışını daha da sertleştirmesine yol açmıştır. 1936 tarihli 'İhanete Uğrayan Devrim' (*The Revolution Betrayed*) kitabında Troçki, Sovyet rejimini tüm yönleriyle çözümleyerek bürokrasinin toplumsal kökenini ve karakterini kapsamlı biçimde tanımlamıştır. Bu eser, Troçki'nin bürokrasi teorisinin doruk noktasıdır. Troçki burada Sovyet bürokrasisinin toplumsal bir tabaka (*layer or caste*) olduğunu açıklamaktadır: "Bürokrasi, yoksul bir toplumda mal kıtlığının ve herkesin pay kapma kavgasının ürünüdür... Sovyet bürokrasisinin çıkış noktası budur: kim, neyi, ne zaman alacak – bunu tayin etme ayrıcalığı." (Troçki, 1936: 3-4; Collins, 2017). Bu ünlü benzetmesinde Troçki bürokrasiyi, kıt malın kuyruğunda düzeni sağlamak üzere dikilen polise benzetmektedir. Kıtlık koşullarında bir 'hakem' gibi ortaya çıkan bürokrasi, giderek hakemlik pozisyonunu suistimal ederek herkese hükmeden bir güç haline gelmiştir. Troçki 1936'da Sovyet toplumunu üç ana katmana bölmektedir: proletarya (artık iktidarı elinden alınmış), bürokrasi (iktidarı gaspetmiş) ve köylülük (genel olarak halk kitleleri). Bürokrasi proletaryadan çıkmıştır ama artık ondan bağımsızlaşmış, kendine hizmet eden bir hal almıştır. Yine de mülkiyet biçimlerini dönüştürmemiştir; bu nedenle 'egemen sınıf' olarak nitelenmeyi hak etmemektedir (Troçki, 1939a). Troçki bu eserinde Sovyetler Birliği'ni 'dejenere işçi devleti' (*degenerated workers' state*) olarak tanımlayarak literatüre bu kavramı kazandırmıştır (Troçki, 1936: 3-4). Yani devletin niteliği işçi sınıfının yaratmış olduğu kolektif mülkiyet yapısı nedeniyle işçi devleti olarak kalmıştır fakat devleti hakimiyeti altına alan bürokrasi, onu yozlaştırmıştır.

Troçki'nin 1936 sonrasındaki en çarpıcı tespitlerinden biri, Sovyet bürokrasisinin tarihsel akıbeti konusunda öne sürdüğü iki olasılıktır. Troçki'ye göre bürokrasi kalıcı değildir; ya işçi sınıfı onu devrimle devirip iktidarı geri alacaktır, ya da bürokrasi bir noktada kapitalist restorasyona girerek yeni bir burjuvaziye dönüşecektir (Troçki, 1939a). 1938'de IV. Enternasyonal'in kuruluş belgelerinde Troçki bu ikili perspektifi açıkça yinelemektedir. 1939'da kaleme aldığı 'SSCB Savaşta' makalesinde de şöyle yazar: "Eğer ikinci ihtimal doğru çıkarsa, bürokrasi yeni bir sömürücü sınıf haline gelecektir. Bu ihtimal ne kadar acı olursa olsun, dünya proletaryası kendisine düşen görevi yapamazsa, sosyalist programın ütopya ile

sonuçlandığını kabul etmek gerekecektir.” Bu satırlar, Troçki'nin ne denli kritik bir eşiğe geldiğini gördüğünü göstermektedir. Yine aynı yazıda Troçki, henüz bu karamsar sonuca varmak için erken olduğunu, dünya devrimi umudunun tamamen yitirilmediğini de eklemektedir (Troçki, 1939a). Fakat bürokrasinin eylemlerinin proletaryanın misyonunu başarısız kılacağı uyarısını yapmaktadır. Troçki'nin bu kehanetvari ikilemi, 1991'de Sovyetler Birliği dağıldığında birçok yorumcu tarafından hatırlanacaktır; zira ikinci ihtimal (bürokrasinin burjuvalaşması) büyük ölçüde gerçekleşmiştir.

Troçki, bürokrasinin yıkılması gerektiği tezini birçok çalışmasında tekrarlamaktadır. Bu doğrultuda Troçki, IV. Enternasyonal'in amacını, Ekim Devrimi'ni tüm dünyaya yaymak ve aynı zamanda SSCB'yi asalak bürokrasiden arındırarak yeniden canlandırmak olarak ifade etmektedir. Bu işçiler, köylüler, Kızıl Ordu askerleri ve Kızıl Donanma denizcileri eliyle yapılabilir (Troçki, 1940: 140-141). Troçki, genel açıdan yürüttüğü tartışmalarda tarihsel bir tehlike olarak liberalizmin; somut hükümet araçlarının istibdadın elinden çıkarak halkın eline geçtiği zaman atlatılmış olacağından söz etmektedir. Tabii bunun kâğıt üzerinde bir imzayla değil, sokaklarda ve mücadele ederek sağlanabileceğini belirtmektedir (Deutscher, 1969: 113). Troçki'nin bürokrasiyi devrim kazanımları ve devrimin geleceği konusunda bir tehdit olarak algılayışını bütüncül olarak değerlendirmek gerekir. Troçki, 1940'ta bir suikast sonucu hayatını kaybettiğinde, Sovyet bürokrasisi üzerine en sistematik Marksist çözümleri gerçekleştirmiş bulunmaktaydı.

Troçki'nin bürokrasi anlayışının gelişimini özetlersek: başlangıçta sınırlı ölçüde yönetsel bir sorun olarak gördüğü bürokrasi, zamanla parti ve devlet üzerinde hüküm süren bir kast şeklinde kavramsallaşmış ve nihayetinde tarihsel kaderi belirsiz bir ara güç olarak tanımlanmıştır. Bu süreçte Troçki'nin Marksist yöntemden kopmadığı, aksine onu dinamik bir toplumsal analiz için kullandığı söylenebilir. Bu tarihsel arka plan, Troçki'nin bürokrasi teorisinin ana unsurlarını daha iyi görmemizi sağlamaktadır.

### **Troçki'nin Bürokrasi Teorisinin Temel Öncülleri**

Troçki'nin bürokrasi teorisi, yukarıda ele alınan tarihsel gelişimin sonunda olgunlaşmış bir dizi temel öncüle dayanır. Bu öncüller, onun Sovyet bürokrasisine dair çözümlemesinin özünü oluşturur ve aynı zamanda Marksist literatüre getirdiği özgün katkılar olarak değerlendirilir.

### *Bürokrasinin Maddi Kökeni – Geri Kalmışlık ve Kıtık Tezi*

Troçki'ye göre Sovyet bürokrasisi belirli maddi koşulların ürünüdür: “Rusların geri kalmışlığı ve proletaryanın siyasi tecrübe yoksunluğu nedeniyle devlet bürokrasisi, kendi çıkarlarını korumak için Stalinist diktatörlük şeklinde sosyalizmin ilerlemesinin önünü tıkamıştır.” (Troçki, 1972) Troçki bu ifadesinde (günlüğüne not ettiği belirtilen bir söz) bürokrasinin ortaya çıkışını iki temel faktöre bağlamaktadır. Birinci neden, Rusya'nın ekonomik ve kültürel geri kalmışlığıdır. İkinci neden, işçi sınıfının deneyimsizliği ve yalıtılmışlığıdır. Ekim Devrimi, Rusya gibi sanayileşmenin tam olarak gelişmediği bir ülkede, (beklenen dünya devrimi gerçekleşmediği için) tek başına kalmıştır. Bu durum devleti idare etme işinin gittikçe uzman bir kastın eline geçmesine neden olmuştur. Kıt kaynakların dağıtımını denetleyen bu kast, başlangıçta nesnel bir zorunluluğun (düzeni sağlama) ürünü olarak görülmüştür (Troçki, 1939b: 133-134; Collins, 2017). Ancak zamanla kendi ayrıcalıklarını yaratmış ve kendi çıkarları için davranan bir katman haline gelmiştir. Bu maddi köken analizi, Troçki'nin Weber (2020) veya Michels (2001) merkezli 'bürokrasi her yeredir' anlayışından farklı olarak bürokrasiyi belirli koşullarda ortaya çıkan tarihsel bir olgu olarak gördüğünü göstermektedir. Başka bir ifadeyle Troçki için Bolşevik kadrolar dahi, eğer kendilerini aşan maddi şartlar (fakirlik, cehalet, tecrit) içinde kalırlarsa bürokratik deformasyona uğrayabilirler. Bu tez, Marksist altyapı-üstü yapı ilişkisinin bir uygulaması sayılabilir.

### *Bürokrasi Bir Sınıf Değildir, 'Kast'tır*

Troçki'nin en özgün kavramsal önerisi, Sovyet bürokrasisini bir 'kast' olarak tanımlamasıdır. Kast kavramı ile Troçki, bürokrasinin kalıtsal veya kendini yenileyen, kapalı bir topluluk gibi hareket ettiğini, fakat üretim ilişkilerindeki yeri bakımından bir sınıf tanımına uymadığını belirtmek istemektedir. Marksist terminolojiye göre sınıf olmak, üretim araçlarıyla kurulan ilişkiyle belirlenmektedir (örneğin burjuvazi üretim araçlarının sahibi, proletarya ise mülksüzdür). Oysa Sovyet bürokrasisi, üretim araçlarına kolektif (devlet) mülkiyet çerçevesinde 'sahip' görünmektedir. Troçki burada ince bir ayırım yapmaktadır: Bürokrasi mülkiyetin sahibi değil, yöneticisidir. “Bürokrasi, devletin kendi gibi hâkim sınıfın (burjuvazinin) egemenliğini sağlamada kullandığı bir araçtır” diyen Marx'tan ilhamla, Troçki Sovyet bürokrasisini de benzer bir araç olarak görmektedir, ama bu kez tarih farklıdır: ortada bir burjuvazi olmadığından dolayı bürokrasi kendisi için bir araç haline gelmiştir (Çiftçi ve Şen, 2024). Yine de bu, bürokrasiyi burjuvaziyle aynı kategoriye sokmamaktadır. Troçki 1930'lar tartışmalarında, bürokrasiye sınıf diyen muhaliflerine (örneğin Shachtman) şunu söylemektedir: Eğer bürokrasi

bir sınıf ise, o halde Sovyetler Birliği'nde bir sosyal devrim (üretim biçimi değişikliği) olmuş demektir. Bu durumda Ekim Devrimi'nin kazanımlarının heba olduğunu kabul etmemiz gerekir. Oysa daha mücadele bitmedi (Troçki, 1939a). Bu argüman, Troçki'nin kavramsal ısrarını açıklamaktadır: Bürokrasiye sınıf denmesi durumunda, işçi devletinin ölümü ilan edilmiş olur. Troçki bunu yapmak istememiş, bir ihtiyat payı bırakmıştır. 'Kast' kavramı da bu ihtiyatın en açık ifadesidir. Bürokrasi, Troçki'ye göre, parazit bir tümördür; organizmayı (işçi devletini) zayıflatmaktadır ama onunla varlığını sürdürmektedir. Kendi başına yaşayamaz, asalaktır. Bu yüzden Troçki bürokrasiyi ancak geçici bir tarihsel olgu olarak görmektedir, yeni bir anahtar sınıf değildir.

### *Bürokrasinin Çıkar ve Çelişkileri*

Troçki, Sovyet bürokrasisinin iç yapısını ve çıkarlarını da analiz etmiştir. Onun tespitine göre bürokrasi homojen bir grup değildir; içinde hiyerarşiler ve farklı katmanlar bulunmaktadır (yüksek parti yöneticileri, sanayi yöneticileri, devlet güvenlik aygıtı, teknik bürokratlar, vs.). Ancak bunların ortak noktaları, ayrıcalıklı konumları ve maddi imtiyazlarıdır. Troçki, bürokrasinin sahip olduğu imtiyazları somut örneklerle açıklamaktadır: yüksek ücretler, özel mağazalardan alışveriş hakkı, iyi konutlar, makam arabaları, çocukları için ayrıcalıklı okullar vb. Bu ayrıcalıklar, 1930'lar Sovyet toplumunda önemli bir eşitsizlik unsuru haline gelmiştir. Nitekim Troçki, 1935'te Stalin anayasası döneminde, bürokrasinin bir 'işçi aristokrasisi' değil, ondan daha geniş ve güçlü bir tabaka olduğunu belirtmiştir. Bürokratlar kendilerini toplumun efendileri gibi görmeye başlamıştır (Çiftçi ve Şen, 2024). Ancak bürokrasinin çelişkili yapısı şuradadır: Varoluş meşruiyeti halen sosyalist mülkiyet düzenine bağlıdır. Yani bürokrasi, ayrıcalıklarını sürdürebilmek için kolektif mülkiyet ve planlı ekonomi temelini korumak zorundadır, çünkü bu temel yıkılırsa kendisi de sıradan bir burjuvaziye dönüşecek ve ayrıcalıkları piyasada rekabete açılacaktır. Troçki bu noktada bürokrasinin ikircikli karakterine işaret etmektedir. Bürokrasi bir yandan işçi sınıfını bastırmaktadır, öte yandan proleteryanın devrimle kurduğu ekonomik düzeni (devlet mülkiyetini) sürdürmektedir (Troçki, 1933a). Bu nedenle Troçki bürokrasiye 'Termidorcu' olarak yaftalamaktadır: devrimi durdurmuştur ama geriye de tam döndürmemiştir. Bu çelişki, bürokrasi içinde de güvensizlik yaratmaktadır. Troçki, bürokrasinin bu nedenle sürekli bir korku ve temizlik içinde yaşadığını belirtmektedir. Özellikle 1930'lardaki Stalinist baskıcı dönem, Troçki'ye göre bürokrasinin kendi gölgesinden korkmasının bir sonucudur – zira ayrıcalıklarını kaybetme endişesiyle acımasız yöntemlere başvurumaktadırlar (buna örnek 1937 subay kıyımı

vs). Bu analiz, Troçki'nin bürokrasiyi statik değil, dinamik ve gerilimli bir toplumsal güç olarak gördüğünün altını çizmektedir.

### *Bürokrasinin Geleceği: Siyasi Devrim ve Kapitalist Restorasyon İkilemi*

Troçki'nin bürokrasi teorisinin belki de en önemli yönü, çözüm ve gelecek perspektifi meselesidir. Troçki açıkça Sovyet bürokrasisinin barışçıl evrim yoluyla demokratikleşmeyeceğini, kendi kendini reforme edemeyeceğini düşünmektedir. Troçki, Sovyet bürokrasisinin geleceğine dair iki olası senaryo öngörmektedir. Birincisi, işçi sınıfının yeniden harekete geçerek bürokrasiyi devirmesi ve işçi demokrasisini kurmasıdır. Troçki bunu 'siyasi devrim' olarak adlandırır, çünkü amaç üretim ilişkilerini (kolektif mülkiyeti) koruyarak sadece siyasi üstyapıyı temizlemek ve devleti işçi Sovyetlerine geri döndürmektir. İkinci olasılık ise, eğer proletarya bürokrasiyi deviremezse, bürokrasinin zamanla yeni bir sömürücü sınıfa dönüşmesi ve kapitalizmin restorasyonuna hizmet etmesidir. Bu durumda Sovyetler Birliği, bürokratik diktatörlüğün idaresinde yavaş yavaş piyasa ilişkilerine geri dönecek, bürokratlar da fiilen bir nevi burjuvazi haline gelecektir. Troçki'ye göre bunun ortası yoktur; bürokrasi sürekli olarak askıda kalmaz. O, 1936'da "Bu gidiş böyle sürüp gitmez ya işçiler bürokrasiyi süpürecek ya da bürokrasi bir noktada burjuva mülkiyeti yeniden tesis edecektir" diye yazmıştır (Troçki, 1936: 3). Bu ikilem, Troçki'nin bürokrasi teorisinin en çarpıcı yönüdür. Çünkü Troçki, bürokrasiyi tarihsel olarak istikrarsız bir olgu olarak görmektedir. Ona göre bürokrasi ya devrimle aşılacak bir geçiş fenomenidir ya da karşı-devrimci bir sınıflaşmanın tohumudur. Troçki 1939'da dahi, yaklaşan Dünya Savaşı arifesinde, bu ikilemi hatırlatıp bürokrasinin akıbetinin dünya işçi sınıfının eylemine bağlı olduğunu vurgulamıştır.

Troçki, bürokrasinin proletarya üzerindeki diktatörlüğü üzerine derin analizler yapılmadan, bürokratik egemenliğin toplumsal kökenleri ve sınıf sınırları netleştirilmeden ileri sürülen görüşlerin gerçeği yansıtmayacağını düşünmektedir. Ona göre Sovyet işçileri arasında bürokrasiye karşı derin bir hoşnutsuzluk vardır. Proletarya Sovyet devletinin omurgasıdır. Ancak yönetme işlevi sorumsuz bir bürokrasinin elinde olduğu sürece ancak hasta bir devletten söz edilebilir. Bu devlet tedavi edilebilir mi? Troçki'ye göre bu mümkündür ve yolu ise şudur: Marksizm bayrağı altında bürokrasinin acımasızca eleştirilmesi gerekir ve yeni Enternasyonal'in kadrolarının eğitilmesi, işçi sınıfı öncülerinin mücadele kapasitelerinin yeniden canlandırılması şarttır. Bu durum Troçki'ye göre tarihsel ilerlemenin temel yönüyle de örtüşmektedir (Troçki, 1933a). Troçki bürokrasinin egemenliğinin artmasının bir nedeni olarak yönetme kapasitesi bulunmayan proletaryayı

göstermektedir. Proletaryanın yönetme kapasitesinin güçlendirilmesiyle bürokrasinin alaşağı edilebileceğini savunmaktadır.

Troçki'ye göre Sovyet kaynakları halkın çıkarları doğrultusunda kullanılsaydı, bürokrasi milli gelirin büyük kısmını tüketmeseydi ve israf etmeseydi, bürokrasi halkın çıkarlarını gözetseydi, SSCB önemli bir çekim merkezi olurdu (Troçki, 1940: 140-141). Troçki'nin siyasi devrim kavramı, onun bürokrasiye çözüm reçetesini ifade etmektedir. Bu, bir anlamda ikinci bir Ekim Devrimi'dir fakat bu kez hedefte burjuvazi değil, yozlaşmış bürokrasi yer almaktadır. Bu devrim sosyalist mülkiyeti korumalı, ancak iktidarı işçi Sovyetlerine geri vererek bürokratların ayrıcalıklarını tasfiye etmelidir. Troçki, böyle bir devrimin zorunlu olduğunu savunurken, bunun aynı zamanda uluslararası devrim mücadelesinin parçası olacağını düşünmektedir (Troçki, 1939a).

Troçki'nin analizindeki ikinci senaryo, o yaşarken gerçekleşmedi ancak 1950'ler sonrasında çeşitli yorumcular tarafından Sovyet sonrası gelişmeler ışığında tartışıldı. Yukarıda da değinildiği gibi, örneğin Milovan Djilas 1957'de Sovyet bürokrasisinin yeni bir sınıf haline geldiğini ileri sürerek Troçki'nin 'ikinci ihtimali'nin gerçekleştiğini iddia etmiştir. Troçkistler ise 1991'de Sovyetler Birliği dağıldığında, bürokrasinin büyük kısmının kendini özelleştirme yoluyla burjuvalaştırmasını Troçki'nin öngörüsünün doğrulanması olarak yorumlamışlardır (Mandel, 1986: 18).

### **Troçki'nin Bürokrasi Teorisinin Çağdaş Yansımaları**

Troçki'nin bürokrasi eleştirisi, yalnızca tarihsel bir tahlil olarak kalmamış, sonraki on yıllarda gerek sosyalist bloğun çözümlenmesinde gerek genel bürokrasi kuramında referans noktası olmuştur. Çağdaş yansımalarından kasıt, Troçki'nin fikirlerinin daha sonraki akademik ve pratik tartışmalardaki etkileridir. Bu etkiler birkaç başlıkta toplayabilir.

#### *Reel Sosyalizm Çözümlemeleri*

1950-1980 arası dönemde, Sovyetoloji ve karşılaştırmalı siyaset sahalarında 'Sovyet tipi bürokrasi' üzerinde birçok çalışma yapılmıştır. Örneğin Merle Fainsod (1963) ve Jerry Hough (1979), Sovyet siyasal sistemini incelerken parti ve devlet bürokrasisinin rolünü merkeze almışlardır. Bu çalışmalar da Troçki'nin kavramları birebir kullanılsa da Sovyet bürokrasisinin bir elit tabaka oluşu, kendi çıkarlarını koruması gibi tespitleriyle Troçkist analize paralel sonuçlara varmıştır. 1980'lerde Alec Nove gibi ekonomistler, Sovyet planlama mekanizmasının bürokratik tıkanıklıklarını incelerken, Troçki'nin 1920'lerde değindiği Glavki sorunsalına benzer sorunları tarif etmişlerdir.

Yine James Millar (1987), Sovyet bürokratlarının bir nevi şirket yöneticileri gibi davranıp maddi teşvik peşinde koştuğunu, bu nedenle planlı ekonomide hedef sapmalarının yaşandığını aktarmıştır. Bu saptamalar, Troçki'nin bürokratları 'çıkarcı güden bir kast' olarak tanımlamasıyla örtüşmektedir.

#### *Çin ve Diğer 'Tek Parti' Bürokrasileri*

Troçki'nin analizi Sovyetler bağlamında gelişmişse de tek parti yönetimindeki diğer sosyalist ülkelerde de benzer olguların geliştiği gözlenmiştir. Troçki'nin SSCB'nin dünyadaki tek işçi devleti olduğu dönemde yaptığı tespitlerin sonraki dönemde kurulan işçi devletleri için de geçerli olduğu anlaşılmıştır. Varlıklı ülkelerde işçi devletleri kurulamamış ve kurulan işçi devletleri de yeterince güçlü ilişkiler kuramamıştır. Troçki'nin tespitleri Çin bürokrasisi için de geçerli olmuştur. Kültür Devrimi'nden sonra bürokrasinin ayrıcalıklarını pekiştirdiği gözlenmiştir. Başlangıçta Mao Zedong, Çin'de bir bürokrasi sorunu olduğunu, bunun emekçi kitlelerin inisiyatifleriyle çözülmesi gerektiğini, çözülmediğinde ise bürokrasinin burjuvaziye dönüştürebileceğini ve kapitalist restorasyonun büyük bir risk oluşturduğunu ifade etmiştir. Bu tespit üzerinden değerlendirildiğinde Çin'de Troçki'nin bürokrasi karşıtlığını andıran bir yaklaşımın ilk dönemlerde hâkim olduğunu göstermektedir. Benzer bir durumun Küba ve Vietnam içinde gereçli olduğu söylenebilir. Bu ülkelerde de Çin'de olduğu gibi kapitalist restorasyona gidilmiş ve bürokrasinin bu süreçteki rolü belirleyici olmuştur (Gürel, 2016: 123-124).

#### *Eleştirel Teoride Devamlılık*

Frankfurt Okulu'ndan Marcuse'ün tek boyutlu toplum eleştirisi veya Habermas'ın meşruluk krizi çözümlenmelerinde, modern devletlerin bürokratikleşmesi ve vatandaş katılımının zayıflaması ele alınmaktadır. Habermas (1973), refah devleti bürokrasilerinin sistemin sürekliliğini sağlamak adına toplumsal rızayı idare ettiklerini söylerken, aslında Troçki'nin bürokrasiye atfettiği bekçilik rolünün liberal sistemdeki karşılığına işaret etmektedir. Habermas'a göre modern bürokrasi, ekonomik sistem ile toplumsal meşruiyet arasında bir tampon oluşturmaktadır. Bu durum Sovyet bürokrasisinin planlı ekonomi ile halk arasındaki tampon rolüne benzemektedir. Bu tür benzetmeler, Troçki'nin kavramlarının farklı bağlamlarda soyutlanarak kullanılabilmesini göstermiştir.

Çağımızda, kamusal alanda yolsuzluk, nepotizm ve demokratik hesap verebilirlik tartışmaları yaşanırken, Troçki'nin bürokrasiye dair vurguları hatırlanmaya değerdir. Özellikle devlet aygıtının toplumdan özerkleşmesi sorunu, yalnızca sosyalist rejimlerde değil, yeni gelişen demokrasi ve

otoriter rejimlerde de güncelliğini koruyan bir sorun alanıdır. Bu noktada Troçki'nin "bürokrasi kendi başına bir güç müdür?" sorusuna verdiği yanıtlar kıymetlidir: Troçki, bürokrasinin gücünü nihayetinde belli maddi toplumsal şartlardan aldığını, dolayısıyla koşullar değiştiğinde bürokrasinin kudretinin de son bulabileceğini hatırlatmaktadır (Troçki, 1933a).

Özetlemek gerekirse, Troçki'nin bürokrasi yaklaşımı literatürde gerek doğrudan gerekse de dolaylı olarak etkisini sürdürmektedir. Onun teorisi, otoriter bürokratik rejimlerin analizine kavramsal araçlar sağlamıştır. Bu bağlamda Troçki'nin katkısı, sadece belirli bir tarihsel dönemi açıklamakla sınırlı değildir. Dahası onun alana katkısı genel bir sorun olan devrimci ideal ile bürokratik gerçeklik arasındaki çelişkiyi açıkça ortaya koymasıdır.

### **Troçki'nin Bürokrasi Teorisinin Eleştirisi**

İlk olarak, ulaşılan bulgular Troçki'nin bürokrasi tanımının Marksist teori ile tutarlı ancak özgün bir boyut taşıdığını göstermektedir. Troçki, Marx ve Lenin'in bürokrasiye dair görüşlerini devralmakla kalmamış, Sovyet deneyiminin ışığında bu görüşleri genişletmiş ve zenginleştirmiştir. Troçki, Marx'ın "bürokrasi egemen sınıfın aracıdır" fikrini alıp yeni koşullara uygulamış ve "bürokrasi, egemen sınıf yokken kendi çıkarına aracılık yapan bir kasttır" noktasına ulaşmıştır. Bu kuramsal hamle, Marksizm içinde bir boşluğu doldurmuştur. Çünkü Klasik Marksizm, devrim sonrasındaki devletin yapısıyla ilgili açık bir kuram sunmamıştır. Lenin bunu Ekim Devrimi'nden sonra gözlemlemiş fakat tam olarak kuramsallaştıramamıştır. Troçki bu görevi üstlenmiş ve Marksist devlet teorisine 'dejenere işçi devleti' kavramını kazandırmıştır. Bu kavram, literatüre orijinal bir katkıdır ve sonraki yıllarda 'bürokratik işçi devletleri' gibi terimlerin kullanımını sağlamıştır. Troçki Sovyet bürokrasisi üzerinden eleştirilerini geliştirirken aynı zamanda bürokrasi teorisine de özgün katkılarda bulunmuştur.

Troçki'nin bürokrasi yaklaşımının güçlü yönlerinden biri, onun analizinin tarihsel dinamizmidir. Weber ve Michels gibi kuramcılar bürokrasinin genel eğilimlerini tespit ederken, Troçki belli bir bağlamda bürokrasinin yükseliş ve düşüş olasılıklarını birlikte değerlendirmiştir: Bürokrasiyi ne tamamen yeni bir üretim tarzı olarak dogmatik biçimde kabul etmiş (örneğin Bruno Rizzi gibi) ne de sorunu önemsizleştirmiştir. Tam tersine, sınıf mücadelesinin sürekliliği içinde bürokrasiyi hareket halindeki bir unsur olarak ele almıştır. Bu yöntemin, eleştirel toplumsal teoriye katkısı oldukça büyüktür; zira sosyal olguların tarihsel gelişimini ve iç çelişkilerini açığa çıkarmak, salt tipolojiler yapmaktan daha açıklayıcıdır. Aynı zamanda Troçki, devrime giden yolda en

büyük engelin bürokrasi olduğunu düşünmekte ve bundan kurtulmanın da siyasi bir devrimle mümkün olduğunu savunmaktadır. Çeşitli çalışmalarında Troçki bürokrasinin ortadan kaldırılabileceğine olan inancını paylaşmakta ve bunun yol haritasını ortaya koymaktadır (Troçki, 1938: 34-35).

Michels'in oligarşi yasası statik bir iddia taşır – 'her örgüt oligarklaşır' – Troçki ise Sovyet örneğinde bu süreci dinamik bir modelle ortaya koymaktadır: Hangi şartlarda oligarklaşma hızlanır, nerede durdurulabilir, sonuçları ne olur? Bu, Marksist diyalektik yöntemin bir uygulaması olarak görülebilir. Eleştirel teori de (özellikle Frankfurt Okulu), toplumdaki bürokratikleşme eğilimini genellikle tarihsel akıl tutulması şeklinde ele almaktadır. Buna karşın Troçki ise bu eğilime karşı devrimci praksis olasılığını her zaman gündemde tutmaktadır. Dolayısıyla Troçki'nin bakışı, eleştirel teoriye bir eylem boyutu kazandırmaktadır. Toplumsal eleştiriye sadece tespit düzeyinde bırakmayıp, aynı zamanda müdahale ve dönüşüm imkanlarını da tartışır.

Troçki'nin ekonomi ve bürokrasi anlayışı üzerine çalışmalar kaleme alan Mandel (1986: 20), onun bürokrasi analizini savunarak, Sovyetler Birliği'nde bürokrasinin mülkiyet ilişkilerini değiştirmedeğini, bu nedenle artı-değerin kolektif tüketicisi olsa da yeni bir üretim tarzı yaratmadığını dile getirmektedir. Mandel'e göre Troçki haklı çıkmıştır, zira 1991'de Sovyet rejiminin çöküşü, bürokrasinin büyük kısmının kendini burjuvalaştırmasıyla sonuçlanmıştır – bu da Troçki'nin öngördüğü ikinci olasılığın (kapitalist restorasyon) gerçekleştiği anlamına gelmektedir (Mandel, 1986: 22). Bu değerlendirme, literatürde Troçkist tezin uzun vadede doğrulandığı şeklinde yorumlara yol açmıştır.

Bununla birlikte, Troçki'nin yaklaşımının eleştiriye açık yönleri de yok değildir. Troçki'nin Sovyetler Birliği'ni ısrarla 'işçi devleti' sayması, bazı araştırmacılar tarafından gerçeklikten kopukluk olarak değerlendirilmiştir. Cohen (1970), Troçki'nin analizinin politik tutumundan etkilendiğini, zira Sovyetler Birliği'ni tamamen karşı-devrimci ilan etmenin dünya çapındaki sosyalist hareket için moral bozucu olacağını düşündüğünü öne sürmektedir. Bu bakış açısına göre Troçki, bir anlamda kehanetle sosyal bilim arasında kalmıştır. Gerçekten de Troçki'nin yazılarında yer yer kehanete varan ifadeler mevcuttur. Bu üslup, katı bir akademik analizin sınırlarını zorlamaktadır. Ancak unutmamak gerekir ki Troçki sadece bir teorisyen değil, aynı zamanda bir devrimci siyasal liderdir. Yazılarının amacı bürokrasi konusunda yalnız çözümleme yapmak değil, devrimi ilerletmek, bürokrasi yerine yönetimi işçilere devretmek gibi harekete geçirici durumu öne çıkartmaktır. Bu yönüyle Troçki'nin çalışmaları,

klasik akademik çalışmalardan farklılaşmaktadır. Dolayısıyla burada bir tarz farkı söz konusudur; bu fark, bazı eleştirmenler tarafından öznellik diye eleştirilirken, Troçkiistlerce devrimci tutarlılık olarak sahiplenilmiştir. Troçki, bürokrasi konusunda teori ile pratiği buluşturma ve birlikte yürütme çabası içindedir.

Öte yandan, Troçki'nin bürokrasi teorisinin sınırları ve eleştirileri de çağdaş tartışmalarda yer almaktadır. Örneğin bazı siyaset bilimciler, Troçki'nin Sovyetler Birliği'ni uzun süre işçi devleti kategorisinde görmesinin politik bir tercihten kaynaklandığını ve analizin nesnelliğini zayıflattığını ileri sürmektedir (Cohen, 1970). Buna göre Troçki, sosyalizmin prestijini korumak adına Sovyetler Birliği'ni 'sosyalist bir devlet' saymayı sürdürmüştür, oysa gerçeklikte işçi sınıfı iktidarı çoktan bitmiştir. Bu eleştiri, Troçki'nin kavramlarını ulusötesi devrimci stratejisine uyarladığı noktasına gönderme yapmaktadır.

Bir diğer eleştiri, Troçki'nin bürokrasiyi aşırı özneleştirdiği şeklindedir. Yani Sovyetler Birliği'ndeki tüm tarihsel gelişmeleri bürokrasinin iradesine bağladığı, üretim güçlerinin gelişimi veya sınıf mücadelesinin diğer boyutlarını ihmal ettiği söylenmektedir. Ne var ki Troçki'nin metinleri incelendiğinde, onun ekonomik analizi hiç de ihmal etmediği, sanayileşme, tarım politikaları, beş yıllık planlar gibi konularda da bürokrasinin rolünü incelediği görülmektedir (Troçki, 1930a). Aslında Troçki, Sovyet ekonomisinin 1930'lardaki büyümesinin 'her şeye rağmen' gerçekleştiğini, bürokrasinin verimsizliklerine rağmen planlamanın sanayileşmeyi sağladığını iddia etmektedir; fakat bunun işçiler lehine değil, bürokrasinin nüfuzu lehine sonuçlar verdiği de eklemektedir (Troçki, 1937b: 123-124).

### *Tek Parti Rejimlerinde Reform İhtimali*

Troçki, bürokrasinin kendi kendini reforme edemeyeceğini çalışmalarında sıkça göstermektedir. Nitekim Sovyet sonrası Çin, Vietnam gibi tek parti yönetimleri, 1980'lerden itibaren piyasa reformlarına giderken siyasi yapıyı büyük ölçüde korumuşlardır. Bu durum, Troçki'nin "bürokrasi ya ortadan kalkar ya kapitalistleşir" ikileminin ikinci koşulunun gerçekleştiğine işaret etmektedir. Fakat Çin örneğinde bürokrasi ortadan kalkmadan, kontrollü biçimde kapitalist restorasyonu kendisi yürütmüştür. Bu, Troçki'nin modelinden kısmen farklı bir yol olarak görülebilir. Literatürde bazı araştırmacılar Çin'i Troçki'nin bürokrasiye ilişkin öngörüsündeki ikinci senaryosunun örneği olarak kabul etmektedir. Kısacası Çin'de bir rejim değişimi olmadan, bürokrasinin katkılarıyla ve parti devleti denetimi

altında kapitalist restorasyon gerçekleşmiştir. Çin'in tarihsel özgüllükleri, Mao döneminde kurulan güçlü fiziki altyapı, işgücünün niteliğinde görülen ilerlemeler ve Petrol Krizinin ardından sanayinin Batı'dan Asya'ya kayması Çin'de büyük bir ekonomik kalkınmanın yaşanmasını sağlamıştır (Gürel, 2016). Bu gelişmeler, Çin özelinde bürokrasinin kapitalistleşmesiyle sağlanmıştır. Görüldüğü üzere Troçki'nin öngörülerinin mutlak olmadığı, farklı koşullarda melez sonuçların da mümkün olabileceği yönündedir. Yine de bugünkü Çin Komünist Partisi elitinin büyük servet birikimi ve parti içi oligarşik yapısı göz önüne alındığında (Altınörs, 2018), Troçkist bir analizin göz ardı edilemeyeceği de açık görünmektedir.

### *Akademik Açıdan Nesnellik ve Öznellik Sınırı*

Troçki'nin hem teorisyen hem siyasi aktör kimliği, onun yazılarını değerlendirirken metodolojik bir sorunsal ortaya çıkartmaktadır. Akademik çalışmalarda kuramcı ile kuram nesnesinin özdeşleşmesi istenmez. Oysa Troçki, bizzat parçası olduğu süreci analiz etmektedir. Bu durum, içeriden bir eleştiri olması nedeniyle paha biçilmez bir derinlik sağlasa da bir gözlemci tarafsızlığı eksikliği riskini de beraberinde getirmektedir. Ancak bu bakış, Troçki'nin argümanlarının içerdiği nesnel noktaları kaçırma riskini taşımaktadır. Zira sonradan ortaya çıkan çalışmalar, Troçki'nin tasvir ettiği birçok olgunun gerçek olduğunu doğrulamıştır (bürokratların ayrıcalıkları, işçi muhalefetinin bastırılması vb.). Bu bakımdan, akademik tutarlılık adına Troçki'nin tezlerini salt sübjektif bir serzeniş olarak görmek eksik bir değerlendirmeye yol açabilir. Aksine, bugün ulaşılan tarihsel veriler Troçki'nin analiz gücünü kanıtlar niteliktedir.

Sonuç olarak, Troçki'nin bürokrasi yaklaşımı hem kuramsal literatürde hem pratik deneyimlerde önemli izler bırakmıştır. Eleştirel teoriye katkısı, devrimci süreçlerin kendi anti-tezlerini nasıl doğurabildiğini göstermesidir. Bu bağlamda Troçki, "proletarya diktatörlüğü bürokrasiye dönüşebilir" uyarısıyla Marx'ın devletin sönmelenmesi teorisine bir düzeltme getirmiş gibi görünmektedir. Yani devleti ortadan kaldırmak bir yana, işçi devleti dahi kendini yeni bir ezen güç olarak yeniden üretebilir. Bu öngörü, 20. yüzyıl sosyalist deneyimlerinin acı bir gerçekliği haline gelmiştir ve teorik açıdan da sosyalist devlet kuramlarını radikal biçimde sorgulamaya açmıştır.

### **Sonuç**

Bu çalışma, Lev Troçki'nin Sovyetler Birliği bağlamında geliştirdiği bürokrasi yaklaşımını teorik ve tarihsel boyutlarıyla ele almış; Troçki'nin bakış açısının Marksist literatürdeki yerine ve çağdaş tartışmalardaki yansımalarına

odaklanmıştır. Troçki'nin bürokrasi eleştirisi, Marksist kuramın devlet ve iktidar çözümlemesine özgün bir katkı yapmıştır. Devrim sonrası işçi devletinin, eğer olumsuz koşullar altında, yeni bir egemen kast – bürokrasi – tarafından ele geçirilebileceğini göstermiştir. Troçki bu kastı ne tam anlamıyla bir sınıf ne de geçici bir memur grubu olarak görmüştür. O bürokrasiyi kapitalist restorasyona gebe olan ama henüz kolektif mülkiyet zemininde varlığını sürdüren bir melez olgu olarak tanımlamıştır.

Troçki'nin bürokrasi yaklaşımı dört temel öncülle özetlenebilir: ilk olarak, bürokrasi, geri kalmışlık ve kıtlık koşullarının ürünüdür (maddi temel vurgusu). İkinci olarak bürokrasi, bir sosyal sınıf değil, ayrıcalıklı bir kasttır (kuramsal konumlandırma). Üçüncü olarak bürokrasi, devrimci ideallerden saparak kendi çıkarlarını toplumun çıkarlarının üstüne koymakta ve siyasal iktidarı elinde bulundurmaktadır (eleştirel tespit). Dördüncü olarak bürokrasi, tarihsel olarak kararsızdır – ya siyasi devrimle devrilecektir ya da zamanla yeni bir sömürü sınıfına dönüşerek kapitalizmi geri getirecektir (tarihsel perspektif).

Bu ilkelerin ışığında Troçki, Sovyetler Birliği'nin bir 'dejenere işçi devleti' olduğunu ilan etmiş ve çözüm olarak 'siyasi devrim' kavramını ortaya atmıştır. Bu devrim, bürokrasiyi devirip işçi demokrasisini yeniden kurmayı hedeflemekte, ancak sosyalist ekonominin temellerini korumaktadır. Tarihsel gelişim Troçki'nin öngördüğü gibi gerçekleşmemiş olsa da (Sovyet bürokrasisi ancak on yıllar sonra reformlar ve dağılma yoluyla tasfiye oldu), onun analiz çerçevesi sosyal bilimler literatüründe ve özellikle bürokrasi literatüründe kalıcı bir etki yaratmıştır.

Sonuç itibarıyla, Lev Troçki'nin bürokrasi yaklaşımı tarihsel bir olguya yönelik önemli bir Marksist analiz örneği sunmaktadır. Akademik düzeyde tutarlılık ve kavramsal derinlik bakımından Troçki'nin eserleri, yaşadığı dönemin politik çalkantılarına rağmen oldukça güçlü bir teori inşa etmektedir. Bu teori, bir yandan Sovyet deneyiminin trajik yönlerini gözler önüne sererken, diğer yandan toplumsal dönüşüm mücadelesinde karşılaşılabilecek içsel tehlikelere karşı uyarıcı bir rehber işlevi görmektedir.

Çalışmamız, bu teorik mirası kapsamlı biçimde ele alarak, Troçki'nin bürokrasi eleştirisinin yalnız geçmişe ait bir tarihsel birikim olmayıp, günümüz ve gelecek için de dersler barındırdığını ortaya koymuştur. Troçki'nin Sovyet eleştirisi, evrensel bir tema yakalamıştır: bürokratik oligarşi tehdidi. Bu tema, günümüzde bile büyük ölçekli şirketler, uluslararası örgütler veya

askeri bürokrasi tartışmalarında karşılık bulmaktadır. Bu tartışmalar içinde her ne kadar Troçki'nin ismi anılmasa da 'bürokratikleşme eğilimi'ne dair farkındalık yarattığı aşikardır.

### Sonnotlar

1- Marx'a (2009: 72) göre, "Bürokrasi 'devlet biçimciliği'ni oluşturur, 'biçimcilik olarak siyasal devlet'i oluşturuyor ve Hegel de bürokrasiyi böyle bir biçimcilik olarak betimliyor. Bu 'devlet biçimciliği' gerçek bir güç olarak ortaya çıktığı ve kendi öz maddesi kendi kendine bağımsızlık için bürokrasi, bir pratik yanılısamlar dokumasından başka bir şey olamıyor; 'devlet yanılısamasından, 'siyasal yanılısama'dan başka bir şey olamıyor".

2- Marx, Mart 1843'te Hegel'in Hukuk Felsefesi İlkeleri eserinin eleştirisini yapmaktadır. Marx'ın el yazmaları şeklinde kaleme aldığı bu çalışması Hegel'in devlet kuramının incelenmesini içermektedir. Ancak bu çalışmasının kapak ve ilk dört sayfası kayıptır. Eksik olan bu sayfalarda Marx'ın Hegel'in yapıtında devletin ve devlet kurumlarının incelenmesinin başlangıcı olan ilk sayfaların (ss. 257-260) eleştirisini yaptığı düşünülmektedir (Marx, 2009: 7). Detaylı bilgi için K. Marx'ın Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi eseri incelenebilir.

3- Lenin proletaryanın ve devrimcilerin devlet aygıtını idare etme konusunda yeterli bilgiye sahip olmadıklarını sıklıkla vurgulamıştır. Onun için bunların birer memur gibi bu aşağılık, nankör ve insanda istenç uyandırmayan çalışmaları öğrenmeleri gerekiyordu. Daha önce çoğu kez dillendirdiği gibi "devlet aygıtını yenilemek için ne pahasına olursa olsun bu görevi yüklenmemiz gerekir" demiştir. Bu konuda Lenin son olarak şu cümleleri aktarmaktadır: "birincisi, bilgi sahibi olmalıyız; ikincisi; daha da bilgi sahibi olmalıyız; üçüncüsü: her zaman bilgi sahibi olmalıyız" (Liebman, 2017: 400).

4- "Sovyet İktidarının İlk Yıllarında Lenin'den Anılar: Yönetmeyi Nasıl Öğrendik?" eserinin önsözünde Verlag şu bilgilere yer vermektedir: Lenin bir konuşmasında "Sadece burjuvazinin devleti yönetmeye yetenekli olduğu önyargısına karşı mücadele başlatmalıyız" cümlesini kurmaktadır. Lenin bu cümleyi Ekim Devrimi'nden çok kısa bir süre sonra dile getirmiştir. Bu süreçte Bolşevik Partisi, Rus proletaryasını iktidar mücadelesine yöneltmiş, işçi ve köylülerin ilk sosyalist devletinin yönetici partisi olmuştur. Gelineen noktada insanlık tarihinde ilk defa karşılaşılan bir görevi yerine getirmek zorundaydı: sosyalist toplumu inşa etmek, işçi sınıfı iktidarını sürdürmek ve sağlamaktır. Ancak bu söylenenler işçilerin yönetmeyi öğrenmesiyle mümkün olabilirdi (Verlag, 2010: 11).

5- V. İ. Lenin tarafından yazılan 1900-1922 yıllarını kapsayan yüz mektupta, Bolşevik Partisi'nin kurulmasında, Parti içinde baş gösteren sapmalara karşı mücadelede, proleter devriminin gerçekleşmesinde ve dünyada ilk sosyalist devletin kurulmasında

Lenin'in gösterdiği çabalara yer verilmektedir. Söz konusu eser Mektuplar şeklinde Türkçeye çevrilmiştir. (Detaylı bilgi için bkz. Lenin V İ (1995). Mektuplar. Çev. A Bilgi, İstanbul: Evrensel Basın Yayın)

6- Hayatım adlı eserinde Troçki, 1920'li yılların başında parti içinde yaşanan gelişmeleri özetlemektedir. Lenin'in yaşamının son dönemlerinde karşı çıkmasına rağmen Stalin, parti genel sekreterliğine getirilmiştir. Bu gelişmeden sonra Lenin, Stalin'i hem genel sekreterlikten düşürmeyi hem de parti içindeki itibarını zayıflatmayı düşünmüştür (Troçki, 2021: 557-558). Bu dönemde Politbüro, G. Zinovyev, L. Kamenev ve Stalin'den oluşan grubun gayri resmi liderliğini desteklemiştir. 1923 yılının başında kısmen iyileşen Lenin, dış ticaret politikası, ulusal azınlıkların idaresi ve bürokrasinin reformu konularında yürütülen yanlış politikaları düzeltmek için Troçki'den yardım istemiştir. Ancak Troçki harekete geçme konusunda aceleci davranmamayı tercih etmiştir. Ancak parti içindeki nüfuzunun giderek zayıflatılmak istendiğini fark eden Troçki, harekete geçmiş ve Merkez Komite'ye ciddi eleştirel yöneltmiştir. Parti içindeki demokrasinin ihlal edildiğini ve ekonomik planlamanın yetersizliğini vurgulamıştır. Öte yandan Stalin ise karşı manevralarla örgüt liderliğini pekiştirmiş ve partinin kontrolünü ele geçirmiştir. Troçki muhalefeti, Menşevik tarzı bir yasadışı hizip sapma olarak kınanmıştır. Lenin'in ölümünden sonra Troçki, saldırılara uğramaya devam etmiştir. 1924'te yapılan parti kongresinde Troçki, parti disiplinini ihlal etme suçlamalarına maruz kalmıştır. Troçki, 1925 yılında savaş komiserliği görevinden alınmıştır. Zinovyev ve Kamenev'in Stalin ile görüş ayrılığına girmelerini fırsat bilen Troçki, Zinovyev ve Kamenev ile Birleşik Muhalefet hareketini geliştirmiştir. Bu süreçte tek ülkede sosyalizm teorisi ve dünya devriminin terk edilmesi, parti demokrasisi, ekonomik planlama gibi konular üzerinden Stalin'e karşı yürütülen muhalefet sonunda Troçki, umduğunu bulamamış ve 1926'da Polirbüro'dan ihraç edilmiştir (Daniels, 2025).

7- Sürekli Devrim tezi Marksizm'in önemli bir konusudur ve bu tez tek başına Troçki'ye ait değildir. Sürekli devrim hakkında Troçki 'Sürekli Devrim' eserinde 14 maddede ortaya koymaktadır ve şunları dile getirmektedir (1971: 164): "İktidarın proletaryanın eline geçmesi devrimi tamamlamaz, onu başlatır sadece. Sosyalist inşa, ulusal ve uluslararası ölçekte sınıf mücadelesi temeli üzerinde mümkündür ancak. Sosyalist devrimin ulusal sınırlar içinde tamamlanması olanaksızdır. Burjuva toplumundaki bunalımın temel nedenlerinden biri, bu toplumda yaratılan üretici güçlerin artık ulusal devletin çerçevesiyle bağdaşan mamasıdır. Bu, bir yandan emperyalist savaşlara, diğer yandan da bir burjuva Avrupa birleşik devletleri ütopya asının doğmasına yol açar. Sosyalist devrim ulusal arenada başlar, uluslararası arenada gelişir ve dünya arenasında tamamlanır. Böylece sosyalist devrim, kelimenin daha yeni ve geniş bir anlamında da, sürekli bir devrim haline gelir: sosyalist devrim, ancak yeni toplumun gezegenimizin tüm yüzeyinde en son zafere ulaşınca e ulaşmasıyla tamamlanacaktır".

8- Troçki'nin önderlik ettiği Sol Muhalefetin kuruluşu, Bolşeviklerin, parti önderliğinde yükselen yozlaşma tehlikesine verdiği en somut tepkiydi. Troçki'nin Yeni Yol başlığı altında geliştirdiği eleştiriler, büyüyen maddi imtiyazlarına karşı bir tehdit hisseden tüm parti aygıtı ve devlet bürokrasisi içinde önemli bir tepkiye yol açmıştır (North, 2021:8). Bu tepkiler Troçki'nin partiden uzaklaştırılmasına ve sonrasında sürgün edilmesine zemin hazırlamıştır.

## Kaynakça

Altınörs A (2018). Şi Jinping liderliğinde Çin Komünist Partisi. *Marksist Teori*, 33, 53-60.

Arnhart L (2013). *Siyasal Düşünce Tarihi: Platon'dan Rawls'a*. Çev. A K Bayram, Ankara: Adres Yayınları.

Bakunin M A (2022) *Anarşizm*. Çev. M Bilgiç, Ankara: Dorlion Yayınları.

Carr E H (1989). *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi 1: 1917-1923*. Çev. O Suda. İstanbul: Metis Yayınları.

Cliff T (2020). *Trotsky: Fighting the Rising Stalinist Bureaucracy 1923-1927*. London: Bookmarks.

Cohen S F (1970). *Bukharin and the Bolshevik Revolution: A Political Biography*. New York: Oxford University Press.

Collins G (2017). Russia: How the Bureaucracy Seized Power. <https://marxist.com/russia-how-the-bureaucracy-seized-power-part-one-the-russian-working-class-takes-power.htm#:~:text=By%20%E2%80%9Ceducated%20forces%E2%80%9D%2C%20Lenin%20meant,within%20Russia%2C%20there%20was%20none>. Son erişim tarihi, 25/05/2025.

Communist Party of the Soviet Union. [https://en.wikipedia.org/wiki/Communist\\_Party\\_of\\_the\\_Soviet\\_Union#cite\\_note-151](https://en.wikipedia.org/wiki/Communist_Party_of_the_Soviet_Union#cite_note-151). Son erişim tarihi, 30/06/2025.

Çağlı E (1991). SSCB Üzerine Troçki'nin Görüşleri. <https://marksist.net/elif-cagli/sscb-uzerine-troçkinin-gorusleri#:~:text=SSCB%20%C3%9Czerine%20Tro%C3%A7ki%27nin%20G%C3%B6rüşleri%20Sovyet,devrimci%20bir>. Son erişim tarihi: 20/06/2025.

Çiftçi A ve Şen A T (2024). Bürokrasi Kuramları ve İşlevselliği: Marksist, Liberal ve Modern Yaklaşımlar. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 13(3), 1053-1077.

Daniels V R (2025). Role in Soviet government of Leon Trotsky, <https://www.britannica.com/biography/Leon-Trotsky/Role-in-Soviet-government>, 10/10/2025.

Dereli T (2008). Robert Michels, Demokrasi ve Oligarşinin Tunç Kanunu. *Çalışma ve Toplum*, 8, 11-38.

Deutscher I (1969). *Troçki: Silahlı Sosyalist*. Çev. R Güran. Ağaoğlu Yayınevi.

Bilmez N (2025). Lev Troçki'nin Bürokrasi Yaklaşımı Üzerine. *Mülkiye Dergisi*, 49(4), 694-662-697.

- Djilas M (1982). *Yeni Sınıf*, Çev. S Umran, İstanbul: İstanbul Kitabevi.
- Engels F (1969). *The Principles of Communism*. Moscow: Progres Publishers.
- Eryılmaz B (2013). *Bürokrasi ve Siyaset*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Fainsod M (1963). *Smolek under Soviet Rule*. England: Harvard University Press.
- Fitzpatrick S (1979). The Composition of the Soviet Bureaucracy, 1927-1931. *Slavic Review*, 38(1), 49-69.
- Fotiyeva L (2010). Devlet İşlerinde Lenin'in Yöntemleri. İçinde: O Geridönmez (Çev.), *Sovyet İktidarının İlk Yıllarında Lenin'den Anılar Yönetmeyi Nasıl Öğrendik?*, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 150-180.
- Getty J A (1985). *Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933-1938*. New York: Cambridge University Press.
- Gürel B (2016). Çin Halk Cumhuriyeti'nde Kapitalist Restorasyona Giden Yol: Maoculuk, Bürokrasi ve Kitle Mücadeleleri (1949-1979). *Devrimci Marksizm: Teorik - Politik Dergi*, 28/29, 123-166.
- Habermas J (1973). *Legitimation Crisis*. Boston: Beacon Press.
- Hegel G W F (1991). *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*. Çev. C. Karakaya, İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Horkheimer M ve Adorno T (2010). *Aydınlanmanın Diyalektiği*. Çev. N Ülner ve E Öztarhan Karadoğan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Hough J F (1979). *How the Soviet Union is Governed*. London: Harvard University Press.
- Knei-Paz B (1978). *The Social and Political Thought of Leon Trotsky*. Oxford: Clarendon Press.
- Lefebvre H (2014). *Sosyalist Dünya Görüşü: Marksizm*. Çev. G D Görsev, İstanbul: Yordam Kitap.
- Lenin V İ (1976). *Devlet ve Devrim*. Çev. M Kaya, İstanbul: Emek Yayınları.
- Lenin V İ (1995). *Mektuplar*. Çev. A Bilgi, İstanbul: Evrensel Basın Yayın.
- Liebman M (2017). *Rus Devrimi: Bolşevik Zaferinin Kökenleri, Aşamaları ve Anlamı*. Çev. S Tiryakioğlu. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Mandel E (1986). Trotsky's Theory of Bureaucracy. *New Left Review*, 1(159), 5-27.
- Marcuse H (1990). *Tek Boyutlu İnsan*. Çev. A Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi.
- Marx K (2003). *Louis Bonaparte'in 18 Brumaire'i*. Çev. S Belli, Eriş Yayınları.
- Marx K (2009). *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*. Çev. K. Somer, Ankara: Kuban Matbaacılık.

- Marx K (2011). *Fransa'da İç Savaş*. Çev. A Dağlar, İstanbul: Yazın Yayıncılık.
- Marx vd. (1977). *Paris Komünü Üzerine*. Çev. K Somer, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx K ve Engels F (1969). *Manifesto of the Communist Party*. Moscow: Progress Publishers.
- Marx K ve Engels F (1989). Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi. Çev. M Kabagil. Ankara: Sol Yayınları.
- Marx K ve Engels F (2004). *Siyasi Yazılar*. Çev. A Fethi, İstanbul: Hil Yayınları.
- Michels R (2001). *Political Parties: A Sociological Study of The Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*. Kitchener: Batoche Books.
- Millar R J (1987). *Politics, Work, and Daily Life in the USSR: A Survey of Former Soviet Citizens*. New York: Cambridge University Press.
- Murgul Y (2019). Modern Elit Teorileri ve Bürokrasi. İçinde: N Öztaş (Ed), *Bürokrasi*, Ankara: Nobel Yayınları, 153-171.
- North D (2021). *Lev Troçki ve Marksizmin Gelişime*. İstanbul: Mehring Yayıncılık.
- Önder Ö (2013). *Türk Bürokrasisi ve Bürokratik Elitizm*. Ankara: Otorite Yayınları.
- Öztaş N (2019). Bürokrasi Anlamları Derlemesi. İçinde: N Öztaş (Ed), *Bürokrasi*, Ankara: Nobel Yayınları, 1-8.
- Seigelbaum D L (2015). History of the Soviet Union, 1924-1929: Propaganda and Youth Organization. Rewminate a Bold Blend of New & Ideas, <https://brewminate.com/history-of-the-soviet-union-1924-1929-propaganda-and-youth-organization/#:~:text=leader,Left%20Opposition%E2%80%99s%20accusation%20that%20the>. Son erişim tarihi, 30/05/2025.
- Shachtman M (1962). *Bürokratik Devrim: SSCB'nin Yeni Bir Toplum Olarak Analizi*. Çev. A Kağan, İstanbul: Ant Yayınları.
- Troçki L (1918). Work, Discipline, and Order to Save the Socialist Soviet Republic, *The Class Struggle*, 3(4). <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1918/03/work.htm>. Son erişim tarihi, 30/06/2025.
- Troçki L (1930a). World Unemployment and the First Five Year Plan. <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1930/unemployment/index.htm>. Son erişim tarihi, 25/06/2025.
- Troçki L (1930b). *The History of the Russian Revolution*. Russian.
- Troçki L (1933a). *The Class Nature of the Soviet State*. New York: Pathfinder Press.
- Troçki L (1933b). The Danger of Thermidor. *The Militant*, 6(5), 1-4.
- Troçki L (1935). Bureaucratism and factional groups, *New Internationalist*, 2(1), 16-19.
- Troçki L (1936). The Class Nature of the Soviet State. *New Militant*, 2(22), 3-4.
- Bilmez N (2025). Lev Troçki'nin Bürokrasi Yaklaşımı Üzerine. *Mülkiye Dergisi*, 49(4), 662-697. 696

Troçki L (1937a). *Revolution Betrayed: What is the Soviet Union and Where is it Going?*, New York: Panfinder Press.

Troçki L (1937b). Not a Workers' and not a Bourgeois State?. *Fourth International*, 12(4), 123-127.

Troçki L (1938). It is Necessary to Drive the Bureaucracy and the New Aristocracy out of the Soviets. *Fourth International*, 15(1), 34-35.

Troçki L (1939a). *The USSR in War*. New York: Pathfinder.

Troçki L (1939b). Once Again on the 'Crisis of Marxism'. *The New International*, 5(5), 133-134.

Troçki L (1940). Letter to the Workers of the USSR. *Fourth International*, 1(5), 140-141.

Troçki L (1971). *Sürekli Devrim*. Çev. B Çunda, Ankara: Sol Yayınları.

Troçki L (1972). *The Revolution Betrayed: What is the Soviet Union and Where is It Going*. New York: Pathfinder Press.

Troçki L (2021). *Hayatım*. Çev. M Ökmen. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.

Troçki L (2023). *Ekim Devrimi'nin Öğrettikleri*. Çev. B Makal. Ankara: Dorlion Yayınları.

Twiss T M (2016). *Trotsky and the Problem of Soviet Bureaucracy*. Leiden: Brill.

Verlag D (2010). *Sovyet İktidarının İlk Yıllarında Lenin'den Anılar Yönetmeyi Nasıl Öğrendik?* (Doğu Alman Yayınevinin Önsözü). Çev. O Geridönmez. İstanbul: Evrensel Basım Yayın.

Weber M (2020). *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*. Çev. Ö Ozankaya, İzmir: Cem Yayınevi.

# Erken Cumhuriyet Döneminde Uluslaştırma Uygulamaları: Tarih, Hafıza, Dil, Adlandırma, Kültür ve Mimari<sup>1</sup>

**Yusuf Uygur**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Genel Sosyoloji ve Metodoloji Ana Bilim Dalı

**ORCID:** 0009-0002-9012-8229

**E-Posta:** [uygaryusuf@gmail.com](mailto:uygaryusuf@gmail.com)

## Öz

Bu çalışma, Türkiye Cumhuriyeti'nin bir ulus devlet olarak kuruluşundan itibaren devletin kurucu-yönetici elitlerinin ulusal sınırlar içerisindeki coğrafya ve topoğrafyaya yönelttiği müdahaleleri, ulus inşa sürecinin bütüncül bir bileşeni olarak haritalandırmayı amaçlamaktadır. İmparatorluktan ulus devlete geçiş, ulus devletin inşa edildiği coğrafyayı saran çeşitliliğin bir anlamda yeni mefkureye göre monolitik yeniden dizaynını gerekli kılıyordu. Bu bağlamda Cumhuriyetin ilanıyla birlikte eğitim politikalarından dil ve kültür mühendisliğine, kolektif hafızanın yeniden kurgulanmasından yer adlarının değiştirilmesine, mimari müdahalelerden resmî tarih yazımına kadar geniş bir yelpazede modern ulus fikrinin yerleştirilmesi amacıyla yoğun bir faaliyet yürütülmüştür. Coğrafya, adeta boş bir tuval gibi yeni ulus fikrinin sembolleri, kurumları, işaretleri, temsilleri ve estetik kodlarıyla donatılarak uluslaştırılmış; Türk ulus kimliğiyle uyumsuz olduğu düşünülen unsurlar ya tasfiye edilmiş ya da yeni ulus anlatısına uyarlanacak şekilde dönüştürülmüştür.

Erken Cumhuriyet dönemine odaklanan bu makale, döneme ait yazılı ve görsel kaynaklar, arşiv belgeleri, faaliyet raporları ve literatür incelemesi üzerinden ulus inşası çerçevesinde gerçekleştirilen müdahaleleri, izlenen politikaları ve bunların ideolojik yönelimlerini analiz etmektedir. Bulgular, erken Cumhuriyet iktidarının çok boyutlu ve eş zamanlı işleyen merkezi, planlı ve kurumsal düzeyde örgütlenmiş bir Türklük inşa sürecini hayata geçirdiğini göstermektedir. Bu inşa süreci, yalnızca siyasal alanla sınırlı kalmamış; mekânsal düzenlemeler, kültürel kodlamalar, eğitim müfredatı, ritüeller, anıtaştırma pratikleri ve toplumsal hafızanın yeniden kurgulanması gibi çok çeşitli alanlarda kendini göstermiştir.

Bu çalışma ayrıca, ulus-devlet inşasının mekânsal, sembolik, kültürel ve epistemolojik düzeylerde birbirini tamamlayan müdahaleler üzerinden yürütüldüğünü; devletin farklı kurum ve aktörleri arasında yüksek bir eşgüdüm gerektiren kapsamlı bir toplumsal mühendislik programı niteliği taşıdığını ortaya koymaktadır. Yeni ulus fikrinin yerleştirilmesi sürecinde kimlik, hafıza ve mekân arasındaki ilişkiler yeniden tanımlanmış; kolektif belleğin hangi unsurları taşıyacağı, hangilerini dışarıda bırakacağı devletin yeni ideolojisinin yönlendirdiği bir politik tercih haline gelmiştir.

Bu yönüyle çalışma, erken Cumhuriyet döneminde ulus inşa faaliyetlerinin yalnızca tarihsel bir dönüşüm değil, aynı zamanda mekânı, hafızayı, kültürel ve toplumsal kimlikleri yeniden biçimlendiren derinlikli bir ideolojik süreç olduğunu göstermektedir.

**Anahtar Kelimeler:** Erken Cumhuriyet, Ulus İnşası, Tarih Yazımı, Yer Adları, Ulusal Mimari.

## **Nationalization Practices In The Early Republican Period: History, Memory, Language, Naming, Culture and Architecture**

### **Abstract**

This study aims to map the interventions directed by the founding and governing elites of the Republic of Turkey toward the geography and topography within the national borders from the establishment of the nation-state onward, treating these interventions as integral components of the nation-building process. The transition from empire to nation-state required, in a sense, the monolithic redesign of the geography surrounding the newly formed nation-state in accordance with the idea of the new nation. In this context, with the proclamation of the Republic, intensive efforts were undertaken across a wide range of domains—from education policies to language and cultural engineering, from the reconstruction of collective memory to the renaming of places, and from architectural interventions to the writing of official history—to embed the modern idea of the nation. Geography was nationalized by being furnished, almost like a blank canvas, with the symbols, institutions, signs, representations, and aesthetic codes of the modern national project; elements considered incompatible with Turkish national identity were either removed or transformed to fit the new national narrative.

Focusing on the early Republican period, this article analyzes the interventions carried out within the framework of nation-building, the policies pursued, and their ideological orientations, drawing on written and visual sources, archival documents, activity reports, and relevant literature. The findings show that the early Republican government implemented a multi-dimensional and simultaneously functioning process of constructing “Turkishness,” organized at a centralized, planned, and institutional level. This construction process was not confined to the political sphere; it manifested itself in various areas, including spatial arrangements, cultural codifications, educational curricula, rituals, practices of monumentalization, and the reconfiguration of social memory.

The study also reveals that nation-state building unfolded through complementary interventions at spatial, symbolic, cultural, and epistemological levels; it constituted

a comprehensive social engineering program requiring a high level of coordination among different state institutions and actors. During the establishment of the new national idea, the relationships between identity, memory, and space were redefined; decisions about which elements of collective memory would be preserved and which would be excluded became political choices shaped by the state's new ideology. In this respect, the study demonstrates that nation-building activities in the early Republican period were not merely a historical transformation but also a profound ideological process that reshaped space, memory, and cultural and social identities.

**Keywords:** Early Republican Period in Turkey, Nation Building, Historiography, Place Names, National Architecture.

## Giriş

Ulus devlet aygıtının çalışma prensiplerini oluşturan milliyetçi fikirler ne kadar esnerse esnesin hâkim ulusun egemenliğine ve bu egemenliği tehlikeye atabilecek aykırı, bozguna figürlerin zayıflatılmasına, bastırılmasına ya da tümüyle yok edilmesine dayanır. Modern devlet analizlerinin hepsinde sürekli olarak devletlerin “milli” birliğin önünde duran ulusal kimliğin dışındaki bağlılık ve bölünmeleri azaltmaya ya da yok etmeye çalıştığı söylenir. Modern ulus devletler “etnik, dinsel, dilsel ve kültürel homojenliği över ve dayatırlar. Bunlar, hiç bitmeyen bir ortak tutumlar propagandası yürütürler.” (Bauman, 2003: 88-89). Modern ulus devletin inşası süreci sadece bazı geçmiş figürlerin ya da tarihsel anlatıların yeniden yorumlanması ve hakikat gibi sunulması değil ama aynı zamanda belirli bazı geçmiş olayların unutulması çabasına da dayanır. Oysaki “ulusun özü tüm bireylerin ortak pek çok şeye sahip olması ve aynı zamanda hepsinin pek çok şeyi unutmuş olmasıdır” (Renan, 2016: 37-38). Hâkim sınıfların hafıza politikasına uygun, elverişli figürler geçmişten ödünç alınarak hegemonik bir anlatının malzemesini oluştururken, içinde potansiyel olarak farklılaşma ve özgürleşme iddiaları barındıran öteki hafıza figürlerine çıkan yollar tıkanır, hatırlanamaz ve düşünülemez kılınırlar. “Muvaffak olmuş bir kurumun tarihinin, kurumun oluşumuna dair hafıza kaybını da zımnen içerdiğini, tarihin mümkünlerini eleyip bir zamanlar mümkün olmuş olduklarını unuttuğunu, hatta mümkünleri düşünülmez kıldığını görürsünüz” (Bourdieu, 2015: 146).

Modern ulus devletin ana uğraşlarından olan ulus kimliğinin öngörülen, kurgulanan şekilde inşası bütün dünyada olduğu gibi Türkiye’de de Cumhuriyetin kuruluşunun ilk evrelerinde belirgin hale geldi. Kuruluş yıllarından sonra Türkiye’de uzun süre coğrafya, topografya önce boş bir tuval

misali geçmiş, “öteki hafıza” ve bu hafızayı içeren işaretlerden arındırılmak istenmiş, bir tür “tabula rasa”mış gibi hareket edilmiş ve sonrasında da bu “silinmiş”, temizlenmiş, boşaltılmış tōpos yeni ulus devletin siyasal yapısına uygun biçimde yeniden işaretlenmiştir. Erken Cumhuriyet döneminden itibaren tarih yazımından, nüfus ve dil politikalarına kadar geniş bir yelpazede ulus inşa teknikleri, dispozitifleri<sup>2</sup> devreye sokuldu. Uzun yıllar boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyet alanında yaşamış birçok halk, inanç ve kültür yeni kurulan ulus devletin kuruluş fikirleri doğrultusunda milliyetçi yönelimlerine uygun merkezi müdahalelerine maruz kalmıştır. Bu süreçte, ilk olarak resmî tarih yazımı bağlamında kongreler toplanarak yeni mefkureye uygun, imparatorlukta kalma öteki hafızaları içermeyen bir geçmiş anlatısı oluşturuldu. Akabinde dil ve kültür politikaları gibi alanlarda da tek ulus kurgusunu esas alan pratik ve teorik çalışmalar başlamış ve bu çalışmaları yürütecek kurum ve kuruluşlar dizayn edildi. Yeni ulus fikrinin kent mekânında mimari yapılarla temsili Ankara'dan başlayarak bütün ülkeye yayıldı. Birçok sahada birbiriyle eşgüdümlü şekilde yürütülen söz konusu bu politikalar günümüze kadar uzanan birçok tartışmanın da temellerini oluşturan resmî “Türklük” fikrini ortaya çıkardı. Bu çalışmanın da konusu olan Erken Cumhuriyet Döneminin ve dolayısıyla ulus devletin kuruluş sürecinin ayrıntılı bir şekilde ele alınması, günümüzde halihazırda yakıcı bir şekilde devam eden sorunların kaynağının anlaşılması ve bu sorunlara çözüm bulunması açısından büyük önem arz etmektedir.

### **Yeni Ulusun “Nurlu Güneşi” Olarak Tarih**

Yeni kurulan Cumhuriyet için en önemli uğraşların başında Osmanlı'dan devralınan bütün bakiyenin Türk ulus devlet yapılanmasına uygun olarak yeniden dizayn edilmesi gelir. Bu çerçevede, yeni bir tarih, dil ve medeniyet anlayışının ortaya çıkarılması ve buna uygun iktidar biçimlerinin, kurumların, eğitim müfredatının, mimarinin, iktisadın oluşturulması gerekmektedir. Her şeyden önce erken Cumhuriyetin bu manada ilk ve güçlü bir biçimde yöneldiği alan resmî tarih yazımı oldu. Ulus devletlerin ortaya çıkışıyla birlikte zorunlu bir süreç olarak ulusun moral kaynaklarının da şekillendirilmesi gereği hissedilmeye başlandı. Bu moral kaynakların içerisinde özel bir öneme sahip olan ulusal duyarlılıkların tesisinde ortak bir geçmişe yapılan göndermelere ve bu amaç doğrultusunda bunlara bitişik bir tarih anlayışının varlığına gerek duyuldu. “Böylece daha çok siyasal – bürokratik müdahalelerin ürünü olan ulus devletler, kurumsallaşmalarının bir sonucu olarak kendi ulusal tarihlerini yaratmaya yönelmişlerdir” (Akman, 2011: 82). Smith'in deyişiyle, “Dünyadaki bütün ülkeler kendi milli şartlarına ve kendilerini direk etkileyen siyasi güçlere göre kendilerine yapay bir geçmiş yarattı” (Smith, 1991: 66).

Türkiye’de de bu kapsamda modern ulus devlet inşa edilirken ulus inşasına uygun egemen bir tarih ve hafıza düzeninin hegemonik kılınma politikası uzun yıllar boyunca sürdürüldü. Bu amaçla birçok kurum, dernek, ocak kurulmuş; bunlar kamu hazinesiyle desteklenmiş ve sayısız sempozyum, toplantı, seminer tertiplenmiştir. Türkiye’deki ulus inşa sürecinin tarihsel anlatısını kurma görevinin verildiği başat kurum bugün adı Türk Tarih Kurumu olan, 1931 yılında kurulan Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti’dir. 1930 yılındaki Altıncı Türk Ocakları Kurultayı’nda Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti’nin temelini oluşturan, sonrasında kurulmasını sağlayan ve yeni ulus devlet kurgusunun tarih ve hafıza politikalarının oluşturulması sürecinin temel şahsiyetlerinden olan Afet İnan yeni mefkûreyi şu şekilde açıklamaktadır:

Milli şuurun kuvvetlenmesi... Türk’ün, Türklüğün ne olduğunu anlamak ve bu anlayışı kuvvetlendirmeye çalışmaktır. Bence bu gayenin aydınlatılması için en nurlu güneş Türk’ün menşeiini, medeniyetini, azametini tanıtan tarihtir. Türk milletini, Türk çocuklarını, yeni bir nurlu tarih yolundan yürüterek, atının parlak ufuklarına erdirmek mühimdir. (İnan, 1930 aktaran Beşikçi, 1986: 10-11)

Bütünsel ve eşgüdümlü olarak sürdürülen Türkleştirme politikalarının bir diğer kurumu ise Türk Ocaklarıdır. Kurucularından M. Emin Yurdakul söz konusu ocağın amacını şu şekilde tarif edecektir: “Doğu illerinde milli birliğin güçlendirilmesi, Türk kültürünün yayılması, gerçek ve arı Türkçenin kullanılmasının sağlanması Türk Ocakları’nın faaliyetlerinin en önemli bölümü olmalıdır” (Yurdakul, 1927: 381).

Yeni devletin ulusu oluşturmak için önem verdiği çalışmaların başında geçmişin, hafızanın, tarihin yeniden kurgulanması ve ulus inşasında işe koşulması gelir. Bu amaçla Türk Tarih Tezi adında bir tarihsel anlatı kuruldu. Ankara Halkevi’nde Temmuz 1932’de toplanan Birinci Türk Tarih Kongresinin “birincil hedefi Türklerin çok kadim bir millet olduğunu ve en eski çağlardan beri bu topraklar üzerine yerleşmiş olduklarını savunan Türk Tarih Tezini” kamuoyuna duyurmaktır (Maksudyan, 2005: 59). “Kongrenin açılış konuşmasını yapan Maarif Vekili Esad Bey, Türk tarihi hakkında Cumhuriyete kadar süregelen tarih anlatımlarını eleştirmekte, Türk ırkına ve tarihine isnat edilen yakıştırmaları reddetmekte ve Türklerin medeniyet oluşturan üstün bir ırk olduğunu önemle vurgulamaktaydı” (Kaya, 2015: 37). Birinci kongrede temeli atılan tarih tezi, ikinci kongre aracılığıyla dünyaya duyurulmaya çalışıldı. İkinci Türk Tarihi Kongresi, 20-25 Eylül 1937 tarihinde İstanbul’da düzenlendi. “Önceki konferansların tersine bu kongreye geniş bir uluslararası katılım vardı. Birinci Türk Tarih Kongresi hitap ettiği çevre

düşünüldüğünde ulusalken, ikinci Türk Tarih Kongresi katılımcılarında etkisiyle uluslararası bir nitelik taşımaktaydı” (Kaya, 2015: 41). İkinci kongreyle birlikte hem Anadolu’nun hem de o dönem bilinen dünyadaki çoğu kültür ve dil yapısının Türk kökenli olduğu tezleri resmî kabul görmüş ve okullarda okutulmaya başlanmıştır. Söz konusu tezler o kadar aşırı bir hal almıştır ki Hitit, Sümer, Grek ve birçok eski uygarlığın Türk kökenli olduğunu resmî kayıtlara işleyen, dönemin önemli bürokrat ve milletvekillerinden ve aynı zamanda Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti kurucu üyesi Yusuf Ziya Beyin Darülfünun’da bu iddiaları sunmak istemesine kendisi de milliyetçi fikirlere sahip olmasına karşın Fuad Köprülü<sup>3</sup> kendisine şu şekilde cevap vermiştir:

Yusuf Ziya Bey Darülfünun haricinde, istediği dilediği nazariyeyi ortaya atabilir, Âdem babamızın Türk olduğunu, Mısır Firavunlarının kanında Türk küreyveleri bulunduğunu, Sfenksin bir Türk mimarı tarafından imal edildiğini söyleyebilir; fakat Darülfünun ilmi şahsiyetini temsil edemez. (Tunçay, 1999: 311)

Türkleştirme hamlesinin en önemli tatbiki eğitim alanında gerçekleşecektir. Dönemin iktidar aygıtlarının kararıyla Türk Tarih Kurumu, özellikle eğitimde kullanılacak resmî anlatının ve diğer tarihsel argümanların bütünlüklü bir düşünce haline kavuşması için tarih kongreleri düzenler. Zafer Toprak’a göre Birinci Türk Tarih Kongre’sinin büyük orandaki katılımcıları okullardaki tarih öğretmenleridir (Toprak, 2012: 194). Bu kongrelerde yeni tarih tezini öğrenen öğretmenler, okullar aracılığıyla bu bilgileri ülkenin geneline yayacaklardı. “Zaten, tüm ulus-devletlerde zorunlu eğitim, en önemli ve etkili uluslaştırma araçlarından biri olarak işlev görüyordu. Bilhassa standart ulusal dil ile ortak bir kültürün temel unsurları zorunlu eğitimle benimsetiliyordu” (Çağlayan, 2014: 176). Bütün bir eğitim çalışması ideolojik bir kaygıyla yurttaşların dönüşümünü her şeyin önüne koyuyordu. Dönemin devlet zihniyeti açısından önemli olan nokta ise, resmî tarihin “doğrular”ının bilimsel bir gerçekliğinin bulunmasından ziyade hedef kitle üzerinde istenen etkiyi gösterebilmesiydi (Akman, 2011: 81).

### **Erken Cumhuriyet Döneminin Mottosu; “Müşterek Mazi, Müşterek Dil”**

Cumhuriyetin yönetici elitleri dünyadaki diğer örnekler gibi ulusun oluşturulma sürecindeki önemine binaen tarih ve geçmiş anlatısının yanında bir de dil meselesine yönelmişlerdir. Anderson’a göre dil, milliyetçiliğin ortaya çıktığı zamanlardan beri ulusun oluşturulmasının temel unsurlarından oldu. Avrupa’da matbaa ile beraber kapitalist yayıncılığın Latince, Arapça gibi “kutsal dillerin altını oyması”, “yayın dilleri” yaratması ulusal bilincin

temelini attı. Ulusal dillerde yaygınlaşan yayınlar birleşik bir iletişim dili ortaya çıkardı.

Konuşurken birbirlerini anlamakta güçlük çeken ve hatta kimi zaman tamamen başarısız kalan, devasa sayıdaki Fransızcalar, İngilizceler, İspanyolcalardan birini bilenler, artık birbirleriyle baskı ve kâğıt aracılığıyla anlaşabiliyorlardı. Bu süreçte insanlar bir yandan kendi dil alanları içinde yer alan yüzbinlerce ya da milyonlarca insanın farkına varırken, aynı zamanda yalnızca o yüzbinler ya da milyonların bu şekilde kendileriyle aynı alana ait olduğunun da farkına vardılar. Yayın aracılığıyla bağlı oldukları bu okur-yoldaşlar, kendi dünyevi, tikel ve görünür görünmezlikleriyle ulusal olarak hayal edilen cemaatlerin nüvelerini biçimlendirdiler. (Anderson, 1995: 59-60)

Türkiye Cumhuriyeti'nin de ilk yılları dilin ulus için önemine işaret eden bir dizi gelişmeyle geçmiş, nihayetinde 1931 yılında kurulan Türk Tarih Kurumu gibi 1932 yılında Türk Dili Tetkik Cemiyeti kurulmuştu. O dönem bu iki alan beraber vurgulanmış "*müşterek mazi, müşterek dil*" şeklinde vecizleştirilmişti (İnan, 1969: 23). Türk Dili Tetkik Cemiyeti kurulduktan hemen sonra Eylül ayında Dolmabahçe Sarayında ilk dil kurultayı yapıldı. Tarih çalışmalarında olduğu gibi dil çalışmalarında da Türklüğün ve Türkçenin kadim medeniyetlerin kaynağı olduğu savını açığa çıkartması gerektiği söz konusu kurultayda sıkça vurgulandı. Kurultayda oy birliği ile kabul edilen tasarı asıl gayeyi açıkça ortaya koymuştur:

ilk uygarlığı kuran Türkler olduğu gibi, ilk uygarlık dilinin de Türkçe olduğuna kuşku kalmadı. Birçok bilim adamı, Türk dilinin Hint-Avrupa denilen dillerin anası olduğunu belirtmişlerdir. Türk dili yüzyıllardan beri yabancı dillerle karışarak özlüğü bozulmuşken bile Doğu uygarlığının başlıca anlatış araçlarından biri olmuştur. (Katoğlu, 1992: 418)

Ağustos 1934 yılında ikincisi toplanan kurultay Türkçenin sadeleştirilmesi, yabancı kelimelerin öz Türkçe kelimelerle değiştirilmesi gibi bir dizi çalışmanın yanı sıra Türk dilinin tarihi derinlikleri ve medeniyetle ilişkisi gibi birçok konunun işlendiği bir kurultay oldu (Türk Dili Tetkik Cemiyeti Bülteni, 1934). İkinci kurultaydan 2 yıl sonra yapılan üçüncü kurultay, medeniyete kaynaklık eden birçok dilin Türkçeden türediğini iddia eden Güneş Dil Teoris'i'nin ilan edildiği kurultay oldu. Tıpkı Türk Tarih Tezi'nde ileri sürüldüğü gibi Türk Dili Tezi de ulus inşası çalışmalarında yeni ve ırksal açıdan özgüvenli bir ulus kurma hedefiyle geçmişte ortaya çıkmış birçok uygarlığı Türk diline bağlamayı görev edinmişti.

Esas itibarıyla bütün bu tarih ve dil çalışmaları ulus devlete uygun bir “Yeni Türklüğün” inşa ederken sadece Türk kabul edilenleri değil bütün vatandaşları kapsadığı için herkesi Türklük dairesinin içine almayı amaçlıyordu. “Devletin asli hedefi, herkesin Türkçe konuşması, Türk kültürüne sahip olması ve Türk gibi hissetmesiydi” (Üstel, 1997: 366). Bütün bir dil çalışması Türkçeleştirirken Türkleştirme politikalarını içeriyordu. Öyle ki kurultaylarda konuşulan bir konu olan Soyadı Kanunu’nun çıkarılması çalışması da bu amaca hizmet edecekti. Herkesin Türkçe bir soyadı edinmesi ve nüfusa bununla kaydolması zorunluluğunu getiren 1934 tarihli Soyadı Kanunu açıkça yürürlükteki geniş hafıza politikalarının bir parçasını oluşturmaktaydı. Türkçe olmayan soyadları (yani Arapça, Farsça, Slavca, Süryanice, Rumca ve Ermenice) ve bu dillere ait isimlere ek getirilerek elde edilen soyadları (örneğin “Kürtoğlu”, “Arnavutoğlu”) yasaklayan bu kanun kimliklerin yalnızca “okunaklı” olmasını sağlamakla kalmıyor aynı zamanda geçmişle bağları da koparıyordu. Hangi soyadlarının alınabileceği de açıklanmıştı. Bu çerçevede İstanbul gibi kozmopolit yerlerde ve doğu bölgesinde “Türklüğün” daha fazla vurgulanması gerektiğinden, Türk olmayanlar, içinde Türk kelimesi geçen (örneğin Öztürk) soyadları almaya zorlanmışlardı (Üngör, 2016: 387).

Birçok alanı kapsayan ve bütüncül bir program dahilinde Türkleştirmeyi esas alan asimilasyon çabası, nüfus, iskân, evlilik, hatta çarşı pazarda konuşulan dil gibi gündelik dilsel pratikleri de içeren onlarca spesifik sahada etkili olmaya çalışıyordu. Dönemin başbakanı İnönü 1935 yılında CHP’nin 4. büyük kurultayında “Bundan sonra susmayacağız. Bizimle beraber yaşayan bütün vatandaşlar artık Türkçe konuşacaklar.” (CHP 4. Büyük Kurultayı Görüşmeleri, 1935: 149). şeklinde söylemlerde bulunarak Türkçe konuşma baskısını daha da katmerleyecek nutuklar atacaktı. İçişleri Bakanlığının 1930 başlarında valiliklere gönderdiği, yabancı dillerde konuşanların asimile edilmesi, köylerinin ve mahallelerinin dağıtılması, kadınların Türklerle evlendirilmesi talimatını verdiği çok gizli belgenin özellikle 9. maddesi, Türklük imtiyazlarının nasıl inşa edildiğini kuşkuya yer bırakmayacak şekilde belgeliyordu: “Türklüğe ve Türkçeye pay ve paye vermek, som Türklüğün ve özellikle Türkçe konuşmanın, yalnız şerefli olduğunu değil, maddeten kârlı olduğunu da kendilerine bilfiil göstermek” (Ünlü, 2014: 72-73). zorundaydı. Türkleştirme ve Türkçeleştirme beraber işleyen ikili bir politika olarak bütün alanlara sirayet etti. Yer isimleri, soyadları, yerel tarihler, şarkılar, kıyafetler, hikayeler gibi birçok kültür unsuru Türkçeleştirildi. “Vatandaş Türkçe Konuş” kampanyaları düzenlenerek Türkçe dışındaki dillerde konuşanlara para

cezaları kesildi (Çağaptay, 2006: 25-26). Başbakan İsmet İnönü bu çok ayaklı bütüncül politikayı şu şekilde özetleyecekti:

“Vazifemiz Türk vatani içinde bulunanları behemehâl Türk yapmaktır. Türklere ve Türkçülüğe muhalefet edecek anasını kesip atacağız. Vatana hizmet edeceklerde arayacağımız evsâf her şeyden evvel o adamın Türk ve Türkçü olmasıdır” (İnönü, 1925 aktaran Üstel, 1997: 173).

### **Hafızaya Bir Müdahale Biçimi: Yer Adlarının Değiştirilmesi**

Ad koyma edimi sahiplik, fetih ve egemenlik alameti olarak geçmiş zamanlardan günümüze kadar uzanan bir iktidar faaliyetidir. Hangi şehrin ya da dağın ya da tarihsel yapının hangi isimle anılacağı çoğu zaman güç ilişkilerinin oluşturduğu matrislerin içinden belirlenir. Örneğin İsrail devleti Filistin'deki işgal faaliyetleri sırasında ilk olarak “İsmlendirme Komitesi” kurdu ve Arapça olan yerleşim birimlerinin isimlerini İbranceleştirdi, bazı köyler haritadan silinerek ormanlaştırıldı, arkeolojik kazılar gerekçesiyle bazı köyler yok edildi, işgal edilen mekânlar yeniden tanımlandı (Ceylan, 2021: 77-107). Yer isimleri; barındırdıkları anlamlar, işaret ettikleri tarihi köken ve ait oldukları dillere göre dünyada birçok kez tartışma konusu oldu. Söz gelimi Yunanistan ile Makedonya arasında “Makedonya” ismi üzerine 30 yıla yakın süren anlaşmazlık yaşandı. Yunanistan'ın Makedonya isminin kendi toprakları üzerinde bulunan Makedonya mıntıkası üzerinde hak iddia etmek anlamına geldiğini öne sürdüğü ve bağlantılı birçok tartışmanın konusu olan bu sorun, 2018 yılında imzalanan Prespa Antlaşmasında Makedonya Cumhuriyeti'nin ismini Kuzey Makedonya yapmasıyla son bulmuştu (Hürriyet, 2018).

Ulus devletlerin farklı halkları coğrafyalardan silmesi çoğu zaman tek başına bir “çözüm” olmamaktadır. Çünkü coğrafyadan silinen kimliğe dair çok sayıda işaret mekânda kalmaya devam eder: Eski sakinlerin mimari mirasından, yaşadıkları şehirlerin, köylerin, mahallelerin ve sokakların isimlerine kadar, ‘öteki’nin eserleri ve söylemsel hatırlatıcıları boldur. O halde, uluslaşan devletlerin tarihçilerinin, unutmak istedikleri toplulukların işaretlerini, yani toponimleriyle birlikte antroponimlerini de değiştirmeye takıntılı olmaları şaşırtıcı değildir (Öktem, 2008).

Yer isimleri, isim olarak kondukları yerlerin geçmişini kısmen örter, tarihlerini kısmen gizler. İsimlerin gizlediği bu tarih genellikle o yer ile insanları üzerinde uygulanabilecek iktidarın derecesi hakkında ipuçları verir; muktedir gittiğinde de iktidarının kanıtı olduğu yerde kalır (Connerton,

2012: 20). Mekânın isimlendirilmesi, iktidarın tesis edilmesinin, kimliğin inşa edilmesinin ve ulusal sembollerin dolaşıma sokulması sürecinin türevlerinden biri konumundadır. Bu nedenle de mekânın isimlendirilmesi, ulusun bir “cemaat olarak hayal edilebilmesi” sürecinin dinamiklerinden birini teşkil etmektedir (Alderman, 2002: 99- 120).

İsimplendirme pratiği, kendisi aracılığıyla ulusal sembollerin dolaşıma sokulması, belli bir hafızayı gündemleştirmesi ve siyasal kontrolün ifadelerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Yer isimleri tarih, olaylar, kişiler ve sosyal faaliyetler hakkında engin bir çağrışım dizisini bünyesinde barındırır. Mekânın isimlendirilmesi aracılığıyla bellek üretimi ve modern ulusun inşa edilmesi arasında zorunlu bir ilişki bulunur. Yeni toplumun inşa edilebilmesinin bir bileşeni olarak, “unutulması arzu edilen” “eskinin” sembolik ifadesi olan ve bu nedenle de “eskinin” bir hatırlatıcısı niteliğinde olan mekân isimlerinin, “hatırlanması arzu edilen” “yeni” isimlerle ikame edilmesi söz konusudur. Dolayısıyla mekânın isimlendirilmesi, bir bellek üretimini [de] ifade etmektedir (Doğanoğlu, 2015: 201).

Osmanlı İmparatorluğu döneminde yerleşim yerlerinin isimlerinde değişiklikler olsa da bunlar sistematik bir ad değiştirme politikasından çok genellikle doğal olarak toplumsal isimlendirmelerle değişime uğrayan süreçler olarak öne çıkmaktadır. Avrupa’da milliyetçilik fikrinin gelişmesiyle Osmanlı’da da coğrafyayı adlandırma faaliyetlerinin çoğaldığı görülmeye başlanmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başları bu yönlü politik müdahalelerin görünür olmaya başladığı dönemlerdir. Bugünkü Anadolu içlerine doğru ülke dışından gelen göçmenlerin yerleştirilmesi ile ‘yeni’ yer isimleri de verilmeye başlanmıştır. Mesela ilk göçmen gruplar olarak Tatarlar, Çerkesler ve Balkan muhacirlerin yerleşim birimlerine Reşadiye, Hamidiye, Aziziye, Arifiye, Ümraniye, İsmetiye, Talatiye, Mahmudiye, Mahmutbey gibi padişah ve şehzadelere gönderme yapan isimler verilmiştir. Aynı süreçte bu coğrafyanın kadim kültürlerden gelen isimleri de değiştirilmeye başlanmıştır. Mesela Erzincan’ın Gercanis kasabasına Sultan Abdülaziz’in iradesiyle Refahiye adı verilmiş; Dersim Kızılkilise kazası Nazimiye’ye, Megri Fethiye’ye, Atronos önce Orhanlı ve sonra da Bursa’ya dönüştürülmüştür. (Aslan, 2021)

Osmanlı İmparatorluğu’ndan Cumhuriyet’e doğru gelirken bu konudaki en keskin tavrı İttihat Terakki Cemiyeti mensupları göstermeye başlamıştır. Enver Paşa 1916 yılında başkumandan vekili sıfatıyla yayımladığı

talimatnameyle Ermenice, Rumca ve Bulgarca, hasılı İslam olmayan milletler lisaniyla olan yer isimlerinin Türkçe isimlerle değiştirilmesini emretmiştir (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 6.01.1916).

Sonradan Türkiye'ye katılan Artvin'deki tüm köy adları 1925'te, Hatay'dakiler 1938'de Türkçeleştirildi (Nişanyan, 2011: 13). Değişik zamanlarla birçok yerleşim yerinin ismi değiştirildi ve bu adların olduğu haritalar yasaklandı (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 31.08.1939). Ad değiştirme işlemleri, İçişleri Bakanlığının 1940 yılı sonlarında hazırladığı 8589 sayılı genelge ile resmileşmiş ve böylece "yabancı dil ve köklerden gelen ve kullanılmasında büyük karışıklığa yol açan yerleşme yerleri ile tabii yer adlarının Türkçe adlarla değiştirilmesi" işlemleri (resmî olarak) başlatılmıştır. Adı geçen genelgenin ardından valilikler tarafından yabancı dil ve köklerden gelen yer adlarına ilişkin dosyalar hazırlanarak Bakanlığa gönderilmiştir. Ancak bu çalışmalar İkinci Dünya Savaşı sebebiyle uzun süre aksamıştır. "1949 yılında 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu ile yer adlarının değiştirilmesi işlemleri yasal bir dayanağa kavuşmuş, ardından 1957 yılında da bir "Ad Değiştirme İhtisas Kurulu" kurulmuştur" (Tunçel, 2000: 27). Bu Kurulda Türk Dil Kurumu, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Genelkurmay Başkanlığı, İçişleri Bakanlığı, Millî Eğitim Bakanlığı ve Savunma Bakanlığından temsilciler yer aldı. İl İdaresi Kanunu'nda 1959'da yapılan bir değişiklikle İçişleri Bakanlığınca köy adı değiştirme yetkisi verildi. "Aynı yıl iller bazında yeni yer adı listeleri yayımlanmaya başlandı. Hazırlıklar 27 Mayıs 1960 Darbesi'nin hemen ertesinde semeresini verdi. Darbeyi izleyen dört ay içinde 10.000'e yakın yeni köy adı resmî kullanıma sokuldu. 1965'ten önce Türkiye'deki tüm yer adlarının yaklaşık üçte biri değiştirildi. Bazıları binlerce yıllık tarihe sahip olan 12.000 dolayında köy ve 4.000 dolayında bağlı yerleşim ile binlerce akarsu, dağ ve coğrafi şekil, bürokratik zihniyetin ürünü olan yeni Türkçe adlara kavuştu" (Nişanyan, 2011: 13). 1978'e kadar çeşitli aralıklarla çalışan kurulun çalışmaları sonucunda Türkiye'deki köy isimlerinin %35'i değiştirildi (Tunçel, 2000: 27). Diyarbakır'da değiştirilen yer adları oranı %68'i geçti, bu oran Mardin'de %91 oldu (Öktem, 2008). Bazı çalışmalarda değiştirilen yer isimlerinin 40.000'in üzerinde olduğu ileri sürülmektedir (Tayanç ve İnce, 2020: 28). Sonradan Türkiye'ye bağlanan (1939) Hatay'da, sadece köy isimleri değil otel, sinema ve benzeri birçok işletmenin isimleri de değiştirildi (Duman, 2016: 310).

Benzer şekilde Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti içinde kalan ve isimleri Rumca olan 3.600 yerleşim yerinin ismi, 1978 yılında kurulan "Coğrafi İsimlerin Standartlaştırılması Sürekli Komitesi" tarafından "[Türk] varlığı ve

egemenliğinin somut göstergesi olarak” Türkçeleştirilmiştir (Navaro, 2015: 28-29).

### **Kültür: Şarkılar, Danslar, Masallar**

Benzer bir politika kültür alanında da sürdürülmüş, Anadolu’ya yapılan geziler ile derlenen şarkı, hikâye ve folklorik öğeler ait oldukları dillere referans verilmeden Türkçeleştirilmiş ve “ulusal kültürün” içine “milli musiki” adı ile dâhil edilmişlerdir. Cumhuriyetin erken dönemlerinden itibaren kültür alanında titizlikle sürdürülen bu çalışmalar paradoksal olarak Cumhuriyet öncesi Anadolu’nun kültürel zenginliğini ortaya koymaktadır. Bu derleme çalışmalarının amaçlarından biri tüm Anadolu halk müziklerinin envanterini çıkartarak, bu envanterden seçilenlerden kurulu yeni ulus-devlet modeline uygun bir ‘Türk Halk Müziği’ yaratmaktır. Bu alanda yürütölen çalışmalarla yerel müzik kültürlerine ait unsurların (köylü şarkıları, dansları) toplanıp yeniden işlendikten sonra halkevleri ve radyo aracılığı ile tüm ülkeye yayılarak ortak bir ‘milli’ kültür (Türk Halk Müziği, Türk Halk Oyunları/ Dansları) paylaşan bir millet/ulus yaratılması hedefleniyordu. Bu durum halk müziğinin inşasında yerel müziklerin dil, ezgi, tartım/usul, çalgılar, seslendirme biçemi vb. birçok özelliğine “yetkili uzmanlar” tarafından müdahale edilmesi meşru kabul edildi (Yükselsin, 2015: 83). Yükselsin’e göre söz konusu milli musiki çalışmaları Güneş Dil Teorisine benzer şekilde ilerliyor, Türkülerdeki Türkçe olmayan kelimeler değiştiriliyor yeni bir Türk müziği icad ediliyor ve bu yeni ulusal kültür radyo aracılığıyla ülkeye yayılıyordu (Yükselsin, 2015: 84, 85). “Derleme çalışmalarında sıklıkla adı geöen kurumlardan birisi; dönemin resmî nitelik taşımayan musiki mekteplerinden farklı olarak “ilk 1914 (1333) yılında Maarif Nazırı Şükrü Bey zamanında açılan fakat daha sonra I. Dünya Savaşı yüzünden çalışmalarını sürdüremeyen ve 1917 yılında Ziya Paşa yönetiminde tekrar açılan”, 21 Rebiyülevvel 1335 tarihli Takvîm-i Vekâyi gazetesinde talimatname ve programı yayınlanan ve ilk resmî müzik okulu olarak bilinen Darü’l Elhan’dır” (Feyzi, 2015: 833). Çok sorunlu bir biçimde tutulan bu kayıtlar “ağız” şeklinde kaydedildi (Feyzi, 2015: 835-36). Yapılan geziler neticesinde binlerce şarkı, türkü derlenmişse de daha önce Gomidas gibi derlemecilerden çok farklı olarak bir tane Kürtçe, Ermenice ya da Rumca eser seslendirildikleri dillerde kayıt altına alınmamıştır. “Bir devlet politikası olan şarkı, türkü, hikâye, masal gibi birçok şeyin Türkçeleştirilmesi kapsamında Kürtçe şarkıların Türkçeleştirilmesinde ilk aşama 1926 yılında Darü’l Elhan müdürü Yusuf Ziya Bey önderliğinde tüm yurttaki geziler düzenlenecek biçimde hayata geçirilir. Bu gezilerdeki amaç yurttaki tüm türkülerin kayıt altına alınması ve nihayetinde de Türkçeleştirilmesiydi” (Özhan, 2017). Benzer bir çalışma

Halkevleri tarafından yürütüldü. Halkevlerinde bu amacı da içeren Mürebbi Sanat – Ar (sanat) Şubeleri kuruldu. Milli sanat karakterinin oluşması, halkın yeni milli marşları öğrenmesi, milli raksı benimsemesi ve yurdun dört tarafında farklılaşmış sanat faaliyetlerinin derlenip Türkçe olarak anlaşılır hale getirilmesi bu şubelerin temel görevlerindendi (Yeşilkaya, 2003: 86-92). Derleme çalışmaları Cumhuriyet döneminin simge kurumlarından biri olan ve 1936 yılında Musiki Muallim Mektebi yerine kurulan Ankara Devlet Konservatuvarı'nın da önemli amaçlarından biri olmuştur. Konservatuvarın ilk derleme gezisi 1937 yılında gerçekleşmiş ve bu geziler 17 yıl sürmüştür. Bu gezilerde dokuz bin civarında türkü derlenmiştir (Demirççe, 2022: 1512). Yine bu derlemeler içinde Kürtçe ya da diğer dillere rastlamak mümkün değildir.

Türkiye'de yer isimleri ve şarkılar gibi “anlamın yoğunlaştığı”, simgesel ve soyut hafıza mekânlarının yeni inşa edilen egemen kimlik içinde ya unutturulması ya da dönüştürülüp egemen kültürün bir parçası haline getirilmesi pratikleri kesinti ve sürekliliklerle beraber günümüze kadar devam etmiştir (Nora, 2006: 9- 171).

### **Yerel Tarih Çalışmaları**

Resmî Türk Tarih yazımının bir diğer ayağı yerel tarihin de ulusal büyük tarihin bir parçası kılınmasıydı. İktidar bloğunu oluşturan seçkinler geleneksel ve yerel hafızaların hatıralarını silmeyi, bunların yerine yeni, modern ve seküler bir monolitik hafıza yaratarak bu hafızayı topluma aşlamayı amaçlıyorlardı (Akman, 2011: 83). Geçmişten geriye kalan yerel anlatılar yeni inşa edilen ulus bilincine zıt farklı ve çoğul öğeler barındırmakta ve öteki hafızaları canlı kılmaktaydı. Bunun hızla önünü almak için bir dizi faaliyet başlamış derlemeler ve kitap çalışmaları devreye girmişti. Ankara'dan gönderilmiş yerel tarihi yazmakla görevli resmî tarihçiler, Türkiye'nin her bölgesinde yerel koşullara göre yeni bir hafıza oluşturmaya başladılar. Ulusal düzeyde olduğu gibi yerel düzeyde de hafıza bir taraftan oluşturulurken diğer taraftan da yok ediliyordu. Sadece Diyarbakır üzerine yürütülen yerel tarih çalışmaları sistematik bir şekilde resmî tarih tezinin yerel tarihle birlikte işletildiğini ortaya koymaktadır. Cumhuriyet Halk Fıkrası'nın çıkardığı 1935 tarihli “Diyarbakır Bir Bakış” adlı kitapçık, Diyarbakır'ın ezelden beridir bir Türk ili olduğunu söylüyor ve Türk Hititlerinin şehri kurduğundan bahsediyordu. Diyarbakır üzerine ilk kapsamlı tarih kitabı 1936 yılında Halk Fıkrası'nın yayınevi tarafından üç cilt olarak Basri Konyar adına yayımlanan Diyarbakır Tarihi'ydi. Kitap Türk Tarih Tezinin Diyarbakır'daki minyatür hali gibi tasarlanmış ve bütün kültürel ve tarihi öğeleri Diyarbakır'ın Türklüğüne bağlamıştı. Daha sonra Usman Eti 1937 yılında “Diyarbakır” diye bir kitap

basıp Diyarbakır'dan "Türklüğün kutsal yuvası" diye bahsedecekti. Bedri Günkut'un "Diyarbakır Tarihi" adlı kitabı Diyarbakır Halkevi tarafından 1937 yılında basılacak ve Sümerlere bağlanan bir "Diyarbakır Türklüğü" anlatısı kuracaktı. Diyarbakır'da önemli bir merkez olan Silvan ilçesi de unutulmayacak, 1949 yılında Halkevleri yayınevinden Süleyman Savcı imzasıyla Silvan'ın "Türklüğünü" anlatan "Silvan Tarihi" kitabı basılacaktı (Üngör, 2016: 387-389). Benzer içerikli birçok yerel tarih çalışması yerelin geçmişini resmî tarih anlatısına bağlamayı amaç edinmiş ve hiçbir boşluk kalmayacak şekilde mevcut yerel hafızaların silinmesini hedeflemiştir.<sup>4</sup> Merkezde kurgulanan tarih tezinin taşrada karşılık görmemesi tasarlanan yurttaş biçiminin ortaya çıkmasına engel olacaktı. Yaşadığı toprakları Türklükle ilişkilendirmeyen, Türkçe konuşmayan, Türk gibi düşünüp yaşamayan bir yurttaş tipi yeni ulus devletin başarısızlığı sayılacaktı. Dolayısıyla çok katmanlı ama yekpare bir inşa süreci yürütülmekteydi.

### **Mimari**

Erken Cumhuriyetin bir diğer uğraşı mimari idi. Çünkü mimari fikrin somut karşılığına denk geliyordu, varlığını tarih öncesi zamanlara kadar geri götüren yeni mefkûrenin illaki topraktan yükselen işaretleri olmalıydı çünkü "sürekli duygunun kökü mekânda" idi (Nora, 2006: 17). Teorik olarak kongre ve kurultaylarda üzerinde mutabakata varılan fikirlerin elbet somut görünür bedenleri olmalıydı. Bu beden en geniş anlamıyla Türk ırkıydı fakat coğrafyada yeni kurulan ulusu sembolize eden yapılar da olmalıydı.

Türk mimarlar kolektif olarak, milli mimariyi, güçlü ve otoriter bir devletin milliyetçi ideolojisi ile özdeşleştirmeye katkıda bulundular. Nasıl daha önceki yeni Mimariyi Kemalist inkılabın bir ifadesi olarak benimsemişlerse, şimdi de Kemalizmin, Türklerin tarihsel köklerini ortaya çıkarma programını temsil edebilecek bir milli mimariyi kurma çağrısında bulunuyorlardı. Yeni Mimari yeni ulusun geleceğe yönelik özelemlerini cisimleştirirken, milli mimari ulus için kökleri derinlerde yatan tarihsel bir kimlik inşa etme arzusundan doğmuştu. (Bozdoğan, 2012: 261)

Okullar, Türk Ocakları, Halkevleri binaları, askeri garnizonlar, valilikler, kamu binaları, meydanlar hepsi yeni ulusun coğrafyaya nakşedilmiş göstergeleriydi. Bu yapılar yeni fikirlere uygun olarak hem ulusa hem de medeniyete işaret etmek zorundaydı. Bu amaçla "Geleneksel ve dinsel kimlikli bir imparatorluktan, laik ve milli bir devlete evrilen Cumhuriyet, yeni rejime uygun bir mimari anlayış ve dolayısıyla yeni bir şehir tasavvuru ortaya koyarak modem yapıların ve kentlerin, halkı çağdaşlaştıracağını varsayarak yeni bir şehir inşasına girişti" (Çağlayan, 2014: 250). Elbette inşa

faaliyeti var olan “ayrık” sembollerin yeni ulusun mekânından silinmesi ve dönüştürülmesiyle paralel ilerleyecekti. Bazı geçmiş figürlerin unutulması yeni hatıraların icat edilmesi kadar önemliydi. Tekrar vurgulamak gerekirse “bir ulusun özü tüm bireylerin ortak pek çok şeye sahip olmaları ve aynı zamanda hepsinin pek çok şeyi unutmuş olmasıdır” (Renan, 2016: 37-38).

Bu bağlamda Osmanlının son döneminde başlayan ve Cumhuriyetin ilk yıllarında devam eden “ulusal hafızaya” aykırı geçmiş öğelerin, silinmesi, dönüştürülmesi ya da ulusal hafızaya mal edilmesi uygulamaları günümüze kadar kesintilerle devam etmiştir. İslam dışı görülen inanç mekânları ve diğer dinlere ait özellikle Ermeni, Rum, Süryani ve Yahudilere ait çok sayıda ibadethane ve ilgili yapılar ya korunmayarak dolaylı bir şekilde yıkılmaya bırakılmış ya da direk yıkılmıştır. Aynı zamanda “hafıza mekânları” olan bu yerler coğrafyanın yeniden dizaynı aşamasında, modern ulus devletin bir alameti olarak, yabancı otlar misali “ayrılmalı, kısıtlanmalı, yayılmaları önlenmeli, yerinden çıkarılmalı” idiler (Bauman, 1997: 126). Pierre Nora’ya göre “İnsanların iradesiyle ya da zamanın işleyişiyle herhangi bir topluluğun ortak hafıza malına ait simgesel öğe haline getirdiği maddi ya da fikri düzendeki her anlamlı birim” “Hafıza Mekânı” olarak tanımlanır (Nora, 2006: 171). Tarih nasıl olaylara bağlanıyorsa, bellek de mekânlara bağlanır (Nora, 2006: 17-36). Dolayısıyla bir ulusun yeniden inşası için hem hâkim sınıflara ait hafıza inşasında bir süreklilik oluşturmak hem de öteki hafızaları unutturmak için hafıza mekânlarına dönük politikalar modern devlet aygıtının başat uygulamalarından biridir. Aynı şekilde bu politikalara karşı direnen kesimlerin de direnişin bir biçimi olarak kendi hafızalarına ve bunları temsil eden mekânlara sarılmaları direniş yöntemlerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Çünkü “hafıza içerikten çok bir çerçevedir; her zaman elde bulunan bir koz, bir stratejiler bütünü, varlığından çok kullanılma biçimiyle değer taşıyan bir olgudur” (Nora, 2006: 10). Dolayısıyla bir ulus devlet olarak kurulan Cumhuriyetin de ilk yıllardan itibaren “Türklük şuuruna” uygun bir hafıza-mekân politikası yürüttüğü yapılan birçok çalışma da ortaya konmuştur. Hrant Dink Vakfı’nın yıllar süren envanter çalışmalarına göre yok edilen ya da yok olmak üzere olan bu mekânların sayısı on bin civarındadır (Agos, 2016).

Yeni ulus devletin inşasına paralel olarak “eski” yapıların taşıdığı hafıza yavaşça silinirken görkemli semboller aracılığıyla yeni bir mimari bellek ve kendini “gösteren” işaretler bütünü kent mekânlarına hâkim olmaya başladı.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk dönemlerinin mimari kültürü, bir ideoloji olarak yüksek modernizmin, özellikle, halkın çalışma alışkanlıkları, yaşama örüntüleri, ahlaki davranışları ve dünya görüşlerinde devasa, ütopyik değişimler yaratmak için devlet iktidarını kullanmak isteyen planlamacılara, mühendislere, mimarlara, bilim adamlarına ve teknisyenlere cazip geldiğini gayet iyi gösterir. Modern mimari, ülkenin kendi Osmanlı ve İslami geçmişinden kopmuş, tam anlamıyla Batılılaşmış, modern ve laik yeni bir ulus yaratmaya yönelik bu radikal programın hem gözle görülür bir simgesi hem de etkili bir aracı olarak ithal edildi. Bu bakımdan, erken cumhuriyet dönemi Türkiye'sindeki mimariye, yüksek modernist bakış açısının kelimenin tam anlamıyla "somut/betonarme" (concrete) bir tezahürü olarak bakılabilir. (Bozdoğan, 2012: 18)

Türklüğe dayalı yeni kimlik inşası, içinde şekilleneceği seküler modern ulus devlet itibarıyla modernist öğelerin neredeyse tamamını barındırıyordu, Keyder'in deyişiyle "milliyetçilik bir modernleştirme ideolojisi ve pratiği işlevini gördü" (Keyder, 1993: 112). Şehir mekânının yeni ulus inşasına uygun tarzda düzenlenmesi- tıpkı tarih, dil, eğitim gibi- cumhuriyet kadroları için bütünlüklü yeni Türklük fikrinin çok önemli bir parçasıydı. 1934 yılında Dahiliye Nazırı Şükrü Kaya mecliste yaptığı konuşmada şehirlerin inşasının herkesi ilgilendiren milli bir devlet meselesi olduğunu söyleyecek ve imarın bu amaca yönelmesini salık verecekti (Türk İdare Dergisi, 1930: 433-434).

Cumhuriyetin ilk kent tasarımı da yeni ideolojinin mekânlarının dağılımı, kentlerin modernist bir bakış açısıyla planlanması ve nihayetinde buna uygun bir "Türk kentinin" oluşturulmasını öngörüyordu. Çavuşoğlu'na göre

Kentlerin modernist bir anlayışla planlanması, kıvrımlı dar yollardan oluşan organik kent dokularının geniş, düz caddeler halinde düzenlenmesi, yolların araç trafiğine de imkân tanıyacak şekilde genişletilmesi, törensel alanların, parkların yapımı, yeni ulus-devleti simgeleyen modern yapıların çağdaş malzeme ve tasarım ile inşası gibi hamleler yeni bir imarı ve kentselliği, kısaca Türk kentinin ve mekân estetiğinin yaratılmasını hedefler. Bu kent algısı etnik olduğu kadar modern ve seküler bir kimliğe de işaret etmektedir. Bu yeni kentselliğin merkezinde dini yapılar ve saraylar değil, hükümet binaları, tören alanları, heykeller ile yeni ulusal kültürün sergileneceği Halkevi gibi kültür yapıları bulunacaktır. (Çavuşoğlu, 2014: 129)

Ankara yeni cumhuriyetin kent mekânına dair tezahürünün tipik bir inşa alanı oldu. Tekeli'ye göre yeni kurulan ulus-devlet siyasal olarak kurulmuş olmasına rağmen, toplumsal bilinç düzeyinde yeniden oluşturulacaktır (Tekeli, 1998:

145). Bunun başarılabilmesi için Cumhuriyet yönetimi mekânsal stratejilere önemli roller vermiştir. Bunlardan belki de en önemlisi başkentin Ankara'ya taşınmasıdır. Üç imparatorluğa başkentlik etmiş İstanbul'un bırakılarak Ankara'nın başkent ilan edilmesi radikal bir karardır. İstanbul ülkenin Batı'yla en sıkı eklemelenmiş, bir bakıma en çok Batılılaşmış kesimidir; reddedilmiş olması, Osmanlı Batılılaşmasının yozlaşmış olarak görülmesi, yeni ya da "gerçek" bir Batılılaşma modelinin aranmakta olmasıyla yakından ilişkilidir. Bu ulusalcı Batılılaşmacılık örneğini İstanbul'da geliştirmenin olanaklı olmadığı düşünülmemekte, bu örnek Ankara'da yaratılmak istenmektedir. Anadolu'nun ortasında, yozlaştırıcı etkilerin uzağında, Ankara'da "gerçekten" aydınlanmış bir ulus-devlet yaratılacaktır. (1998: 145-146) Türk ulusunun tarih, dil ve eğitim gibi alanlarda inşası sürerken Ankara yeni cumhuriyetin başkenti olarak modernleşme, uluslaşma ve kimlik oluşturma süreçlerinin bir araya geldiği dinamik bir merkez haline geldi. Bu anlamda Ankara sadece başkent olma vasfıyla değil diğer Anadolu şehirlerine örnek olarak da imar edilmekteydi. Dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Kaya 1936 yılında Ankara'nın bu vasfını şöyle tarif edecekti;

Ankara, Türkiye'nin ilk planı yapılan ve şehir hayatı yaşadığı halde tatbik edilen bir şehirdir. Tabii birçok ruhi, itiyadi, kanuni ve hukuki müşkülata maruz kaldı, birçok safhalar geçirdi. Fakat gerek Ankaralılar ve Ankara' da alakadar olanlar ve gerek hükümetin ve imar müdüriyetinin müteakabil suplesleri zaman zaman had bir şekilde olsa bile bu müşkülata ortadan kaldırdı. Ve bugün bir kısmını gördüğümüz güzel Ankaramız meydana geldi. Ankaramızın böyle güzel bir numune olması bize, şehirlerimizi de Ankara'ya yakın ve Ankara gibi, temiz, güzel, havalı bir şehir yapmak ihtiyacını ve hevesini vermiştir. Her belediye gayet tabii olarak bunu tatbik etmekle meşguldür. (Belediyeler Dergisi, 1936: 35)

Cumhuriyet elitleri Ankara'dan Diyarbakır'a, Edirne'ye, Trabzon'a diğer bütün şehirlere belediyeler ve merkezi yönetim eliyle yayılacak bir model oluşturmayı mimari bir hedef olarak belirlediler. Yeni kurulacak rejimin evi olarak Ankara, kurucu kadronun gerçekleştirmek istediği hayalleri, ulaşmak istediği hedefleri üzerine yazdığı, deyim yerindeyse, bir "gösteri mekânı" olmuştur (İnce, 2017: 223). Mustafa Kemal ve kurucu kadronun düşüncelerindeki ideal Cumhuriyeti ilk somutlaştırma girişiminin "Ankara'nın imarı" olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Ankara bir yandan yeni devletin başkentliğini üstlenmiş, bir yandan da Batılı yaşam tarzının, yeni planlama anlayışının ve modern mimari yaklaşımının ülkeye yerleştirilmesine önyak olmuştur. Bir anlamda Ankara'yı çağdaş bir kent biçimine büründürmek için yapılacak çalışmaların, elde edilecek

deneyimlerin bütün ülke kentlerine yaygınlaştırılması, buradaki kentsel gelişimin ülkenin diğer kentlerine örnek olması beklenmiştir (Duru, 2017: 107).

Ankara başkent ilan edildikten sonra ilk olarak bütün imkanlar seferber edilerek Osmanlı canlandırması “milli üslup” tarzında önemli kamu binaları inşa edildi. Modernlik ve millilik fikirlerinin iç içe geçtiği dönemin Ankara’sını Bozdoğan şu şekilde tarif eder:

Ulus Meydanı yakınlarında, bugün “eski Ankara” denen yerde yoğunlaşmış olan bu binalar cumhuriyetin ilk on yılının güçlü milliyetçi hislerini yansıtır. İlk örneklerden biri, tasarımı Yahya Ahmet ile Mühendis İrfan’a ait, (simetrik bir cephesi, geniş konsolları ve mavi çinileri olan) Maliye Bakanlığı’dır. Vedat Bey’in inşa ettiği, ilk Millet Meclisi binasına bitişik CHP genel merkezi (1926) erken cumhuriyet döneminin önemli bir kısmında ikinci Millet Meclisi binası olarak kullanılmıştır. Onun karşısındaki Ankara Palas (1924- 1927) yabancı erkanın ve yeni rejimin yüksek bürokratlarının kalacağı lüks bir otel olarak inşa edilmiştir. Milli Mimari Rönesansı’nın önde gelen iki mimarı Vedat Bey ile Kemalettin Bey’in ortak eseri olan Ankara Palas’ın, Osmanlı canlandırmacı milli üslubunun Ankara’daki en paradigmatic yapısı olduğu söylenebilir. İki mimarlık tarihçisinin dediği gibi, bu otel “dev balo salonu, basınçlı suyu ve merkezi ısıtma sistemi, Batı tipi tuvaletleri ve banyoları ve güçlü jeneratörüyle -soluk gaz lambalarına alışmış bu kırsal Anadolu kasabasında eşi olmayan özelliklerdi bunlar-, modernliğe ve medeniyete adanmış bir anıt”tı. Gelgelelim bu dönemin Ankara’daki en verimli mimarı, daha genç kuşaktan, Vedat Bey’in ve Guilio Mongeri’nin öğrencisi Arif Hikmet Koyunoğlu’ydü (1888-1982). Koyunoğlu, Avrupa modernizmine geçilmeden önce Milli Mimari Rönesansı’nın son paradigmatic eserleri arasında yer alan Hariciye Vekaleti (1927), Etnoğrafya Müzesi (1925-28) ve Türk Ocağı binasını (1926-30) inşa ederek öne çıktı. Mimarın kendi kaleminden anlattığına göre, Mustafa Kemal’in inşa edilişleri sırasında bu binaları düzenli olarak, heyecanlı bir şekilde ziyaret etmesi, Milli Mimari Rönesansı’nın bizzat milli kahraman tarafından onaylandığını gösterir. Türk Ocağı binasının tasarımı ve inşası, Türk Ocağı teşkilatının ardındaki ideolog olan Ziya Gökalp’in bizzat hayranlığını ve övgülerini kazanmış, çok önemli bir milliyetçi olaydı. (Bozdoğan, 2012: 51-54)

Başkentlin mimari yapılarının yanında planlanma safhası da yeni rejime uygun olarak işlemiş oturlan evlerden, gezilen sokaklara, bir araya gelinen kamusal mekânlardan bu mekânları süsleyecek anıtlara yeni bir şehir dolayısıyla yeni bir yaşam stili oluşturulmaya çalışılmıştır. Ankara, Diyarbakır

ve diğler birçok diğler kentte cumhuriyetin ürettiği “Yenişehir” her zaman Osmanlıyı, eskiyi hatırlatan “Eskişehirden” uzaklaşmayı gerektiriyordu. Ankara’ya böyle bir yaklaşımla benimsenmiş sırasıyla Lörcher, Jansen ve Yücel-Uybadin planları uygulanmıştır. “Ankara’nın ilk imar planı olarak bilinen Lörcher Planı, daha sonra uygulanacak olan planların özünü oluşturmuştur. Lörcher Planı ile kenti, ‘eski kent’ olarak adlandırılan kale ve çevresinden, güney yönüne yani, kentin bugünkü merkezi olan Kızılay Meydanı ve çevresine doğru sıçratacak olan ilk adım atılmıştır. Kurtuluş Meydanı (günümüzde Kızılay meydanı), Cumhuriyet dönemi Ankara’sı için önemli bir kentsel odak olmuştur” (Yolalan ve Öztürk, 2021: 5-6).

1930’lu yıllar, Ankara için artık Osmanlı canlandırmaçılığının yerine daha modernist radikal ikinci bir milli üslup, bir yeni mimari anlayışının hâkim olduğu yıllar. Bozdoğan’a göre bu milliyetçi dönemin belki de en paradigmatic anıtı, Kızılay Meydanı’nda, aynı zamanda bir Nazi Heykeltıraşı olan Joseph Thorak ile Anton Hanak’ın 1935 yılında yaptıkları Nazi sanatının etkilerini yansıtan Güvenlik Anıtı’dır (Bozdoğan, 2012: 305). ‘Güvenlik Anıtı’ kaideye yerleştirilen açıklamaya göre “Türk milletinin jandarma ve polisine” sevgisini göstermek amacıyla Kızılay meydanının merkezine yerleştirilmişti. Güçlü erkek bedenlerinin aryan bir temsiliyle bezeli anıt estetik, kurgu ve tasarımı açısından Kemalist iktidarın radikal milliyetçi modernleşme projesinin izlerini taşımaktaydı (Gulyan, 2021: 126). Ankara’da cereyan eden bütün bu Türklüğün şehri imar faaliyeti elbette Anadolu’ya da yayıldı.

Türk mimarisi tartışmaları bazı alanlarda spesifikleşerek, bir “Türk evi” tarifine girişmiş hatta bir Türk odası, Türk salonu” icat edilmesi gereği duyulmuştur. “Başka birçok milliyetçi gösteren gibi Türk evi de cumhuriyet döneminde iş başındadır. Bir terim olarak “Türk evi”, ahşap Osmanlı konutlarına referans verecek şekilde, Türk Ocakları çevrelerinde, 1928 dolaylarında, cemiyetin genel merkezinin inşası Ankara’da devam ederken dolaşıma girdi. Atatürk, 1930’da açılacak olan Türk Ocağı Binasına bir “Türk Odası” eklenmesini önerir. Bu fikri coşkuyla benimseyen [Arif Hikmet] Koyunoğlu, yöresel konutun iç mekânını Türklüğün bir göstergesi olarak kullanmak üzere harekete geçer. Bu haliyle “Türk Salonu” Osmanlı geçmişini bugünün Türklüğünü inşa etmek üzere sahipleniyor, yeni ulusun kolektif belleğinin kurulmasına katkı sağlıyordu” (Batuman, 26.09.2024). Yeni ulusun hafızasının oluşacağı mekânlar en küçük öğesine kadar hesaplanmalı ve her bir karesi yeni geçmiş tahayyülüne uymalıydı. Sadece söylem olarak kalacak bir Türklük inşası elbet yok olmaya mahkumdu. Lefebvre’e göre “gerçek olmak isteyen ve olduğunu söyleyen ama kendi mekânını üretemeyen bir ‘toplumsal varoluş’,

bir entite olarak, çok özel bir soyutlama türü olarak kalır” (Lefebvre, 2014: 81). Türk evi de tıpkı birçok başkaca mekân gibi salt bir biçim olarak değil, içinde yeniden kurulacak hafızanın bir formu olarak ortaya çıktı. Türk evi ve Türk Salonu, eski ahşap evin iç mekânını Türk olarak niteleyerek, eski ahşap evi “yeni” Türk halkı için yaratılmakta olan bir geçmişin hatırası içerisinde fiziksel olarak görselleştiren ilk örnek olmuştu (Bertram, 2012: 111).

Erken cumhuriyetin mekânsal üretimi, yeni modernist ulus devlet formuna uygun olarak kendini şehirlerdeki birçok yapıda göstermiş, kendi “ulusal” mimari biçimlerini başta Ankara olmak üzere diğer bütün kentlere taşımıştır. Mimari yapılar yeni ulus fikrinin birer sembol, simge ve hafıza anıtı olarak kent mekânına işlenmiş, Türklük inşasının şehirlerdeki nişaneleri halini almışlardır.

### **Sonuç**

Görüldüğü üzere Osmanlı İmparatorluğundan sonra bir ulus devlet olarak kurulan Türkiye Cumhuriyeti, ilk yıllarından itibaren ulusal sınırları içinde yeni siyasal biçimine uygun bir coğrafya ve vatandaş yaratmak için birçok pratik ve teorik faaliyet içine girmiştir. Birbirinden ayrı alanlarda sürdürülüp ulus inşa süreçlerine akan bütünlüklü bir politika kurumlar nezdinde koordineli olarak devam ettirilmiştir. Tarih ve hafızayı ele alan çalışmalar coğrafyadaki geçmişin neredeyse tamamını Türklük fikrine bağlamış, coğrafyayı isimlendiren, topografyayı işaretleyen yer adları Türkçeleştirilmiş, yerel hafızalar bu fikre hizmet etmesi için yeniden yazılmış ve bu uygulamaların mimari biçimleri oluşturulmuştur. Bütün bu faaliyet içinde eğitim kurumları seferber edilmiş, yeni ulusun kodlarını tanımlayan tezler üniversitelerden ilkokullara kadar işlenmeye başlanmıştır. Türkçe dil kurultayları ile Türk Dil Tezi milliyetçi bir bakışla oluşturulmuş, medeniyet dillerinin kaynağının Türkçe olduğu savını esas alan Güneş Dil Teorisi ileri sürülmüştür. Türk dil tezleri de tıpkı tarih tezleri gibi geniş bir politikanın içine dahil edilmiş, eğitimden sokağa yeni Türklük inşasının önemli bir parçası olarak ele alınmıştır. Tek parti döneminin kurumlarından olan Halkevleri ile dönemin müzik okulu Darül Elhan aracılığıyla kültür ve müzik faaliyetleri yeni Türklüğün inşasına katılırken radyolar bu çalışmaların yayılmasının birer aracına dönüşmüştür.

İktidarlar her ne kadar üretilen mekânın bütün anlamlarını belirleyemese de ideolojileri gereği ürettikleri ya da üzerinde egemenlik kurdukları mekânların yerlerini, faaliyetlerini ve kendi fikirlerine göre değerler skalasını belirler. “İdeolojiler falanca faaliyetin yerinin belirlenmesini buyururlar: filanca yer

kutsal olacaktır, şu diğeri değil. Tapınak, saray, kilise burada olacaktır, orada değil” (Lefebvre, 2014: 223-224). Ulus inşa süreçleri de yeni ideolojinin özellikle kent mekânı üzerinde mekân üretimi yoluyla kendini görünür kıldığı pratik sahalardan biridir. Erken Cumhuriyet Dönemi aynı zamanda ulus devletin işaretleriyle donatılmış kent mekânlarının üretimini milli bir mesele olarak ele aldı. Ankara merkezli ortaya çıkan milli mimari anlayışı bütün kentlere yayılmış ve modernist merkezi ulus devletin kentlerini inşaaya girişmiştir.

Bütün bu yeni ulus inşa pratikleri bir yandan ulus devletin istediği Türklüğü inşa ederken diğer taraftan müdahale ettiği coğrafyadaki farklı tarih, hafıza, dil ve kültür öğelerini zamanın gerisine itti. Öteki hafıza ve kültür ürünleri ya unutulmaya terk edildi ya da Türkçeleştirilip tarihi kökleri çarpıtıldı. Erken Cumhuriyetle çok yönlü bir şekilde başlayan ulus inşa süreci, yalnızca erken Cumhuriyet dönemine özgü bir yönelim olmamış, sonraki yıllarda da farklı biçimlerde varlığını sürdürmüştür. Tek parti yönetimi altında merkezîyetçi ve homojenleştirici bir anlayışla uygulanan uluslaştırma politikaları, çok partili sisteme geçişle birlikte farklı dinamiklere bürünse de temel yaklaşımlar açısından büyük ölçüde sürekliliğini korumuştur. Özellikle eğitim aracılığıyla resmî tarih anlatısının pekiştirilmesi, dil politikalarının sürekliliği ve kültürel alana yönelik müdahaleler, bu sürecin merkezi bir politika etrafında yürütülen yapısal bir dönüşüm programı niteliğinde olduğunu göstermektedir (Ersanlı, 2019: 56-58; Üstel, 1997: 112-115). Tarih yazımı, Türkçeyi bütün yaşama hâkim tek dil kılma politikaları ve mekânsal hafıza siyaseti gibi alanlarda devletin inşa ettiği ulusal kimlik anlatısı, yalnızca kurucu dönemin ideolojik bir çerçevesi olarak kalmamış, ilerleyen yıllarda da toplumsal kimliklerin şekillendirilmesinde belirleyici bir unsur olmaya devam etmiştir (Öktem, 2008: 221-25).

Ulus devlet inşa süreçlerinin doğası gereği, toplumsal homojenlik yaratma çabaları genellikle alternatif hafıza ve kimlikleri dışlamaya dayalı politikalarla şekillenmiştir (Smith, 2002: 77). Türkiye’de de erken Cumhuriyet döneminde uygulanan uluslaştırma pratikleri, modern ulus-devletin günümüze kadar uzanan temellerini oluşturmuş, fakat aynı zamanda toplumsal çeşitliliğin görünmez kılınmasını hedefleyen bir hafıza rejimini de beraberinde getirmiştir. Ancak tarihsel deneyimler göstermektedir ki, toplumsal farklılıkları göz ardı eden veya tek tipleştirici bir perspektifle şekillendirilen ulus inşa süreçleri uzun vadede çeşitli siyasal ve toplumsal gerilimleri besleyen bir unsur hâline gelmektedir. Türkiye bağlamında, erken Cumhuriyet döneminde uygulanan bu tür politikaların günümüzdeki

yansımaları, hafıza politikaları, kimlik tartışmaları ve dil politikaları üzerinden okunabilmektedir.

## Sonnotlar

1- Bu makale Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyoloji bölümünde devam eden “*Toplumsal Mücadelelerde Bellek Politikalarının Rolü; Diyarbakır’da 2000’ler Sonrası Mekân Bellek İlişkilerinin Dönüşümünün Sosyolojik Analizi*” isimli doktora tez çalışmamdan yararlanılarak yazılmıştır.

2- Dispozitif kavramı Michel Foucault tarafından birçok etkeni içeren bir düzeneği tarif etmek için kullanılmaktadır. Michel Foucault dispozitifi şu şekilde tanımlar: “Bu terimle yakalamaya çalıştığım şey, ilk olarak, söylemlerden, kurumlardan, mimari formlardan, düzenleyici kararlardan, yasalardan, idari tedbirlerden, bilimsel ifadelerden, felsefi, ahlaki ve filantropik önermelerden mürekkep, hayli heterojen bir kümedir- kısaca, söylenenler kadar söylenmeyenlerdir de... Dispozitifin kendisi bizatihi bu öğeler arasında kurulabilecek olan ağdır” Foucault M (1994). *Le jeu de Michel Foucault* » dans *Dits et écrits II*, Paris, Gallimard, 298-329.

3- Fuad Köprülü ile Zeki Velidi Togan, öne sürülen Türk Tarih Tezlerine karşı çıkmış ve bu çıkış gerekçelerini bilimsel metotlarla açıklamaya çalışmış fakat aşırı bir tepkiyle karşılaşmışlardır. Bkz. Ersanlı, Büşra, “Tarih Eğitiminde “Sen Kimsin?” Siyaseti Türkiye’den Orta Asya’ya”, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, (2019) – Ayrıca Bkz, Özkul Y E (2019). Akademik Literatürde Türk Tarih Tezi Sorunsalı. *İzmir Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 47.

4- Bu çalışmalardan biri de taşrada çıkarılan gazetelerden oluşmaktaydı. “Yeni toplumsal konfigürasyonda bir inşa ve ikna aracı” olarak kurgulanan yerel gazeteler “Cumhuriyet idaresinin amaçladığı toplumsal ve tarihsel bilincin inşa edilmesi ve toplumun geniş kesimlerine duyurulması sürecinde üstlendikleri rol” itibarıyla oldukça önemli bir araçtı. Bkz. Sarı E vd. (2022). Osmanlı’dan Erken Cumhuriyet Dönemine Van Yerel Basınının Temelleri: 1858-1939. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 11 (4), 2093-2121.

## Kaynakça

Agos (05/02/2016) Yok Edilen Uygarlığın Kültür Envanteri Gün Yüzüne Çıktı. Son erişim tarihi: 21/03/2025.

Akman Ş T (2011). Türk Tarih Tezi Bağlamında Erken Cumhuriyet Dönemi Resmî Tarih Yazımının İdeolojik ve Politik Karakteri. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1(1), 45-62.

Alderman D H (2002). Street Names as Memorial Arenas: The Reputational Politics of Commemorating Martin Luther King, Jr. in a Georgia County. *Historical Geography*, 30, 99-120.

719 Uygur Y (2025). Erken Cumhuriyet Döneminde Uluslaştırma Uygulamaları: Tarih, Hafıza, Dil, Adlandırma, Kültür ve Mimari. *Mülkiye Dergisi*, 49(4), 698-722.

- Anderson B (1995). *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*. Çev. İ Savaşır, İstanbul: Metis Yayınları.
- Aslan Ş (2021). Coğrafi Yer-Mekân İsimlerinin Sosyolojik Dili: Kültürel Kırımın Etkisi. *BirGün Gazetesi*, 28 Temmuz. Son erişim tarihi, 26/03/2025.
- Aydın S (2008). Resmî Tarihin Temeli: Ulusal Tarih Yazımı ve Resmî Tarihte Mitlerin Kaynağı. *Resmî Tarih Tartışmaları*, 1, 15-40.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (1939). Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu. Arşiv No: 030.18.01.02/88.83.20.
- Batuman B (2024). New York'ta bir 'Türkevi'. *Duvar Gazetesi*, 26 Eylül. Son erişim tarihi: 07/10/2025.
- Bauman Z (1997). *Modernite ve Holocaust*. Çev. S Sertabipoğlu, İstanbul: Sarmal Yayınları.
- Bauman Z (2003). *Modernlik ve Müphemlik*. Çev. İ Türkmen, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bertram C (2012). *Türk Evini Hayal Etmek*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Beşikçi İ (1986). *Türk Tarih Tezi ve Kürt Sorunu*. Stockholm: Dengê Komal Yayınları.
- Bourdieu P (2015). *Devlet Üzerine*. Çev. G Üstün, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bozdoğan S (2012). *Modernizm ve Ulusun İnşası*. Çev. T Birkan, İstanbul: Metis Yayınları.
- Cantek F Ş (Der) (2017). *İcad Edilmiş Şehir: Ankara*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ceylan T E (2021). 1948: Mekân-Kırım Yoluyla Unutma Rejiminin Kuruluşu. *Filistin Araştırmaları Dergisi*, 9, 35-57.
- CHP (Cumhuriyet Halk Partisi) (1935). *Dördüncü Büyük Kurultay Görüşmeleri Tutulgası*. Ankara: Ulus Basımevi.
- Connerton P (2012). *Modernite Nasıl Unutturur?*. Çev. K Kelebekoğlu, İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Çağaptay S (2006). *Otuzlarda Türk Milliyetçiliğinde Irk, Dil ve Etnisite*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çağlayan E (2014). *Cumhuriyet'in Diyarbakır'da Kimlik İnşası (1923-1950)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çavuşoğlu E (2014). *Türkiye Kentleşmesinin Toplumsal Arkeolojisi*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Altıntaş P D (2022). Cumhuriyet Dönemi Modernleşme Sürecinde Türk Müziği Politikaları. *İdil*, 98, 67-82.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (1916). İstanbul Vilayet Mektupçuluğu, Arşiv No: 000955.

Doğanoğlu M (2015). Türkiye’de 1930-1950 Arasında Ulus İnşası Aracı Olarak Belediyeler. [Basılmamış Doktora Tezi]. Ankara: Ankara Üniversitesi.

Duman L (2016). *Hatay’daki Uluslaştırma Politikaları*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Duru B (2017). Mustafa Kemal Döneminde Ankara’nın İmarı. İçinde: F Ş Cantek (der), *İcad Edilmiş Şehir: Ankara*, İstanbul: İletişim Yayınları, 107-124.

Ersanlı B (2019). *Tarih Eğitiminde ‘Sen kimsin?’ Siyaseti: Türkiye’den Orta Asya’ya*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Feysi A (2015). Darü’l Elhan’a Ait Anadolu Halk Şarkıları Defterlerinde Erzurum Türküleri. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 26(1), 85-102.

Gulyan H (2021). *Tarihsel, Soyut, Çelişkili: 1923’ten Günümüze Türkiye’de Kentsel Toplumsal Mekân*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.

Hürriyet (12/06/2018). Sorun çözüldü: İşte o ülkenin yeni ismi!. Son erişim tarihi, 03/10/2025.

İnan A (1969). *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk’ün El Yazıları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İnce Ş (2017). Cumhuriyet’in evi: Var mı, yok mu?. İçinde: F Ş Cantek (der), *İcad Edilmiş Şehir: Ankara*, İstanbul: İletişim Yayınları, 226-240.

Katoğlu M (1992). Yeni Tarih Anlayışı ve Türk Tarih Kurumu. *Türkiye Tarihi*, 4, 120-145. İstanbul: Cem Yayınları.

Kaya E E (2015). Erken Cumhuriyet Dönemi Ulus İnşa Sürecinde İrk ve İrkçilik (1923-1938). *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, 3, 89-106.

Keyder Ç (1993). *Ulusal Kalkınmacılığın İflası*. İstanbul: Metis Yayınları.

Lefebvre H (2014). *Mekânın Üretimi*, Çev. I Ergüden, İstanbul: Sel Yayınları

Maksudyan N (2005). *Türklüğü Ölçmek: Bilim Kurgusal Antropoloji ve Türk Milliyetçiliğinin İrkçi Çehresi (1925-1939)*. İstanbul: Metis Yayınları.

Navaro Y (2015). *Kurmaca Mekân: Kuzey Kıbrıs’ın Duygu Coğrafyası*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Nişanyan S (2011). *Hayali Coğrafyalar: Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Değiştirilen Yer Adları*. İstanbul: TESEV Yayınları.

Nora P (2006). *Hafıza Mekânları*. Çev. M E Özcan, İstanbul: Dost Yayınları.

Öktem K (2008). The Nation’s Imprint: Demographic Engineering and The Change of Toponymes in Republican Turkey. *European Journal of Turkish Studies*, 7.

- Özhan H (2017). Türkçeleştirilen Kürtçe Şarkılar. Duvar Gazetesi, 2 Ağustos. Son erişim tarihi, 13.03.2025
- Özkul Y E (2019). Akademik Literatürde Türk Tarih Tezi Sorunsalı. *İzmir Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 125-140.
- Renan E (2016). *Ulus nedir?*. Çev. M Aydın, İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Smith A D (1991). *National Identity*. London, Penguin Books.
- Tayanç M ve İnce A (2020). Türk Ulusal Kimliğinin İnşasında Güneş Dil Teorisinin Rolü ve Önemi, *İmgelem*, 6.
- Tekeli İ (1998). Bir Modernleşme Projesi Olarak Türkiye’de Kent Planlaması. İçinde: S Bozdoğan ve R Kasaba (der), *Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 136-152.
- Toprak Z (2012). *Darwin’den Dersim’e Cumhuriyet ve Antropoloji*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Tunçay M (1999). *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tunçel H (2000). Türkiye’de İsmi Değiştirilen Köyler. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 23-34.
- Türk Dili Tektik Cemiyeti Bülteni (1934). Sayı: 8, Ankara.
- Üngör U Ü (2016). *Modern Türkiye’nin İnşası: Zorunlu Göç ve Toplumsal Mühendislik (1913-1950)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ünlü B (2014). Türklük Sözleşmesinin İmzalanışı (1915-1925). *Mülkiye Dergisi*, 38(3), 75-92.
- Üstel F (1997). *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yeşilkaya N G (2003). *Halkevleri: İdeoloji ve Mimarlık*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yolalan N S ve Öztürk A Ç (2021). Kolektif Bellek Mekânı Olarak Meydanların Zihin Haritaları Üzerinden Analizi: Ankara Kızılay Meydanı. *Eksen Dokuz Eylül Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 2(2), 1-15.
- Yurdakul M E (1927). Türk Ocakları. *Hayat*, 1(2), 15-20.
- Yükselsin İ Y (2015). Bir ‘Kültürel Aracı’ Olarak Muzaffer Sarısözen ve Erken Cumhuriyet Döneminde ‘Türk Halk Müziği’nin Yeniden İnşasındaki Rolü. *Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi*, 14, 55-72.



## 18 Şubat 1952'nin Ardından: Türk Basınında NATO'ya Katılıma Dair İlk Yorumlar

**Buket Tekbaş**, Doğu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İletişim Bilimleri Bölümü

**ORCID:** 0009-0002-3294-9395

**E-Posta:** [buketekbas@gmail.com](mailto:buketekbas@gmail.com)

**Özlem Erkmen**, Doğu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İletişim Bilimleri Bölümü

**ORCID:** 0000-0001-8761-5099

**E-Posta:** [oerkmen@dogus.edu.tr](mailto:oerkmen@dogus.edu.tr)

### Öz

Bu çalışma, Türkiye'nin 18 Şubat 1952'de NATO'ya katılımının ardından basında yer alan haberler üzerinden kamusal söylemin nasıl inşa edildiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmada, Türkiye'nin NATO üyeliğinin hemen sonrasındaki kamuoyu yansımalarını görebilmek amacıyla, 18-26 Şubat 1952 tarihlerini kapsayan bir haftalık süreç ele alınmıştır. Bu doğrultuda dönemin farklı siyasal eğilimleri temsil eden üç önemli gazetesi olan Ulus, Vatan ve Vakit gazetelerinde yayınlanan toplam 38 haber ve köşe yazısı incelenmiştir.

Araştırmanın kuramsal çerçevesi, medyanın kamuoyu oluşturma gücünü ortaya koyan gündem belirleme kuramı ve haberlerin nasıl sunulduğunu anlamaya yönelik çerçeveleme kuramına dayanmaktadır. Gündem belirleme bağlamında gazetelerin haberleri ne kadar öne çıkardıkları, haber sayıları, haberlerin sayfadaki konumları ve görsel kullanımı üzerinden değerlendirilmiştir. Çerçeveleme boyutu ise haberlerin nasıl sunulduğu, kullanılan anahtar kavramlar, başvuru kaynaklar ve haberlerin tonu gibi unsurlardan hareketle tartışılmıştır.

Araştırmanın bulguları, siyasal eğilimleri fark etmeksizin üç gazetenin de NATO'ya üyeliği büyük ölçüde partiler üstü bir mesele olarak sunduğunu ve haberlerinde ağırlıklı olarak ulusal güvenlik ile diplomasi çerçevelerini öne çıkarttıklarını ortaya koymaktadır. Ancak genel olarak Türkiye'nin NATO üyeliğini destekleyici bir tutum benimsenmiş olmakla birlikte, gazetelerin farklı siyasi pozisyonları ve ideolojik yaklaşımları kullanılan retorik unsurlarda kendini göstermektedir. Üyelik süreci, Ulus gazetesinde ulusal egemenlik ve tarihsel süreklilik üzerinden meşrulaştırılırken; Vatan, üyeliği hükümetin başarısı ve Batı ile bütünleşmenin göstergesi olarak sunmuştur. Vakit ise üyeliği güvenlik açısından gerekli görmekle birlikte, Türkiye'nin kendi gücüne ve bağımsızlığına vurgu yapan, halkçı-milliyetçi bir söylem geliştirmiştir.

Bu farklılıklar, basındaki genel destekleyici tutumun tekdüze olmadığını, aksine söylemsel farklılıklar ve eleştirel nüanslar barındırdığını ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, çalışma NATO üyeliğinin dönemin Türk basınında geniş bir meşruiyet çerçevesinde ele alındığını ortaya koymaktadır. Ancak bu ortak destekleyici tutum her gazetede farklı ideolojik vurgularla ve söylemsel farklılıklarla ifade edilmiştir. Böylece, dönemin siyasi ve toplumsal atmosferinin basına nasıl yansıdığıyla birlikte, basının yalnızca bir haber aktarıcısı değil, aynı zamanda dönemin politik yönelimleri ve toplumsal hassasiyetleri şekillendiren bir aktör olarak nasıl konumlandığı ortaya konmuştur.

**Anahtar Kelimeler:** Türkiye'nin NATO Üyeliği, Ulus Gazetesi, Vatan Gazetesi, Vakıf Gazetesi, Gündem Belirleme.

## Following February 18, 1952: Early Representations of NATO Membership in the Turkish Press

### Abstract

This study examines how the Turkish press covered Turkey's accession to NATO on 18 February 1952, a milestone in the country's foreign policy. To capture the immediate public reflections of this development, the research focuses on the one-week period between 18 and 26 February 1952. Within this framework, a total of 38 news articles and opinion pieces published in three major newspapers representing different political orientations of the time—*Ulus*, *Vatan*, and *Vakit*—were analyzed.

The theoretical framework of the study draws on agenda-setting theory, which highlights the media's power to shape public opinion, and framing theory, which addresses how news is presented. In terms of agenda-setting, the analysis considered the extent to which newspapers highlighted NATO membership by examining the number of articles, their placement on the page, and the use of visuals. The framing dimension was assessed through the ways in which news was presented, the key concepts employed, the sources referenced, and the overall tone of the coverage.

The findings reveal that, regardless of their political orientation, all three newspapers largely portrayed NATO membership as a supra-partisan issue and emphasized national security and diplomacy frames. Nevertheless, despite this broadly supportive stance, the newspapers' distinct political positions and ideological leanings were reflected in their rhetorical strategies. *Ulus* legitimized the accession by invoking national sovereignty and historical continuity; *Vatan*

framed it as a government achievement and a sign of integration with the West; while *Vakit* considered membership necessary for security but simultaneously advanced a populist-nationalist discourse emphasizing Turkey's own strength and independence.

These differences demonstrate that the supportive attitude in the press was not monolithic but instead contained discursive variations and critical nuances. In conclusion, the study shows that NATO membership was presented within a broad framework of legitimacy in the Turkish press of the period. Yet, this common supportive stance was articulated through distinct ideological emphases and discursive differences in each newspaper. Accordingly, the analysis illustrates how the political and social climate of the time was reflected in the press, and how the press functioned not only as a transmitter of news but also as an actor shaping political orientations and societal sensitivities.

**Keywords:** Turkey's NATO Membership, Ulus Newspaper, Vatan Newspaper, Vakit Newspaper, Agenda Setting.

## Giriş

II. Dünya Savaşı sonrasında dünya, ideolojik, askeri ve ekonomik olarak birbirine zıt yaklaşımları olan iki blok arasındaki Soğuk Savaş'a sahne olmuştur. Sovyetler Birliği'nin öncülüğünde sosyalist ve otoriter Doğu Bloku ile Amerika Birleşik Devletleri'nin liderliğindeki liberal demokratik Batı Bloku arasındaki bu rekabette, Türkiye hem coğrafi konumu hem de siyasi tarihi açısından stratejik bir konuma sahip olmuştur. Sovyetler Birliği'nin tarihsel sıcak denizlere açılma hedefi karşısında bir engel oluşturan Türkiye, Batı için Sovyet yayılmasını sınırlayan değerli bir cephe hattı müttefiki olarak önem kazanmıştır. Bu bağlamda, ulusal güvenliğini sağlamak ve Sovyet genişlemesine karşı bir savunma hattı oluşturmak arayışıyla Türkiye, Batı Bloku içinde yer almayı stratejik bir tercih olarak benimsemiştir. Bu yönelimin temelinde, savaşın sonlarına doğru Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye yönelik toprak talepleri ve Boğazlar üzerinde hak iddiaları (Ünsal, 2011) ile ulusal güvenlik ve stratejik çıkar kaygıları (Saraçoğlu, 2007) belirleyici olmuştur.

Bu doğrultuda, 18 Şubat 1952 tarihinde gerçekleşen Türkiye'nin Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütüne (NATO) üyeliği, yalnızca uluslararası alandaki güç dengeleri açısından değil, aynı zamanda Türkiye'nin dış politika ekseninin netleşmesi bakımından da önemli bir dönüm noktasıdır. Dönemin iktidarı ve muhalefeti tarafından büyük ölçüde ortak bir anlayışla benimsenen bu gelişme, Türkiye için sadece bir güvenlik şemsiyesi değil, aynı zamanda Batı Bloku ile siyasi ve ekonomik entegrasyonun kapısını aralayan bir adım olmuştur (Balci, 2019).

Türkiye'nin NATO'ya katılım süreci, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) iktidarı döneminde atılan dış politika adımlarıyla şekillenmeye başlamıştır. NATO henüz kurulmadan önce Batı ittifakı içerisinde yer almak için çeşitli diplomatik girişimlerde bulunulmuştur. Türkiye'nin II. Dünya Savaşı sonrası yüzünü Batı'ya çevirdiğinin ilk göstergesi 1945'te kurulan Birleşmiş Milletler'in (BM) kurucu üyeleri arasında yer almasıdır. Savaş sonrası dönemde uluslararası normlara bağlılığın bir göstergesi olarak kabul edilen BM'ye dâhil olarak Türkiye, hem kurulan yeni uluslararası düzende diplomatik meşruiyetini kanıtlamış hem de Batılı müttefiklerle ortak bir siyasal zeminde buluşmanın avantajlarından faydalanmak istemiştir. Nitekim BM çatısı altında yürütülen barışçıl çözüm ve iş birliği süreçlerinde yer almanın, Türkiye'nin uluslararası toplumdaki görünürlüğünü artırarak NATO üyeliği yönündeki diplomatik hamlelerine destek sağladığı söylenebilir.

ABD Başkanı Truman, 12 Mart 1947'de Kongre'ye sunduğu Truman Doktrini ile Türkiye ve Yunanistan'a 400 milyon dolarlık askeri ve ekonomik yardım yapılmasını sağlamış; bu adım, Amerika'nın Türkiye'nin Batı'daki en önemli destekçisi olarak doğuşunu simgelemiştir (Tüter, 2015). Ayrıca 4 Temmuz 1948'de Türkiye ile ABD arasında imzalanan Ekonomik İşbirliği Antlaşması ile Marshall Planı kapsamında yardım süreci başlamıştır. Ancak bu ekonomik destekler güvenlik kaygılarını gidermekte yetersiz kalmış, Türkiye kendi güvenliğini sağlamak amacıyla NATO'ya katılmayı stratejik bir hedef haline getirmiştir (Ülman, 1968).

1948 yılında Brüksel Anlaşması ile Batılı ülkeler Sovyet tehdidine karşı savunma cephesi oluştururken, Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak bu ittifaka katılmak amacıyla İngiliz yetkililerle görüşmeler yapmıştır. Sonuçsuz kalan görüşmelerin ardından dönemin Başbakanı Hasan Saka ise, Türkiye'nin ABD'nin "müttefikten öte bir müttefiki" olduğunu vurgulayarak, iki ülke arasındaki iş birliğinin askeri bir ittifakla güçlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Sadak'ın alternatif olarak önerdiği İngiltere, Fransa, Türkiye ve Yunanistan'ı kapsayan "Akdeniz Paketi" girişimi de destek bulmamıştır (Erhan, 2009).

Türkiye, Avrupa Konseyi'ne katılmak için de yoğun diplomatik çaba göstermiş, 1949'un Ağustos ayında Konsey'den alınan davet NATO'ya üyelik umutlarını da önemli ölçüde artırmıştır. Ancak ABD'nin Türkiye'nin NATO üyeliği konusundaki tutumunda bir değişiklik olmamış, 1950 yılının başlarında ABD Akdeniz Filosuna bağlı gemilerin Türkiye'yi ziyaret etmesi dışında somut bir adım atılmamıştır (Balcıoğlu, 2005).

CHP hükümeti, 11 Mayıs 1950'de NATO'ya resmî üyelik başvurusunda bulunmuş; ancak İtalya dışında destek veren ülke çıkmadığı için girişim sonuçsuz kalmıştır (Erhan, 2009). Batı ile siyasi, ekonomik ve askerî entegrasyonu hedefleyen bu adımlar, Türkiye'nin NATO üyeliğine giden sürecin temel zeminini oluşturmuş, ancak üyelik hedefinin gerçekleşmesi Demokrat Parti (DP) iktidarına bırakılmıştır.

Henüz muhalefetteyken de CHP'nin dış politika çizgisini destekleyen DP (Balçı, 2019) iktidara geldikten sonra da bu yönelimi sürdürmüştür. DP hükümeti, Haziran 1950'de patlak veren Kore Savaşı'nı NATO üyeliği sürecinde bir fırsat olarak değerlendirmiştir. BM Güvenlik Konseyi'nin çağrısına uyarak, Güney Kore'ye asker göndermeyi kabul eden Hükümet, bu kararın Batı'nın özgürlükçü fikirlerine bağlılıklarını göstereceğini düşünmüştür. Böylelikle 25 Temmuz 1950 tarihinde Bakanlar Kurulundan geçirilen hızlı bir kararla Kore'ye asker gönderilmesi kararlaştırılmıştır.

CHP ve Millet Partisi (MP) bu karara tepki göstermiş, ancak itirazları esasen Kore'ye asker göndermeye değil kararın TBMM'de görüşülmeden anılmasına yönelik olmuştur (Cengiz, 2009). ABD Kongresi nezdinde olumlu bir izlenim yaratacağı düşünülen bu adım, Türkiye'nin NATO üyeliği yolunda stratejik bir hamle olarak değerlendirilmiştir (Bozkurt, 2008). Bu kapsamda Türkiye, asker gönderme kararının hemen ardından 1 Ağustos 1950'de ikinci kez NATO'ya başvurmuş, ancak başvuru NATO Bakanlar Konseyinin Eylül toplantısında reddedilmiştir.

Türkiye'nin Kore Savaşı ile büyüyen Sovyet tehdidi karşısındaki jeopolitik değerinin, savaşa yaptığı katkı ile itibarının ve Batı ittifakına olan sadakatinin NATO nezdinde kabul görmesi için bir süre daha geçmesi gerekmiştir. Nitekim tarih 15 Mayıs 1951'i gösterdiğinde bu kez ABD müttefiklerine Türkiye ve Yunanistan'ın NATO'ya katılmalarını önermiştir (Erhan, 2009). Bu öneride Avrupa savunmasını yalnızca Batı hattıyla sınırlı kalmasının yetersiz olduğunun fark edilmesi, NATO'nun güvenlik açığı bulunan güney hattını güçlendirilme ihtiyacı ve Sovyetler Birliği'nin Akdeniz'e inmesini önleme hedefi etkili olmuştur. Bu gelişmeler, Türkiye'nin üyeliğine başlangıçta mesafeli duran İngiltere gibi ülkelerin direncini de kırmıştır.

Sonuçta 16-20 Eylül 1951 tarihlerinde Ottawa'da yapılan NATO Bakanlar Konseyi toplantısında Türkiye'nin Yunanistan'ın üyeliği oy birliğiyle kabul edilmiştir (Cengiz, 2009). Ardından 18 Şubat 1952'de, TBMM'de yapılan oylamada, bir çekimser oya karşılık 409 kabul oyu ile karar onaylanmış ve Türkiye resmen NATO üyesi olmuştur.

Bu çalışmada, Türkiye'nin NATO'ya üyelik kararının Türk basınında nasıl karşılandığı incelenmiştir. Bunun için üyeliğin kesinleştiği 18 Şubat 1952 tarihi ile takip eden bir haftalık süreçte (18–26 Şubat 1952) üç farklı siyasal görüşü temsil eden Ulus, Vatan ve Vakıf gazeteleri seçilmiştir. Gazetelerin bu tarih aralığında yayınladığı 38 adet haber ve köşe yazısı içerik, söylem ve çerçeve analizi yöntemleri kullanılarak incelenmiştir. İncelenen haber sayısı kısıtlı olsa da yöntemin çeşitli ve sistematik oluşu örneklemin derinlemesine incelenmesini mümkün kılarak çalışmaya analitik bir zenginlik katmakta ve niceliksel sınırlılığını önemli ölçüde dengelemektedir.

Bu üç yöntemin bir arada kullanılması çok katmanlı bir analize imkân sunmaktadır. İçerik analizi, seçilen gazetelerde NATO üyeliğine ilişkin yer alan haber ve köşe yazılarının gazetelerde ne kadar görünür olduğunu, hangi konularda yoğunlaştığını, hangi aktörlerin ne sıklıkla ve nasıl temsil edildiğini haritalandırmayı mümkün kılmıştır. Bu veriler, çerçeve analizinde öne çıkarılan temaların tespitini kolaylaştırmıştır. Sıklıkla kullanılan anahtar kelimeler, görseller vb. gibi unsurlarla birlikte değerlendirildiğinde, haberlerde hangi unsurlarının görünür ya da görünmez kılındığına dair daha derinlemesine bir değerlendirme yapmaya zemin hazırlamıştır. Çerçeve analizi sayesinde, NATO üyeliğinin yalnızca bir güvenlik meselesi olarak mı yoksa Batı'ya entegrasyonun bir parçası olarak mı sunulduğu, ulusal başarı anlatılarının veya uluslararası bağlamın ne ölçüde vurgulandığı gibi sorular cevaplanabilmiştir. Son olarak söylem analizi ise haberlerde kullanılan retorik unsurlar, metaforlar ve ideolojik konumlanmalar üzerinden basında inşa edilen NATO anlatısının daha derinlikli şekilde anlaşılmasını mümkün kılmaktadır. Bu bütüncül yaklaşım sayesinde, dönemin basınında NATO üyeliğine dair politik söylemin nasıl kurulduğu ve kamuoyunun bu söylem aracılığıyla nasıl şekillendirilmeye çalışıldığı daha kapsamlı biçimde analiz edilmiştir.

### **Teorik Çerçeve**

Toplumsal meseleler karşısında geniş kitlelerin benimsediği ortak kanaatlerin toplamı olarak tanımlamayabileceğimiz kamuoyu (Lipmann, 1922), bireylerin kişisel deneyimlerinden çok kamusal alanda dolaşımda olan bilgi, söylem ve temsil biçimlerine dayanır. Modern toplumlarda kamuoyunun oluşumu, kitle iletişim araçlarının etkisiyle giderek daha merkezi ve aracılı bir hâle gelmiştir. Bu noktada basın, yalnızca bilgi aktaran bir araç değil, aynı zamanda belirli olayların hangi bağlamda ve nasıl algılanacağını şekillendiren bir anlam üretim mekanizması olarak da işlev görmektedir (Işık, 2001). Gündemi belirleme gücüyle hangi konuların kamuoyunun

dikkatine sunulacağını belirlerken; çerçeveleme yoluyla da bu konulara hangi anlamların yükleneyeceğine işaret eder. Bu nedenle, basın aracılığıyla dolaşıma giren söylemler yalnızca toplumu bilgilendirmekle kalmaz, aynı zamanda toplumsal algı ve kanaatleri yönlendirerek kamuoyunun inşasında kurucu bir rol üstlenir.

Bu noktada, McCombs ve Shaw (1972) tarafından geliştirilen ‘gündem belirleme kuramı’ devreye girmektedir. Kuram temelde basın organlarının, haberleri sunuş biçimi ve belirli konulara verdiği ağırlık aracılığıyla kamuoyunun hangi konulara odaklanacağını belirlediği görüşüne dayanmaktadır (Mutlu, 1994). Gündem belirleme modelinin temel mantığı, basının mevcut olaylar ve konular arasından bazılarını seçerek bunları ön plana çıkartmasına dayanır. Bunu yaparken, bir konunun ne kadar sık ve hangi yoğunlukta ele alındığını belirleyerek izleyicinin dikkatini o yöne çeker. Bu model, basının belirli olaylara verdiği önemin, toplumun da aynı konulara benzer bir önem atfetmesiyle doğrudan bağlantılı olduğunu vurgulamaktadır (Feges, 1999). Bu şekilde bireyler, basının sunduğu olaylar çerçevesinde kendine bir gündem oluşturur ve bu olayları da toplum açısından önemli olaylar olarak algırlar.

McCombs ve Shaw (1972) bu durumu, “kitle iletişim araçları çoğu zaman insanlara ne düşüneceklerini söylemede başarılı olmayabilir, fakat okuyucuların ne hakkında düşünmeleri gerektiğini söylemede başarılıdır” şeklinde ifade ederler. Ancak haber medyasının işlevinin, yalnızca kamuoyunun belirli konulara yönlendirilmesiyle (birinci düzey) sınırlı kalmadığını, aynı zamanda bu konuların nasıl algılanacağı ve yorumlanacağı konusunda da bir çerçeve sunarak belirli bir bakış açısı kazandırdığını (ikinci düzey) ifade edenler de vardır (Tokgöz ve İmik Tanyıldızı, 2023).

Örneğin Entman (1991) özellikle “seçme” ve “dikkat çekme” süreçlerine işaret ederek, basının çerçeveler sunduğunu savunur. Seçme, haberin sunumunu yapan kişinin bireysel tercihlerine dayanırken, dikkat çekme ise, metin ile okuyucu arasındaki etkileşimi yansıtmaktadır. Haber çerçeveleri; anahtar kelimeler, metaforlar, kavramlar, semboller ve görseller aracılığıyla oluşturulmakta ve bu unsurların tekrar edilmesiyle belirli düşünceler ön plana çıkarılmaktadır. Bu süreç, okuyucunun olaylara dair algısını ve yorumunu şekillendirmektedir. Dolayısıyla çerçevelemenin, esas işlevi boyutlandırmadır. Yani, betimlenen gerçekliğin bazı unsurlarının daha belirgin hale getirilmesi veya geri planda bırakılmasıdır (Entman, 1991). Bu bağlamda, gündem belirleme yaklaşımı, hangi konuların öne çıkarılacağıyla

ilgilenirken, çerçeveleme teorisi ise bu konuların nasıl sunulduğuna odaklanmaktadır (Vreese, 2005).

İdeolojiler yalnızca bireyler tarafından değil, insan toplulukları tarafından da toplumsal olarak öğrenilir ve kolektif bir biçimde temsil edilir (van Dijk, 2003). Söylem yapıları da kolektif bir olgu olarak, toplumdaki egemenlik ve iktidar ilişkilerini gösterir, bunları meşrulaştırır ve yeniden üretir (van Dijk, 2001). Söylem, ideolojilerin yeniden şekillenmesinde önemli bir etkiye sahiptir ve bu söylemlerin en sık üretildiği ve aktarıldığı yer ise günlük yaşamda kullanılan dil ve ifadelerdedir (van Dijk, 2003). Bu bağlamda, kitle iletişim araçları, özellikle de gazeteler, sundukları haberlerle yalnızca bu söylemleri dolaşıma sokan birer kanal değil, aynı zamanda onları biçimlendiren ve yeniden üreten aktörler olarak görülebilir. Bu çalışma, Türkiye'nin NATO'ya üyelik kararının basındaki yansımalarını inceleyerek, dönemin siyasal ve ideolojik ikliminde kamuoyunun nasıl şekillendirildiğini gündem belirleme ve çerçeveleme kuramları ışığında tartışmaktadır. Bu kuramsal çerçeve, çalışmanın temelini oluşturan içerik analizi, çerçeve analizi ve söylem analizine metodolojik bir zemin sağlamaktadır. Gündem belirleme kuramı, içerik analizinde odaklandığımız haberlerin görünürlüğü, sayfa yerleşimi, başlık boyutu, görsel kullanımı gibi unsurların, kamuoyunun dikkatini hangi konulara yönlendirdiğini anlamada yol gösterici olmuştur. Çerçeveleme kuramı ise, hem çerçeve analizinde tespit edilen temalar hem de söylem analizinde ortaya çıkan ideolojik ve retorik yapılarla doğrudan ilişkilidir. Haberlerde hangi aktörlerin ön plana çıkarıldığı, hangi anlatıların tekrarlandığı, hangi kavramlarla nasıl anlamlandırılmalar yapıldığı gibi sorular, medyanın yalnızca neyi değil, aynı zamanda nasıl düşündürmek istediğini ortaya koymak açısından önem taşımaktadır. Dolayısıyla, bu çalışma, Türkiye basınının NATO üyeliğini nasıl haberleştirdiğini yalnızca içerik düzeyinde değil, aynı zamanda bu içeriklerin nasıl bir anlam evreni içinde kurulduğunu da inceleyerek, gündem belirleme ve çerçeveleme kuramlarının sunduğu imkânlardan bütüncül bir biçimde faydalanmaktadır.

### **Literatür Taraması**

Türkiye'nin 18 Şubat 1952'de NATO'ya katılması uluslararası ilişkiler ve siyasi tarih açısından kritik bir öneme sahiptir. Nitekim 1950'lerden itibaren hem uluslararası ilişkiler hem de siyaset alanlarında dış politika tercihleri, güvenlik stratejileri, bloklar arası denge politikaları ve jeopolitik gibi konuları ele alan ulusal ve uluslararası çok sayıda çalışma yapılmıştır.

Ancak bu sürecin Türk basınındaki temsiline, kamuoyu ve söyleme dair akademik çalışmaların ancak 2000'li yıllarda yayınlanmaya başladığı ve

oldukça sınırlı sayıda olduğu görülmektedir. 2000'lerde gazete arşivlerin dijitalleşmesi ve eski kaynaklara erişimin görece kolaylaşması, Türkiye'nin dış politikasına yönelik akademik ilginin artması ve iletişim çalışmalarında kuramsal ve eleştirel paradigmalardan güç kazanması gibi gelişmelerin geçmişin medya söylemlerine yönelik daha derinlikli analizlerin yapılabilmesini mümkün kıldığı söylenebilir. Bu bölümde, Türkiye'nin NATO üyeliği ve üyelik sonrası süreçte, basın bu konuyu nasıl haberleştirdiğini ele alan akademik araştırmaların bulguları özetlenecektir.

Emiroğlu (2003) "Türkiye'nin Atlantik Paktına Giriş Süreci ve Basının Tutumu" adlı çalışmada, CHP ve DP dönemlerinde NATO üyeliğine yönelik dış politika tercihlerinde bir değişiklik olup olmadığını ortaya koymayı amaçlamıştır. Bunun için Türkiye'nin NATO'ya üyelik sürecinde yaşadığı diplomatik zorluklar, 1950'deki ilk başvuru reddi ve Kore Savaşı'na asker gönderme kararı gibi kritik gelişmelerin NATO üyelik sürecini nasıl etkilediğini anlamaya çalışmıştır. Bunun için farklı zaman dilimlerinde Türk basında bu konuları nasıl ele aldığını da incelenmiştir. Yazarın *Cumhuriyet*, *Hürriyet*, *Yeni İstanbul*, *Zafer*, *Akşam*, *Yeni Sabah* ve *Ulus* gazetelerinin haber içeriklerine dair incelemesi, basında genel olarak üyeliği destekleyen bir söylem geliştirildiğini ortaya koymaktadır. Ancak çalışma aslen basında yer alan haberlerin söylemsel analizine odaklanmamış, yalnızca genel eğilimleri ortaya koymakla yetinmiştir.

Özçelik ise (2003) "Türk Basınında Türkiye'nin NATO'ya Giriş Süreci 1948-1952" adlı yüksek lisans tezinde, Türkiye'nin neden NATO'ya katıldığını, katılım sürecindeki aşamaları ve basının sürece olası etkilerini incelemiştir. Türk basınının, NATO'nun kuruluş sürecini dikkatle izlediğini, bu önemli gelişmeyi sık sık gündeme taşıdığını ve NATO üyeliğini bir zafer olarak nitelendirdiklerini tespit etmiştir. Yazar ayrıca basının üyelik konusundaki baskısının süreci hızlandırdığını, bu nedenle Türk basınının Türkiye'nin NATO'ya katılımında önemli bir rol oynadığını iddia etmektedir.

Benzer şekilde Erdem de (2018) "Türkiye'nin NATO'ya Girişi ve Basındaki Yankıları" adlı çalışmada, Türkiye'nin NATO'ya katılım sürecine basında çıkan haberleri değerlendirmek için 1950-1952 yılları arasında yayımlanan *Milliyet* gazetesine odaklanmıştır. İncelemesi, ilişkilerin başlangıcı olarak nitelenebilecek, incelenen dönemde Türkiye'nin NATO'ya katılımı olumlu bir gelişme olarak sunulduğunu göstermektedir. Ancak yazar, araştırmasının kapsamına girmeyen sonraki dönemlerde, NATO üyeliğinin farklı kesimler tarafından eleştirilmeye başlandığını da not düşmektedir. Örneğin 1958'de

İncirlik Üssü'ne ilişkin gelişmeler, NATO-Türkiye ilişkilerinin sorgulanmasına yol açmış ve basında eleştirel haberlerin ön plana çıkmasına neden olmuştur.

Efe (2019) "NATO'ya Üyelik Sürecinde Türkiye-ABD İlişkileri ve Türk Kamuoyundaki Akisleri" adlı çalışmasında, NATO'nun kuruluşunun Türk basınında büyük bir ilgi gördüğü ve Türkiye'nin bu ittifaka dâhil edilmemesinin yoğun biçimde eleştirildiğini ortaya koymaktadır. Aynı zamanda Kore'ye asker gönderme kararı ve daha sonrasında Türkiye'nin NATO'ya üyeliğinin kamuoyundaki yansımalarını ele almıştır. Türkiye'nin NATO üyeliğinin güvenlik, ekonomik gelişim, demokratikleşme ve Batılılaşma yönünde önemli bir adım olduğu ifade edilmiştir.

Sevinkoş (2020) "Basının Kamuoyu Oluşumundaki Etkisine Bir Örnek Olay: Türkiye'nin NATO Üyeliği Süreci" adlı yüksek lisans tezinde Türkiye'nin NATO'ya katılım sürecinde basının kamusal düşüncenin şekillenmesindeki rolünü incelemiş ve bunu haber söylemi üzerinden analiz etmiştir. Çalışmada üç farklı zaman diliminde (11 Mayıs 1950'deki ilk başvurunun ardından bir ay, 1 Ağustos 1950'deki ikinci başvurunun ardından bir ay ve 18 Şubat 1952'de NATO'ya kabulün öncesindeki bir ay) basında yer alan haberleri incelemiştir. Çalışma kapsamında siyasi görüş farklılıkları nedeniyle seçilen *Zafer*, *Akşam* ve *Cumhuriyet* gazetelerinin, Türkiye'nin NATO üyeliğini destekleyici bir söylem geliştirdikleri ve bu doğrultuda kamuoyunu şekillendirdikleri tespit edilmiştir.

Mevcut çalışmalar genellikle Türkiye'nin NATO'ya üyelik süreci, diplomatik girişimler, askeri ve ekonomik yapılanma ile güvenlik stratejileri gibi konuları ele almıştır. Bahsedilen çalışmalar Soğuk Savaş yıllarında NATO üyeliğinin partiler üstü bir mesele olarak ele alındığını, siyasette olduğu kadar basında da hegemonik söylemin genellikle ulusal çıkarların korunması ve Batı'ya aidiyet üzerinden kurgulandığını anlamamız açısından önemlidir. Ancak aralarında üyelik sonrasına odaklanan ve üyeliğin nasıl anlamlandırılması gerektiğine yönelik servis edilen çerçeveleri ele alan bir çalışma yoktur. Mevcut çalışma literatüre, Türkiye'nin NATO'ya üye olduğu 18 Şubat 1952 tarihinden sonraki ilk hafta boyunca basının üyeliğe dair ilk tepkilerini sistematik bir şekilde analiz ederek katkı sunmaktadır.

## Yöntem

Araştırmanın amacı, Türkiye'nin NATO'ya kabulünün (18 Şubat 1952) hemen sonrasında basında yer alan ilk haberler üzerinden kamusal söylemin nasıl inşa edildiğini ortaya koymaktır. Bu doğrultuda birbirinden farklı siyasal

görüşleri temsil eden üç gazetenin üyeliğin kabulünü takip eden bir hafta içinde yayınladıkları haberler ve köşe yazıları içerik, çerçeve ve söylem analizi yöntemleriyle incelenmiştir. Bu üç yöntemin bir arada kullanılması, gazetelerin sadece hangi konulara ne kadar yer verdiğini değil, bu konuların nasıl bir yaklaşım ve tonda sunulduğunu (temalar, anlam yapıları, söylem) ve hangi yönlerinin öne çıkarıldığını (çerçeveler) anlamamıza imkân sağlar.

Nicel içerik analizi, bir içeriği anlamak ve açıklamak için onun çeşitli yönlerini sınıflandırma veya sayma yoluyla kodlayarak incelemeye ve çoğu zaman bulgularını sayısal verilerle göstermeye yarayan bir analiz yöntemidir (Stemler, 2000; White ve Marsh, 2006). Özellikle haberin yapısal özelliklerini ortaya koymak açısından güçlü bir araçtır; böylece araştırmacıya sistematik ve karşılaştırmalı bir değerlendirme yapma imkânı sunar. Bu çalışmada da NATO üyeliğine ilişkin haberlerin gazetelerde ne sıklıkta ve ne büyüklükte yer aldığını anlamak için nicel içerik analizinden faydalanılmıştır. Haberin gazetede ki yerine, büyüklüğüne ve gazetede yer verilme sıklığına ilişkin göstergeler analizde gazetelerin habere verdikleri önemin ve gündemi nasıl belirlediklerinin bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir.

Niceliksel karşılaştırmalar açısından değerli katkılar sunmasına rağmen nicel içerik analizi, içeriğin bağlamından koparılarak ele alınmasından dolayı anlam bütünlüğünün olumsuz etkilendiği ve yalnızca içeriğin yüzeyinde görünen kısımlara odaklanarak metin içinde yer alan derin ya da ideolojik anlamları göz ardı ettiği yönünde eleştirilmektedir (Bal, 2013). İçerik analizinin bu sınırlılıkları, yani metinlerin derin anlamlarının ve ideolojik yapısının göz ardı edilmesi, nicel içerik analiziyle birlikte yapılan söylem ve çerçeve analizinin değerini ortaya koymaktadır. Özellikle tarihsel medya söylemlerinin analizi için karma yöntem uygulamaları kullanmak hem haber metinlerinin içeriğini hem de arka planındaki ideolojik alt yapısını açığa çıkarmada son derece etkilidir.

Bu çalışma da görece küçük bir amaçlı örnekleme dayandığından, veriyi sayısal olarak ölçmekten çok haber metinlerindeki temaları, çerçeveleri, anlatı biçimlerini ve anlam yapılarının inşasını yorumlamayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda nitel analiz iki kuramsal-metodolojik geleneğe dayanmaktadır. İlk olarak, eleştirel söylem analizi geleneğinden (van Dijk, 1993) beslenerek, metinlerin yalnızca ne söylediğine değil, nasıl söylendiğine ve bu söylemin toplumsal, politik ve ideolojik bağlamlarda nasıl işlev gördüğüne odaklanmaktadır. Bu yaklaşım, haberlerin ürettiği sosyal yapıların ve güç ilişkilerinin görünür kılınmasını amaçlamaktadır. Bu kapsamda, haberlerde

hangi aktörlerin yer aldığı, nasıl temsil edildikleri, hangi temaların öne çıkarıldığı ve olayların hangi tonla sunulduğu incelenmiştir. İkinci olarak, analiz çerçeveleme kuramından (Entman, 1991) yararlanarak, metinlerdeki anahtar kelimeler, metaforlar, semboller ve kavramlar aracılığıyla oluşturulan haber çerçevelerini belirlemeye yönelmiştir. Bu çerçeveler, olayların hangi yönlerinin vurgulandığını, hangilerinin dışarıda bırakıldığını ve bu seçiciliğin dönemin hegemonik anlatılarını nasıl yeniden ürettiğini ortaya koymak amacıyla çözümlenmiştir. Bu tematik ve söylemsel bulguların bir araya getirilmesi gazetelerin olayları hangi bütünsel anlam yapıları içinde sunduğunu tartışmaya imkân tanımıştır. Böylece metinlerin yalnızca bilgi iletmekle kalmayıp, belirli ideolojik ve kültürel çerçeveleri yeniden üretme ve kamusal algıyı şekillendirme işlevi üstlendiği de gösterilmiştir.

Analiz, dönemin etkili gazetelerinde *Ulus*, *Vatan* ve *Vakit* gazetelerinin 18-26 Şubat 1952 tarihleri arasındaki bir haftalık dönemde yayımlanan haber ve köşe yazılarını kapsamaktadır. Bu aralık, olayın hemen ardından belirginleşen anlık tepkileri ve ilk çerçevelemeyi yakalamayı amaçlamaktadır. Gazetecilik rutinleri ve gündem döngüsü nedeniyle ilk günlerde yoğunlaşan ilgi kısa sürede başka konulara kayma eğilimi gösterir (Downs, 1972), nitekim bizim örneklemimizde de bir haftanın sonunda incelenen gazetelerde NATO üyeliğine ilişkin yeni haberler çıkmamaya başladığı gözlemlenmiş ve tarama sonlandırılmıştır.

Seçilen gazeteler ise, sahip oldukları farklı ideolojik ve politik yaklaşımlar sayesinde örneklem açısından anlamlı bir çeşitlilik sunmakta ve karşılaştırmalı çözümlenmelere olanak vermektedir. Örneğin *Vatan* gazetesi başyazarı Ahmet Emin Yalman'ın da yazılarında sıkça dile getirdiği üzere, anti-komünist bir duruşa sahiptir. Hatta Yalman'ın, komünist ile solcu arasında herhangi bir ayırım yapmadığı da görülmektedir (Topuz, 1996), bu da gazetenin kimliğinin şekillenmesinde belirleyici bir faktör olmuştur. Soğuk Savaş'ın en yoğun hissedildiği yıllarda, gazete komünizme karşı sert bir tutum sergileyerek Amerika'nın yanında yer almış ve bu nedenle dönemin siyasal iktidarını desteklemiştir (Gök, 2003).

*Ulus* gazetesi ise dönemin muhalefet partisi olan CHP'nin yayın organı olarak bilinmektedir ve parti ideolojisini halka aktarmayı amaçlamıştır. Ayrıca İttihat ve Terakki dönemindeki Tanin gazetesinin en önemli ismi olan Hüseyin Cahit Yalçın'ın başyazarlık yaptığı gazetenin, Tanin'in gazetecilik geleneğini sürdürdüğü de değerlendirilmektedir (Konyar, 1999).

Türk basın tarihindeki iki farklı *Vakit* gazetesi bulunmaktadır. İlk Vakit gazetesi, 1875 yılında yayın hayatına başlamıştır. İkinci Vakit Gazetesi ise 1917 yılında Ahmet Emin Yamal ve Mehmet Asım [Us] tarafından çıkarılmıştır (Oplak Koç, 2023). Muhafazakâr-milliyetçi bir perspektife sahiptir.

Yazarlar, dönemin iktidar partisi Demokrat Parti'nin yayın organı olan Zafer gazetesini de çalışmaya dâhil etmeyi planlamış; ancak arşivine erişim sağlayamadığı için gazete örnekleme alınamamıştır. Bu durum, dönemin medya ortamındaki iktidar söylemini doğrudan temsil eden bir kaynağın dışarıda kalması açısından potansiyel bir sınırlılık oluşturmaktadır. Bununla birlikte, çalışmada incelenen gazetelerde hükümet yetkililerinin açıklamalarına geniş biçimde yer verilmiş olması, iktidar söyleminin temel unsurlarının analizde dolaylı biçimde temsil edilmesini sağlamıştır. Dolayısıyla bu eksiklik, çalışmanın genel bulgularını anlamlı biçimde etkileyecek bir boşluk yaratmamaktadır. Ancak, *Zafer*'in kapsanabilmiş olması, dönemin iktidar yanlısı çerçeveleme pratiklerini doğrudan gözleme açısından ek bir karşılaştırma olanağı sunabileceği değerlendirilmektedir.

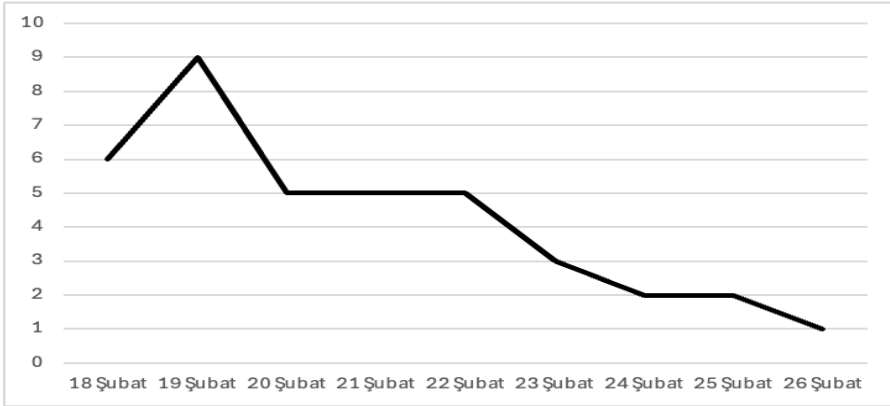
İlgili gazetelerin nüshalarına İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı arşivinden erişilmiştir. Elde edilen haber metinleri, haber örneklerinden hareketle yapılandırılmış bir kodlama cetveli kullanılarak kodlanmıştır. Cetvel, verinin yalnızca görünür özelliklerini (örneğin haber metninin türü, sayfadaki konumu ve uzunluğu) değil, aynı zamanda daha yüksek düzeyde yorum gerektiren örtük anlam unsurlarını da (örneğin kullanılan çerçeveler, haberin tonu) kapsamaktadır (Bkz. Ek 1). Bu nedenle kodlayıcı, kodlamaya başlamadan önce ilgili kuramsal kavramlar ve kodlama ilkeleri konusunda eğitilmiştir (O'Connor ve Joffe, 2020).

Daha sonra, kodlama cetvelinin uygulanabilirliğini test etmek ve kodlama sürecinde tutarlılık sağlamak amacıyla iki yazarın 10 haberi bağımsız şekilde kodladığı bir pilot çalışma yapılmıştır. Pilot çalışmada elde edilen yüksek uyum düzeyine (Cohen's  $\kappa = .83$ )<sup>1</sup> rağmen, yapılan karşılaştırmalar ve tartışmalar sonucunda belirli kod kategorilerinde görülen yorum farklılıkları dikkate alınarak kodlama cetvelinde bazı iyileştirmeler yapılmış; kodlama sürecinde kullanılan kategori tanımları ve karar kuralları kodlama cetvelinde ayrıntılı biçimde tanımlanmıştır (Krippendorff, 2019). Pilot aşamanın ardından, veri setinin bütünü yapılandırılmış kodlama cetveli temelinde makalenin birinci yazarı tarafından kodlanmıştır. Kodlama süreci sonrasında elde edilen veriler söylem örüntüleri, anlatı biçimleri ve çerçeveleme stratejileri bağlamında çözümlenmiştir.

## Bulgular ve Değerlendirme

Türkiye'nin NATO'ya üye olduğu 18 Şubat 1952 tarihi, ulusal güvenlik ve dış politika açısından önemli bir dönüm noktası olmasının yanı sıra, dönemin Türk basını tarafından da geniş bir şekilde ele alınmıştır. Bu bölümde, Türkiye'nin NATO'ya katılım sürecinin, seçilen gazetelerde ne kadar görünür olduğu, hangi söylemlerle ve hangi çerçeveler içerisinde sunulduğu *Ulus*, *Vatan* ve *Vakit* gazeteleri üzerinden analiz edilmiştir.

Genel olarak 18 Şubat ve takip eden günlerde NATO haberlerinin tüm gazetelerde görünür olduğunu söylemek mümkündür. İlk günlerde haberler ön sayfadan ve çoğunlukla sayfada büyük yer kaplayacak şekilde sunulmuştur. Ancak 21 Şubat tarihinde TBMM'de başlayan bütçe görüşmeleri NATO haberlerinin gazetelerdeki görünürlüğünü olumsuz yönde etkilemiştir. Bu tarihten itibaren her üç gazetenin de ön sayfalarında bütçe haberleri öne geçerken, NATO haberlerine giderek daha küçük yerler ayrılmaya başlamıştır. İncelenen haberlerin 18'i 21 Şubat sonrasında yayımlanmış olup, bunların 16'sının sayfa yerleşiminde  $\frac{1}{4}$  ya da daha küçük bir alan kapladığı görülmektedir. Ayrıca üç gazete arasından yalnızca *Ulus* 26 Şubat'a kadar NATO haberlerini sürdürürken *Vatan* gazetesinden 24 Şubat'tan, *Vakit* gazetesinde ise 25 Şubat'tan itibaren NATO'ya ilişkin habere rastlanmamıştır. Toplam haber sayısının hafta boyunca değişimi Şekil 1'de verilmektedir.



Şekil 1. Toplam haber sayısının zaman içindeki değişimi

### *Ulus* Gazetesi

*Ulus* gazetesi, 18–26 Şubat 1952 tarihleri arasında toplam 16 adet NATO/ Atlantik Paktı konulu içeriğe yer vermiştir. Bu içeriklerin 10 tanesi haber, altı tanesi ise köşe yazısıdır. Gazete haberlerin çoğunu ön sayfada ve bazen

manşet düzeyinde, geniş yer ayırmış; haberlerin büyük bölümü yarım sayfa ya da daha fazla alan kaplamış ve haberlerin detayları da iç sayfalarda devam etmiştir. Bu haberlerin yalnızca üçünde görsel kullanılmıştır. Türkiye'nin katılımı öncesinde NATO sınırlarını gösteren haritanın dışında diğer iki görsel NATO üyelik görüşmelerine dair simgesel anları yansıtmaktadır.

Gazetede ki haberler çoğunlukla enformatif, tarafsız ve nötr bir söylemle aktarılmıştır. Bu haberlerin kaynağı ağırlıklı olarak devlet kurum ve yetkilileri ile yabancı kaynakların görüşlerinden oluşmaktadır. Haber metinlerinde çoğunlukla olayın nasıl gerçekleştiğini, ne olduğunu ve kimleri etkilediğini ön planda tutan bir anlatım tarzı benimsemişlerdir. Bu da haber metinlerinde bilgilendirici ve analitik bir çerçeve oluşturmuştur. *Ulus* gazetesi haber metinlerinde NATO'ya üyeliği temelde ulusal çıkarları önceliklendiren, bilgiye dayalı ve resmi söylem eksenli bir bakış açısıyla değerlendirirken, NATO haberlerinde iki temel çerçeve öne çıkmaktadır: Ulusal güvenlik çerçevesi ile diplomatik çerçeve. Gazetede NATO üyeliğine dair haberlerde sıklıkla kullanılan “demir perde”, “komünist tecavüz”, “kuvvetli ve itibarlı Türkiye”, “tarihi içtima”, “milli mesele”, “hür dünya” ve “medeniyet dünyası” gibi kavramlar bu çerçeveleri yansıtmaktadır.

Gazete NATO'ya katılımı her iki çerçevede de esasen ulusal çıkarları önceliklendiren bir yaklaşımla ele alarak, dönemin siyasal birlik havasını yansıtmıştır. Örneğin 19 Şubat tarihli “Kuzey Atlantik Paktı'na Resmen Girdik” (Bkz. Ek 2) başlıklı haberde üyeliğe hem iktidarın hem de muhalefetin destek verdiği vurgulanmış, süreç partiler üstü ulusal bir mesele olarak sunulmuştur. Haberde “Milli Meselelerimizde Particilik Güdülmemeli” (Bkz. Ek 2) alt başlığıyla CHP adına meclis görüşmelerinde söz alan Trabzon Milletvekili Faik Ahmet Barutçu'nun açıklamalarına yer verilmesi, gazetenin olayı meclisteki uzlaşma zemininde ele alma çabasını göstermektedir. Bu bağlamda haberin kamuoyuna “yapıcı muhalefet” görüntüsü verilmesinde etkili olduğu değerlendirilebilir.

Diğer yandan gazetenin 22 Şubat tarihli (Lizbon'da) “Komünist Tehlike Görüşüldü” (Bkz. Ek 3) başlıklı haberi, dönemin Soğuk Savaş koşullarında egemen olan güvenlik söylemiyle ve kendi yayın çizgisiyle uyumlu bir söyleme sahiptir. Komünistlerin dikkatlerini Uzak Doğu'ya çevirdiği belirtilen haberde, Batı Avrupa'nın bir ölçüde rahatlama yaşasa da tehditten tamamen kurtulmadığı ima edilmiştir. Bu anlatım, NATO üyeliğini yalnızca askeri bir ittifaka katılım değil, aynı zamanda Türkiye'nin Batı'ya entegrasyonunun ve stratejik güvenliğinin bir gerekliliği olarak meşrulaştırmaktadır.

Nitekim NATO'ya katılımın stratejik önemi gazetede yer alan köşe yazılarında da vurgulanmış; Soğuk Savaş döneminin şartları altında değerlendirilen bu adım dış tehditlere karşı bir güvence olarak öne çıkarılmıştır. Ancak haber metinlerindeki nispeten nesnel üsluba karşın köşe yazılarında ideolojik ve duygusal söylemler ön plana çıkmaktadır. İncelenen altı köşe yazısı arasında dönemin önemli isimlerinden Nihat Erim, Falih Rıfki Atay, Hüseyin Cahit Yalçın imzasını taşıyan köşe yazılarının yanında, ABD'li gazeteci, siyaset kuramcısı Walter Lippman'dan bir çeviri de bulunmaktadır. Erim ve Atay uzun yıllar CHP milletvekili olarak görev yapmış, 1952'de resmi bir görevleri olmasa da CHP çizgisine yakın, Kemalist ve Batıcı düşünceyi sürdürmüşlerdir. Cumhuriyet'teki yazılarında da NATO'ya katılımı batılılaşma ve anti-komünizm çizgisinden olumlu bir gelişme olarak görmüşlerdir. 1920'lerden beri CHP'nin en önemli ideolojik kalemlerinden biri olan Yalçın ise 1952'de hem aktif bir CHP milletvekili hem de Cumhuriyet'te köşe yazarıdır ve partinin politikalarını Ulus'ta savunmayı sürdürmüştür. Bu köşe yazılarının ortak noktası NATO üyeliğini destekleyen bir söyleme rağmen eleştirel bir bakış açısını da barındırıyor olmalarıdır. Ancak metinlerin teması ve öne çıkarılan detaylar yazarların ideolojik ve stratejik önceliklerine göre farklılaşmaktadır.

Örneğin Nihat Erim, 21 Şubat tarihli "Asıl Mesele" başlıklı köşe yazısında, bir yandan Türkiye'nin NATO'ya üyeliğini siyasi bir başarı olarak olumlarken diğer yandan bu üyeliğin beraberinde getirdiği güvenlik garantilerin sınırlarını da sorgulamaktadır. Yazı, Türkiye'nin coğrafi olarak çok yönlü tehditlere açık yapısını, "doğudan, güneyden, batıdan, kuzeyden ve karadan, denizden, havadan doğrudan doğruya istilâ teşebbüsüne maruz" kalabilecek bir konumda olduğuna işaret ederek vurgulamakta ve NATO üyeliğine güvenlik çerçevesinde stratejik önem atfetmektedir. Diğer yandan, ABD Ayan Meclisi'ndeki görüşmelere atıfla<sup>2</sup> Türkiye'nin bir saldırıya uğraması hâlinde NATO'dan beklediği türden bir askeri desteği sağlayamama ihtimalini de hatırlatan eleştirel bir tavrı vardır. Erim bu noktada Türkiye'nin Batı ittifakındaki yerini pasif bir "kurtarılacak ülke" olarak değil, aktif ve hazırlıklı bir üye olarak yeniden tanımlaması gerektiğini "İstilaya uğradıktan sonra kurtarılacak memleket durumunda kalmayı reddetmeliyiz" sözleriyle vurgulamaktadır.

Nitekim Falih Rıfki Atay da 22 Şubat tarihli "Atlantik Paktı" başlıklı köşe yazısında, NATO üyeliğini bir güvenlik kazanımı olarak nitelendirirken, bu üyeliğin getirdiği yükümlülöklere ve olası risklere de dikkat çekilmektedir. Atay, yazının başında Türkiye'nin NATO'ya katılımını olumlu bir gelişme

olarak nitelendirmekte ve gazetenin partiler üstü ulusal mesele tanımlamasını kullanmaktadır: “Atlantik Paktına girdik. Bu vatanın güvenliği, bütün vatandaşların ayırısız gayrısız ortaklaşa davasıdır.” Yazar bununla birlikte, Türkiye’nin Pakta girerek sadece güvenlik garantisi almadığını, bazı sorumlulukları da üstlendiğini vurgulamaktadır. Bu Türkiye’nin artık olası bir dünya savaşının dışında kalamayacağı anlamına gelse de yazar bu savaşta Batı’nın üstün geleceği beklentisini de paylaşmaktadır: “Türkiye artık bir üçüncü dünya harbinin dışında kalmaz... Batı cephesi, er geç, bu bloku yıkıp dağıtabilecek kudrettedir.” Ancak yazar, NATO üyeliğine rağmen Türk ordusunun savaş halinde geri çekilerek müttefiklerinden yardım beklemesini kabul edilemez bulmakta ve Türkiye’nin savunmasının ülke sınırları içinde planlanması gerektiğini savunmaktadır: “Türk orduları vatanlarını bırakıp, kendilerine yardım edecek olanları beklemek üzere dağ arkalarına çekilmezler. Son nefeslerine kadar yuvalarını, köylerini, şehirlerini müdafaa ederler.” Erim ile benzer şekilde Atay’ın da yazısında genel olarak destek verdiği NATO üyeliğine rağmen Türkiye’nin pasif bekleyişi ihtimaline karşı çıkararak stratejik ve bağımsız bir savunma anlayışını savunduğu dikkat çekmektedir.

Hüseyin Cahit Yalçın’ın 23 Şubat tarihli “Atlantik Misakı’nda Türkiye” başlıklı köşe yazısında ise NATO süreci “uzun bir mücadele” olarak tanımlanmış, Türkiye’nin ittifaka katılımı bir tür diplomatik başarı ve tarihsel hedefin nihayete ermesi olarak yansıtılmıştır. Yalçın yazısına NATO üyeliğini Türk milletinin uzun süredir çabaladığı bir hedefin gerçekleşmesi olarak takdim ederek başlamaktadır: “Epeyce bir müddetten beri milletçe çalışılan bir gayeye artık erişmiş bulunuyoruz.” Bu anlatımın, Türkiye’nin Batı değerleriyle uyum sağlama ve uluslararası arenada saygın bir aktör olma yolunda gösterdiği çabayı öne çıkarmaktadır. Metinde kullanılan son halka çağrışımı, NATO üyeliğini “modernleşme” projesinin en güncel aşaması olarak idealize ederken, okuyucunun gözünde bu adımı tarihsel bir zorunluluk ve başarı olarak konumlandırmaktadır. Ayrıca Türkiye’nin NATO’ya katılımının sadece bir güvenlik kazanımı olmadığını, aynı zamanda medeniyet, çağdaşlık ve Batı’nın bir parçası olma yönünde siyasi ve kültürel bir onay anlamına geldiğini ima etmektedir. Bu bağlamda yazı, sadece askeri değil, ideolojik ve uygarlık düzeyinde de Batı’yla bütünleşmeyi destekleyici bir söylem üretmektedir.

Yalçın’ın söylemi diğer köşe yazarlarından farklı olarak daha az eleştirel ve daha ulusalcı bir gururla yüklüdür. Türkiye’nin bu başarıyı kendi diplomatik ve tarihsel birikimiyle elde ettiğini ima ederken, NATO’nun Türkiye için değil,

Türkiye'nin NATO için de kıymetli bir kazanım olduğu mesajını vermektedir. Hüseyin Cahit Yalçın, aynı zamanda dönemin CHP milletvekili ve köşe yazarı olarak, bu yazısıyla partinin NATO'ya verdiği desteği yansıtan sembolik bir temsilcisi konumundadır.

Batı kamuoyunun liberal-merkez çizgisini temsil eden önemli bir figür olarak tanımlayabileceğimiz Walter Lippmann'ın "Atlantik Paketi'nin Sağladığı Garanti" başlıklı yazısı, NATO'nun sunduğu güvenlik garantilerini vurgularken aynı zamanda ABD Senatosu'ndaki tartışmalara ve senatörlerin bu konudaki açıklamalarına da yer vermektedir. Lippman'ın ittifakın Batı dünyası için taşıdığı stratejik önemi ortaya koyan yazısının, Türkiye'de NATO'ya destek veren aydınlar için meşruiyet sağlayıcı dış ses işlevi gördüğü değerlendirilebilir.

Dönemin ana muhalefet partisi CHP'ye yakınlığıyla bilinen *Ulus* gazetesinin NATO sürecine destek veren yaklaşımı dikkat çekicidir. Bu tutum, CHP ile Demokrat Parti'nin dış politikalarının NATO özelinde ortaklaştığını gösterirken, gazetenin söylemi partizanlıktan çok ulusal çıkarları önceleyen bir çizgiye oturmaktadır. *Ulus*, haber metinlerinde genellikle enformatif ve nötr bir dil kullanırken, köşe yazılarında daha eleştirel ve yorumlayıcı bir üslupla, güçlü ve mağrur bir ulus kimliği üzerinden Türkiye'nin Batı ittifakındaki yerini meşrulaştırmaya çalışmaktadır.

*Ulus* gazetesinin NATO üyeliği sürecine ilişkin haberlerinde resmi kaynaklara sıklıkla atıfta bulunması, olayları açıklayıcı ve tarafsız bir dille sunması ve bu haberleri ön sayfada öne çıkarması, McCombs ve Shaw'un gündem belirleme kuramının birinci düzey işleviyle örtüşmektedir. Bu bağlamda gazete, hangi konuların kamuoyu nezdinde öncelikli hale geleceğini belirleme sürecinde NATO üyeliğini siyasal gündemin merkezine yerleştirmektedir. Öte yandan, gazetenin köşe yazılarında farklı yaklaşımlar bulunsa da genel söylemin ulusal güvenlik tehdidi algısı ve Batı ittifakına bağlılıkta konsolide olduğu görülmektedir. Bu durum, gazetenin yalnızca hangi konuların önemli olduğunu değil, aynı zamanda bu konulara nasıl yaklaşılması gerektiğini de yönlendirdiğini, yani ikinci düzey gündem belirleme işlevi (çerçeveleme) üstlendiğini göstermektedir. Diğer yandan gazetenin kullandığı dil ve çerçeveler çoğunlukla dönemin hegemonik uluslararası siyaset söylemiyle örtüşmektedir. Muhalif bir gazete olmasına rağmen Türkiye'nin NATO üyeliğini Batı'nın liderliğinde bir özgür dünya vizyonunun parçası olarak kucaklayan bu hegemonik söylemi yeniden üretmekte, sadece köşe yazıları aracılığıyla geliştirilen eleştirel söylem ise oldukça cılız kalmaktadır.

Bu tutum, gazetenin ideolojik yöneliminin tarihsel bağlamı içinde değerlendirildiğinde anlam kazanmaktadır. CHP'nin 1940'ların ikinci yarısından itibaren benimsediği Batı yanlısı ve anti-komünist çizgi, *Ulus*'un söylemini belirleyen temel etkenlerden biridir. Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den toprak ve üs taleplerine ilişkin söylemler, kamuoyunda komünizm karşıtı bir korku atmosferi yaratmış; hükümetin de desteğiyle basın üzerinden yürütülen kampanyalar, Batı'ya yönelimi meşrulaştıran ideolojik zemini güçlendirmiştir (Çelik, 2020). 4 Aralık 1945'te gerçekleşen Tan gazetesi baskını gibi olaylar, muhalif sol basının bastırılmasını ve anti-komünist kamuoyunun konsolide edilmesini sağlamıştır. Bu koşullar, CHP'nin ideolojik yönelimiyle uyumlu biçimde *Ulus* gazetesinin NATO üyeliğini ulusal güvenlik ve Batı ittifakı ekseninde olumlayan bir söylem geliştirmesini mümkün kılmıştır.

### *Vatan Gazetesi*

*Vatan* gazetesi, 18–26 Şubat 1952 tarihleri arasında yayınlanan 12 haberde NATO/Atlantik Paktı sürecine yer vermiştir. Bu haberlerin tamamı düz haber formatındadır; gazetede bu konuyla ilgili köşe yazısına yer verilmemiş, tüm içerik bilgi temelli, açıklayıcı ve nötr bir söylemle hazırlanmıştır. Gazete, NATO üyeliğini bir dış politika gelişmesi olarak ele alırken, süreci teknik ve diplomatik bir çerçevede sunmaya özen göstermiştir. Toplamda altı haberde görsele yer verilmiştir ve görseller çoğunlukla NATO üyelik görüşmelerine dair önemli kişi, durum ve mekânları temsil etmektedir. Örneğin, 19 Şubat tarihli haberde Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü ve heyeti Lizbon'a hareket eden uçağa binme anının; 21 Şubat tarihli haberde ise Lizbon'daki toplantının yapıldığı Yüksek Teknik Enstitüsü binasının fotoğrafına yer verilmiştir.

Haber metinlerinin başlıkları genellikle nötr ve bilgilendirici niteliktedir. Metinlerde kullanılan söylem, duygusal ve ideolojik çağrışımlardan arındırılmıştır. Bu durum, gazetenin habercilik yaklaşımında yorumdan uzak, bilgi temelli bir aktarım stratejisi benimsediğini göstermektedir. Ancak haberler çoğunlukla Anadolu Ajansı'na (12 haberin yedisi) ve devlet yetkililerinin açıklamalarına dayandığı için, resmi söylemle büyük ölçüde örtüşmektedir. Kullanılan anahtar kavramlar arasında “eşit haklarla kabul”, “tarihi celse”, “kuvvetli ve itibarlı Türkiye”, “medeniyetin korunması” ve “komünist tecavüze karşı iş birliği” gibi ifadeler öne çıkmaktadır. Açıklamalar çoğunlukla sürecin teknik aktarımı, dış politika vizyonu ve askeri entegrasyon bağlamında sunulmaktadır. *Ulus* gazetesi gibi, *Vatan* gazetesi de haberlerini büyük ölçüde diplomasi ve ulusal güvenlik çerçevelerinde yapılandırmıştır.

Gazete, 19 Şubat tarihli sayısında “Atlantik Paktına İltihakımız Dün Mecliste İttifakla Kabul Edildi” (Bkz. Ek 4) başlığıyla süreci duyurmuş, haberde mecliste alınan kararın ittifakla geçmesine ve partiler arası uzlaşıya vurgu yapılmıştır. Haberde Cumhurbaşkanı Celâl Bayar ile Başbakan Adnan Menderes’in demeçlerine yer verilmekle birlikte, bu ifadelerde övgüden ziyade daha ölçülü bir dil tercih edilmiştir. Örneğin, Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü’nün Lizbon Konferansı hakkında yaptığı “Avrupa ve Akdeniz savunması askeri olarak tamamlanmıştır” açıklaması, NATO üyeliğini uluslararası güç dengeleri perspektifinden yorumlamaktadır.

21 Şubat tarihli haberde ise Köprülü’nün “Tek blok halinde aranızda yer almaya geldik” (Bkz. Ek 5) şeklindeki sözü öne çıkarılmıştır. Bu ifade, Türkiye’nin NATO’ya katılımının yalnızca askeri değil, aynı zamanda ideolojik bir yönelim olduğunu göstermektedir. Söz konusu cümle, Soğuk Savaş döneminde Batı Bloku ile bütünleşmeyi hem sembolik hem de siyasal bir gereklilik olarak sunmaktadır.

*Vatan* gazetesi, haberlerinde teknik, diplomatik ve açıklayıcı bir dil kullanmayı tercih etmiştir. Bu da duygusal ya da ideolojik yorumlardan uzak, olayları tarafsız bir şekilde aktarım stratejisi benimsemesi, gündem belirleme kuramının daha çok birinci düzey işlevine, yani “konuyu görünür kılma” sürecine karşılık gelmektedir. Eşitlik, kuvvet ve itibara yapılan vurgu, Türkiye’ye dair güçlü bir pozitif imaj çizmekte ve ulusal gurur hissini pekiştirmektedir. Diğer yandan “tarihi celse” gibi kavramlar ise NATO üyeliğini okuyucu nezdinde meşrulaştıran anahtar çerçeveleme unsurlarıdır.

#### *Vakit Gazetesi*

*Vakit* gazetesi, 18–26 Şubat 1952 tarihleri arasında toplamda 10 tane NATO/Atlantik Paketi içeriğe yer vermiştir. Bu içeriklerin 10’u haber, biri köşe yazısıdır. Haberler yoğun biçimde manşet veya birinci sayfada yer almıştır. Gazetede üç haberde görsel kullanılmış; 18 Şubat’ta Cumhurbaşkanı Celal Bayar’ın havaalanında karşılanma anı, 19 Şubat’ta Birleşmiş Milletler’de yapılan bir görüşmeye dair fotoğraf ve 20 Şubat’ta Türk heyetinin havaalanındaki görüntüsüne yer verilmiştir.

*Vakit* gazetesi de *Vatan* gibi 10 haberin yedisini Anadolu Ajansı’na ve devlet yetkililerinin açıklamalarına dayandırmış, *Ulus*’un aksine yabancı kaynaklara pek yer vermemiştir. NATO üyeliğini genellikle ulusal gurur, uluslararası saygınlık ve partiler üstü mutabakat temaları etrafında çerçevelemiştir. Haber metinleri içerisinde kullanılan retorikçi yansıtan anahtar kavramlar

ise “tam ve eşit haklar”, “hür dünya”, “milli birlik”, “demokrasi rejiminin gelişmesi”, “memleketin selameti ve bekası”, “parti farkı olmaksızın”, “milli bir zafer” ve “tarihi bir hadise” gibi kavramlar öne çıkmaktadır. Bunun yanı sıra, “Sovyet tecavüzü”, “komünist tehdidi” ve “Orta Doğu’nun müdafaa kalesi” gibi ifadelerle NATO üyeliği, yalnızca bir dış politika tercihi değil, aynı zamanda bir güvenlik stratejisi ve ideolojik pozisyonlanma olarak da çerçevelenmiştir.

18 Şubat 1952 manşetinde yer alan, Cumhurbaşkanı Celal Bayar’ın Londra’dan dönüşü ve “resmi törenle karşılanıyor” ifadesi, bu sürecin yalnızca bir hükümet başarısı değil, Türk ulusunun tamamına mâl edilen bir kazanım olduğu algısını yaratmaktadır. Bu tür bir dil, okuyucunun olayla özdeşleşmesini sağlarken, ulusal birlik ve dayanışma duygularını pekiştiren bir söylem stratejisi olarak değerlendirilebilir. “Meclisin bugünkü tarihi toplantısı” ifadesi, NATO üyeliğini yalnızca güncel bir siyasi olay olarak değil, tarihsel bir an olarak çerçevelemiştir. Bu dil, o anın önemini vurgulamakla kalmamakta, aynı zamanda okuyucuların bu olayın ulusal tarihin akışını değiştiren bir dönüm noktası olduğuna inanmasını sağlamaktadır. Söylemsel olarak, “tarihi” kavramı, olayın gelecekte de hatırlanacak bir başarı olarak konumlandırılmasını amaçlamaktadır.

19 Şubat 1952 tarihinde yayımlanan haber (Bkz. Ek 6), TBMM’nin Atlantik Pakti’na katılımı onaylamasıyla ilgilidir. “CHP, pakta iltihakımızı memnurlukla karşıladı” alt başlığı, NATO’ya katılım sürecinde ulusal bir konsensüs sağlandığını vurgulamaktadır. Muhalefetin desteğiyle birlikte bu kararın partiler üstü bir mesele olduğu mesajı verilmiştir. Bu yaklaşım, ulusal dayanışmayı ön plana çıkararak, NATO üyeliğinin ülke bütünlüğünü güçlendiren bir gelişme olarak sunulmasını sağlamaktadır. Gazetenin bu tür bir söylemi benimsemesi, okuyuculara, NATO üyeliğinin yalnızca bir hükümet kararı değil, geniş bir ulusal mutabakatın ürünü olduğu fikrini aşılacaktır.

Benzer şekilde 21 Şubat 1952 tarihinde “Atlantik Konseyi toplandı, Türk ordusunun cesareti övüldü” (Bkz. Ek 7) başlığıyla verilen haber de Türkiye’nin NATO’ya katılımını sadece siyasi değil, askeri bir başarı olarak da çerçevelemektedir. Türk ordusunun cesaretiyle ilgili yapılan övgüler, ulusal gurur duygusunu beslerken, Türkiye’nin NATO içerisindeki rolünün aktif ve güvenilir bir müttefik olarak algılanmasını sağlamaktadır. Bu söylem, askeri başarıyı ulusal kimliğin bir unsuru olarak kodlayarak, NATO üyeliğinin sadece bir ittifaka dâhil olmak anlamına gelmediği, Türk milletinin tarihsel

cesareti ve savaşçı kimliğiyle uyumlu bir adım olduğu algısını yaratmaktadır. Bu bağlamda, *Vakit* gazetesi, ulusal kimliği pekiştiren ve NATO'ya katılımı bu kimliğin bir devamı olarak gösteren bir söylem inşa etmektedir.

*Vakit* gazetesi haberlerinde, NATO'ya katılımı milliyetçi bir perspektifte sunarak okuyucuların gurur duygusunu pekiştirmiştir. "Tarihsel başarı" ve "uluslararası saygınlık" temalarıyla süreci, teknik detaylardan ziyade ulusal bir kazanım olarak öne çıkarmıştır.

Bu söylem gazetede yer alan tek köşe yazısıyla da desteklenmektedir. 20 şubat tarihli Asım Uz imzalı "Atlantik Paktı Millî Birlik Vesikası Oldu" başlıklı köşe yazısı, Türkiye'nin NATO'ya katılımını sadece bir dış politika başarısı olmanın ötesinde demokratik, siyasal uzlaşının ve toplumsal bütünleşmenin bir göstergesi olarak sunmaktadır. Us'a göre Türkiye'nin Atlantik Paktı'na dâhil olması, yalnızca güvenlik stratejileri açısından değil, aynı zamanda ülke içindeki siyasal atmosferin yumuşması ve demokrasi pratiğinin gelişmesi bakımından da tarihi bir dönemeçtir: "Türkiye'nin Atlantik Paktına katılması münasebetiyle Büyük Millet Meclisi'nde cereyan eden müzakereler yalnız milli emniyetimiz bakımından değil, memleketimizde demokrasi rejiminin gelişmesi noktasından da tarihi bir hadise olmuştur." Yazı, TBMM'de NATO üyeliğine dair yapılan görüşmelerin partiler üstü bir uzlaşma ortamında geçtiğini ve muhalefetin dahi hükümeti tebrik ettiğini belirtir. Bu bağlamda, NATO üyeliğini mümkün kılan yasanın yalnızca bir dış politika kararı değil, millî mutabakatın simgesi olan bir belge olarak değerlendirilmesi önerilir: "Türkiye'nin Atlantik Paktı'na katılmasını temin eden kanun aynı zamanda bir millî birlik vesikası şeklini almış, oybirliği ile Meclis'te çıkmıştır." Yazı, genel olarak NATO üyeliğini millî bir zafer, bir demokratik olgunluk göstergesi ve siyasal kutuplaşmayı azaltabilecek bir fırsat olarak sunmaktadır.

*Vakit* gazetesinin haberlerinde "Millî birlik", "memleketin selameti", "komünist tehdit", "demokrasi rejiminin gelişmesi" gibi kavramlar sıkça vurgulayarak, NATO üyeliği ideolojik bir yönelim ve toplumsal bütünleşme aracı olarak sunulmuştur. Bu durum kamuoyunun NATO üyeliğine nasıl bir anlam yüklemesi gerektiğini biçimlendirmiştir. Entman'ın bahsettiği "bazı yönleri öne çıkarma ve bazılarını geri plana itme" işlevi burada açıkça görülmekte; askeri başarı, partiler üstü uzlaşma ve milli gurur gibi temalar ön plana çıkarılarak NATO üyeliği ulusal bir zafer olarak sunulmaktadır.

*Ulus, Vatan ve Vakit* gazetelerinde Türkiye'nin NATO üyeliği sonrası ilk haftada yayımlanan haberler, her üç gazetenin de bu gelişmeyi olumlu

karşılığını ve Türkiye'nin Batı ittifakına katılımını hem ulusal güvenlik hem de uluslararası saygınlık açısından bir kazanım olarak çerçevelediğini göstermektedir. Gazetenin ideolojik ve politik konumlanmalarına göre söylemsel tercihleri farklılıklar gösterse de hepsinin konuya eşit derecede önem vermesi ve benzer temaları işlemesi dikkat çekicidir.

*Ulus* gazetesi, üyeliği partiler üstü bir mesele olarak tanımlarken, özellikle köşe yazılarında Türkiye'nin kendi güçlü, bağımsız duruşunu sürdürmesi gerektiğine vurgu yapmıştır. NATO üyeliğini bir zorunluluk değil, Türk milletinin tarihsel yönelimine ve CHP'nin mirasına uygun bir tercih olarak sunmuş; bu söylemde milli gurur ve ulusal egemenlik vurgusu ön planda yer almıştır.

*Vatan* gazetesi ise DP'ye yakın bir çizgide, hükümetin diplomatik başarısını ön plana çıkarmış; üyeliği Batı ittifakına tam entegrasyonun ve Türkiye'nin modernleşme sürecinin bir göstergesi olarak yansıtmıştır. Ancak bununla birlikte *Vatan*'da da dikkat çeken bir söylem Türkiye'nin NATO'ya koşulsuz bel bağlamaması ve ulusal savunma kapasitesinin artırılmasının gerekliliğidir. Bu doğrultuda gazetenin, üyeliği bir son değil, dış politikada dengeli ve özerk bir çizgi oluşturmak için bir fırsat olarak değerlendirdiği söylenebilir.

*Vakit* gazetesi ise üyeliği bir güvenlik zorunluluğu olarak kabul etmekle birlikte, Türkiye'nin bu ittifaka muhtaç bir ülke olmadığını vurgulamış ve halkçı-milliyetçi bir söylem üretmiştir. Bu bağlamda *Vakit*'in haberleri daha enformatif ve sade bir yapıdayken, tek köşe yazısında ise eleştirel ama ulusal gurur odaklı bir ton belirgindir.

Bulgular basında NATO üyeliğinin genel olarak desteklendiği (Emiroğlu, 2003) ve olumlu karşılandığı (Özçelik, 2003; Erdem, 2018) yönündeki daha önceki tespitlerle de örtüşmektedir. Ancak bu çalışma, NATO'ya üyeliğin hemen ardından oluşan medya temsillerini inceleyerek, üyeliğin nasıl anlamlandırıldığı ve topluma nasıl sunulduğu üzerine yoğunlaşmakta ve bu yönüyle literatürdeki bir boşluğu doldurmaktadır. Her üç gazete de NATO üyeliğini diplomasi, modernleşme ve ulusal güvenlik bağlamlarında çerçevelemiş, fakat bunu farklı retorik stratejilerle yaparak, üyelik sonrası oluşan hegemonik uluslararası söylemin içeride farklı biçimlerde yeniden üretildiğini göstermiştir.

NATO üyeliğine ilişkin söylemin yalnızca haber dilinin bir yansıması olmadığı; aynı zamanda siyasal iktidarın dış politika tercihlerini

meşrulaştırılan bir anlam inşası işlevi de üstlendiği görülmektedir. Bu bulgu, çalışmanın kuramsal temelini oluşturan gündem belirleme ve çerçeveleme yaklaşımlarıyla örtüşmektedir. Gündem belirleme açısından bakıldığında, basın NATO'ya katılım konusunu incelenen bir haftalık dönemde öne çıkan başlıca siyasal meselelerden biri haline getirmiş ve kamuoyunun dikkatini bu alana yönlendirmiştir. Çerçeveleme düzeyinde ise NATO üyeliği, “ulusal çıkar”, “Batı ile bütünleşme” ve “tarihsel başarı” gibi olumlu söylemler üzerinden sunulmuş, iktidarın dış politika yöneliminin meşrulaştırılmasına hizmet etmiştir. Dolayısıyla, dönemin basını yalnızca bilgi aktaran bir araç değil; aynı zamanda gündemi şekillendiren, olaylara belirli bir bakış açısı kazandıran ve bu yolla egemen söylemin oluşumuna aktif biçimde katkıda bulunan bir aktör olarak işlev görmüştür.

### **Sonuç**

Bu çalışma, Türkiye'nin NATO'ya katılımının hemen ardından basında öne çıkan ilk yorumları incelemeyi amaçladığından, kapsamı bilinçli olarak dar tutulmuştur. Analiz, 18–26 Şubat 1952 tarihleri arasındaki bir haftalık dönem ve üç ulusal gazeteyi (*Ulus*, *Vatan*, *Vakit*) kapsamaktadır. Dolayısıyla araştırmanın amacı, basının uzun dönemli dış politika söylemini ortaya koymak değil; Türkiye'nin NATO üyeliğine dair erken dönemde oluşan söylemsel yönelimleri anlamaktır.

Örnekleme, dönemin gazetelerine erişim olanakları ve farklı ideolojik yaklaşımları temsil etme amacı gözetilerek belirlenmiştir. Bununla birlikte, dönemin iktidar partisi Demokrat Parti'nin yayın organı olan *Zafer* gazetesinin arşivine erişilememesi araştırmanın önemli bir sınırlılığıdır. Ancak incelenen gazetelerde hükümet politikalarının ve dönemin önde gelen siyasetçilerinin açıklamalarına sıkça yer verilmesi, NATO üyeliğinin iktidar söylemiyle uyumlu biçimde geniş bir meşruiyet çerçevesinde sunulduğunu göstermektedir. Bu nedenle, *Zafer* gazetesinin eksikliği bulguların genel yönelimini temelden değiştirmemektedir.

Nitekim karşılaştırmalı analiz NATO üyeliğinin neredeyse tüm yayın organlarında partiler üstü bir mesele olarak sunulduğunu göstermektedir. Ulusal güvenlik kaygıları ve Sovyet tehdidi etrafında şekillenen bu ortaklaşma, Türkiye'nin Batı ile bütünleşme sürecinin yalnızca dış politik bir yönelim değil, aynı zamanda modernleşme projesinin sürekliliği olarak konumlandırıldığını ortaya koymaktadır.

Yalnızca bir haberini Anadolu Ajansı'na dayandıran *Ulus* hariç, gazetelerin haber metinleri ağırlıklı olarak ajans kaynaklarına ve resmi açıklamalara

dayandığı için, içerikler büyük oranda nötr ve enformatif bir yapıda sunulmuştur. Bu yapı, gazetelerde kullanılan görsel seçimlerinde de görülmektedir. Bir olayın çerçevelemesinde önemli bir katkı sunabilecek görsellerden bu yönüyle faydalanılmamış, büyük oranda NATO'ya veya haberde geçen argümanlara doğrudan atıf yapmayan; dönemin siyasetçilerini, toplantı sahnelerini vb. yansıtan dekoratif görseller tercih edilmiştir. Ancak bu biçimsel nötrlük, söylemsel düzeyde aslında güçlü bir yönlendirme işlevi üstlenmektedir. “Sovyet tehdidi”, “hür dünya” ve “eşit ve tam üyelik” gibi tekrar eden anahtar kavramlar aracılığıyla, kamuoyunun NATO üyeliğini hem rasyonel hem de duygusal düzlemde olumlama teşvik edilmiştir. Bu bağlamda, McCombs ve Shaw’un gündem belirleme kuramı çerçevesinde değerlendirildiğinde, gazeteler hem hangi konuların önemli olduğunu belirleme (birinci düzey) hem de bu konulara nasıl yaklaşılması gerektiğini şekillendirme (ikinci düzey) işlevini üstlenmiş görünmektedir.

Siyasi yelpazenin farklı uçlarında konumlanan gazetelerin bu derece örtüşen bir söylem üretmesi, basının o dönemde ulusal çıkar tanımının ve uluslararası konumlanmanın sınırlarını hegemonik bir çerçeve içinde yeniden ürettiğini göstermektedir. *Ulus* gibi muhalefet partisine yakın gazeteler dahi dış politika söz konusu olduğunda hükümetin NATO çizgisiyle büyük ölçüde paralel bir duruş sergilemiş; eleştirel sesler ise yalnızca köşe yazıları düzeyinde ve oldukça sınırlı biçimde varlık gösterebilmiştir. Ancak özellikle köşe yazılarında öne çıkan bir diğer önemli söylem, Türkiye'nin NATO'ya yöneliminin Batı'ya tam bir bağımlılık anlamına gelmediği, ülkenin kendi güçlü ve tutarlı duruşunu koruyarak bu sürecin parçası olması gerektiği vurgusudur.

Sonuç olarak, Türkiye'nin NATO'ya katılımı, basında yalnızca bir dış politika tercihi olarak değil, aynı zamanda Türkiye'nin modernleşme yönelimi, ulusal kimliği ve uluslararası meşruiyeti açısından bir eşik olarak temsil edilmiştir. Türk basını, bu süreci hem meşrulaştırıcı hem de yönlendirici bir söylem alanı olarak kullanmış; böylece uluslararası hegemonik söylemin yerel düzeyde yeniden üretilmesinde merkezi bir rol oynamıştır. Diğer yandan, köşe yazıları aracılığıyla cılız da olsa ifade edilen ulusal güç ve egemenlik vurguları, bu söylemin tamamen edilgen bir çerçeveye hapsolmediğini, yer yer dirençli ve öz güvenli bir ton da barındırdığını göstermektedir.

Çalışmanın yalnızca bir haftalık zaman dilimine odaklanması da başka bir sınırlılığı oluşturmaktadır. Bulgular, bu döneme özgü söylemsel yoğunlukları ve ilk tepkileri yansıtmaktadır; dolayısıyla uzun vadeli meşrulaştırma

süreçlerini temsil etme iddiasında değildir. Gelecekte yapılacak araştırmalar, daha geniş bir örneklem ve uzun zaman dilimleri üzerinden Türkiye basınında NATO söyleminin zaman içindeki dönüşümünü daha kapsamlı biçimde ortaya koyabilir.

Bu yönüyle mevcut çalışma, dönemin tüm medya görünümünü sunmayı değil, erken dönemde şekillenen söylemsel eğilimleri görünür kılmayı hedeflemektedir. Böylece hem tarihsel bağlam hem de yöntemsel yaklaşım bakımından gelecekteki daha kapsamlı çalışmalar için bir başlangıç noktası oluşturmaktadır.

### Sonnotlar

1- Çalışmada bazı kodlama değişkenleri çok sınırlı sayıda haber için geçerliydi (bazı durumlarda yalnızca 2 haber). Bu kadar küçük örneklemle her bir değişken için ayrı Cohen's Kappa değeri hesaplamak istatistiksel olarak anlamlı ve yorumlanabilir sonuçlar vermemektedir. Bu nedenle sadece kodlama cetveli için genel Kappa değeri hesaplanmıştır. Nitel ve küçük, amaçlı örneklemeleri olan araştırmalarda ICR hesaplanmasına yönelik tartışmalar için bkz. O'Connor ve Joffe, 2020.

2- "Mesela bunlardan biri, tecavüz doğrudan doğruya Rusya'dan gelmez, Bulgaristan ve Arnavutluk gibi peyklerden gelirse, Amerika'nın harekete geçmeyeceğine dairdir."

### Kaynakça

Balcı A (2019). Demokrat Parti ve Cumhuriyet Halk Partisi dönemlerinde Türkiye'nin NATO'ya giriş denemeleri ve Türkiye'nin NATO'ya girişi 1945-1960. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(13), 251-276.

Balcioglu M (2005). Cumhuriyet dönemi Türk dış politikası. İçinde: *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 411-515.

Bozkurt İ (2008). Türk kamuoyunda Amerika imgesi (1945-1980). (Basılmamış doktora tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

Cengiz R (2009). NATO'ya giriş sürecinde Türk-Amerikan ilişkileri ve Amerikan askeri yardımlarının TSK'ya etkisi. (Basılmamış doktora tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

Çelik A (2020). Soğuk Savaşın başlarında Türkiye'de anti-komünizm etkisinde milliyetçilik ve din. *Firat University Journal of Social Sciences*, 30(1), 399-411. doi: 10.18069/firatsbed.664377

Downs A (1972). Up and down with ecology—The issue attention cycle. *Public Interest*, 28, 38-50.

Efe İ (2019). NATO'ya üyelik sürecinde Türkiye-ABD ilişkileri ve Türk kamuoyundaki akisleri. *History Studies*, 11(2).

Emiroğlu H (2003). Türkiye'nin Atlantik Paktına giriş süreci ve Türk basınının tutumu. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (28).

Entman R M (1991). Framing U.S. coverage of international news: Contrasts in narratives of the KAL and Iran Air incidents. *Journal of Communication*, 41(4), 6–27.

Erdem Ş C (2019). Türkiye'nin NATO'ya girişi ve basındaki yankıları. İçinde: *Yeditepe University Department of History 1st International Turkish Culture and History Symposium*, 19-20.

Erhan Ç (2009). ABD ve NATO'yla ilişkiler. İçinde: Oran B (Ed.), *Türk dış politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan bugüne olgular, belgeler, yorumlar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 522-575.

Feges F (1999). Medya, iktidar, ideoloji. İçinde: Küçük M (Der.), *Eleştirel kitle iletişim araştırmaları ve medya etkileri; yok olan izleyici sorunu*, Ankara: Ark Yayınları, 309-330.

Gök S (2003). Türk siyasal yaşamında Vatan gazetesi (1950-1960). (Basılmamış yüksek lisans tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

Işık M (2001). Basının kamuoyu oluşturma fonksiyonu: Bir örnek olay olarak 24 Aralık 1995 genel seçimleri sonrasında ANAP-RP koalisyon görüşmelerine basının yaklaşımı. *Selçuk İletişim*, 2(1), 142–158.

Konyar H (1999). *Ulus gazetesi, CHP ve Kemalist ilkeler*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Landis J R ve Koch G G (1977). The measurement of observer agreement for categorical data. *Biometrics*, 33(1), 159–174. <https://doi.org/10.2307/2529310>

Lippmann W (1922). *Public opinion*. New York: Harcourt, Brace and Company.

Mutlu E (1994). *İletişim sözlüğü*. Ankara: Ark Yayınları.

Olpak Koç C (2023). Bir dönemin tanığı olarak Vakıf gazetesi. *Edebi Eleştiri Dergisi*, 201–212. <https://doi.org/10.31465/eeder.1398562>

Özçelik M H (2003). Türk basınında Türkiye'nin NATO'ya giriş süreci (1948-1952). (Basılmamış yüksek lisans tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Saraçoğlu C (2007). Türk dış politikasının tarih yazımında Soğuk Savaş ve Türkiye-SSCB ilişkileri. *Praksis*, 17, 57–68.

Sevinkoş A (2020). Basının kamuoyu oluşumundaki etkisine bir örnek olay: Türkiye'nin NATO üyeliği süreci. (Basılmamış yüksek lisans tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Stemler S (2000). An overview of content analysis. *Practical Assessment, Research and Evaluation*, 7(7), 1–7.

O'Connor C ve Joffe H (2020). Intercoder Reliability in Qualitative Research: Debates and Practical Guidelines. *International Journal of Qualitative Methods*. Vol 19, 1–13. <https://doi.org/10.1177/1609406919899220>

Tekbaş B ve Erkmen Ö (2025). 18 Şubat 1952'nin Ardından: Türk Basınında NATO'ya Katılıma Dair İlk Yorumlar. *Mülkiye Dergisi*, 49(4), 724-757. 750

Tokgöz E ve İmik Tanyıldızı N (2023). Gündem belirleme ve çerçeveleme teorileri bağlamında TASS ve Ukrinform haber ajanslarının Rusya-Ukrayna savaş sunumlarının incelenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25(1), 61–92. <https://doi.org/10.16953/deusosbil.1238337>

Topuz H (1996). *100 soruda başlangıçtan günümüze Türk basın tarihi: Davalar, hapisler, saldırılar, faili meçhul cinayetler ve holdingler*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Tüter M (2015). Türk-Amerikan ilişkilerinin kökenleri. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 34(2), 153–176.

Ülman A (1968). Türk dış politikasına yön veren etkenler (1923-1968) I. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 23(03), 1-24.

Ünsal P (2011). Türk tarih yazımında çok partili hayata geçiş (1945-1950). İçinde: *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 893-909.

van Dijk T A (1993). Principles of critical discourse analysis. *Discourse & Society*, 4(2), 249-283.

van Dijk T A (2001). Critical discourse analysis. İçinde: Tannen D, Hamilton H E ve Schiffrin D (Ed.), *The handbook of discourse analysis* (1. Baskı). Oxford: Blackwell Publishers.

van Dijk T A (2003). Söylem ve ideoloji: Çok alanlı bir yaklaşım. İçinde: Ateş N (Çev.), Çoban B ve Özarslan Z (Haz.), *Söylem ve ideoloji*. İstanbul: Su Yayınları.

Vreese C H (2005). News framing: Theory and typology. *Information Design Journal + Document Design*, 13(1), 51–62.

White M D ve Marsh E E (2006). Content analysis: A flexible methodology. *Library Trends*, 55(1), 22–45.

## Ekler

Gazete Adı:	
Haber Tarihi:	
Haber Başlığı:	
<b>1. Gündem Belirleme ve Haber Öne Çıkarma</b>	
Haberin Türü:	<i>Haber, olgusal bilgi aktarımına dayalı metinleri; köşe yazısı ise yazarın kişisel değerlendirme, yorum veya argümanlarını içeren yazıları ifade eder. Eğer metin belirgin biçimde yazar adıyla yayımlanmış ve değerlendirme içeriği taşıyorsa “köşe yazısı” olarak kodlanmalıdır.</i>
- [ ] Haber (yazarı belli mi? E/ H)	
- [ ] Köşe yazısı / Yazarı:	
Haberin Yeri:	<i>Manşet veya birinci sayfa haberleri, gazetenin gündem önceliklerini ve konunun kamusal önem derecesini gösterir.</i>
- [ ] Manşet	
- [ ] Birinci sayfa	
- [ ] İç sayfa	

Haberin Sayfadaki Konumu:	<i>Haberin sayfada görünür biri konumda olması ve büyük yer kaplaması gazetenin gündem önceliklerini ve konunun kamusal önem derecesini gösterir.</i>
- [ ] Manşet haberi	
- [ ] Ön sayfada küçük haber	
- [ ] İç sayfalarda geniş yer verilmiş	
- [ ] İç sayfalarda küçük haber	
Haberin Uzunluğu: (sütun/satır ölçüsü)	
Kaç sütuna yayılmış? 1 - 2 - 3 - 4 - 5 - 6 - 7 - 8 Sütundaki büyüklüğü 1 – ½ - ¼ - 1/8	
Kaç sütuna yayılmış? 1 - 2 - 3 - 4 - 5 - 6 - 7 - 8 Sütundaki büyüklüğü 1 – ½ - ¼ - 1/8	
Haberin Görsel Kullanımı:	<i>Görselin türü ve içeriği, haberin hangi çerçevede sunulduğuna dair ipucu</i>
- [ ] Fotoğraf var ( <i>içeriği:</i> )	<i>çerçeve</i>
- [ ] Karikatür veya illüstrasyon varsa ( <i>içeriği:</i> )	<i>çerçeve</i>
( <i>içeriği:</i> )	<i>güvenlik çerçevesi</i>
- [ ] Harita var ( <i>içeriği:</i> )	
- [ ] Görsel kullanılmamış	
<b>2. Söylem ve Çerçeveleme Teknikleri</b>	
Başlık Türü:	<i>Nötr: Haber içeriğini yansıtmakla yetinen, değer yargısı taşımayan başlıklar.</i>
- [ ] Nötr bilgilendirici başlık	
- [ ] Olumlu başlık	<i>Olumlu: Türkiye'nin NATO üyeliğini başarıyla kazanç, ilerleme gibi olumlu çağrışımlarla sunan başlıklar.</i>
- [ ] Olumsuz başlık	<i>Olumsuz: Eleştirel, risk veya tehdit vurgusu yapan başlıklar.</i>
- [ ] Dikkat çekici başlık	<i>Dikkat çekici: Alışılmadık söylem, soru cümlesi, metafor, ünlem vb. unsurlarla duygusal/retorik etki yaratmayı amaçlayan başlıklar.</i>
Haberin Kullandığı Söylem Türü:	<i>Resmi devlet söylemi: Devlet kurumları, hükümet temsilcileri veya resmi ajanslardan alınan ifadelerin baskın olduğu; ulusal çıkar, güvenlik, itibar gibi</i>
- [ ] Resmi devlet söylemi ağırlıklı	
- [ ] Eleştirel/sorgulayıcı söylem	
- [ ] Halkın görüşlerine dayalı söylem	
- [ ] Uluslararası aktörlerin söylemi öne çıkarılmış	
çıkartılmış	<i>Eleştirel/sorgulayıcı: Resmi açıklamalara karşı alternatif görüşler veya şüphe belirten ifadelerin öne çıktığı haberler.</i>
- [ ] Nötr / Belirgin bir söylemi yok	<i>Halkın görüşlerine dayalı: Vatandaşların veya sivil toplumun değerlendirmelerine odaklanan, mikro düzeyde tepkileri aktaran haberler.</i>
	<i>Uluslararası aktörlerin söylemi: Yabancı devletler veya uluslararası örgüt temsilcilerinin değerlendirmelerini temel alan haberler.</i>

Haberin Kaynak Kullanımı:	<i>Kaynak işaretlendikten sonra ünvanı, ismi de yazılmalı.</i>
- [ ] Resmi yetkililer	
- [ ] Muhalefet yetkilileri	
- [ ] Askeri yetkililer	<i>Yalnızca haberin bilgi kaynağı olarak kullanılan aktörler işaretlenmelidir.</i>
- [ ] Halktan görüşler (vatandaş röportajları vb.)	<i>Haberde adı geçen her kişi/kurum kaynak sayılmaz; yalnızca içeriğe bilgi değerlendirme veya açıklama sağlayanlar kaynak olarak kodlanmalıdır.</i>
- [ ] Yabancı devlet yetkilileri	
- [ ] Uluslararası kuruluşlar	
- [ ] Ajans / AA	
- [ ] Yabancı basın	
- [ ] Diğer: _____	
Alıntı Kullanımı:	<i>Alıntı, tırnak içinde doğrudan ifade edilmelidir.</i>
- [ ] Devlet yetkililerinden alıntılar	<i>Parafraz edilen ifadeler alıntı olarak değerlendirilmez.</i>
- [ ] Muhalefetten alıntılar	
- [ ] Yurttaşların veya sivil toplumun görüşleri	<i>Doğrudan alıntılar haberin çerçevesini ve söylemini şekillendiren önemli göstergelerdir.</i>
- [ ] Yabancı aktörlerden alıntılar	
- [ ] Yabancı basından alıntılar	
- [ ] Alıntı kullanılmamış	
- [ ] Diğer: _____	
Haberin Çerçevesi:	
- [ ] Askeri/ulusal güvenlik çerçevesi	<i>Askeri/ulusal güvenlik: Savunma, tehdit, ittifak veya güvenlik vurgusu.</i>
- [ ] Ekonomik fayda/maliyet çerçevesi	
- [ ] Siyasi/diplomatik çerçeve	<i>Ekonomik: NATO üyeliğinin ekonomik etkileri, ticaret, maliyet veya fayda söylemleri.</i>
- [ ] Kültürel/toplumsal çerçeve	<i>Siyasi/diplomatik: Dış politika dengeleri, uluslararası ilişkiler, hükümetler arası müzakereler.</i>
- [ ] Diğer: _____	<i>Kültürel/toplumsal: Türkiye'nin Batı dünyasına entegrasyonu, kimlik, modernleşme gibi toplumsal veya kültürel temalar.</i>
Haberin İçinde Kullanılan Retorik	
Unsurlar	<i>Propaganda dili: Açık biçimde yönlendirici, "zorunluluk", "gereklilik" gibi kesin yargılar.</i>
- [ ] Propaganda dili	
- [ ] Duygusal/ideolojik çağrışımlar	<i>Duygusal/ideolojik çağrışımlar: "Onurlu milletimiz", "medeniyet yolunda adım" gibi değer yüklü ifadeler.</i>
- [ ] Tarafsız ve objektif anlatım	
- [ ] Açıkça eleştirel veya sorgulayıcı anlatım	<i>Tarafsız anlatım: Değer yargısı içermeyen, bilgi aktarımına dayalı.</i>
	<i>Eleştirel anlatım: Hükümet politikaları veya NATO üyeliği konusunda şüphe, risk veya karşıtlık belirten üslup.</i>

Metin içinde kullanılan kavramlar ve Retoriği ve çerçeveyi yansıtır – en çok vurgulanan, dikkat çeken kavramlar Anahtar Kelimeler: yazılmalıdır.

### 3. Genel Değerlendirme

Haberin Genel Tonu: *Metnin genel yönelimi dikkate alınarak haberin okuyucuda oluşturduğu izlenim kodlanır.*

- [ ] NATO'ya katılımı olumlu çerçevede sunuyor

- [ ] NATO'ya katılımı eleştirel çerçevede sunuyor

- [ ] Dengeli ve objektif bir haber dili kullanıyor

Haberin Olası Etkisi: *Haberin olası işlevi, içeriğin ima ettiği yönelim (olumlama, sorgulama, bilgilendirme) üzerinden değerlendirilir.*

- [ ] Olumlama

- [ ] Sorgulama

- [ ] Bilgilendirme

*Olumlama: Açık ve net argümanlar/alıntılarla olumlu bir gelişme olduğunu savunmalı. Kamuoyu desteğini güçlendirme amacı taşımalı.*

*Sorgulama: Açık ve net argümanlar/alıntılarla eleştirmeli/riskleri aktarmalı*

*Bilgilendirme: Süreçle ilgili bir duygu yaratmaktan ziyade bilgi vermeli ve bir analitik çerçeve sunmalı.*

#### Ek 1. Kodlama Cetveli



Ek 2. Uluş Gazetesi, 19 Şubat 1952



Ek 3. Uluş Gazetesi, 22 Şubat 1952



Ek 4. Vatan Gazetesi, 19 Şubat 1952



Ek 5. Vatan Gazetesi, 21 Şubat 1952



Ek 6. Vakit Gazetesi, 19 Şubat 1952



Ek 7. Vakit Gazetesi, 21 Şubat 1952

# Gayrimüslim Osmanlı Askerlerine Yönelik Bir Zorunlu Çalışma Biçimi Olarak Birinci Dünya Savaşı'nda "Amele Taburları"

**Mihrican Zorlu Günok**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü

**ORCID:** 0009-0009-8908-9227

**E-Posta:** [mzorlugunok@gmail.com](mailto:mzorlugunok@gmail.com)

## Öz

Zorunlu çalışma, güç ve iktidar ilişkilerinin biçimsel yapısını ve içeriğini yansıtmaya açısından insanlık tarihinin en köklü olgularından birisidir. Her ne kadar günümüz koşullarında bir suç unsuru gibi algılsa da geçmişte iktidara malik olanlar, sermaye sahipleri ve devletler tarafından sıklıkla uygulanmıştır. Diğer yandan, devletlerin bu konuda rıza üretme ve meşruiyet sağlama noktasında elinin hâlâ çok güçlü olduğu da vurgulanmalıdır.

Bu çalışmada, Osmanlı İmparatorluğu'nun daha önceki dönemlerinde de hayata geçirilen ancak Birinci Dünya Savaşı'ndaki uygulanma biçimi hayli tartışmalı olan Amele Taburları konusu zorunlu çalışma bağlamında ele alınacaktır. Savaş durumunda, bir tür geri hizmet birliği rolü üstlenerek düzenli orduya destek olmaları amacıyla kurulan bu taburlar, özellikle Birinci Dünya Savaşı'nda büyük ölçüde silahsızlandırılmış gayrimüslim askerlerden oluşturulmuş ve bu asker işçiler oldukça zorlu koşullarda zorunlu hizmete tabi tutulmuşlardır. Nitekim, bu çalışma açısından önem taşıyan noktalardan biri Amele Taburları'nın geçmiş dönemlerde üstlendiği rol değil, Osmanlı'nın son döneminde ne türden bir amaca hizmet etmek üzere kurulmuş olduğudur.

Ermeni Tehcirindeki rolü nedeniyle oldukça tartışmalı bir konu olan Amele Taburları, Türkiye'de üzerine çok fazla çalışılmamış olmasına rağmen oldukça dikkat çekici bir konudur. Balkan Savaşları'nda alınan yenilginin yarattığı hayâl kırıklığı ve aynı dönemde hız kazanan milliyetçilik akımlarının bir tehdit olarak algılanması Osmanlı Devleti'nin Amele Taburları'nı önceki dönemlerden farklı bir amaçla, bir tür etnik denetim aracı olarak kullanmasına neden olmuştur. Mevzu bahis denetime sadece Ermenilerin değil Rumların, Yahudilerin ve diğer gayrimüslim unsurların da dâhil edildiğini ilave etmek gerekir. Uygulama bir yönüyle uluslaşma projesinin bir yansımasıdır. Diğer yandan, bu durum Müslüman Türk unsurların bu taburlarda hiç bulunmadığı anlamına da gelmemektedir. Taburların büyük kısmında, sayısal olarak gayrimüslimlerin altında olsa da Müslüman Türkler de bulunmuştur. Ancak askerlik çağındaki Osmanlı nüfusunun büyük bir bölümü zorunlu askerlik hizmetinde olduğundan Birinci Dünya Savaşı döneminde Amele Taburları'nda bulunan

Müslüman Türklerin taburlarda zorunlu çalışmaya tabi tutulan gayrimüslim nüfus kadar genç olmadığı sonucuna kolaylıkla varılabilir.

Bu çalışmayla amaçlanan hem literatürde konuyla ilgili eksikliği gidermek hem de tarihsel bir olguya sosyal politika perspektifi üzerinden teorik bir temel kazandırmaktır. Genellikle tarihçilerin üzerine çalıştığı bir konuyu sosyal politika literatüründe tartışma konusu yapmak da diğer bir amaçtır. Konunun zorunlu çalışma ekseninde tartışılması ve Amele Taburları'nın çalışma koşullarının özel olarak vurgulanması da bu yüzdendir. Sonuç olarak, Amele Taburları'nın varoluş koşulları, faaliyetleri ve çalışma biçimleri despotik emek rejimlerinin nitelikleri hakkında da bir şeyler söylemektedir. Bu nedenle, çalışmada Amele Taburları'nın mümkün olduğunca disiplinler arası bir yaklaşımla tartışılması amaçlanmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Zorunlu Çalışma, Birinci Dünya Savaşı, Zorunlu Askerlik, Balkan Savaşları, Amele Taburları.

## The 'Labor Battalions' in the First World War as a Form of Forced Labor Imposed on Non-Muslim Ottoman Soldiers

### Abstract

Forced labour is one of the most deeply rooted phenomena in human history in terms of reflecting the formal structure and content of power relations. Although forced labour, which is subject to intensive labour control, is perceived as a criminal element under today's conditions, it was frequently practiced in the past by those who held power, capital owners, and states. On the other hand, it should be emphasized that states still possess considerable capacity to generate consent and legitimacy in this regard.

In this study, the issue of the Labour Battalions—an institution that had existed in earlier periods of the Ottoman Empire but whose implementation during the First World War was highly controversial—will be examined within the context of forced labour. These battalions, established to serve as a kind of auxiliary service unit supporting the regular army during wartime, were composed largely of disarmed non-Muslim soldiers during the First World War, who were subjected to compulsory work under extremely harsh conditions. Indeed, one of the key points of this study is not the role previously undertaken by the Labour Battalions, but rather the purpose they were intended to serve in the final period of the Ottoman Empire.

Although the Labour Battalions remain a highly controversial subject due to their role in the Armenian Deportation, they have not been extensively studied in

Turkey, despite their remarkable significance. The disappointment caused by the defeat in the Balkan Wars, combined with the perception of the rising nationalist movements of the period as a threat, led the Ottoman Empire to employ the Labour Battalions for a purpose different from that of earlier periods — as a form of ethnic control. It should be added that this form of control included not only Armenians but also Greeks, Jews, and other non-Muslim groups. In one sense, the practice can be seen as a reflection of the nation-building project. On the other hand, this does not mean that Muslim Turks were completely absent from these battalions. Although their numbers were generally smaller than those of non-Muslims, Muslim Turks were also present in many units. However, given that a large portion of the Ottoman male population of military age was already engaged in compulsory military service, it can be reasonably inferred that the Muslim Turks serving in the Labour Battalions during the First World War were, on average, older than the non-Muslim population subjected to forced labour in these battalions.

The purpose of this study is twofold: to address the gap in the existing literature on the subject and to provide a theoretical foundation for a historical phenomenon from a social policy perspective. Another aim is to introduce a topic that has generally been examined by historians into the realm of social policy discussions. The reason for framing the issue within the context of forced labour and placing special emphasis on the working conditions of the Labour Battalions lies precisely in this objective. Ultimately, the conditions under which the Labour Battalions emerged, their activities, and their modes of operation also reveal significant insights into the characteristics of despotic labour regimes. Therefore, this study seeks to discuss the Labour Battalions through an interdisciplinary approach as far as possible.

**Keywords:** Forced Labour, First World War, Balkan Wars, Compulsory Military Service, Labour Battalions.

## Giriş

İlk duyulduğunda, çoğunlukla köleci toplumsal sistemlere özgü bir unsur olarak algılanan zorunlu çalışma, insanlık tarihinin farklı dönemlerinde birbirinden farklı nedenlerle iktidar sahipleri tarafından hayata geçirilmiş despotik bir emek rejimine işaret etmektedir. Varlığını mümkün kılan baskının kaynağı dönemselsel olarak farklılık gösterse de kişilerin kendi iradeleri dışında onlara dışarıdan dayatılan bir eylem olması anlamında zorunlu çalışma, yoğun bir emek denetimine konu olmaktadır. Bu bağlamda, emek denetimine konu olan her eylemin zorunlu çalışmaya işaret etmediği ancak zorunlu çalışmaya konu olan eylemlerin mutlaka başka birileri tarafından uygulanan emek denetimine işaret ettiği öne sürülebilir. Eşitsiz güç dağılımının bir sonucu olarak ortaya çıkan zorunlu çalışma, birinin emeğini

ve fiziksel kapasitesini bir başkasının emrine sunması, emeğinin ürünlerinin ise gasp edilmesidir. Burada güç uygulayan taraf bir kişi olabileceği gibi bir topluluk, grup veya devlet de olabilir. Fark, büyük ölçüde devletlerin talep ettikleri fiilleri rasyonel ve hukuki bir zemine oturtabilme kabiliyetlerinde yatmaktadır. Savaş ya da doğal afetler gibi olağanüstü durumlarda devletler, gerekli buldukları ölçüde zorunlu çalışmaya başvurabilmektedirler.

Bu çalışmada, Osmanlı'nın geçmiş dönemlerinde de muhtelif isimler altında orduda kullanılan (Mutlu, 2007: 44); genellikle devletin belirlediği alanlarda faaliyet gösteren ve varlıkları Birinci Dünya Savaşı'nda farklı bir anlam kazanan Amele Taburları ele alınacaktır. Bu taburların Birinci Dünya Savaşı döneminde İttihat ve Terakki Hükümeti tarafından hayata geçirilen Ermeni Tehciri ile yakından ilgili olduğu gerçeği her ne kadar bu çalışmanın konusu olmasa da yeri geldikçe vurgulanacaktır. Bu yönüyle konu özünde tartışmalı bir içeriğe sahiptir. Ordu sefere giderken yol açıp köprü yapmak ve ordunun ilerlemesini kolaylaştırmak (Mutlu, 2007: 164) gibi sorumlulukları olan bu taburlar devlet tarafından tanımlanan askerlik hizmetinin tamamlayıcı ve doğal bir unsuru gibi düşünülmüşse de son tahlilde bir tür etnik denetim aracı olarak kullanılmıştır. Bu etnik denetim stratejisinin Balkan Savaşları'nda uğranan hezimetle ve yine aynı dönemde tüm azınlıkları etkisi altına alan milliyetçilik akımlarıyla ilişkisi aşağıda açıklanacaktır.

Amele Taburları'nı, devasa bir imparatorluğun bünyesinde yüzyıllardır varlıklarını sürdüren gayrimüslim halkın, devlet tarafından yönetilmesi stratejisinin tarihi bir uğrağı olduğunu dikkate almadan tartışmak zordur. Aynı nokta, Osmanlı'daki askerlik sisteminin temel prensiplerini ve gelişim dinamiklerini anlamak açısından da yol göstericidir. Amele Taburları'nın Birinci Dünya Savaşı'nda üstlendiği rol, hükümet yönünden bakıldığında belirli açılardan anlaşılır tarafları olmakla birlikte, Osmanlı'nın son döneminde hayata geçirilen en sert politikalardan birinin sonucu olarak değerlendirilmelidir. Belki de adeta bir tabu olarak tanımlanan Ermeni Tehcirindeki rolünden ya da diğer bir ifadeyle tehcir olgusuyla birlikte ele alınması gereğine olan inançtan dolayı bu konuya sosyal politika literatüründe rastlamak zordur. Ne var ki, bu tarz tarihi olguların sosyal politika gündemine taşınması ve tartışma konusu yapılması hem literatürün zenginleşmesi hem de ana akım tarih yaklaşımlarının ötesinde farklı bakış açılarına yer açması bağlamında hayli önemlidir. Buradan yola çıkarak, sosyal politika disiplininin özellikle sanayileşme sonrası döneme özgü bir fenomen olan emek-sermaye çatışmasının toplumsal ve ekonomik alanda yarattığı yozlaşmaya bir cevap niteliği taşıdığı şeklindeki dar yorumundan

kaçınılması gerektiği sonucuna ulaşılabilir. Nitekim, belirgin ve katı Marksist bir hatta başvurulmayacaksa konunun bir sanayileşme ve emek-sermaye çatışması sorununa işaret etmediği de öne sürülebilir. Pars Esin'in de (1982: 119) belirttiği gibi, sosyal politikanın sınırlarını belirlemek zor olabilir ancak içeriğinin zengin olduğunu öne sürmek kolaydır. Dolayısıyla, sosyal politikanın geniş bir yorumu okuyucuya neden bu çalışmanın sosyal politika disiplinine bir katkı olarak düşünülebileceğinin anahtarını sunar. Kalkış noktası, sosyal politikanın kapsamının toplumun bütün kesimleri ve sosyal sorunları olduğu olmalıdır (AÖF, 2018: 8). Öte yandan, böylesi bir kalkış noktasını referans alırken geniş toplumsal yapının altyapıları ve toplumsal yaşamın her görünümünün kendi aralarında çok yoğun bir şekilde karşılıklı ilişkiler içinde ve kompleks olduğunu da (Esin, 1982: 119) gözden kaçırmamak gerekir.

Bu çalışmanın amacı, Amele Taburları'nın kuruluş süreçlerini ve çalışma koşullarını bir sosyal politika meselesi olarak zorunlu çalışma ekseninde incelemek, ancak bunu yaparken de tarihsel bir perspektifi uygun bir şekilde ortaya koymaktır. Osmanlı'da zorunlu askerlik sistemi ve Amele Taburları'nın kuruluşuna neden olan motivasyona ilişkin başlıklar da bu yüzden açılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne uzanan yolda özellikle toplumsal ve siyasal anlamda kesin bir kopuşun yaşanmasının mümkün olmadığına yönelik inancından dolayı, yazar konuyu tarihsel süreklilik zemininde ele almıştır. Buradan hareketle, aşağıda detaylıca tartışılacağı üzere, Amele Taburları'nın zorunlu bir çalışma biçimine işaret etmesi; zorunlu çalışmanın Uluslararası Çalışma Örgütü'nün öncelikli konuları arasında yer alması; mevzu bahis zorunlu çalışmanın dönemin hükümetinin ayrımcı politikaların bir sonucu olarak özellikle belirli bir gruba (gayrimüslimlere) yönelmesi; bu yolla ve dolaylı olarak sermayenin din ve ırk temelinde el değiştirmesi; konunun emek tarihi çalışmaları açısından da bir anlam ifade etmesi ve son olarak savaş olgusunun başlı başına toplumsal bir sorun olması konuyla ilgili olarak sosyal politikanın geniş yorumuna karşılık gelmektedir.

Metin bir araştırma makalesidir. Konuyla ilgili olarak bir yıldan uzun bir süre Türkçe ve İngilizce dilinde kitap ve makale taranmış; akademik metinlerin yanı sıra günlük ve anı türündeki metinlerden de yararlanılmıştır. Özellikle gayrimüslimler tarafından tutulan günlükler, anı kitapları, romanlar oldukça yol gösterici ve yararlı olmuştur. Bu metinlerin hepsi olmasa bile bir kısmı metinde kullanılmıştır. Bu tür kaynakların neredeyse tamamının gayrimüslim askerler tarafından yazılmış olması da hiç kuşkusuz Osmanlı

ordusundaki sıradan askerlerin çoğunun okuma yazma bilmemesiyle ilgilidir (Zürcher, 2005: 174). Bunların yanı sıra, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığının resmi internet sitesinde de detaylı bir arama yapılmış, beş yüze yakın kaynak tek tek incelenmiş ve gerekli bulunanlar metinde kullanılmıştır. Bu metinlerin Osmanlı Türkçesi ile yazıldığını ve ücretli bir çevirmen desteğinden faydalandığını da vurgulamak gerekir.

### **Teorik Açıdan Zorunlu Çalışma**

İnsanların, emeklerinin tahakküm altına alınması suretiyle sömürülmeleri çok eski dönemlere uzanmaktadır. İlk Çağdan beridir, bir kısım insan, diğer bir kısım insanı ırksal, sosyal, siyasal, dinsel ve özellikle ekonomik nedenlerden hareketle kullanmış, insan onur ve haysiyetiyle bağdaşmayacak kötü koşullarda çalıştırmıştır (Özdemir, 1998: 181). Zorunlu çalışma olgusu, tarihsel bağlamı açısından çeşitli şekillerde ortaya çıkabilmektedir. Henüz paranın ortaya çıkmadığı ekonomilerde kişilerin vergi yükümlülüklerini yöneticilerine kişisel hizmet sağlayarak yerine getirmesi mümkündür. İnsan emeğiyle yapılan bu tür ödemeleri kabul eden antik krallar, aynı anda birden fazla sorunu çözebilmiştir. Zorunlu çalışma ve angarya<sup>1</sup> olarak da çevrilmesi mümkün olan ve antik dünyada zorunlu emek vergisi olarak tanımlanan “corvee,” krala kişisel sadakatin görünür bir göstergesi olup güvenilir bir işe alım yöntemi sağlamıştır. Kral, her zaman asker olarak hizmet edecek, kraliyet arazilerinde veya madenlerinde çalışacak, sulama için bentler ve kanallar ile tapınaklar ve anıtlar inşa edip bakımını yapacak insanlara sahip olacağından emin olmuştur (Webber ve Wilddavsky, 1986: 44).

Osmanlı’da on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında başlayıp yirminci yüzyılın ortalarına kadar süren Amele-i Mükellefe de dikkat çeken bir zorunlu çalışma örneğidir. Osmanlı’nın idari, mali, siyasi alanlarda modernleşme çabasına girdiği bu dönemde iç ticaret güçlenmiş, üretim ve tüketim bölgeleri dış pazarlarla daha fazla bütünleşmiş, bayındırlık faaliyetleri artmıştır. Bu yüzyıl aynı zamanda şiddetli savaşların yaşandığı ve askeri amaçlı nakliyenin önem kazandığı bir dönemdir. Nitekim merkezden uzak bölgelerde devletin etkinliğinin ve otoritesinin yetersizliği yol yapımının önemini artırmış ve yöre halkının yol yapımında çalıştırılması gibi bir zorunlu çalışma uygulamasına gidilmiştir (Akkuş ve Yıldırım, 2017: 509-510).

Zorunlu çalışmaya Birinci Dünya Savaşı’nda da yaygın biçimde başvurulmuştur. Özellikle İttifak Devletleri ciddi bir malzeme ve insan gücü sıkıntısıyla karşı karşıya oldukları ve uluslararası işgücü piyasasından kopmuş oldukları için işgücüne ihtiyaç duymuştur. Bu nedenle, işgal altındaki topraklardaki

insan gücünün sömürülmesi, sömürgelerinden işgücü temin edebilen İttifak Devletleri'ne kıyasla İttifak Devletleri için çok daha büyük bir önem taşımış, Birinci Dünya Savaşı sırasında zorla çalıştırmanın büyük bölümü İttifak Devletleri'nin etkili olduğu alanlarda gerçekleşmiştir (Thiel ve Westerhoff, 2014). Benzer şekilde, İkinci Dünya Savaşı sırasında milyonlarca işçinin zorla çalıştırılması Almanya'da ve Almanya'nın işgal ettiği tüm Avrupa ülkelerinde Nasyonal Sosyalist çalışma politikasının temel özelliklerinden birisi olmuş (Herbert, 2000: 192); Sovyet savaş esirleri, yerel siviller ve Yahudiler Alman otoritelerinin kontrolünde yol yapımında zorla çalıştırılmışlardır (Angrick, 2004: 85).

Türkiye tarihinde, zorunlu çalışma denildiğinde akla gelen en çarpıcı örneklerden biri hiç şüphesiz 1942'de hayata geçirilen Varlık Vergisi Kanunu ve uygulamalarıdır. Özellikle, İstanbul'da yaşayan ve Ayhan Aktar'ın ifadesiyle (2021: 367) "gösterişçi tüketim alışkanlığına sahip" gayrimüslim sermaye sınıfını cezalandırmak için hayata geçirilen ve anlaşıldığı kadarıyla büyük ölçüde kişinin servet miktarından bağımsız, keyfi olarak<sup>2</sup> belirlenen bu vergi için oldukça kısa ödeme süreleri ön görülmüştür. Süreç, vergilerini zamanında ödeyemeyen mükelleflerin bedenlen çalışmaları ve vergilerini çalışarak ödemeleri amacıyla çalışma kamplarına yollanmasıyla sonuçlanmıştır (Aktar, 2021: 364). Vergisini zamanında ödeyemeyen mükelleflere gözdağı vermek amacıyla uygulanan bu ilginç yaptırımda hükümetin İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki "Yahudi toplama kampları" psikozundan yararlandığını öne sürmek mümkündür (Akar, 2009: 90). Sadece Türkiye değil diğer ülkelerden de çok büyük tepki alan bu vergi uygulamasındaki bedenlen çalıştırma cezasının dünyadaki tek örneği olması nedeniyle tarihe geçtiğini de belirtmek gerekmektedir (Öztürk, 2013: 152).

Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO)'ne göre zorunlu ya da mecburi çalışma kişiye devlet, özel sektör işletmeleri ya da bireyler tarafından dayatılan bir ceza tehdidi altında zorla yaptırılan ve kişinin kendi özgür iradesiyle kabul etmediği tüm iş ya da hizmetleri ifade eder (ILO, 2015: 7). Bu tanımdan yola çıkarak zorunlu çalışma ile özgür olmayan emeğin en uç biçimi olan kölelik arasında ayırım yapmak da önemlidir. Zorla çalıştırmanın aksine, kölelik esas olarak mülkiyetle ilgili bir terimdir. Zorla çalıştırılan kişiler yalnızca otoriteler tarafından kontrol edilirken, köleler sahiplerinin mülkiyetidir (Thiel, 2014). Her ne kadar, mülkiyet kavramını içermemesi bakımından zorunlu çalışma kölelikten ayrılrsa da uygulamanın bireyin özgürlüğüne benzer derecede bir kısıtlama getirdiği açıktır. Şiddete başvurulması zorunlu çalışmayı birey üzerindeki etkisi bakımından köleliğe benzer kılmaktadır (Weissbrodt,

2002: 12). Zorunlu çalışma bu bağlamda belki de modern köleliğin ve insan sömürsünün yaygın bir unsuru olarak nitelendirilebilir (Das, 2022: 23).

Diğer yandan, ILO'nun ortaya koyduğu kriterlere göre zorunlu çalışma mutlak şekilde yasaklanmamış bunun yerine, belirli kamu yararına hizmetleri kapsayan istisnalarla sınırlandırılmıştır. Bu istisnalar; askeri hizmet, yurttaşlık görevleri, adli cezalar kapsamında çalışma, acil durumlara müdahale ve toplumsal hizmettir (Allain, 2018). Zorunlu çalışmada kişi karşılık olarak ücret alsa da gönülsüz bir şekilde çalışmaktadır. Oysaki çalışma, kişinin serbest iradesiyle yüklendiği bir faaliyettir. Bu yükün kişiye zorla kabul ettirilmesi, kendisinin iradesi dışında bir faaliyette bulunmaya mecbur bırakılması hem kişi hürriyetiyle bağdaşmaz hem de bu duruma sokulan kişi için bir eziyet teşkil eder (Özdemir, 1998: 183).

Amele Taburları'nın ve yapmakla mükellef oldukları işlerin hangi bağlamda zorunlu çalışmaya konu olduğu da hiç kuşkusuz açıklanmaya muhtaçtır. ILO'nun zorunlu çalışmaya dair tanımında askerlik hizmetinin istisna olduğu belirtildi. Öte yandan, Amele Taburları zorunlu askerlik sistemi içerisinde bir alt-kategori teşkil etmiş ve bu yolla zorunlu askerlik hizmetinden gerek askeri ihtiyaçlarla ilişkili ağır fiziksel işlere, gerekse de tarım gibi diğer ekonomik sektörlere işgücü temin edilmiştir. Bu anlamda, Amele Taburları'ndaki eratin askeri yapı içerisinde "cebren harp işçisi" olarak istihdam edildiği söylenebilir (Beşikçi, 2017: 555). Üstelik, devletin burada iki yönlü bir avantaj elde ettiği de açıktır. Öncelikli olarak bu tarz bir çalışmaya konu olan kişiler ucuz işgücünü teşkil ederler. İkinci olarak da askeri kanunlarla kontrol altında tutulan asker işçilerin ekonomik ve demokratik taleplerinin engellenmesi, başka bir ifadeyle disipline edilmesi de hayli kolaydır (Çatma, 1998: 16). Disiplin ya da denetim meselesinin gündeme getirilmesi bu taburların, büyük ölçüde Balkan Savaşları'yla birlikte milliyetçilik akımlarından etkilenip ülkeyi sırtından vuracağı düşünülen gayrimüslimler tarafından doldurulmasıyla ilgilidir. Mevzu bahis döneme has koşulların her biri İttihat ve Terakki Partisi üyelerinin çalışma çağına olan bu gayrimüslim efradın denetim altında tutulması gerektiğine olan inancını pekiştirmiştir. Dolayısıyla, her ne kadar bu metnin ağırlık merkezine zorunlu çalışma olgusu yerleştirilmiş olsa da meselenin bir anlamda bir emek denetimi meselesi olduğu da gözden kaçırılmamalıdır.

### **Osmanlı'da Zorunlu Askerlik Hizmeti ve Gayrimüslimler**

Amele Taburları'nı Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan azınlıkların, daha açık bir ifadeyle gayrimüslimlerin, askerlik hizmeti konusundaki rollerini

dikkate almadan açıklamak bu oluşumun meşruiyetinin hangi noktada temellendirildiğini anlamak noktasında yetersiz kalacaktır. Düzenli orduları desteklemek üzere geri hizmet birlikleri olarak sahaya koşulan bu yapılar, görece esnek bir örgütlenme modeline sahip olmuş ve savaş durumlarında özellikle altyapı ile ilgili önemli sorunların üstesinden gelmek konusunda büyük fayda sağlamışlardır. Ancak gayrimüslimlerin, hükümetin o dönem muhtelif nedenlerle ihtiyaç duyduğu etnik denetimin sağlanabilmesi amacıyla Amele Taburları efradına dönüştüğü gerçeği resmi söylemin bir parçası olamayacağından konu kendine zorunlu askerlik hizmeti tartışmaları bağlamında yer bulmuştur. Hatta Amele Taburları bu yönüyle Lozan görüşmelerine bile konu olmuştur. Görüşmeler esnasında, Avrupa devletleri temsilcileri öncelikle Amele Taburları'nı gayrimüslimlerin zorunlu askerlik hizmetinden muaf tutulmaları bağlamında gündeme getirmiş, gayrimüslimlerin zorunlu askerlik hizmetine tabi tutulmasına karşı çıkmış ve bunun Amele Taburları ile sonuçlanacağını ileri sürmüşlerdir (Suciyan, 2021: 121).

Osmanlı'daki tarihsel gelişimi bağlamında Avrupa örneğine benzer genel zorunlu askerlik modeli İkinci Mahmut döneminin sonunda tartışılmaya başlanmıştır (Zürcher, 2015: 244). Osmanlılarda askerlik Müslümanlara ait temel bir vazife ve mükellefiyet olarak görüldüğünden, prensip olarak gayrimüslimler orduya alınmaz, buna karşılık kendilerinden her yıl dini bir vergi olan cizye tahsis edilirdi (Shaw, 2014: 525). Bununla birlikte, kuruluşundan itibaren ihtiyaç duyuldukça gayrimüslim nüfustan asker alımı yapılmış, Osmanlı ordusu içinde daha çok teğmen ve yüzbaşı rütbesine sahibi Ermeni ve Rum ordu doktorlarından oluşan doktor subaylar bulunmuşsa da (Zürcher, 2015: 257) ordu temelde Müslümanlardan oluşmuştur. Asker ihtiyacı, özellikle on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda tamamen bu kesimden sağlanmıştır (Gülsoy, 2000: 17). Gayrimüslim Osmanlı tebaasının asker olarak istihdamlarına dair en ciddi gelişmelerin yaşandığı dönem 1935 ve sonrasıdır. 1935 yılı, o güne kadar modern anlamda temelli askerlik hizmetinden muaf tutulmuş Osmanlı Hristiyanlarının, sınırlı da olsa, muvazzaf asker olarak donanmaya alındıkları tarih olması bakımından önemli bir kilometre taşıdır (Gülsoy, 2000: 9). Ülke genelini kapsamayan bu sınırlı uygulama ilk günden itibaren yoğun tepkilerle karşılaşmıştır (Gülsoy, 2000: 27).

Öte yandan, 1837'de kurulan askeri danışma kurulu bir yıl sonra beş yıllık askerlik hizmetinin başlatılmasını öne sürmüş ve bu öneri 1839'da ilan edilen reform paketi Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile birleştirilmiştir.

Hatt-ı Hümayun'da o güne kadar savunma yükünün farklı vilayetlere eşitsiz biçimde dağıtıldığı, yaşam boyu hizmetin nüfusa zarar verdiği ve ordunun kalitesini düşürdüğü belirtilmiştir (Zürcher, 2015: 244). Gülhane Hatt-ı Hümayunu'ndaki "muhafaza-ı vatan için asker vermek ahalinin fariza-ı zimmetidir" ifadesi ile, bir yükümlülük olarak askerlik hizmeti açık bir şekilde Tanzimat'tan sonra gündeme gelmiştir (Kırlı: 2019: 82). Yine Osmanlı hükümetinin, 14 Mayıs 1855'te Takvim-i Vekayi'de yayınlanan bir beyannameyle cizyenin kaldırıldığını ve bundan böyle gayrimüslimlerin de Müslümanlar gibi askerlikle mükellef olacağını resmen açıklamış olması da bir diğer önemli gelişmedir (Gülsoy, 2000: 58).

Kırım Savaşı'ndan sonra yürürlüğe giren Paris Barış Antlaşması'nın dokuzuncu maddesi gereği 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı (Özhazinedar, 2023: 766) ise Tanzimat Fermanı'nın tamamlayıcısıdır. Islahat Fermanı ile Tanzimat Fermanı'nda tanınan temel hak ve hürriyetlerin varlığının bir kez daha teyit edildiği (Özhazinedar, 2023: 768) söylenebilir. Islahat Fermanı'nda eşitlik ilkesi ekonomik alanı kapsayacak şekilde genişletilmiş, bütün tebaanın askerlik görevinde eşit yükümlülüklerle sahip olduğu belirtilmiştir (Gümüş, 2008: 227). Ne var ki, kısa süre içinde bunun zannedildiği gibi kolay uygulanamayacağı anlaşıldığından dileyenlerin askerliklerini bedel-i askeri isimli bir bedel ödeyerek de yerine getirebilecekleri belirtilmiştir (Shaw, 2014: 529).

İşin aslı, 1830'lu yıllarda sayıları birkaç bini geçmeyen ve donanmada istihdam edilenler hariç, gayrimüslimlerin on dokuzuncu yüzyıl boyunca ciddi bir şekilde askere alınması mümkün olmamıştır (Kırlı, 2019: 82). Üstelik, mesele sadece Osmanlı askeri olmak hususunda ciddi bir direniş sergileyen gayrimüslim nüfus değildir, ironik bir şekilde çeşitli resmi ve hukuki düzenlemelerle bu nüfusu zorunlu askerlik hizmetine tabi kılmaya çalışan Osmanlı devlet adamları da ciddi çekinceler göstermişlerdir (Hacısalihoğlu, 2007: 61). Bu noktada devletin, aşar vergisinden sonra İmparatorluğun en önemli ikinci gelir kaynağı olan ve Hristiyanların askerlik hizmetinden muaf kılınmak üzere ödediği vergiyi (öncesinde cizye, sonradan iane-i askeri ve bedel-i askeri olarak adlandırılan vergi) tercih etmiş olabileceğinin de altını çizmek gerekir (Zürcher, 2015: 257).

Askeri muafiyet vergisinin önemi dışında, Osmanlı'da gayrimüslimlerin askerlik hizmetinden muaf tutulmasının nedenlerini padişah İkinci Abdülhamit tarafından yazıldığı düşünülen bir hatıratında da bulmak mümkündür. Hatıratında İkinci Abdülhamit, gayrimüslimlerden askerlik

hizmeti istemenin hayal kurmak olduğunu ve intihardan farksız olduğunu belirtmiştir. Ona göre, böyle bir durumda büyük devletler kolaylıkla Osmanlı'nın iç işlerine karışıp başına büyük dertler açacaktır. Bunun dışında, kırsalalarda Hristiyan askerler için kilise ve papaz talep edilmesi, Rum, Bulgar ve diğer unsurlardan oluşacak ayrı ayrı alayların ordu içinde ordu kurması anlamına gelecek ve bu da bir karışıklık anında Osmanlı devletine zarar verecektir (Sultan Abdülhamit, 1975: 121-122).

Zorunlu askerlik hizmetinin tüm Osmanlı tebaası için bir kez daha gündeme gelmesi Temmuz 1908'de iktidara gelen ve İmparatorluğun farklı etnik unsurları arasında birlik ve eşitliği ilk sıradaki öncelikleri olarak gören Jön Türkler tarafından 1909 yılında mümkün kılınmıştır (Zürcher, 2015: 258). Hiç şüphesiz bu kararın alınmasında Osmanlı'daki Müslüman ve gayrimüslim ahaliye aynı siyasi hakların ve görevlerin bağışlanması suretiyle eşitliğin sağlanmasına (Akçura, 1995: 17) dayanan Osmanlılık düşüncesi etkili olmuştur.

1909'da gayrimüslim Osmanlı erkeklerinin de Müslüman erkekler gibi silahlı altına alınacağına dair bir yasa çıkarılmıştır (Karakışla, 2015: 12). Bedel-i Askeri Vergisi'nin kaldırılıp akabinde gayrimüslim tebaanın askere alınması süreci önceki dönemde olduğu gibi hiç kolay olmamış, gayrimüslimler tarafından büyük bir tepkiyle karşılanmıştır. Ancak buna rağmen uygulama kısa da olsa bir süre devam etmiştir.<sup>3</sup> Gerçekten de 1910'dan başlayarak 1918'e kadar gayrimüslim tebaadan muvazzaf veya redif sıfatıyla asker alınmış, Balkan Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunda çok sayıda Hristiyan ve Yahudi er görev yapmıştır. Ne var ki bu uygulama, Balkan Savaşı'nda, silahlı olarak orduya alınan gayrimüslimler arasında mevzilerini bırakıp düşman saflarına katılmak üzere firar edenlerin bulunduğu ve genel anlamda soruna dönüşen yoğun firarlar öne sürülerek 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'yle birlikte sona ermiştir. 1919'da ise, İtilaf devletlerinin isteği üzerine alınan bir kararla, Osmanlı ordusunda bulunan bütün gayrimüslim askerler terhis edilmiştir (Gülsoy, 2000: 183). Öte yandan, Mondros'la birlikte bu uygulamanın sona erdirilmesinden çok daha önce Osmanlı hükümetinin Hristiyan tebaasına güvensizliği nedeniyle gayrimüslim askerlerin hemen hepsini silahsız bıraktığı ve bunun yerine onları farklı bir biçimde hizmet görmek üzere Amele Taburları'na sevk ettiğini de belirtmek gerekir. Silahsızlandırılmış bu askerler yollarda ve demiryollarında tamirat yapmış, özellikle de cepheye yük taşımışlardır (Zürcher, 2005: 171). Karakışla (2025: 28) bu durumu, İç Savaş yıllarında köleciliğin kaldırılmasını savunan Kuzeyli Ordusu'nun siyah Amerikalılara

silah vermek konusunda göstermiş olduğu güvensizliğe benzetmektedir (Karakışla, 2015: 28). Neredeyse on dokuzuncu yüzyılın tamamı boyunca gerek diğer devletlerin baskısı gerek Osmanlı'nın iç siyasetine içkin muhtelif nedenlerle siyasi ve hukuki düzlemde tartışılan gayrimüslim nüfusun zorunlu askerlik konusunun Amele Taburları ile sonuçlanması diğer tüm nedenler veri kabul edilirse oldukça ironiktir. Bu ironinin zirveye taşınmış hali hiç şüphe yok ki, İkinci Meşrutiyet'le birlikte yaygınlaşmış eşitlik söylemi ve kısa bir süre sonra tüm bu söylemin ayrımcı bir dil içinde yeniden tasarlanıp tamamen zıt bir politikanın aracına dönüşmesidir. Aşağıdaki başlıkta gayrimüslim askerlerin silahsızlandırılıp Amele Taburları'na yollanmasının nedenleri biraz daha detaylı açıklanacaktır.

### **Amele Taburları'nın Kuruluşuna Yol Açan Temel Motivasyon**

Orhan Koloğlu'nun (2005: 279) belirttiğine göre; 1821 Yunan ayaklanmasına kadar Rum Milleti, Osmanlı'nın 'Milleti Sadıka'sını oluşturmuş, devletin üst kademelerinde, hariciyenin tercümanlık görevlerinde en çok alıştırılan Rumlar olmuştur. Ancak ayaklanmadan sonra aynı kadrolara yoğun olarak Ermeniler getirilmiş ve Milleti Sadıka deyiimi onlar için kullanılmaya başlanmıştır. Hatta İkinci Abdülhamit'in en yakın yardımcıları arasında pek çok Ermeni<sup>4</sup> bulunmuştur. Aşağıda da belirtileceği üzere, Amele Taburları büyük ölçüde Ermenilerden oluşmaktadır. Dolayısıyla zamanla, diğer gayrimüslim unsurlar bir tarafa, özellikle Ermeni halkına yönelmiş ciddi bir tavır değişikliğinden bahsetmek gerekmektedir. Bu tarz bir tavır değişikliğinin kökeni hiç şüphesiz tarihsel süreçte ortaya çıkan birden fazla toplumsal ve siyasal etkileşime dayanmaktadır. Çalışmanın sınırlılıkları ve odak noktası nedeniyle mevzu bahis etkileşimlere ilişkin bütünsel bir takip bu çalışmada yapılmayacaktır. Yukarıda da vurgulandığı üzere çalışmanın tarih alanını kapsayan kısmı, konuyu anlaşılır kılmak bakımından, ortaya elverişli bir perspektifin konulmasını amaçlamaktır.

Gayrimüslimlerle i içe yaşama olgusu Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarına kadar gider (Kılıç, 2013: 341). Bilhassa, Tanzimat'tan sonra muhtelif milletlere mensup uyruklarda kapsayıcı ve müşterek bir Osmanlılık bilinci doğmuş ve bu yeni Osmanlıların etkisi tüm Balkanlar ve Orta Doğu tarihine damgasını vurmuştur (Kırmızı, 2002: 305). Bu bağlamda, dikkat çeken önemli bir nokta 23 Temmuz 1908'de ilan edilen İkinci Meşrutiyet'in yarattığı coşku ortamının azınlıklar ve gayrimüslimler tarafından da paylaşılmış olmasıdır. İkinci Abdülhamit rejimine karşı gerçekleşen bir zaferi ifade eden meşrutiyet ortamında "Dşmanımın düşmanı dostumdur" psikolojisi ile kazanılmış zaferin etkileyici atmosferinde ülkedeki etnik ve dini gruplar

arasında hiçbir problemin yaşanmadığı kin, nefret ve terör olaylarının vuku bulmadığı hayali bir dünyaya taşınılmıştır (Şimşek, 2008: 56). İlginçtir ki, bu dönem kısa sürmüş ve hemen hemen tüm taraflar açısından bir yıkım olarak değerlendirilmesi mümkün yeni bir dönem başlamıştır. Esas konuya dönecek olursa, bugünden bakıldığında görülen şey, gayrimüslim askerlerin oldukça büyük bir kısmının ordudan sürülerek Amele Taburları'na yerleştirilmesinin ve bu uygulamanın zorunlu çalışma ekseninde gerçekleşen bir zulüm deneyimine dönüşmesinin en yakın ve en önemli nedenlerinden ilk ikisi Balkan savaşlarının kaybedilmiş olması ve aynı dönemde hız kazanıp tüm tarafları etkisi altına alan milliyetçilik akımlarıdır.

Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, Bosna Hersek'in Avusturya Macaristan tarafından, Girit'in de Yunanistan tarafından ilhakı, peş peşe gelen toprak kayıpları İkinci Meşrutiyet tarafından yaratılan ortaklığın nedenli zor olduğunu göstermiş ve büyük hayal kırıklığı yaratmıştır. İzleyen dönemde, Yemen ve Arnavutluk'ta yaşananlar (Şimşek, 2008: 70), Birleşik Balkan Devletler'nin (Sırbistan-Yunanistan-Bulgaristan) notalarında Osmanlı vilayetlerindeki Hristiyan ahalinin içinde buldukları "sefil hayatın ancak köklü islahatla sağlanabileceğini" ileri sürmeleri (Tunaya, 2023: 27-28) de vurucu etkiler doğurmuştur. Öte yandan, yine bu dönemde Ermeni siyasi partilerinin de İttihat ve Terakki'yi desteklemekten vazgeçmesi ve Ermenilerle ilgili meselelerin uluslararası platforma taşınması gerektiğine yönelik inançları; Rumların ise, Hristiyan nüfusun bulunduğu bölgelerin Yunanistan tarafından ilhak edilmesini savunan Venizelos'u ve onun "megale idea"sını desteklemeye başlaması da bazı diğer önemli gelişmelerdir (Keyder, 2014: 81).

Neredeyse, İmparatorluğun varlık nedeni olarak değerlendirilen Balkanlar'ın kaybı, İmparatorluğun coğrafya, kimlik ve nüfus yapısını değiştirmiş (Taştan, 2017: 42), gayrimüslimlere yaklaşımda net bir paradigma kaymasına neden olmuştur. Bu kayma sonucunda Osmanlılık fikri zeminini kaybetmeye başlamış ve Türkçülük akımları hızla yayılmaya başlamıştır (Hacısalihioğlu, 2007: 64). Balkan Savaşları'nın sebep olduğu bilinç ortamında toplum, kaybettiği toprakların telafisi amacıyla sınırları muğlak bir genişliğe sahip, tarihi ve ırki bir bütünlük arz ettiğini düşündüğü ve mutedil bir vatan olarak gördüğü Anadolu'ya yönelmiştir (Taştan, 2017: 42).

Bugün, Amele Taburları'nın kurulmasına ilişkin ana akım okuma Birinci Dünya Savaşı koşullarında ortaya çıkmış zaruri bir ihtiyacı tanımlamaktadır. İkinci Meşrutiyet'ten sonraki süreçte rıza üretme kapasitesi günden güne

düşen Osmanlılık fikrinin Türk milliyetçiliği tarafından altı oyulurken en büyük fatura Ermenilere kesilmiş gibi görünmektedir. Buna göre; savaş başladığında Ermenilerin bir kısmının Anadolu'da komiteci Ermenilerin organize ettiği isyanlara katılması, bazılarının Doğu Cephesi'nden Rus Ordusu'na firar ederek Ermeni Gönüllü Birliklerini oluşturması (Çaykırın, 2021: 132) önemli gerekçelerdir. Bu dönemde, firar edip sınırı geçerek Rus Ordusu'na katılan Ermenilerin yol ve arazi bilgileri sayesinde Rus zaferlerinde önemli bir rol oynadığı iddia edilmiştir (Morgenthau, 1918: 194). Hatta sadece düzenli orduda değil, Amele Taburları'na transfer edildikten sonra da benzer faaliyetleri sürdürdükleri düşünülmüştür. Bazı resmî belgelerde, hâlihazırda Ermenilerin durumunun fevkalade dikkate şayan olduğu, bundan dolayı Amele Taburları'nda mevcut Ermenilerin itaatsizliğine ve firarlarına meydan vermemek için askeri makamlarca tedbirler alınması gerektiği, meskûn Ermenilerin Anadolu'nun iç kesimlerine sürgün edilmeleri esnasında içinde Ermeni bulunan Amele Taburları değil de askerler tarafından güvenliklerinin sağlanması gerektiği ifade edilmiştir (BOA. DH. EUM. 2.Şb. 00009.00106.001). Benzer bir şekilde, Osmanlı tebaasından Rum askerlerin birçoğunun da Balkan Savaşları'nın ilk gerileme evresinde düşman tarafına geçtiği öne sürülmüştür (Şimşek, 2016: 127). Aşağıda görüleceği üzere, Rumlar da Ermeniler gibi Birinci Dünya Savaşı'nda kurulan Amele Taburları'nda önemli bir yer işgal etmişlerdir. Hatta sadece Birinci Dünya Savaşı'nda değil, Kurtuluş Savaşı'nda da eli silah tutan Rum gençleri güvenlik bakımından sakıncalı bulunmaları dolayısıyla denetim altına alınmak istenmiş (gayrimüslimler zorunlu askerlik hizmetinden muaf olmalarına rağmen) geçmişte olana benzer şekilde Amele Taburları'na yollanmışlardır (Taçalan, 1998: 52).

Amele Taburları büyük ölçüde yaşları veya fiziksel durumları ne olursa olsun silah taşımak açısından 'güvenilmez' olarak görülen gayrimüslim Osmanlı erlerinden oluşturulmuştur. Bu anlamda Amele Taburları yalnızca faydalı beden işlerini yerine getirmekle kalmamış, aynı zamanda ordu içindeki 'güvenilmez' askerleri kontrol etmenin bir aracı olarak da işlev görmüştür (Beşikçi, 2012: 130). Tabii bu noktada, bu "güvenilmez gayrimüslim askerlerin" temel motivasyonlarının da dönemin ruhuna uyacak şekilde milliyetçilik akımlarından aldıkları pay olduğu söylenebilir. Hiç şüphesiz, Osmanlı Devleti'nin özellikle Balkan Savaşları'nda karşılaştığı şey, azınlıkların milliyetçiliği ve toprak talepleriydi. Tarık Zafer Tunaya'ya göre "Balkan Yarımadası'nda koruyucularının etekleri altında yaşayan kitleler eski "efendi"ye Balkan Savaşı ile meydan okumuşlardır. Bunlar, milliyetlerini idrak ettiklerine inanarak devletleşen "Romantik Milletler" grubuna

mensupturlar” (Tunaya, 2023: 28-29). Dolayısıyla, kini olanın kuvvetli ve hayatta kalma şansına sahip olduğu anlayışıyla Osmanlı tarafında Balkan Savaşı bir tür dönüm noktası olarak görülmüş ve öç alma duygusunun milli bilinci doğuracağı düşüncesiyle bir şans olarak da değerlendirilmiştir. Adeta milli bekanın vazgeçilmez bir unsuru olarak görülen intikam duygusunun, nesilden nesile aktararak canlı tutulmasına çalışılmış; böylece bir milli intibahın gerçekleşeceğine inanılmıştır (Taştan, 2017: 98). Bir zorunlu çalışma biçimi olarak özellikle gayrimüslim askerlere dayatılan Amele Taburları’na ilişkin tüm unsurlar bu anlayışın bir gereği ve sonucu olarak okunmalıdır. Aksi takdirde, on dokuzuncu yüzyıl boyunca tartışma ve politika konusu olan gayrimüslimlerin zorunlu askerlik hizmetine ilişkin atılımların zihinlerde tam olarak yerini bulması mümkün olmayacaktır.

### **Amele Taburları’nın Kompozisyonu ve Çalışma Koşulları**

Bu kısma kadar yazılanlarla amaçlanan konunun tarihsel bağlamı hakkında genel bir çerçeve çizmektir. Yukarıda ele alınan noktalar konuya dair anlaşılır ve basit bir çerçeve çizmek içindir. İkinci Meşrutiyet’ten Birinci Dünya Savaşı’na kadar uzanan süreçte yaşananların birkaç noktada toplanması okuyucuya romantik gelebilir. Hiç şüphesiz, Osmanlı Devleti ve gayrimüslim nüfus arasındaki ilişkilerin önemli bir boyutu on dokuzuncu yüzyılda saklıdır. Nitekim, zorunlu askerlik sistemine ilişkin tartışmalar da boşuna değildir. Daha önce belirtildiği gibi, çalışmanın sınırlılıkları ve odak noktası yüzünden o kısma değinmek mümkün olmamıştır. Bundan sonraki alt başlıklar ise bu taburların büyüklüğü, etnik yapıları ve zorunlu istihdama tabi tutulan asker işçilerin çalışma koşulları gibi konuları içerecektir.

### *Amele Taburları’nın Büyüklüğü, Etnik ve Demografik Yapısı*

Amele Taburları ile ilgili belirtilmesi gereken ilk husus, bu taburların Osmanlı ordu teşkilatını oluşturan yedi ordunun menzil müfettişliklerine bağlı yapılar olduğudur. Sayıları 70 ve 120 birlik arasında olan taburlardaki kişi sayısı 25.000 ile 50.000 arasında değişmiştir (Zürcher, 2015: 270). Taburlar kuruldukları bölgenin ismiyle (mesela “Kütahya Amele Taburu” gibi) isimlendirilmişlerdir. Ancak taburlar o bölgede sabit olmayıp, ihtiyaç duyulan bölgelere sevk edilebilmişlerdir. Dolayısıyla, çoğunlukla sabit mekânlarda değil, çalışma yerlerindeki barınaklarda barınmışlardır (Özdemir, 1994: 33-34). Örneğin, Bolu İkinci Amele Taburu 1916 yılının Temmuz ortalarında, hâlihazırda faaliyette bulunduğu bölgeden binlerce kilometre uzaklıkta bulunan Amanos Demiryolu inşası için görevlendirilmiştir (Lüleci, 2020: 771).

Amele Taburları'nın etnik kompozisyonuna bakılırsa, çoğunlukla gayrimüslimlerden, özellikle de Ermenilerden oluştuğu göze çarpmaktadır. Birinci Dünya Savaşı sürecinde, seferberliğin başlamasından sonra, Harbiye Nezareti Vekâlet Dairesi bir direktif yayınlayarak "Amele Taburlarının mümkün merteye, en çok gayrimüslimlerden teşkil edeceği"ni belirtmiştir (Özdemir, 1994: 31). Aynı dönemde Elazığ Valisi tarafından alınan bir karara göre "Amele Taburları mevcudu kâmilen Ermeni olmasına, bunların Erzurum, Bitlis istikametindeki yollarda çalışmaları sakıncalı görülmesinden dolayı Üçüncü Ordu Kumandanlığıyla yapılan muhabereden taburların Diyarbakır, Urfa yoluyla Halep vilayetine gönderilmelerine karar verilmiştir. Bunların kafile halinde jandarma müfrezeleri muhafazası altında sevk edilmeleri kararlaştırılmıştır" (BOA. DH. ŞFR. 00474.00122.001).

Avrupa ve Asya kıtalarını içerecek şekilde, Birinci Ordu'ya bağlı Amele Taburları'ndaki Müslüman askerlerin tüm ordudaki neferlere oranı %18,3 iken; Rumların %45,5, Yahudilerin %6,3 ve Ermenilerin %27,9'du. Bununla birlikte, Amele Taburları'nın içinde buldukları coğrafya da etnik dağılımlarını belirlemiştir. Örneğin; Halep Menzil Müfettişliği' ne bağlı 5.100 amelenin; 1.872'si Müslüman, 1.494'ü Rum, 664'ü Ermeni ve 175'i Yahudi'ydi. Yedisi Sivas, üçü Samsun'da olmak üzere Üçüncü Kolordu'ya bağlı on Amele Taburu vardı. Bu taburlardaki 7.000 amelenin 3.637'si Rum, 2.535'i Ermeni ve 828'i ise Müslümandı. Dördüncü Kolordu'ya bağlı 9.649 amelenin ise 2.672'si Müslüman iken 5.842'si Ermeni'ydi. Dokuzuncu Kolordu'ya bağlı 6.172 amelenin 4.869'u Ermeni ve 1.199'u Rum'du (Mutlu, 2007: 52). Beşinci ordunun Birinci Tekfurdağı Amele Taburu Çanakkale'de çalışmakta olup 125 Müslim, 981 Ermeni toplam 1.114 mevcuda sahipti (Özdemir, 1994: 52).

18 Haziran 1915 tarihinde Askeri Demiryolları Genel Müdürlüğünün isteği üzerine Dokuzuncu Kolordu Komutanlığı kendine bağlı sancaklardaki toplam Ermeni ve Rum sayısını gösteren bir cetvel düzenlemiştir. Cetvele göre bağlı sancaklardaki amele efradının çoğunluğu Ermenilerden oluşmakta olup toplamda 4.869'u bulmaktaydı. Toplam 6.172 amele efradının 1.199'u ise Rum'du (1994: 53). Pozantı'ya iki saat mesafede bulunan Karaisalı kazası Belededik mevkiindeki tren yolu yapımında çalışan Amele Taburu'nda 300'den fazla Ermeni çalıştırılmış (BOA. DH. ŞFR. 00507.00072.001) olduğu da resmi arşivlere yansımıştır.

Amele Taburları'ndaki yoğun gayrimüslim mevcudiyetine, örneklerde verilenler dışında, diğer taburların birçoğuyla ilgili yapılacak herhangi

bir araştırmada da rastlamak mümkündür. Zaten önceki bölümlerde de belirtildiği üzere, bu uygulamayı gayrimüslim nüfusu hedefleyen bir etnik denetim aracı olarak düşünmek gerekmektedir. Nitekim, ağırlıklı olarak Ermenilere uygulanan bu prosedür sonraki süreçte Yunanlılara da uygulanmış; Yunanlılar ilk önce Osmanlı Ordusu'na dahil edilip sonrasında Amele Taburları'na aktarılmış ve bu taburlar Kafkasya ve diğer savaş alanlarında yol yapımında kullanılmıştır (Morgenthau, 1918: 213).

Birinci Dünya Savaşı'nda faaliyet gösteren Amele Taburları'ndaki baskın etnik unsurlar bir kenara bırakıldığında resmin görünenden daha renkli olduğunu da vurgulamak gerekir. Örneğin, savaşa diğer birçok gayrimüslim Osmanlı vatandaşı gibi Amele Taburları bünyesinde katılan Haim Nahmias isimli bir Yahudi'nin günlüğüne göre kendisinin kampında Ermeniler ve Yahudiler dışında Araplar ve Kürtler de çalışmakta olup toplam nüfus 600'dü (Abramson, 2012: 24). Hatta aynı kaynağa göre, bu birliklerde görev yapan Müslüman Araplar da en az Hristiyan ve Yahudiler kadar zalimce muamelelere maruz kalmışlardı (2012: 21).

İhtiyaç durumuna göre, Harbiye Nezareti savaş esnasında savaşta esir alınanlardan da yararlanma yoluna gitmiştir. Esirlerden de Amele Taburları'nın çalışma alanlarının benzeri alanlarda istifade edebilmek amacıyla "üsera taburları" adıyla taburlar oluşturulmuştur (Özdemir, 1994: 77-78). Nitekim, Osmanlı Hilal-i Ahmer Başkanlığı, Fransız savaş esirlerinin Afyonkarahisar ve Çankırı savaş esirleri garnizonlarından Pozantı-Belemedik esir Amele Taburları'na nakledilmesi için Hariciye Nezareti'nden izin talep etmiş olup Fransız savaş esirlerinin isimlerinin yer aldığı bir adet de liste takdim etmiştir (BOA. HR. SYS. 02221.00004.001).

Yaş aralığına bakıldığında, bu taburlarda bulunanların büyük ölçüde silahsızlandırılmış gayrimüslim askerlerden oluşmaları dolayısıyla oldukça genç oldukları sonucuna varılabilir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, savaşın arifesinde 20 ile 45 yaş arasındaki Ermeni erkekler düzenli orduda bulunmak üzere askere alınmışken, 15-20 yaş arasında kalan daha gençler ve 45-60 yaş arasında bulunanlar daha yaşlılar Amele Taburları'nda çalıştırılmıştır (Zürcher, 2002). Dolayısıyla, düzenli ordudan Amele Taburları'na transfer edilenlerle birlikte zorunlu çalışmaya konu olan efradın yaş aralığının genel olarak 15-60 yaş arasında olduğu söylenebilir.

Tahmin edileceği üzere, Amele Taburları'ndaki asker işçiler erkeklerden oluşmaktadır. Ancak ilginç bir şekilde, aynı dönemde Kadın Amele Taburları

gibi uygulamalara da rastlamak mümkündür. Kadınları Çalıştırma Cemiyeti başkanı ve Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın emriyle 10 Eylül 1917 günü Birinci Ordu bünyesinde oluşturulmuş olan Kadın İşçi Taburu, Kadınları Çalıştırma Cemiyeti aracılığıyla toplanmış olan birtakım fakir kadınların gözlerden uzak bir kışlada Osmanlı Ordusu tarafından yedirilmesi, içirilmesi, giydirilmesi ve barındırılması için kurulmuştur. Enver Paşa, 2 Kasım 1918 günü İstanbul'dan 'gitmek zorunda' kalınca, onun kurdurmuş olduğu Kadın İşçi Taburu da bir ay içinde, 1 Ocak 1919 günü, lağvedilerek tarihe karışmıştır (Karakışla, 2015: 23). İşin aslı, Birinci Kadın İşçi Taburu hiçbir zaman doğru dürüst üretime geçmeyi başaramamıştır. Taburun kurulduğu ilk günlerde tarımsal üretim için çalışmalara başlanmış, ancak bir iki günlük bir çalışma sonrasında çoğunluğu İstanbullu olan kadın işçilerin bu işlere hiç de yatkın olmadığı anlaşılmış; henüz kontratlar imzalanmamış olduğu için, kadın işçilerden bir bölümü kendilerine verilmiş olan ağır işlerden çabucak yılarak taburdan hemen ayrılmak istemişlerdir. Ayrıca, daha sonra girilen yol inşaatı da başarısızlıkla sonuçlanmıştır. El arabalarıyla taş, toprak, kum taşıtılan, toprak düzleştirilmesi ve hendek açılması gibi ağır işlere koşulan kadın işçiler pek az iş yapabilmıştır (2015: 132). İstanbul dışında diğer ordu komutanlıkları bünyesinde de benzer girişimlerde bulunulmuştur. Bunların başarılı olanlarından birisi Cemal Paşa'nınki olmuştur. Suriye'de Cemal Paşa'nın öncülüğünde, Dördüncü Ordu'nun bünyesinde Kadın Amele Taburları oluşturulmuş, bu taburlar pamuk hasadı için Çukurova yöresine sevk edilmiştir (Toprak, 1988).

#### *Amele Taburları'nın Faaliyet Alanı ve Zorunlu Çalışmanın Karanlık Yüzü*

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde yapılacak hızlı bir çevrimiçi gezi, Amele Taburları'nı oluşturan silahsız askerlerin ne türden işlerde çalıştırıldığı hakkında önemli ölçüde fikir vermektedir. Bu taburların teorik olarak temel amacı, düzenli Türk askerlerini cephede görev yapmak üzere serbest bırakmak; yol onarımı ve yapımı, demiryolu hatlarının döşenmesi, kum torbalarının doldurulması, su borularının döşenmesi, ordu kamplarının ve askeri tesislerin inşa edilmesi gibi çeşitli hizmetleri yerine getirmek olmuştur (Abramson, 2012: 19). Bununla birlikte, Birinci Dünya Savaşı'nda, kelimenin birinci anlamıyla zorunlu çalışmaya konu olan bu birliklerin her an denetim altında olmaları gereği ve savaşın yarattığı kaotik durum nedeniyle, çalışma alanları düşünülenin çok daha ötesine taşmıştır. Bununla ilgili bazı örnekler verilebilir.

Osmanlı'nın son dönemlerinde büyük bir belaya dönüşen çekirge istilalarına karşı verilen mücadelede mahalli işgücünün yetersiz kaldığı durumlarda yerel

yönetimler merkezi yönetimden yardım talebinde bulunmuş; çekirgelerin telef edilmesinde ordu birliklerinden ve özellikle Amele Taburları'ndan azami ölçüde faydalanılmıştır (Gönüllü, 2012: 22). Ağustos 1918'de Eskişehir Mutasarrıflığından çekilen bir telgrafta, "Karahisar hududu üzerindeki çekirgelerin yok edilmesi için Amele Taburları'ndan başka askerlere de ihtiyaç duyulduğu" (BOA. DH. İ. UM. EK. 00016.00021.001) ifade edilmiştir.

Amele Taburları'nın doğrudan savaşla ilişkili olmayan, daha mahalli düzeydeki işlere koşulduğu da vakidir:

23 Haziran Perşembe günü saat 3 dolaylarında Ömerli mıntkasının Derindere mahallinde ve şose yolunun yakınındaki ormanda yangın meydana gelmiştir. Civardaki köylerin ahali ve Amele Taburları müfrezesi tarafından gösterilen gayretler neticesinde söndürüldüğü Üsküdar Mutasarrıflığından İstanbul Valiliği'ne bildirilmiştir. (BOA. DH. İ.UM. EK. 00017.00036.001)

Bahr-i Sefid (Akdeniz) Boğazı Müstahkem Mevki Kumandanlığı emrindeki Bursa Amele Taburu, Kumkale bataklığının kurutulması işinde istihdam edilmiştir. Ordunun terhisinden dolayı mevcudu azalmış olan mezkûr Amele Taburu da lağvedileceği, işbu bataklık kurutma işine devam edilecekse şimdiye kadar orada yapılan işler hakkında malumat almak üzere Nafia Vekâleti tarafından Kıtaat-ı Müteferrika Teşkilatı'ndan (küçük işler için oluşturulan kıtalar) bir memur tayin edildiği. (MSB. GNKUR. ATASE. 110.9.1.10.68.0.28)

de resmi belgelere geçmiştir. Uzun süren savaş süresince, Osmanlı Ordusu'nun çeşitli sahalarda kullandığı değişik madenlere de ihtiyacı olmuştur. Ülkenin bir savaşta olması bu madenlerin çıkartılmasını zorlaştırdığından Amele Taburları madenlerin çıkartılmasında da çalıştırılmışlardır (Özdemir, 1994: 156).

Amele Taburları, rütbelilerin ve ordu bünyesinde çalışan doktorların kişisel hizmetini de görmüştür. Örneğin, Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakale ve Doğu cephesinde doktorluk yapmış olan Avedis Cebeciyen o dönem tutmuş olduğu günlükte Amele Taburları'nın gerekli olduğunda kendisinin yükünü taşıdığını (2019: 60); yardıma ihtiyaç duyduğunda (örneğin, atı çamura saplandığında) Amele Taburları askerlerinin yardımına koştuğunu (2019: 61) yazmıştır. Hatta ittifak devletlerine ait bir uçak düştüğünde bile yine Amele Taburları'ndan destek alınmıştır (2019: 76).

Amele Taburları'nın faaliyet alanları çalışma koşulları hakkında genel bilgiler vermektedir. Çalışma koşullarının zorluğu ve bu taburlarda bulunanların içine düştüğü mahrumiyet ve acizyet büyük ölçüde bir etnisite ve kimlik sorunu olarak değerlendirilmeli ve Ermeni Tehciriyle ilişkisi üzerinden değerlendirilmelidir. Bu bağlamda, öncelikle beslenme ve gıda konusundaki ciddi eksikliklerden bahsetmek gerekmektedir. Savaş döneminde azalan üretim, ulaşım ile ilgili sorunlar, kötü idare ve suistimal gibi faktörler nedeniyle, özellikle son iki yıl, ülkenin her yerinde ağır bir kıtlık hüküm sürmüştü ve bu kıtlığa bağlı olarak yüksek ölüm oranlarına ulaşılmıştır (Yalman, 2019: 156). Ülkenin genelinde olduğu gibi, Osmanlı ordusu ve daha bariz ve görünür bir biçimde Amele Taburları da bu yoksunluktan payını almıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nda ücretli askerlik yapıp çeşitli kademelerde görev alan Venezuelalı asker Rafael de Nogales "Osmanlı Ordusunda Dört Yıl" isimli kitabında (2008: 53-54) Hınıs'ta görevde olduğu süreçte rastladığı silahları alınmış ve un çuvalı taşıyan Ermeni askerlerin günlük yemek miktarının yarım kilo ekmekten az olduğunu, onları götüren jandarmalardan kafilenin yarısının yol boyunca soğuk ve açlıktan öldüğünü öğrendiğini belirtmiştir. Yine Nogales'in yazdığına göre, Mamure'den Kadme'ye yapılan yolda çalışan Amele Taburları'na ait arabalar subaylar tarafından nakliyecilere kiralanmış, Halep'ten bölgeye düzenli olarak gönderilen yiyecek maddeleri ise satılmıştır (Nogales, 2008: 134). Bir başka kaynaktan belirtildiğine göre, Filistin'de kurulan Amele Taburları'nda çalışan asker işçiler son derece kötü kalitede ve asgari düzeyde yiyecek ile yetinmek zorunda kalmışlardır (Abramson, 2012: 22). Benzer şekilde, İzmir sınırında bulunan Amele Taburları'nda ekmek sıkıntısının bulunduğu ve tabur efradına günde iki ekmek verilmesi gerektiği bildirilmiştir (Özdemir, 1994: 128). Buradan anlaşılan, bu bölgede hâlihazırda verilen günlük tayının iki ekmek değerinde bile olmadığıdır.

Yetersiz beslenme ve diğer bazı faktörlerin bileşimi yaygın sağlık sorunları ve çeşitli salgın hastalıkların da önünü açmıştır. Dolayısıyla, Amele Taburları'nda çalışan asker işçilerin karşılaştığı önemli sorunlardan bir diğeri de salgın hastalıklar olmuştur. Çoğunlukla 20-45 yaş grubunda olan ve birlikler hâlinde çalışmak zorunda kalan amelelerde yetersiz beslenme, uzun süren yolculuklar ve ağır çalışma şartları, hastalık vakalarını ortaya çıkarmıştır. Örneğin, binin üzerinde çalışanı bulunan Bolu İkinci Amele Taburu'nun envanterindeki konaklama ve iâşe ile ilgili listeye bakıldığında 14 kazan, 3 kepçe, 2 tava, 1 kevgir, 97 çini karavana ve 21 teneke karavana olduğu göze çarpmaktadır (Lüleci, 2020: 773-774). Özellikle, karavana

sayılarının azlığı ortak kullanım ve hijyen konusunda bazı soru işaretlerini akla getirmektedir.

Diğer yandan, savaş sırasında ordunun bütün birliklerinde görülen sağlık hizmetlerindeki yetersizlik, Amele Taburları'nda daha fazla hissedilmiştir. En büyük problemlerden bir diğer ise, sağlık personelinin yetersizliği olmuştur (Özdemir, 1994: 119). Sağlık personelinin yetersizliği; bedenlen yorucu işlerde çalışılması, hava durumundan bağımsız olarak sürekli olarak arazide bulunulması, gayrisihhi olan çadırlar gibi fazla korunması olmayan barınaklarda barınılması; temizlik imkânlarının yetersizliği gibi nedenlerden dolayı Amele Taburları'nda kolera, lekeli humma, frengi, uyuz gibi salgın hastalıklar yaygınlaşmıştır (1994: 119-123). Yukarıda da adı geçen Haim Nahmias isimli Yahudi asker günlüğünde kendi taburundaki askerlerin zayıf düşmekten sürekli bayıldıklarını; diğerlerinin ise astsubayların açtığı yaralar nedeniyle hastalandığını ifade etmektedir. Hatta, Nahmias, hastanede iki hastanın bir yatağı paylaştığını ve bu nedenle kampta hastalıklarını bildirmekten kaçındıklarını, çünkü tifüs hastası biriyle aynı yatağı paylaşma korkusu taşıdıklarını da aynı metinde bildirir (Abramson, 2012: 27). Benzer şekilde, Takvor Hopyan da anılarında (2017: 85) bittin ve onun sebep olduğu tifüsten ölen "amele taburu" Ermeni askerlerinin haddi hesabı olmadığını ifade etmiştir.

Bununla birlikte, Amele Taburları'nın yaya birlikler olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim, taburlarda genel anlamda bir hayvan ve alet edevat sorunu da daima baş göstermiştir. İhtiyaç duyulan malzeme sayısı ile işin zorluk düzeyi arasında ters orantı olduğundan koşullar günden güne çekilmez bir hâl almıştır. Örneğin; Anadolu'nun farklı yerlerinde olduğu gibi, Bolu İkinci Amele Taburu'nun malzeme ihtiyacı görev süresince gündemden hiç düşmemiştir. Yol yapımında çalışmak üzere İstanbul'a gönderildiğinde, taburun elinde 3 balyoz varken fazladan 10 balyoz; 3 taş çekici varken fazladan 100 taş çekicine; yine benzer şekilde daha fazla sayıda kazmaya, küreğe ihtiyaç duyulduğu yetkililere bildirilmiştir (Lüleci, 2020: 769-771). Diğer yandan, Arap aşiretleri bu dönemde Osmanlılara deve satmakta pek istekli olmadıklarından, özellikle deve genelde de yük hayvanı tedarikinde sıkıntı çekilmiş, bu durumda malzemelerin önemli bir kısmı Amele Taburları'ndaki askerlerin sırtında taşınmıştır (Zürcher, 2005: 208-209).

Savaş esnasında, büyük probleme dönüşen sorunlardan bir diğeri de barınma olmuştur. Bir bölgede o bölgenin adıyla teşkil edilen Amele Taburları daha önce de belirtildiği gibi buldukları bölgeden yüzlerce kilometre uzakta

bulunan yerlere sevk edilebilmişlerdir. Dolayısıyla, tabur efradının kalacağı belirli bir koğuş ya da garnizon olmamıştır. Taburlar çoğunlukla devlete ya da sivillere ait binalarda barındırılmaya çalışılmıştır, ancak ne var ki bu barınakların sıhhi şartlar açısından uygun olduğunu söylemek mümkün değildir (Özdemir, 1994: 127).

Haim Nahmias, günlüğünde arazinin büyük bir kısmının her türlü hava koşulunda yaya olarak geçildiğini ve yürüyüşlerin, çoğu zaman dondurucu soğukta ve yiyecek ya da su olmaksızın yapılan dağ geçişlerini içerdiğini; barınmaları için verilen her bir kışlanın, bir öncekinden daha kötü olduğunu belirtmiştir. Günlüğüne bu barınaklardan birinin yerden yüksekte inşa edildiğini ve yukarıda yatanların idrarının aşağıda uyuyanların üzerine damladığını yazmıştır. Nahmias, bu kışlalardan birini “insanların diri diri gömüldüğü bir yer” olarak tanımlamıştır (Abramson, 2012: 26). Aynı günlükte, Şam’da Amele Taburu askerlerinin barındırıldığı kışlaların, kabaca inşa edilmiş çamurdan kulübelere ibaret olduğu, bitlerin yerde yatan askerleri akrep gibi ısırıp vücutlarını kan içinde bıraktığı ve bu kışlalarda 15 tuvalete 1.000 kişinin düştüğü (2012: 25) ifade edilmiştir.

Amele Taburları’ndaki zorlu yaşam koşullarının bir yansıması da işçi askerlerin sıkça firar etme girişiminde bulunmuş olmasıdır. Örneğin, Harbiye Nazırı Vekilliği tarafından yazılan resmi bir belgeye göre;

Sabit Jandarma kıtalarının istenilen düzeyde faaliyet yapmamlarından dolayı Amele Taburları efradı arasında firar edenlerin adedi günden güne arttığı Birinci Ordu Kumandanlığından bildirilmiştir. Bu durum jandarmaların seferberlik gibi mühim bir zamanda kendilerinden beklenen hizmet ve gayrete muvafık görülmediğinden, uhdelerine verilen vazifeleri hakıyla yerine getirmeleri ve firar edenlerin bir an evvel yakalanmaları hususunda Harbiye Nezareti’nden bir tezkire (resmi yazı) gönderilmiştir. Bu tezkirede Konya, Hüdavendigâr (Bursa) Vilayetleriyle İzmit, Bolu, Karacahisar-ı sahip (Afyonkarahisar) Mutasarrıflıklarında bundan sonra firar olaylarının olmaması için gerekli tedbirlerin alınması gerektiği bildirilmiş ve sorumlu kişiler uyarılmıştır. (BOA. DH. EUM. KLU. 00006.00039.001; BOA. DH. EUM. KLU. 00006.00039.002)

Her ne kadar, bu resmi belgede firar girişimleri taburların içinde bulunduğu koşullara değil de görevli kimselerin işlerini layıkıyla yerine getirememesine bağlansa da zor çalışma koşullarının birincil sebep olduğu rahatlıkla öne sürülebilir. İşin aslı, ağır cezalara rağmen firar kalıcı bir sorun olmuştur (Abramson, 2012: 25). Hatta makalenin yazarı, özellikle gayrimüslimler

açısından Amele Taburları'nın ne türden bir zorluğa işaret ettiğini onların din değiştirme talepleri üzerinden bile değerlendirilebileceğini öne sürmektedir. Yine Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde "Amele taburları efradından bazı Ermenilerin kumandanlara müracaatla aileleriyle birlikte ihtida arzusunda buldukları" (BOA. DH. ŞFR. 00483.00071.001); "Niğde Amele Taburu menzil efradından bazı Ermenilerin ihtidalarının kabulü için müracaat etmekte oldukları" (BOA. DH. ŞFR. 00667.00024.001.) gibi belgelere rastlamak mümkündür.

Amele Taburları deneyimi bu taburlarda bulunan tüm asker işçiler açısından travmatik bir düzene (ya da düzensizliğe) işaret etmekle birlikte bilhassa gayrimüslimler açısından bir tür ölüm kalım meselesine dönüşmüş gibi görünmektedir. Kendisi de dördüncü orduya bağlı bir Amele Taburu'nda çalışmış olan Alexander Aaronsohn (2003: 42) sabahın saat 6'sından akşamın 7'sine kadar, öğlen vakti verilen bir saatlik ara ile zorlu bir çalışma düzenlerinin olduğunu; paraları olduğundan dolayı, gözcülere verdikleri rüşvetler yoluyla bir kısım kolaylıklara sahip olabildiklerini ancak bunun da fazla uzun sürmediğini ve olabildiğince yumuşak davranışlarla tüm zorbalıklara tahammül etmek zorunda kaldıklarını ifade etmektedir. Nogales de Agâh isimli bir yarbayın tehcir kapsamında İslahiye'den geçen Ermeni kabilelerden parası olduğunu düşündüğü kişileri Amele Taburları'na alacağı tehdidiyle korkuttuğu ve bu yolla onlardan para sızdırdığından bahsetmiştir (Nogales, 2008: 134). Nitekim, bir başka kaynakta Amele Taburları'ndaki Ermeni askerlerin durumunun sürgünden farklı olmadığı, hatta daha da beter koşullarda sürekli olarak uzaklara doğru sürüldükleri (Hopyan, 2017: 71) ifade edilmiştir.

Son olarak, halkın gayrimüslim Amele Taburları askerleri hakkında ne düşündüğü onlara karşı nasıl bir yaklaşım sergilediği de merak uyandıran bir konudur. Birinci Dünya Savaşı odaklı yapılan okumalarda bu konuyla ilgili belirli fikirler edinilmiş olmakla birlikte net bir ifadeye ulaşılamamıştır. Bu noktada, Kurtuluş Savaşı döneminde tekrardan kurulan Amele Taburları'ndan birinde bulunan Yahudi bir askerın şu sözleri aydınlatıcı olabilir: "Size bir şey söyleyeceğim ama bunu gazetede yayınlamayın. Erzurum'a giden yolda, birkaç köyden geçiyorduk. Bizi gören kadınlar, savaşa gittiğimizi sandılar. "Oğlum!" diye ağlamaya başladılar. Ama bize eşlik eden jandarma onlara, "Ağlamayın. Bunlar kâfirler" dedi. Ağlayan kadınlar bize hakaret etmeye ve taş atmaya başladılar" (Neyzi, 2010: 25).

## Sonuç

Osmanlı'da, geleneksel anlamda, geri hizmet birliği nitelikleriyle orduya destek olmak üzere sahaya koşulan Amele Taburları, bir yönüyle tarihçileri ilgilendiren ancak özellikle de Birinci Dünya Savaşı'ndaki biçimiyle bir tür despotik çalışma rejimine işaret ettiğinden sosyal politikacılar açısından da üzerinde özenle çalışılması gereken konulardan birisidir. Ne var ki, konunun önemine ters düşen iki unsur yazar açısından çalışma sürecini zorlaştırmıştır. İlki, Amele Taburları'na ilişkin mevcut kaynakların büyük ölçüde Osmanlı Türkçesi ve Ermenice yazılmış olmasıdır. Giriş kısmında belirtildiği üzere, gerekli olduğu düşünülen resmi arşiv belgelerini çevirirken profesyonel çevirmen desteği alındı, ancak Ermenice metinlerin ise sadece Türkçe ya da İngilizceye çevrilmiş olanlarından faydalanılabildi. Ermenice öğrenmek spesifik ve uzmanlık gerektiren alanlarda çalışan araştırmacılar için bir seçenek olabilir belki, ancak bugün Türkiye'de sosyal bilimler alanında çalışan birinin Osmanlı Türkçesini okuyamaması hem ondan hem de akademik camiadan çok şey götürüyor gibi görünmektedir. Yazar bu durumu bir eksiklik ve öz eleştiri konusu olarak çalışma boyunca gündeminden düşürmemiştir.

İkinci unsur gelirse, o da dil sorununun da bir fonksiyonu olarak kaynak konusunda yaşanan sıkıntıdır. Yazar, Amele Taburları konusuna uzun süredir ilgi göstermektedir ancak bu alanda bir kaynak bolluğundan bahsetmek zordur. Resmi belgeler konunun belirli yönlerine değinip meseleyi orada bırakmaktadır. Bu noktada, günlük, biyografi ve anı gibi belgeleri kullanmak yol gösterici olmuştur. Yaşar Tolga Cora'nın çevirmenliğini de yaptığı "Harbiyeli Bir Osmanlı Ermenisi: Mülazım-ı Sani Sürmenyan'ın Savaş ve Tehcir Anıları" isimli kitabın önsözünde vurguladığı üzere, tarihçiler otobiyografilere ve anılara her zaman şüpheyle bakmakta ve onları birincil kaynak saydıkları arşiv belgelerinden daha aşağıda görmektedirler. Buna ise otobiyografi ve anının da tarih gibi "hakikat"i sunma iddiasına sahip olması neden olmaktadır, ancak bu tür eserlerin temel dayanağı, akademik bir disiplin olan tarihin kaynaklarından farklı biçimde kişisel hafızaya dayanmaları ve bir noktaya kadar kişisel kaygı ve inisiyatifle kaleme alınmış olmalarıdır. Bir diğer ifadeyle, tarihçinin belge okuyarak ulaşacağı nesnel olma iddiası taşıyan yorumlara anının yazarı hatırlama ve yazma esnasında ulaşmıştır. Bunun da akademisyen tarihçiyi rahatsız etmesi kaçınılmazdır (Sürmenyan, 2015: 25).

Mevzu bahis zorluklara rağmen, Amele Taburları zorunlu çalışma ve emek denetimi gibi konulara ilgi duyan araştırmacılar ve akademisyenler

tarafından kesinlikle üzerinde daha fazla, hatta multidisipliner bir bakış açısıyla, çalışılması gereken bakir bir konudur. Azınlıklar, gayrimüslimler, milliyetçilik, Ermeni Tehciri gibi başlıklarla iç içe geçmiş doğası bazen araştırmacılar üzerinde konudan kaçmayla sonuçlanan bir tabu etkisi gösterse de İkinci Dünya Savaşı'nda Almanya'da ya da Stalin dönemi Sovyet Rusya'sında savaş esirlerine ya da muhaliflere uygulanan despotik denetime dayalı zorunlu çalışma biçimlerine benzeyen net bir örnektir. Bir yüz yıldan fazla süren gayrimüslimlerin zorunlu askerlik sistemine ne şekilde içerilecekleri ve Osmanlılık tartışmalarının kısa sayılabilecek bir süre zarfında Amele Taburları'yla sonuçlanması dönemin siyasi atmosferi hakkında da çok şey söylemektedir. Bu nedenle, Balkan Savaşları'na özel bir vurgu yapılmıştır. Burada amaçlanan devletin belirli koşulların baskısı altına girdiği anda bir panzehir olarak emeğin denetimini nasıl bir motivasyonla gündemine taşıdığını ortaya koymaktır. Bakunin'in de belirttiği gibi (1998: 77), devlet baskısı gerektiğinde aleni gerektiğindeyse gayri resmi tahakküm biçimini alabilmektedir.

Taburlara konu olan silahsızlandırılmış kitle, her ne kadar aralarında Müslüman Türk unsurlar bulursa da büyük ölçüde genç gayrimüslimlerden oluşmakta ve emeklerinin denetim alınması suretiyle devletin başına "bela" olma potansiyel ve kapasiteleri bertaraf edilmektedir. Düzenli orduda bulunan askerlerinkinden kat be kat daha zor olan hayat şartları bu asker işçilerin tüm enerjilerini soğurmuş ve Ermeni Tehciriyle birlikte düşünüldüğünde kısa sayılacak bir süre zarfında onları bir tür felakete sürüklemiştir. İnsanın aklına ister istemez Osmanlı, Balkan Savaşları'ndan büyük bir darbe almamış olsaydı ve Osmanlılık düşüncesi milliyetçiliğe yenik düşmeseydi sonuç ne olurdu, Amele Taburları yine kurulur muydu, kurulsaydı bileşimi ve çalışma şartları nasıl olurdu gibi sorular geliyor. Kuşkusuz bu sorular cevapsız kalmaya mahkumdur, ancak şu da bir gerçek ki (en azından yazarın yaptığı okumalara dayanarak söylemek gerekirse) bu yapının gayrimüslimler açısından ceza olarak kullanılması Birinci Dünya Savaşı'na (ve sonrasında Kurtuluş Savaşı'na) özgü bir fenomen gibi görünmektedir. Daha önceki dönemlerde faaliyet gösteren Amele Taburları'nın kelimenin birincil anlamıyla geri hizmet birliği olarak hizmet gösterdiği ve sonraki süreçte deneyimlendiği biçimiyle zalimane çalışma şartlarıyla karşılaşmak zorunda kalmadığı öne sürülebilir. Nitekim, Ermeni askerlerin silahsızlandırılmasını emreden karardan sonra Amele Taburları'nda hizmette bulunmak Ermeniler arasında belirsiz bir gelecek ve büyük olasılıkla ölümlerle ilişkilendirilmeye başlanmıştır (Cora, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net>).

Son olarak, Amele Taburları'nın Birinci Dünya Savaşı ile son bulmadığını da bir kez daha hatırlatmak gerekmektedir. İşin aslı, Mondros Antlaşmasıyla Osmanlı ordusunda 1919 yılı başlarında lağvedilen Amele Taburları, Kurtuluş Savaşı'nın başlamasıyla birlikte aynı gerekçelerle yeniden teşkil edilmiştir (Karagöz, 2019). Çalışmanın kapsamı dışında kalması sebebiyle bu metinde detayına girilmeyen bu konu gelecek dönemde ayrı bir çalışmanın konusu olarak tasarlanabilir.

### Sonnotlar

1- Angarya ve zorunlu çalışma arasındaki temel fark çalışma karşılığında bir ücretin ödenip ödenmediğiyle ilgilidir. Ancak ne var ki, herhangi türden bir zorunlu çalışma biçiminin belirli bir süre sonunda angaryaya ya da angarya biçimindeki bir çalışmanın zorunlu çalışmaya dönüşmesi de muhtemeldir. Arada oldukça ince bir çizgi bulunmakla birlikte esas mesele çoğu zaman güç sahibinin amaç ve niyetiyle ilgilidir.

2- Bknz: Ökte F (ty). *Varlık Vergisi Faciası*. İstanbul: Nebioğlu Yayınevi.

3- Bknz: Ufuk Gülsoy.

4- Bu biraz da İkinci Abdülhamit'in iktidarı boyunca güttüğü denge siyaseti ile ilgili bir durum olsa gerek.

### Kaynakça

Aaronsohn A (2003). *Türk Ordusuyla Filistin'de: Bir Yahudi Askerin 1. Dünya Savaşı Notları*. Çev. N Alkan, İstanbul: Selis Kitaplar.

Abramson G (2012). Haim Nahmias and the Labour Battallions: A Diary of Two Years in the First World War. *Jewish Culture and History*, 14(1), 18-32.

Akar R (2009). *Başkale Yolcuları: Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları*. İstanbul: Doğan Kitap.

Akçura Y (1995). *Üç Tarz-ı Siyaset*. Hazırlayan. R Duymaz, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Akkuş Y ve Yıldırım K (2017). Dünyada ve Osmanlı'da Zorunlu Çalıştırma: 'Amele-i Mükellefe' Uygulaması ve Tarihsel Gelişimi. *Çalışma ve Toplum*, 2, 507-546.

Aktar A (2021). *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*. İstanbul: Aras Yayıncılık.

Allain J (2018). What Is Forced Labour? A Practical Guide for Humanities and Social Research. İçinde: Genevieve Lebaron (der), *Researching Forced Labour in the Global Economy: Methodological Challenges and Advances*, Oxford University Press, 79-93.

783 Zorlu Günok M (2025). Gayrimüslim Osmanlı Askerlerine Yönelik Bir Zorunlu Çalışma Biçimi Olarak Birinci Dünya Savaşı'nda "Amele Taburları". *Mülkiye Dergisi*, 49(4), 758-787.

Angrick A (2004). *Forced Labour Along the Straße der SS, Forced and Slave Labour in Nazi-Dominated Europe Symposium Presentation*. Washington: Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum.

AÖF (2018). *Sosyal Politika 1*. Eskişehir: AÖF Yayınları.

Bakunin M (1998). *Devlet ve Anarşi*. Çev. C Atilla , Ankara: Öteki Yayınevi.

Beşikçi M (2012). *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War: Between Voluntarism and Resistance*. Leiden: Brill.

Beşikçi M (2017). Topyekun Savaş Çağında Askeri İşgücünü Seferber Etmek: Birinci Dünya Savaşı Öncesinde ve Esnasında Osmanlı İmparatorluğu'nda Zorunlu Askerlik Hizmeti. İçinde: Erik Jan Zürcher (der), Askerlik "İşi": Askeri İşgücünün Karşılaştırmalı Tarihi 1500-2000, Çev. D Şendil, İstanbul: İletişim Yayınları, 523-557.

BOA. DH.EUM.2.Şb.00009.00106.001

BOA.DH.ŞFR.00474.00122.001

BOA.DH.ŞFR.00507.00072.001

BOA.HR.SYS.02221.00004.001

BOA.DH.İ.UM.EK.00016.00021.001

BOA.DH.İ.UM.EK.00017.00036.001

BOA. DH.EUM.KLU.00006.00039.001

BOA. DH.EUM.KLU.00006.00039.002

BOA.DH.ŞFR.00483.00071.001

BOA.DH.ŞFR.00667.00024.001.

Cebeciyan A (2019). *Bir Ermeni Subayın Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü*. Çev. T Tomasyan, İstanbul: Aras Yayıncılık.

Cora Y T (2025). *Revolutions and Rebellions: Van Resistance as Rebellion (Ottoman Empire/Middle East)*. <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/>, 04.08.2025.

Çatma E (1998). *Asker İşçiler*. İstanbul: Ceylan Yayıncılık.

Çaykiran G (2021). Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusundaki Ermeni Askerler ile Rus ve Fransız Ordularındaki Ermeni Gönüllü Birlikleri (1914-1921). *Ermeni Araştırmaları*, 70,107-140.

Das D (2022). Slavery and Forced Labour. *Indian Journal of Integrated Research in Law*, 2(2), 23-37.

Esin P (1982). *İş Bölümü, Yabancılaşma ve Sosyal Politika*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Gönüllü A R (2012). Konya Vilayetinde Meydana Gelen Çekirge İstilaları (1866-1917). *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8, 1-41.

Gülsoy U (2000). *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*. İstanbul: Simurg Yayınevi.

Gümüş M (2008). Anayasal Meşruti Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı'nın Tam Metin İncelenmesi. *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 47, 215-240.

Hacısalihoğlu M (2007). Osmanlı İmparatorluğu'nda Zorunlu Askerlik Sistemine Geçiş: Ordu-Millet Düşüncesi. *Toplumsal Tarih*, 164, 58-64.

Herbert U (2000). Forced Labourers in the Third Reich: An Overview. *International Labour and Working-Class History*, 58, 192-218.

Hopyan T (2017). *Milleti Sadıka'dan 1915 Ermeni Tehcirine: Pederimin Anıları*. İstanbul: Puslu Yayıncılık.

ILO (International Labour Organisation) (2015). Combating Forced Labour: Employers' Frequently Asked Questions. Geneva: ILO.

Karagöz M (2019). Birinci Dünya Savaşı'nda IV. Ordu Menzilinde Amele Taburları. *Güvenlik Stratejileri*, 15(30), 379-415.

Karakışla Y S (2015). *Osmanlı Ordusunda Kadın Askerler: Birinci Kadın İşçi Taburu*. İstanbul: Akıl Fikir Yayınları.

Keyder Ç (2014). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Kılıç V K (2013). Osmanlı Devleti'nde Azınlıklar. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 21, 339-354.

Kırlı C (2019). Tanzimat: Düzen ve Kaos. *Toplumsal Tarih*, 311, 80-85.

Kırmızı A (2002). Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslim İstihdamı. *Divan İlmî Araştırmalar*, 13, 295-306.

Koloğlu O (2005). *Abdülhamit Gerçeği*. İstanbul: Pozitif Yayınları.

Lüleci A (2020). Bir Zamanlar Bolu İkinci Amele Taburu (1914-1918). *BAİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(3), 761-777.

Morgenthau H (1918). *Secrets of The Bosphorus*. London: Hutchinson&Co.

Mutlu C (2007). *Birinci Dünya Savaşında Amele Taburları*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Neyzi L (2010). *Amele Taburu*. İstanbul: The Isis Press.

Nogales R D (2008). *Osmanlı Ordusunda Dört Yıl (1915-1919)*. Çev. V İlmen, İstanbul: Yaba Yayınları.

Özdemir S (1998). Türkiye'de Zorunlu Çalışma Uygulamaları. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 1998, 41-42, 181-214.

785 Zorlu Günok M (2025). Gayrimüslim Osmanlı Askerlerine Yönelik Bir Zorunlu Çalışma Biçimi Olarak Birinci Dünya Savaşı'nda "Amele Taburları". *Mülkiye Dergisi*, 49(4), 758-787.

- Özdemir Z (1994). I. Dünya Savaşında Amele Taburları. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Özhazinedar T (2023). Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, Adalet Fermanı ve Kanun-i Esasî'nin Tahlili. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 12(36), 759-786.
- Öztürk İ M (2013). İkinci Dünya Savaşı Türkiye'sinde Olağanüstü Ekonomik Kararlar: Milli Korunma Kanunu ve Varlık Vergisi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32(54), 135-166.
- Shaw S A (2014). *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu Savaşa Giriş*. Çev. B Sümer Aydaş, İstanbul: Türk Tarih Kurumu.
- Suciyan T (2021). *Modern Türkiye'de Ermeniler*. Çev. A Günaysu, İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Sultan Abdülhamit (1975). *Siyasi Hatıratım*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Sürmenyan K (2015). *Harbiyeli Bir Osmanlı Ermenisi: Mülazım-ı Sani Sürmenyan'ın Savaş ve Tehcir Anıları*. Çev. Yaşar Tolga Cora, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Şimşek H (2008). Yüzüncü Yılında Meşrutiyet'in İlanı ve Gayrimüslim Cemaatler. *Hittit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 53-73.
- Şimşek H (2016). *Osmanlı Son Dönemi Gayrimüslim Cemaatler: 1908-1922*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Taçalan N (1998). *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken Hasan Tahsin*. İstanbul: Aksoy Yayıncılık.
- Taştan Y K (2017). *Balkan Savaşları ve Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*. İstanbul: Ötügen.
- Thiel J ve Westerhoff C (2014). Forced Labour. <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/forced-labour/>. 15.04.2025.
- Toprak Z (1988). Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti: Kadın Askerler ve Milli Aile. *Tarih ve Toplum*, 51, 34-38.
- Tunaya T Z (2023). *İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Hayatına Bakışlar: Hürriyet'in İlanı*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Webber C ve Wilddavsky A (1986). *A History of Taxation and Expenditure in the Western World*. Newyork: Simon and Schuster.
- Weissbrodt D (2002). *Abolishing Slavery and its Contemporary Forms*. New York: United Nations.
- Yalman A E (2019). *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Zürcher E J (2002). Ottoman Labour Battalions in World War I. Turkology Update Leiden Project Working Papers. [https://www.academia.edu/847454/Ottoman\\_Labour\\_Battalions\\_in\\_World\\_War\\_I](https://www.academia.edu/847454/Ottoman_Labour_Battalions_in_World_War_I) Son erişim tarihi: 18.05.2025.

Zürcher E J (2005). *Savaş, Devrim ve Uluslaşma, Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi: 1908-1928*. Çev. E Aydınöğlu, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Zürcher E J (2015). *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Atatürk Türkiye'sine Bir Ulusun İnşası: Jön Türk Mirası*. Çev. L Yalçın, Ankara: Akılçelen Kitapları.

# 1930'lu Yıllarda Kamu Yönetimindeki Rasyonelleştirme Çalışmalarının Memur ve Memur Örgütleri Üzerine Etkileri<sup>1</sup>

**Selime Yıldırım**, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi

**ORCID:** 0000-0003-0584-0618

**E-Posta:** [selimeyildirim@kmu.edu.tr](mailto:selimeyildirim@kmu.edu.tr)

## Öz

Bu makale, 1930'lu yıllardaki gelişmeler çerçevesinde kamu yönetimindeki rasyonelleştirme çalışmalarının memurlar ve memur örgütleri üzerindeki belirleyici etkisini ortaya koymayı hedeflemektedir. Söz konusu rasyonelleştirme çalışmaları, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne uzanan bir süreci anlatmaktadır. Memur örgütlenmelerinden kasıt, sandık, sendika, kooperatif benzeri örgütlerdir. Memur ise devletten maaş alan ve kamu hizmetini süreklilik içinde sunan kişileri anlatmaktadır.

Bu çalışmada, 1930'lu yıllara odaklanılmasının nedenleri bulunmaktadır. 1930'lu yıllar, söz konusu uygulamaların dünyanın pek çok yerinde görünür örneklerinin yer aldığı bir dönemdir. 1929 Krizi'nin getirdiği ekonomik koşullar rasyonalizmin benimsenmesine yol açmıştır. Planlama ve benzeri araçlarla da bu politikalar sağlamalaştırılmaya çalışılmıştır. Dönemin kamu yönetimi örgütlenmesi, bu gelişimin önemli bir parçasıdır. Bu çalışma kapsamında söz konusu iddia, ikincil kaynaklar yanında Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nden elde edilen birincil kaynaklarla da desteklenmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda da rasyonelleştirme çalışmaları önemli bir yer tutmaktadır. Genç Cumhuriyet sadece yönetsel süreçlerde değil, yaşamın her alanında rasyonalizme bağlıdır. 1800'li yılların sonu 1900'lü yılların başı itibarıyla bilimsel yönetim düşüncesi ise bu eğilimi güçlendirmiştir. 1920'li yıllarda, bu düşüncenin fikri temeli oluşturulmuştur. Memurlar açısından ise 1926 yılında yayımlanan 788 sayılı Memurlar Kanunu, bu politikaların göstergesidir. Bu dönemde hem kamu personel sistemi örgütlenmekte hem de rasyonelleştirme çalışmaları devam etmektedir.

Memurlar, kamu yönetimindeki dönüşümden en fazla etkilenen grup olmuştur. Tanzimat Dönemi'nden itibaren dönüşen memur ve memurluk mesleği kendi çıkarlarını savunma ve geleceğini güvence altına almaya dönük arayışlar içindedir. Bu yönüyle, memurların sadece uzun vadeli değil; aynı zamanda, gündelik sorunlar nedeniyle de bir araya geldikleri görülmektedir. Rasyonelleştirme çalışmaları ise 1930'lu yıllarla son bulmamış; 1940'lı ve 1950'li yıllarda daha da kuvvetlenmiştir.

Bu çalışma kapsamında, 1930'lu yılların özgün koşulları nedeniyle bu zaman dilimi ele alınmıştır. Bu koşullar, yeni inşa edilmeye çalışılan bir ülke ve hemen sonrasında neredeyse bir ideolojiye dönüşen devletçiliktir.

Türkiye'deki literatür, memurların 1960'lı yıllar öncesinde örgütlenmesi konusuna mesafeli kalmıştır. 1930'lu yıllarda sandık, kooperatif ve dernek gibi araçlarla faaliyetler yürütülmüş, bu örgütler korporatizm fikrinin bir parçası olmuştur. Dönemin kamu yönetimi örgütlenmesi de bu gelişimin önemli bir parçasıdır. Çalışma, kamu yönetimi disiplini içinde ve araçlarından yararlanarak ele alındığından mevzuat ve arşiv belgeleri temel rehber olmuştur.

**Anahtar Kelimeler:** Rasyonalizasyon, Kamu Yönetimi, Memur, 1930'lu Yıllar, Memur Örgütleri.

## The Impact of Rationalization Efforts in Public Administration During the 1930s on Civil Servants and Civil Servant Organizations

### Abstract

This article aims to reveal the decisive impact of rationalization policies in public administration on civil servants and their organizations in the 1930s. These policies are part of a broader process that extends from the late the Ottoman Empire to the early Republic of Turkey. Civil servants are defined as salaried providers of continuous public services, while civil servant organizations include associations such as funds, unions, and cooperatives.

The focus on the 1930s is deliberate. This period not only witnessed global examples of rationalization in the aftermath of the 1929 Crisis, but also saw the consolidation of such policies in Turkey through instruments like planning. The organization of public administration in this era was a key element of these transformations. The argument is supported by primary sources from the Presidential State Archives alongside secondary literature.

Rationalization was also significant in the founding years of the Republic. The young Republic adhered to rationalist principles not only in administrative processes but also in broader aspects of social and economic life.

Scientific management ideas circulating since the late 19th and early 20th centuries reinforced this orientation, while Law No. 788 on Civil Servants (1926) signaled its concrete application in the civil service. During this time, both the public personnel system was being structured and rationalization efforts continued.

Civil servants, as the group most directly affected by these reforms, sought to defend their interests and secure their future. From the Tanzimat era onward, their profession had already been in transformation, and in the 1930s they came together not only for long-term collective aims but also to address immediate, everyday concerns. Their organizations—funds, cooperatives, and associations—became embedded within a corporatist framework. Rationalization did not end with the 1930s but intensified in the 1940s and 1950s. Within the discipline of public administration, this study draws on legislation and archival documents as its primary sources.

**Keywords:** Rationalization, Civil Servant Organizations, 1930s, Civil Servant, Public Administration.

## Giriş

19. yüzyıl, kapitalizmin gerçek anlamıyla görünürlük kazandığı dönem olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, yeni arayışlar ve kapitalist sistemin devamını getirecek düzenlemeler ortaya çıkmıştır. Refah devletlerine giden sürece ilişkin ilk düzenleme ve gelişmeler bu dönemde doğmuştur (Esping-Andersen, 1996: 92). Bu dönemin yeniliklerinden birisi de modern bürokrasidir. Modern bürokrasi, yeni birikim rejiminin isteklerini karşılayacak özellikleri barındırmaktadır. M. Weber'in bürokrasisi de rasyonalizme sıkı sıkıya bağlıdır. M. Weber dışında F. Taylor, W. Wilson'un da farklı inceleme nesnelere üzerinden benzer düşüncelere sahip oldukları görülmektedir. Geleneksel ilişkilere dayalı bir yönetim örgütlenmesinden modern bürokrasiye geçişle, memurların düzeni bir hayli değişmiştir.

Memurların, geleneksel ilişkilerden sıyrılarak modern bürokrasinin bir parçası olmaları zaman almıştır. Bu noktada, yaşanan gerilimler ve değişimler toplumsal dinamiklerden bağımsız değildir. Dünyanın geri kalanında olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nin de doğuşu itibarıyla rasyonel bir bürokrasi sistemine sahip olduğunu söylemek güçtür.

Bürokratik sistemin doğuşuna ilişkin adımlar, Tanzimat ve sonrasında atılmıştır. Bu dönemi özel kılan birtakım nedenler olmakla birlikte, dünyanın ve Osmanlı Devleti'nin özgün koşulları bu durumu desteklemiştir. Osmanlı Devleti gibi kendi dinamikleri ve güçlü gelenekleri olan bir İmparatorluğun söz konusu geleneklerden sıyrılması kolay olmamıştır. Osmanlı Devleti'nde, çağdaş bürokrasinin doğması zaman almıştır. Bu doğuş ise çatışmalı bir sürecin sonunda gerçekleşmiştir.

Yeni bürokrasinin memuru da bu gelişmelere uymalıdır. Bürokrasinin etkisi ise sosyolojik bir fenomene dönüşmüştür bile. Bürokrasi, sadece çalışma

ilişkilerini değil; bütün olarak toplumu etkilemektedir. Rasyonaliteye dayalı memur kimliğini kurmak kadar, bu alanda memurları etkileyen koşullara dönük düzenlemeler yapılması da önemlidir. Maaş, emeklilik ve diğer sosyal güvenlik faaliyetleri bu kapsamdadır.

Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet'e giden dönemde, modern bürokrasiyi ortaya çıkaran koşullar doğmuştur. Özellikle memurların maaşa bağlanması ve Tanzimat Dönemi ile birlikte gündeme gelen modernleşme süreci, bu koşulların doğmasını kolaylaştırmış; bürokrasinin modern biçimini almasına neden olacak olay ve mekânlar da ortaya çıkmıştır. 1800'lü yılların sonu itibarıyla dünyada görülen rasyonellik akımı, Osmanlı Devleti ve sonrasında Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda da etkili olmuştur. Bu etkiler, giderek her alanı kapsar hale gelmiştir.

Bu dönemde, kamu yönetiminin bütünlüklü olarak rasyonalizmi aradığını söylemek mümkündür. Rasyonalizme ilişkin arayışlar, Türkiye için Cumhuriyet'in kuruluşuyla başlatılabilir de 1930'lu yıllarla daha da gelişmiştir. 1930'lu yıllarda, sosyo-ekonomik koşulların etkisi ile devletin önemli bir aktör olduğu gözlemlenmektedir.

Bu makale, memurlar ve memur örgütlenmeleri üzerinden kamu yönetimindeki rasyonelleştirme çalışmalarının 1930'lu yıllardaki belirleyici etkisini ortaya koymayı hedeflemektedir. Memur örgütlenmelerinden kasıt, sandık, sendika, kooperatif vb. örgütlerdir. Söz konusu örgütlenmeler, memurların ortak çıkarını ele alan yapılardır. Memur ise devletten maaş alan ve kamu hizmetini süreklilik içinde sunan kişilerdir. Dönemin koşulları henüz sendikacılık faaliyetlerinin memurlar için mümkün olmadığını göstermektedir.

Makalede, kamu yönetimi başta olmak üzere toplumsal tüm alanlardaki rasyonellik arayışının memurlar ve memurların sosyo-ekonomik koşullarını da etkileyerek memur kimliğinin oluşmasında belirleyici olduğu iddia edilmektedir. 1930'lu yıllara odaklanılmasının ise bazı nedenleri bulunmaktadır. Birinci olarak 1930'lu yıllar, söz konusu uygulamaların dünyanın pek çok yerinde görünür örneklerinin bulunduğu bir süreçtir. İkinci olarak da 1929 Krizi'nin getirdiği ekonomik koşullar bu ilkelerin benimsenmesine yol açmıştır. Planlama ve benzeri araçlarla da bu politikalar sağlanmaya çalışılmıştır.

Kamu yönetimindeki rasyonelleştirme çalışmaları, dönem itibarıyla Cumhuriyet'in temel değerlerini de temsil etmektedir. Bu nedenle,

uygulanan her politikanın bir amacı bulunmaktadır. Söz konusu politikalarından memurları etkilenmemesi mümkün değildir.

Türkiye'deki literatür, memurların 1960'lı yıllar öncesinde örgütlenmesi konusuna mesafeli kalmıştır. 1930'lu yıllarda sandık, kooperatif ve dernek gibi araçlarla faaliyetler yürütülmüş, bu örgütler korporatizm fikrinin bir parçası olmuştur. Arşiv belgeleri ve raporlarda, memurların çalışma yöntemlerine dair düzenlemelere sıkça rastlanmaktadır. Dönemin kamu yönetimi örgütlenmesi de bu gelişimin önemli bir parçasıdır. Çalışma, kamu yönetimi disiplini içinde ve disiplinin araçlarından yararlanarak ele alındığından mevzuat ve arşiv belgeleri temel rehber olacaktır.

### **Rasyonelleşme ve Kamu Yönetimi İlişkisi: "Daima İleri"**

Rasyonalizm, Akıl Çağı'nın en önemli çıktılarında olmuştur. Rasyonalizmin fikrî düzeyden çıkarak pratik uygulamaların bir aracı olması ise ilerleyen yıllarda gerçekleşecektir. Bu durumu güdüleyen en büyük koşul ise sermaye birikim rejimindeki dönüşümdür.

Aydınlanma'nın doğuşu ile birlikte insan aklına olan güven, aşkinci ve zaman içinde insanla insan aklını birbirine yabancılaştıracak bir durumu ortaya çıkarmıştır. Öncelikle doğa bilimlerinde başlayan bu arayış, toplumsal ilişkilere de yansımıştır. Bununla birlikte, insan ilişkileri doğrusal bir biçimde ilerlememektedir; bunun görünüşlerinden biri de örgüt ve örgütlerin gelişimidir (Gaulejac, 2013: 12).

Rasyonalizasyon, "ratio" diğer deyişle "akıl" kavramından türemiştir (Adorno ve Horkheimer, 2014: 61). Aydınlanma Çağı ile birlikte bu kavrayış esas alınacaktır. Bu dönemde, akıl bir tahakküm aracı haline gelmiş; zaman içinde gerçekten araçsallaşmadan söz etmek mümkün olmuştur:

Toplumsal örgütlenme ve merkezileşmeyi, akıldışı bir çağdaki akıl öğeleri olarak kabul ediyor ve savunuyorlardı. Ama sanayi toplumunun günümüzde aldığı biçim rasyonelliğin öbür yüzünü açığa çıkarmış, rasyonelleşmenin kendi kendini yok ettiğini göstermiştir. Rasyonelleşme, eleştirel düşünceye, bireysel öznenin kendiliğindenliğine, hazır davranış kalıplarına karşı çıkma eğilimine toplumsal hayatın biçimlendirilmesinde hiçbir rol tanımamaktadır. (Horkheimer, 1998: 158)

Akla dayalı bir anlayış, bilimsel düşünüşün ön plana çıkmasını kolaylaştırmış, feodal sistemin aşılmasına dönük bir yükseliş gerçekleştirmiştir. Bu yükseliş, kapitalizmin doğmasına neden olmuştur. Kapitalist sistemin ortaya çıkışında,

sermaye birikimi gibi ekonomik nedenler ön plana çıksa da akıl ve bilimsel bilgi önemli bir yerde durmaktadır:

Uzmanlaşmış bilgiden elde edilen meşruiyet olmasaydı, profesyonel, her mesleğin bazen belirtilmese bile nihai hedefleri olan sosyal statüyü, özerkliği ve mesleğin uygulanması üzerindeki kontrolü kazanamazdı. Teknik rasyonelliğin gelişimi, profesyonellik ve bilime ve verimliliğe yapılan vurgu yakından incelenmektedir. (Adams, 1992: 365)

Daha öncesinde, feodal sistem tarıma dayalıdır ve geniş bir alanı yönetmek ideali içindedir. Feodal sistemin belli bir aşamasında büyük ölçekli kurumlar -ki bunun içinde devlet de vardır- tekrar gündeme gelmiştir (Bloch, 1983: 523). Büyük örgütlerin yönetilmesi ise günümüz anlamıyla yönetim kavramının doğmasına neden olmuştur. Diğer yandan ise modern devletin ortaya çıkışının, Orta Çağ'ın son dönemleri ile ilişkilendirilebileceği kabul görmektedir (Kaygusuz, 2018: 28; Giddens, 1994: 153).

Tarihin her aşaması bir diğerinden beslenerek ilerlemektedir. Bu durum, kapitalizmin tekelci ve merkeziyetçi yapısını da anlatmaktadır. Büyük kurumların "*disipline*" edilmesi, modern devletin oluşumunda önemli bir yerde bulunmaktadır (Foucault, 2000: 284). Modernleşme ile kapitalist ekonomik sistem arasında birbirinden ayrılmaz bir ilişki vardır. 17. yüzyılla belirginleşen sermaye birikim rejimindeki dönüşüm, dünya sisteminde büyük kırılmaları beraberinde getirmiştir. Söz konusu dönüşümler, toplumsal hayatı da etkilemiştir.

Bu kırılmalardan en önemlisi, 1789 yılında gerçekleşen Fransız Devrimi'dir. Fransız Devrimi, yenilik tohumlarının filizlenip her yana yayıldığı bir dönem olmuştur. Her ne kadar hem Devrim'in ortaya çıkışı hem de değerleri, burjuva sınıfına hizmet ediyor olsa da ilerici yönü ve dünya tarihine büyük katkıları yadsınmamaktadır. Modernitenin derin şekilde etkilendiği özgürlük, eşitlik ve kardeşlik ilkeleri Fransız Devrimi ile ortaya çıkmıştır (Dikmen, 2015: 57). Laik düşünce ve seküler yaşam tarzı, dünyada etkili hale gelmiştir. Fransız Devrimi ile birlikte iktidarın yeryüzüne indirilmesi, yurttaş kavramının benimsenmesi ve insan haklarının gelişmesi önemli adımlardır (Dikmen, 2015: 57). Aydınlanma Çağı'nın en büyük kazanımlarından olan insan aklına inanç, onun başka otoritelerin etkisinden sıyrılmasına neden olmuştur (Adorno ve Horkheimer, 2014: 19).

Modern iktidar ve yönetim kavramı, bu dönemden yakın şekilde etkilenmiştir. Modern yönetim, verimlilik ve standartlaşmaya dayalıdır.

Bunun nedeni, kapitalist ekonomik sisteme uyum çabasıdır. İstikrarsız ve keyfi yönetim biçimleri, sistemin istikrarını ve sermaye birikimini etkilemiştir. Verimlilik esasına dayanan yönetim fikri hem özel örgütleri hem de devleti biçimlendirmeye başlamıştır.

Modern yönetimin doğuşu, iş bölümü, hiyerarşi ve otorite kavramlarının kurumsallaşmasına dayanmaktadır (Fişek, 2011: 85). Devlet yönetimi ve devleti yönetme teknolojisinden (Small, 2001: 19-20) zaman içinde iş yerlerine ve bürolara uzanan bir yönetim fikri ortaya çıkmıştır. Modern yönetimi geleneksel yönetimden ayıran en önemli özellik, yönetimin salt teknik biçimde ele alınmaması ve çevresiyle bir bütün olarak kabul etmesidir. Bu çalışma, “modern yönetim”, “modern fabrika” ve “modern bürokrasi”yi önemli parçaları olarak kabul etmektedir (Dikmen, 2015: 33). Zira, rasyonelleşmenin etkileri teoriden pratiğe bu şekilde aktarılmaktadır.

Makinelî üretime geçiş ve fabrikanın bir üretim alanı olarak benimsenmesiyle önemli bir yol katedilmiştir. Bu dönemden sonra, disipline edilmiş bir üretim örgütlenmesi hedeflenmiş ve bunun için tüm araçlar ortaya konmuştur. Bu araçlardan biri de bürokrasi olmuştur.

Ekonomik sistemdeki bu köklü dönüşümün etkilerinin toplumsal alana yansımaları kaçınılmazdır. “Bürokrasi”nin bir örgütlenme biçimi olarak kabul edilmesi, bu gelişmeler ile ilişkilidir. Bürokrasinin kapitalizm sistemiyle içkin ilişkisi bu koşulları sunmuştur: “*On dokuzuncu yüzyılın rasyonel toplum kavramında, bireyin karşı karşıya olduğu yok oluş tehlikesine değil, planlama, örgütlenme ve mekanizmalarına ağırlık tanınmıştır*” (Horkheimer, 1998: 158). Sonraki yıllarda bu yapılar belirleyici olmuştur.

Bu çalışma kapsamında, rasyonelleşme fikrinin felsefesi tartışılmayacaktır. Aydınlanma Çağı’nın ürünü olan ve insan aklını yüce bir yere koyan bu yaklaşım, tüm toplumsal gelişmeyi de etkilemiştir. Rasyonalizmi aklın araçsallaştırılması olarak gören ve eleştiren yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu çalışma kapsamında, rasyonalizmin pragmatik yönü esas alınacaktır. Zira, rasyonelleşmenin tek tipleştirme yanı vardır. Aklın üstünlüğünü kabul ederek toplumsal ilişkileri, doğa ve bireyi bir kalıba sokma çabasıdır:

Rasyonelleştirme, çıkış noktası ortak bir dil arayışı olan bir değiştirme mekanizmasıdır. Fakat aynı zamanda mantıksal bir akıl yürütme görünümü altında rahatsız edici olanı, düzeni bozanı, “kendi” mantığına girmeyeni etkisiz hale getirmeye çalışan bir savunma mekanizmasıdır. (Gaulejac, 2013: 59)

Bu bağlamda ise rasyonelleşmenin, modern kamu yönetiminin doğuşundaki doğrudan ve dolaylı etkileri tartışılmalıdır. Modern bürokrasi ve kamu yönetimi tam da bu arayışa hizmet etmektedir. “*Kapitalist sistemin burjuva çağına ait olan bürokrasi*” (Ayman Güler, 2013: 80), rasyonelleşme arayışının bir parçasıdır.

Genel kabul gören yaklaşıma göre, büyük ölçekli örgütlerin kurulması, para ekonomilerinin doğuşu ve küçük mülkiyet kavramının ortaya çıkışı bürokrasinin doğuşuna zemin hazırlamıştır (Fişek, 2011: 118). Modern ulus devletlerin doğması, bu koşulları kolaylaştırmıştır. Yönetim ise evrensel bağlamda ele alındığından, bürokrasi benzeri uygun araçların geliştirilmesi gerekmektedir (Fişek, 2011: 31).

Rasyonel ilkelere dayalı bir yapı, sistemin varlık ve sürdürülebilirliği açısından vazgeçilmez olmuştur. Teknik ve pratik bilginin üretilmesine katkıda bulunmuştur. Modern yönetim bilgisinin doğuşunda, kameralistlerden örgüt bilimine geniş bir yol kat edilmiştir. Diğer deyişle, “*verimli*” yönetim arayışı yıllar boyunca devam etmiştir.

Bürokratik cihaz rasyonelleştirilirken, birtakım kurallar bütününden yararlanılmıştır. Kamu yönetiminin doğuş fikrini de kapsayan bu süreçte, rasyonel bireyi ve toplumu etkilemiştir. Bürokrasinin zaman zaman iç içe geçerek gerçekleştirdiği bu yayılım, kamu hizmeti yürüten grubu etkilemiştir. Yürüttükleri hizmetlerin yanında, çalışma ilişkilerinde de bunu yakından hissetmişler ve uygulanan politikalarla “*hem etkileyeni hem de etkileneni*” (Yıldırım, 2023: 16) olmuşlardır. Çalışanların bir “*makinenin dişlisi*” olma durumu geniş şekilde kabul edilmektedir (Gaulejac, 2013: 61):

Bürokrasi, ussallaşma sonucu belirlediğine ve “ussallık” da kişisel atılım gücü ve yaratıcılığı (ya da bireysel davranışları) en azda tutan katı düzenleyici kuralların varlığını gerektirdiğine olanla olması gerekenin karşılaştırılabilirliğini sağlayan Weberci ideal bürokrasi modeli, bireyi, son tahlilde, dev bir makinenin yeri yolu belli küçük bir parçası durumuna indirgemektedir. (Fişek, 2011: 110)

Makinenin dişlisi olan bireyden topluma, giderek artan rasyonellik arayışının görüldüğü temel alanlardan biri de kamu yönetimi olmuştur. Kamu yönetimi ile rasyonellik fikrinin yakından ilişkili olduğu literatürde de görülmektedir. Weber, Taylor ve Fayol'un teorileri, modern kamu yönetimi fikrinin öncüsü olarak ele alınmaktadır. Bu yazarların, gördükleri ortak ancak baktıkları yerler farklıdır. Bu nedenle, rasyonel "örgüt" konusunda ortaklaştıkları söylenebilir (Schreurs, 2000: 733).

Yönetimin teknik bilgisini ortaya çıkaran bu dönem sonrasındaki gelişmeler ve etkiler de rasyonelleştirmeye dönük olmakla birlikte, en gelişkin dönemi bahsedilen kişiler ve teorileri ile gerçekleşmiştir. İş bölümü, hiyerarşi ve otoritenin geniş şekilde etkisinin yanında, uzmanlaşma, gayrişahsilik gibi unsurlar da bu ilkeler arasında yer almıştır. Son tahlilde devlet, bu çarkın en önemli parçası ve işveren olarak "*ideal bir kapitalisttir*" (Aslan, 2019: 37).

Rasyonalizm, ideal bir fikirden toplumsal yaşama kavuşturulurken insanlık tarihindeki gelişmelerle ilerlemiştir. Modern devletin doğuşuyla birlikte, söz konusu fikrin benimsenmesi aynı zamanda bir ihtiyaç olarak da görülmüştür. Bu ihtiyaç, zamanla ilerleme isteğini doğurmuştur. Kamu yönetimi ve bürokrasi, rasyonalizmin uygulanmasında uygun araçlar olmuşlardır. Osmanlı Devleti ve Türkiye'ye yansımaları ise dünyadaki gelişmelerden bağımsız değildir.

### **Osmanlı Devleti ve Türkiye'de Kamu Yönetiminde Rasyonalizasyon Arayışları: "Bir Adım İleri Bir Adım Geri"**

Dünyada, rasyonalizm fikrinin doğuşu ve kamu yönetimi ilişkisi sıkı bağlarla sahiptir. Osmanlı Devleti'nde ise bu süreç Osmanlı Devleti'nin özgün koşulları nedeniyle daha farklı şekilde ilerlemiştir. Yine de III. Selim dönemi sonrasında, yenileşme hareketleriyle yönetimde rasyonelleştirmenin ilk adımlarının atıldığı görülmektedir. İlerleyen yıllarda, modernleşme ve yasalaşma eğilimleri rasyonelleştirmenin gerçek anlamıyla ortaya çıkmasını sağlamıştır (Yıldırım, 2023: 100, 128).

Weberyen bürokrasi, teorik olarak 20. yüzyılın ürünü olsa da M. Weber'in bu fikirleri tek başına icat etmediği de kabul edilmelidir. Weber, 19. yüzyılın toplum ve dünyasına bakarak bu teoriyi ortaya koymuştur. Weberyen bürokrasinin adının konuluşu, daha sonraki dönemlerde gerçekleşse de unsurları 19. yüzyıl süresince varlığını göstermiştir.

Bu arayışlar hem Osmanlı Devleti hem de Türkiye Cumhuriyeti açısından her zaman doğrusal şekilde ilerlememiştir. Rasyonelleşme aranırken zaman zaman sapmalar da gerçekleşmiştir. Yürütülen politikalar, çeşitli nedenlerle aksamalara uğramıştır. Tüm bunlara rağmen, ilerleme kaydedilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde ise makineli üretim ve fabrika sisteminin sınırlı olmasına rağmen, rasyonelleşmenin etkilerinin görüldüğü söylenebilir. Bununla birlikte, bu fikrin etkileri hissedilmektedir. 1838 yılında imzalanan Baltalimanı Ticaret Antlaşması ile bu alanda ilk aşama katedilmiştir (Ahmad, 1995: 43). Baltalimanı Ticaret Anlaşması'nın önemli özelliklerinden biri de kapitalist ekonominin kuruluşu ile dönemin ilkel düzeyde olan piyasasını dışa açık hale getirmesidir: “(...) bu antlaşmanın Osmanlı hükümetlerinin bağımsız dış ticaret politikası izleyebilme seçeneğini ortadan kaldırdığını da görüyoruz” (Pamuk, 2014: 101).

Gerçekleşen bu gelişmeler sonrasında, Osmanlı Devleti rasyonelleştirmeye dönük kayda değer adımlar atmıştır. II. Mahmut döneminde, nezaretlerin (bakanlıkların) kuruluşu bu arayışın bir göstergesidir: “Söz konusu padişah (ılımlı) aşkın devleti kendisinde yapılandırmaya çalışıyor, devlet hayatını herkesin harfiyen uyması gerekli kurullarla donatarak bürokrasiyi bir ‘makinaya’ dönüştürmeye çalışıyordu” (Heper, 2012: 84). “Nezaret”lerin varlığı, Tanzimat sonrası bürokrasinin izlerini göstermektedir. Uzmanlaşma fikri giderek gelişmektedir.

Memurların maaşa bağlanması ise bu fikri desteklemektedir. Belirsiz ve keyfi bir sistemden kurallara dayalı bir sisteme bağlanan memurların, hizmet sunum yöntemleri bu duruma göre şekillenecektir. Modern memurun doğuşunun ilk adımı atılmıştır. Osmanlı Devleti'nde, geleneksel yönetim modern yönetime doğru evrilmektedir. Findley'in de belirttiği gibi (1996: 8; 2019: 49), Osmanlı Devleti'nde gerçekten rasyonel bir yönetim olduğunu söylemek güçtür ancak devletin yüzünü buraya çevirdiğini söylemek mümkündür. Yapılan reformların genel amacı, modern bir yönetim örgütlenmesi gerçekleştirmektir. Bu durumu güdüleyen pek çok farklı sebep de bulunmaktadır. İç ve dış dinamikler, reformu bir politika haline getirmiştir.

Osmanlı Devleti açısından düzenli maaş sistemine geçiş önemli bir eşiktir. Dönemin koşulları itibarıyla gerçekte ne denli maaş ödenebildiği bir tartışma konusudur ki bu konu her zaman bir sorun olmaya devam edecektir (Findley, 1996: 29). Kurallara dayalı ve akılcı bir sistemin kuruluşunda, ön adım olarak kabul edilmektedir.

Rasyonelleştirmenin temel koşullarından biri yazılı kurallardır. Bu koşulu sağlamak için Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile gerekli adımlar atılmaya çalışılmıştır. Osmanlı Devleti'nin vatandaşlarıyla kurduğu ilişkinin niteliği de dönüşmektedir. Hem tek yanlı olsa da bir irade beyanı hem de özel mülkiyetin korunması gibi önemli düzenlemelerle modern bürokrasinin doğuşuna altyapı sağlanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde modern anlamda bürokrasinin doğuşu, Tanzimat ve sonrası döneme denk düşmektedir. Bu oluşumun sağlanmasında, toplumsal gelişmelerin de etkisi olduğu düşünülmektedir. Yine bu dönemde, Islahat Fermanı'nın ilan edilerek eşitlik ilkesi üzerinden gayrimüslim vatandaşların memuriyet koşullarının oluşması, vatandaşlık ve kamu hizmeti ilişkisi açısından bir yenilik getirmiştir (Findley, 1996: 35).

Memuriyette eşit vatandaşlık şartının sağlanmasıyla birlikte, memurluk mesleğinin toplumsallaşması gündeme gelmiştir. Bu yaklaşım ise yeni sorunlar doğurmuştur çünkü bu görevleri üstlenecek nitelikli insan gücünün varlığı bir zorunluluktur (Ortaylı, 2012: 407). Eğitim de bu konuda önemli etkenlerden biri olmuştur.

1859 yılında Mekteb-i Mülkiye'nin kurulması, rasyonel bürokrasi konusunda önemli bir adımdır. Sadece Mekteb-i Mülkiye değil, pek çok okul bu açıdan ele alınabilir<sup>2</sup>:

19. yüzyılın bürokrasisi, niteliklerinin oluşması bakımından 18. yüzyılın bir ürünüdür. Modern bürokrasinin adını telafuz etmediği sınırlı batılılaşma, ön planda Batı dillerinin ve Batı'nın bu yolla idarî mevzuatının öğrenilmesi, devlet yönetimine ait pratik düsturların bilinmesi, yani batı kanun, nizamname ve idare el kitaplarının tercümesine dayanmaktadır. (Ortaylı, 2012: 471)

Bu süreçte, liyakata uygun şekilde yetişmiş bir bürokrasinin oluşmasına önem verilmişse de bu durumun toplumun tamamını etkilemediğini söylemek mümkündür. Eğitim ve sınav şartı, Osmanlı toplumunun geneline işletilirken bürokratik mekanizma içinde yer alan kişiler ve aileleri için geçerli değildir (Findley, 2019: 268). Mekteb-i Mülkiye'de öğrenci olmanın şartlarından biri de rüşdiye mezunu olmak ve giriş sınavında başarılı sayılmaktır (Somel, 2015: 77). Sınav sistemi de kariyer sisteminin oluşturulmasında önemli olmuştur:

Memurların işe girerken sınava tabi tutulması, kamu personel politikası oluşmasında memurların maaşa bağlanması kadar önemlidir. 1852 yılında Hariciye Nazırı'na hitaben yazılan fermanda, uygun şekilde göreve alınmayan memurların düzeni bozduğu belirtilmektedir. Darülmaarif, Mekatib-i Rüşdiye ve Mekteb-i Maarif-i Adliye öğrencilerinin her yıl belli zamanlarda sınava girerek ve liyakate uygun olarak memurluğa kabul edildiği; bu zaman ve şartlar dışında kimsenin memuriyete alınmamasının gerekliliği vurgulanmıştır. (BOA, A. MKT. NZD./59-60 aktaran Yıldırım, 2023: 113-114)

1860'lı yıllara kadar maaş, okul ve kariyer sistemine ilişkin düzenlemeler yapılarak rasyonel bir memur sistemi örgütlemenin yolları oluşturulmuştur. Bu aşamadan sonra, memur maaş sisteminin düzenli hale gelmesi ile memurların geleceklerini garanti altına alma girişimleri ortaya çıkmıştır. 1866 yılında Askeri Tekaüd Sandığı'nın kurulması (Makal, 1997: 215) ile askerler arasında buna dönük bir girişim oluşturulmuş ve sonrasında tüm memurlara yayılacak şekilde pek çok sandığın örgütlendiği görülmüştür. En önemli örneklerden biri, askeri memurlar dışında kalan memurların sosyal güvenlik sistemini kapsayan Memurin-i Mülkiye Terakki ve Tekaüt Kararnamesi ile 1881 yılında kurulan Mülkiye Tekaüd Sandığı'dır (Kala, 2018: 33-34). Ek olarak modern bir memur sistem için sicil sistemi düzenlenmiştir (Ayman Güler, 2020: 251-253).

Yazılığa olan yönelim, zaman içinde artarak devam etmiştir. 1876 Anayasası, nam-ı diğer Kanun-i Esasi önemli örneklerden biri olmuştur. 1876 Anayasası ile birlikte parçalı düzenlemeler bütüncül hale getirilmiştir. Bu dönemle birlikte, sicil sistemi ve kamu personel yönetiminin temelini oluşturan komisyonlar gündemdedir (Aslan, 2019: 284). 1876 Anayasası ve izleyen dönemde anayasa temelli düzenlemeler, bu fikrin oluşmasında etkilidir. Tanzimat sonrasında pek çok alanda gerçekleşen parçalı düzenlemeler ise 1876 sonrasında anayasa temelli hale gelmiştir (Yıldırım, 2023: 130). Bu durum da geleneksel kurallara bağlı bir hukuk anlayışından çağdaş hukuk anlayışına geçişi kolaylaştırmıştır.

Sadece devlet yönetiminde değil, üretim sisteminde de rasyonelleştirme adımları görülmektedir. Kapitalist üretim biçimi ise söz konusu rasyonelleştirme çalışmalarının en somut görünüşüdür. Osmanlı Devleti'nde, ticaret kapitalizminin hüküm sürdüğünü söylemek mümkündür. Fabrikalı sisteme geçmek zaman almış, zaten bu süreç devlet eliyle gerçekleşmiştir (Boratav, 1982: 23). Bu sistemin oluşturulmasındaki amaç bir üretim sisteminin örgütlenmesinden çok, özellikle Osmanlı Devleti'nin önemli

figürleri olan Padişah ve hanedan ile askeri alandaki ihtiyaçları karşılamaktır (Akkaya, 2002: 133). Fabrikalı sisteme geçiş, verimli üretim isteğini de beraberinde getirmiştir. Bu uygulamalar için yurtdışına işçiler yollanarak eğitilmeleri sağlanmıştır (Yıldırım, 2017: 30). İş gücünün kalifiye hale getirilmesi durumu ortaya çıkmıştır.

Osmanlı Devleti'nde, işçilerin yanında kapsamı genişlik ve zaman zaman belirsizlik gösteren “*memurin*” grubu bulunmaktadır. Esnaf, zanaatkâr vb. ile toplum içinde çeşitlilik gösteren bir çalışanlar kitlesi vardır. II. Meşrutiyet koşullarında sağlanan toplumsal özgürlük ortamı, kötü çalışma koşulları ve iyileştirilmeyen ücretlerle birleştiğinde bir kıvılcım ortaya çıkarmıştır. Bu geri dönülemez bir süreç olmuş ve sadece işçileri değil, memurlar başta olmak üzere tüm toplumsal grupları etkilemiştir. Memurların, gerçek anlamda bir meslek grubu olarak kendilerini var etmeleri bu ana denk düşmektedir. Yine de 1908 Grevleri'ni tetikleyen ana unsurun ücretler olduğu belirtilmelidir (Yıldırım, 2017: 266). Bu hareketliliğin ise bir anda doğduğunu söylemek güçtür: “*1908 Grev Dalgası, 1908 Devrimi'nin öncesinden beri varlığını sürdürmekte olan bir işçi hareketliliğinin sonucudur.*” (Karakışla, 1998: 189). Söz konusu grevler, bu sürecin bir çıktısı olarak alınmalıdır.

Toplumsal gelişmelerin, mevzuat açısından da yansımaları olacaktır. 1909 yılında yayımlanan Tatil-i Eşgal Kanunu, bu örneklerden biridir. Tatil-i Eşgal Kanunu ile kamu yararı için çalışan işletmelerde sendika yasağı getirilmiştir. Bu Kanun'un etkileri dalga dalga yayılmıştır. Grev gibi önemli araçlar da katı koşullara bağlanmıştır. Doğrudan memurları etkilememekle, genel örgütlülük koşullarına yansımaları geniş olmuştur. Eylemler, Osmanlı toplumunun genel özelliklerini de değiştirmektedir. Topyekûn değişime giden dönemin taşları, bu gelişmelerle döşenmiştir.

Bu konuda gerçekleşen bir diğer yasal düzenleme de 1909 Cemiyetler Kanunu'dur. Memurların dernek kurmasına dönük yeni bir düzenleme getirilmiştir. Bu dönemde kurulan örgütlerin bir kısmı, Türkiye Cumhuriyeti dönemine de aktarılacak ve özellikle sandıklar dışında yeni örgütlenmelerin yolu açılmış olacaktır. 1909 yılında yer alan bir diğer önemli düzenleme olan “Mülki memurların emekliliği hakkında çıkan kanun sureti” ise Osmanlı Devleti'nde pek çok örneği bulunan ve son süreçte artış gösteren sandıkları birleştirmiştir (Koç, 1996a: 165). Bu düzenlemeler, sandıkların yönetilebilirliği açısından da değerlendirilmelidir. Geleneksel usullerden kopularak yazılı kurallara dayalı bir yöntem geliştirilmiştir. Söz konusu durum, denetlenebilirliği de artırmaktadır.

Memurluk giderek toplumsallaşan ve politikleşen bir alan haline gelmiştir. Bu yılları, memurlar açısından önemli kılan bir diğer olay ise 1909 Tensikatı'dır (Ayman Güler, 2020: 162). İlerleyen yıllarda, memurların mesleki güvence konusunun sıklıkla gündeme getirilmesine neden olan toplu işten çıkarmalar, siyasal ve ekonomik sonuçlar da doğurmuştur. Memurların idareye karşı korunması bir kural haline gelmiştir. Tensikat, olumsuz sonuçlarına rağmen personel sisteminde işten çıkarma konusunda bir duyarlılık oluşturmuş ve işten çıkarmayı birtakım kurallara bağlayarak keyfi uygulamaların önüne geçilmiştir.

İttihatçıların, dönem içinde gerçekleşen gelişmelerle yakından ilişkisi bulunmaktadır. İttihatçıların iktidara gelmelerine kadar yaşanan olaylar, iktidardayken yürüttükleri politikalarından sarsıcı olmuştur. Bu bağlamda, İttihatçıların genel özellikleri de söz konusu gelişmeler üzerinde etkilidir. Düşüncelerinin temelini Aydınlanma ve Fransız İhtilali'nden alan İttihatçılar, bu açıdan Jön Türkler'in devamı sayılmaktadır (Haniyoğlu, 1986: 9-26). Belki de 1876 Anayasası'nın ilanından itibaren doğan yenileşme dalgası, 1908 Grevleri'ndeki eylemlilikten sonra siyasal karşılığını İttihatçılarla bulmuştur.

Tüm bunlara rağmen, İttihatçılar otoriter politikalar yürütmeyi tercih etmiştir. Burada işçiler başta olmak üzere, tüm çalışanlar üzerinden kurulan örgütleri ve meslek birliklerini kullanmışlardır. 1908 Grevleri'nden itibaren ortaya çıkan bu durum, örgütlerin pragmatik niteliğinden giderek politik niteliğe kavuşmasına neden olmuştur. Milli iktisat<sup>3</sup> fikrine duydukları yakınlık (Boratav, 2015: 26), bu politikanın gerekçelerinden olmuştur. Siyasi otoriterliklerinin yanında, ekonomik alanda kuralcı bir sistem kurmayı hedeflemişlerdir.

Söz konusu gelişmelerle birlikte, Osmanlı Devleti'nin bu çalışma özelinde ele alınan şekliyle bürokratik örgütlenmesi esasen tüm alanlarda dönüşüm göstermiştir. 20. yüzyılın başı itibarıyla dünyada Taylorizmin gelişmesi, Weberci bürokrasinin oluşumu gibi süreçler rasyonelleşmenin pratiğe yansımaları olmuştur. Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş ise yepyeni bir sayfa açmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile birlikte, Osmanlı Devleti döneminden edinilen birtakım kalıpların yıkılması politikası benimsenmiştir. Elbette bu her alanda geçerli değildir. Cumhuriyet'in yeni ilkelerinin inşa edilmesinde rasyonalizm, yararlı bir araç olmuştur. Rasyonalizm, yeni bir hükümet sistemi örgütlenmesi ve yaygınlaştırılmasında etkilidir. Toplumsal,

801 Yıldırım S (2025). 1930'lu Yıllarda Kamu Yönetimindeki Rasyonelleştirme Çalışmalarının Memur ve Memur Örgütleri Üzerine Etkileri. *Mülkiye Dergisi*, 49(4), 788-817.

ekonomik ve siyasal bakımdan seküler bir toplum hedeflenmiştir. Yapılan düzenlemeler de bu amacı gütmüştür. Rasyonalizmin temel ilkeleri olan standardizasyon ve uzmanlaşma, söz konusu döneme damgasını vurmuştur. Bunların yanında, kamu yönetiminin genel örgütlenmesi ve işleyişinde de gayrişahsilik benimsenmiştir (Heper, 2012: 111).

Memur açısından da 1926 yılında yayımlanan Memurin Kanunu, bunun önemli göstergelerindedir. Memurların sosyal güvenlik sistemi, Memurin Kanunu temelinde düzenlenmiştir. Osmanlı Devleti'nden devralınan sandıkların, Cumhuriyet döneminde yansımaları oldukça sorunlu olmuştur. Ayrıca Osmanlı Devleti döneminde de ortak ve bütüncül bir sosyal güvenlik sistemi oluşturulamamıştır. Örgütlenmek istenen rasyonel memurluk sisteminde ise bu gereklilikler ön şart olmuştur.

Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet dönemine devredilen memur sandıkları, memurların kurduğu örgütler içinde en önemlilerindedir. Sandık sistemi, 1930'lu yıllara kadar oldukça yaygınken dağınık görünümün önüne geçmek için 1930 yılında 1683 sayılı Askerî ve Mülkî Tekaüd Kanunu yayımlanmıştır. 1929 yılının zorlu ekonomik koşulları da bu durumu tetiklemiştir. Diğer yandan ise mobilize olsun olmasın dernek ve kooperatif girişimleri de bu dönemde yer almaktadır. Osmanlı Devleti'nin son döneminden Cumhuriyet'e giden yolda, memurların statülerinin belirlenmesi kadar kendi çıkarlarını savunmaları öğretici olmuştur. Rasyonelleşmeyi bir ilke olarak edinmek, olumlu tecrübeler yanında birçok güçlük ele alınmıştır.

### **1930'lu Yıllar: "Somut Durumun Somut Tahliili"**

1930'lu yıllar, Cumhuriyet'in kurumsallaştığı bir yandan da Büyük Buhran'ın etkilerinin derinden yaşandığı dönemdir. Türkiye Cumhuriyeti'nde, 1923-1929 yılları arasında yaşanan görece liberal dönemden (Boratav, 2015: 61) sonra devletçi ekonomi politikaların benimsendiği bu yıllarda, kamu yönetimi ve memurlar rasyonelleştirmenin önemli araçlarından olmuştur. 1929 Krizi'nin etkileri ile devletçilik, kamu yönetiminin temel direği haline gelmiştir. Diğer yandan ise planlama, kamu iktisadi teşebbüsleri gibi pek çok araç ile devletçi politikaların desteklendiği görülmektedir.

Bu kanunlar ile kamu yönetimi örgütlenmesine ilişkin önemli adımlar atılmıştır. Memurlar da bu düzenlemelerden payını almıştır ancak henüz bu çalışmalar somutlaşmamıştır: *"Türkiye'de personel yönetimi konusu, 1930'lu yıllarda sevk ve idare<sup>4</sup> adı altında, genel yönetim süreci içinde erimiş biçimde ele alınmaya başlanmıştır"* (Ayman Güler, 2020: 44).

Rasyonelleştirmenin bir araç olarak kullanılması ise neredeyse Osmanlı Devleti'nden itibaren benimsenen bir yöntem olmuştur: *“Rasyonelleşme ve düzenlemeye dönük modern yöntemlerin, bu yöntemlerin uygulama alanı dışında kalan iktidar konumunun korunması amacıyla kullanılan araçlar ya da silahlar olarak kullanılmasına reform çağı boyunca devam edildi”* (Findley, 2019: 323). Bu durum, Cumhuriyet döneminde de devamlılık göstermiştir.

1920'li yıllarda rasyonelleştirmeye olan akademik ilginin doğduğunu söylemek mümkündür. 1930'li yıllarda ise bu durum en üst noktaya ulaşmıştır. 1920'li yıllarda “Taylorculuk” olarak adlandırılan rasyonelleştirme, tam olarak kavramsallaştırılmasa da Alman işletme iktisadının etkisiyle gündeme gelmiştir (Dik, 2009: 959'dan akt. Ertürk Keskin, 2014a: 500). Yine bu yıllarda, rasyonelleştirme *“(…) daralan alanda hizmetlerin nicel ve nitel acıdan geliştirilerek merkezileşmenin yarattığı olanaklardan faydalanılmasıdır.”* (Somel, 2009: 31) düşüncesine dayanmaktadır. Diğer bir deyişle, rasyonalizmin her alana yayılması beklenmiştir.

Taylorist yöntemlerin dünya genelinde olduğu gibi, Türkiye'de de ilgi çekmesi önemli bir yer tutmuştur. Rasyonalizm, verimlilik, uzmanlaşma gibi temel kavramlar çerçevesinde işlenmiştir (Ertürk Keskin, 2014a: 500). Rasyonalizmin dayandığı ilkelerden biri de nicel bilgiye olan inançtır:

Cumhuriyet'in en önemli dönüşümlerinden biri sayısallaşmaktır. Sayılar Cumhuriyet'le birlikte başka bir önem kazanmıştır. Aklın egemen olduğu ortamda her şey ölçülebilirdi. Cumhuriyet rasyonalizmi sayıları yüceltmiş ve geleceğe sayılarla bakılabileceğini öngörmüştü. (Toprak, t.y.: 1-2)

Dünyadaki deneyimler de bu doğrultudadır. SSCB'de dahi Taylorcu yöntemlerin uygulandığı görülmekte (Akkaya, 2011: 192) ve dünya genelinde geçerliliği olduğu kabul edilmektedir. Bu nedenlerle, Türkiye Cumhuriyeti'nin söz konusu yöntemlerden yararlanması kaçınılmaz olmuştur.

Cumhuriyet, ekonomik ve toplumsal alandaki sorunlar aşarak sadece bir hükümet biçimi değil; aynı zamanda, bir yaşam biçimi olarak benimsenmeye çalışılmaktadır. Bu dönemin simgelerinden biri de 1926 sayılı Memurin Kanunu'dur: *“1930'lu yıllara özelliğini veren düzenleme Memurin Kanunu olmuştur”* (Ayman Güler, 2007: 19). Genç Cumhuriyet'in memurunun nasıl bir kişi ve statüye denk düşeceği, bu kanun kapsamında açıklanmış ve geleceğe dönük planlara işaret edilmiştir.

### *1920'lerden 1930'lara: Cumhuriyet Döneminde İlk Adımlar*

1920'li yılların başında, Türkiye Cumhuriyeti'nin her bakımdan gerçek anlamıyla örgütlenmesini doğuran sonuçlar gündeme gelmiştir. Bu gelişmeler, gelecek yıllarda gerçekleşecek düzenlemelerin temelini oluşturmuştur: “Kurtuluş örgütlenmesi, savaş yönetimi ve imparatorluğun sonunu getiren devrimci dönem (1919-1922); Cumhuriyet'in ilanı, anayasal kuruluş, Hilafet'in sonu; karşı-devrimciliğin tasfiyesi, yönetsel kuruluş, Latin harflerine geçiş ve laikliğin ilanı ile birlikte devrimi tamamlayan inşa dönemi (1923-1928).” (Ertürk Keskin, 2012: 1).

Bu dönemde, pek çok düzenleme de yapılmıştır. Cumhuriyet'in oluşturduğu yeni sistemin, yönetim örgütlenmesine etkileri kaçınılmazdır. 1921 ve 1924 Anayasaları ile kamu yönetimine ilişkin temel ilkeler ortaya konmuştur. 1920'li yıllarda, il sistemine dönük düzenlemeler gerçekleşmiştir. 1929 yılında İl İdaresi Kanunu yayımlanarak il özel idaresi ile ilin genel yönetimi arasında ayrıma gidilmiştir. İl sisteminin Osmanlı Devleti'nden itibaren önemli yeri bulunmaktadır (Ayman Güler, 2013: 244). 1924 yılında ise 442 sayılı Köy Kanunu yayımlanmış; köylere dönük politikalar geliştirilmiştir. Fransa'dan adaptasyon “*department*” sistemi ile iş bölümü ve uzmanlaşmanın somut görünüşü ortaya konmuştur (Ortaylı, 2012: 496).

Kamu yönetimi örgütlenmesindeki dönüşüm, memurları da etkilemiş, 1926 yılında Memurin Kanunu yayımlanmıştır.<sup>5</sup> Memurin Kanunu'nun bu denli etkili olmasının sebepleri bulunmaktadır. O güne kadar bütüncül bir personel sistemi oluşturulamamıştır. Osmanlı Devleti'nden itibaren statüsel bir birlik sağlanması mümkün olmamıştır. 788 sayılı Kanun'un temel amaçlarından biri de bütüncül yapıyı sağlamaktır (Gülmez, 1994: 2).

Memurlara ilişkin açık bir tanım yapılması ile önceki dönemlerdeki karmaşanın önüne geçilmektedir. Bu dönemdeki başlıca konulardan biri de güvenceli istihdamdır: “*İdareten azil mülgadır.*” (madde 59). Kamu personeline dönük yapılan ikili ayırım da bu kanunda yer almaktadır: “*Memur ve müstahdem*” (Gülmez, 1994: 2). Memur ve müstahdemliğe giriş şartları incelendiğinde farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Memurlukta eğitim şartı ön plana çıkarken (madde 4/d), müstahdem olmak için eğitim şartı aranmamaktadır (madde 5).

Sicil sistemi, memurluk mesleğinin oluşturulmasında önemli role sahiptir ve bu kanunda detaylı şekilde ele alınmıştır (madde 10-18). Sicilin önemi dışında, uygulanacak yöntemler de açıkça belirtilmiştir. Diğer yandan ise

yine önceki dönemlerde zaman zaman belirsizlik içinde olan çalışma saatleri ele alınmıştır. Memurların çalışma saatleri mevsimlere göre altı saat ile sekiz saat arasındadır (madde 51). Bu düzenlemeler, modern bir kamu personeli sistemi ve memur statüsü kurmanın öncülüdür.

1926 yılında Memurun Kanunu'nun yayımlanmasıyla, memurlara ilişkin ilk kapsamlı ve güvenceli düzenlemenin yapıldığı söylenebilir. Buna rağmen, söz konusu kanunun eksikleri de bulunmaktadır. Bu eksiklikler, 1927<sup>6</sup> ve 1929<sup>7</sup> yıllarındaki maaş düzenlemeleri ile tamamlanmıştır. Memurların maaşlarına ilişkin düzenlemeler gerçekleştirilmiş ve rasyonel bir memur sistemi örgütlemenin yolları oluşturulmuştur. Maaşlarda sağlanmaya çalışılan birlik ve denklik hem kariyer sisteminin bir parçası hem de yeni oluşturulan memur kimliğinin inşacısı rolündedir. Özellikle 1927 yılında yayımlanan Maaş Kanunu ile Cumhuriyet döneminde memurların statüleri belirlenmiştir (Dik, 2012: 2091-2092).

Çalışma yaşamındaki verimlilik arayışı, devlet dairelerine yansımıştır. Osmanlı Devleti'nden itibaren bu arayışın devam ettiğini söylemek mümkündür. Kamu yönetiminin sadece yapısal görünümünde değil, işleyişinde de söz konusu yöntemler uygulanmıştır. Bunun örneklerinden biri de 1930'lu yıllardan erken bir dönemde, 2 Nisan 1928 yılında Dahiliye Nezareti İskan Müdürlüğü'nden Umur-ı Tasarrufiye Müdürlüğü'ne giden tebliğdir. Söz konusu işleyiş, adeta bir örnek olay şeklinde incelenmiştir (BCA, 272-0-0-13/UMURU TASARRUFİYE/81-17 -2):

Umur-ı Tasarrufiye Müdüriyet-i Aliyyesine

Ber-vech-i âti hususatın ehemmiyetle nazar-ı dikkate alınarak ahkâmına harfiyen tevfi-k-i hareket olunması rica olunur.

1- İşlerin şu sırada ehemmiyet ve kesretine binaen şube müdürleri memurin kanununun 5. Maddesine tevfi-kan saat-i mesai haricinde dahi bir müddet daha vazife başında bulunacaklardır.

2- Şubede müstahdem efendilerden mektebe müdavim olanların sabahları vazifeden vaki-i tebaüdlerini gece mesaisine devame etmek suretiyle telakki edecektir.

3- Devam cetvelleri muntazaman tutularak saat-i mesaiden nihayet on dakika sonra kaldırılacaktır ve her ay memurinin devamları hakkında rapor verilecek ve vaktinde vazifesi başına gelmeyenler ile vaktinden evvel vazifeden tebaüd edenler hakkında inzibati ceza tatbik olunacaktır.

4- Mümeyyiz ve kâtiplerden birer efendi münavebeten her gün nöbetçi kalacaktır.

5- Evrak-ı müterakime nihayet on güne kadar behemehâl intaç edilecek ve muamelatın günü gününe intacına çalışılarak kırtasiyecilikten suret-i

katiyede içtinap edilecektir.

6- Telgraflara günü gününe usul ve mevzuata tevfikân müspet veya menfi cevap verilecektir.

7- Daktilo hanımlar münavebeten her gün vakt-i mesaiden sonra birer saat nöbet bekleyecektir.

Çalışma düzeninin oluşturulmasını hedefleyen bu tebliğde, gündelik işlerin nasıl yerine getirileceği yer almaktadır. Mesai saatleri açıkça belirtilmiştir. Bunun için yazılılık ön plana çıkmakta ve her işin uzmanına düşen görevler belirtilmektedir. Kırtasiyecilik, istenmeyen bir olgudur (md. 5). Verimli bir çalışma düzeninin oluşturulması amaçlanmaktadır.

Her işin tek ve verimli bir yöntemle yapılması fikri, kamu yönetiminde benimsenmeye çalışılmış ve kamu yönetimi buna göre örgütlenmiştir. Artan bürokratik eğilimler nedeniyle bu yıllar, “kırtasiyecilikle savaş” olarak anılmıştır (Övgün, 2007: 815). Cumhuriyet’in kuruluş yıllarının tamamlanmasıyla, kurumsallaşmanın yolları açılmıştır. Diğer bir deyişle, büyüyen ve kurumsallaşan bir devlet söz konusudur.

#### *1930’lar Yılları: Kamu Yönetiminde Gerçek Görünüşler*

1930’lu yıllar, Cumhuriyet’in kuruluş aşamasının tamamlandığı ve kurumsallaştığı dönemdir. Bu dönemde, yeni bir merkez arayışı da sürmektedir. 1930 yılında yayımlanan 1580 sayılı Belediye Kanunu ile bu inşacı sürecin kapitalist ekonomik sistemin gereklerine uygun şekilde örgütlendiği görülmektedir. Kentler bir merkez olarak ele alınmakta, kırsal nüfusun yoğunluğu nedeniyle bu alanlara da kayıtsız kalınmamaktadır. Söz konusu yıllarda, bucaklara (nahiye) dönük düzenlemeler bulunmaktadır (Ertürk Keskin, 2009: 324).

Kamu yönetimi içinde çalışan personelin statüsel çeşitliliği de artmıştır. 1580 sayılı Belediye Kanunu ile başlayan bir süreç, memurlar açısından ayrı bir dönemi temsil etmektedir. Bu kanunla, belediye memuru ve devlet memuru ayırımına gidilmiştir (Aslan, 2019: 299). Statüsel ayrımlar, henüz tartışma konusudur. Ücretli memurların haklarındaki iyileştirmeler ise maaşlı memurların bu statüyü tercih etmesine neden olmuştur (Avaner, 2007: 629). Bu dönemde, kamuda ücretli ve maaşlı memur olmak üzere iki ayrı kategori yer almaktadır. Bu kategoride, KİT personeli ücretli memurlara örnektir (Ataay, 1974: 436).

1930’lu yıllarda, yine personel sisteminde barem sistemi gibi önemli alanlarda düzenlemelere gidilmiştir. 1683 sayılı Kanun<sup>8</sup> ile barem rejimi

sistemine geçilerek yeni bir dönemin yolu açılmıştır (Aslan, 2019: 297). 1683 sayılı Kanun da söz konusu rasyonelleştirme çalışmalarının bir parçası olarak kabul edilmektedir. Bu Kanun'un temel amacı, emekli maaşlarının belirli kurallara bağlanarak hesaplanmasıdır (madde 1). Mülki ve askeri memurlar, tek kanunda ele alınsalar da ayrı ayrı başlıklar altında değerlendirilmiştir (madde 14-56). Sandıklara dönük düzenlemenin gerçekleşmesi, bu örgütlerin savruk ve kuralsız halinden sıyrılmasına ön ayak olmuştur. Devlet, sandıkların bir parçası olarak aktüer sisteme katkıda bulunmuştur. Bu durum, 1949 yılında Emekli Sandığı'nın kurulmasına kadar devam etmiştir.

Memurlar bu dönemde, sadece sandıklar üzerinden tartışılmamaktadır. Memurlar, kooperatifleşme faaliyetlerine de girişmişlerdir. 1920'li yıllarda da örnekleri bulunan memur kooperatifleri (Güzel, 2016: 297), özellikle 1930'lu yıllarda devlet eliyle desteklenmiştir (Koç, 1996b: 223). Bu yıllarda, temel ihtiyaçlara dönük kooperatifler kurulmuştur. Özellikle zorlu ekonomik koşulların, bu gereksinimi doğurduğu düşünülmektedir. Memurların, kooperatifleri alternatif bir faaliyet alanı olarak gördükleri tahmin edilebilir.

1930'lu yıllarda, memur dernekleri de örgütlenmiştir. Memur örgütlenmelerine yeni bir ivme kazandıran memur derneklerinin<sup>9</sup>, bir kısmı Osmanlı Devleti'nden miras kalmıştır. Memur dernekleri, diğer memur örgütlenmeleri gibi memurların toplumsal ve mesleki yaşamlarını düzene koyma hedefindedir. Memurların ekonomik ve statüsel sorunları, belli bir çerçevede etrafında ve çoğu kere mevzuat eşliğinde çözümlenmeye çalışılmaktadır. Bu dernekler, daha çok işçilerle aynı işyerini paylaşan memurların birlikte örgütledikleri yapılardır. Söz konusu derneklerin yaygınlaşmasının nedeni, sendika konusundaki yasaklardır ve belediyelerde yaygın oldukları görülmektedir (Akkaya, 1998: 21).

Bu dönemde, sendika konusundaki yasaklamaların önüne geçilebilmek için derneklerin ön plana çıkarıldığı gözlemlenmektedir. 1930'lu yılların sonuna doğru Cemiyetler Kanunu ve İş Kanunu ile bu düzene son verildiği görülmektedir:

1936 yılında İş Kanunu kabul edildi ve özellikle kamu kesimi işyerlerinde iş yönetmelikler aracılığıyla işçilere haklar tanındı. Bu adımlar atılırken, sendikalaşma önlendi; sınırlı etkisi olan bazı işçi ve memur derneklerinin kurulmasına ve faaliyetine olanak tanındı. Hükümetler de bu devlet politikasının uygulayıcısı konumundaydı. İktidardaki Cumhuriyet Halk Partisi'nin işçi sınıfının en nitelikli kesimi olan devlet memurlarıyla yakın

807 Yıldırım S (2025). 1930'lu Yıllarda Kamu Yönetimindeki Rasyonelleştirme Çalışmalarının Memur ve Memur Örgütleri Üzerine Etkileri. *Mülkiye Dergisi*, 49(4), 788-817.

ilişkisi de devletin işçi sınıfını kontrol altında tutmasının önemli bir aracını oluşturdu. (Koç, 2022: 178)

Çalışma yaşamına, söz konusu kanunlarla yön verilmeye çalışılmaktadır. Bürokrasinin rolü ise giderek güçlenmektedir. Cumhuriyet'in ilk yılları ise bürokrasinin en ön plana çıktığı dönemdir (Aslan, 2019: 296). Kamu sektöründe istihdam artmaktadır. Osmanlı Devleti döneminde, en çok şikayet edilen konu olan verilerin dağılık olmasının önüne geçmek amacıyla 1931 yılında "Memur Sayımı" yapılarak bir envanter çıkarılmıştır (Toprak, t.y.: 2). Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi sayılar dikkate alınmış ve ilk elde bunun bilgisine erişilmeye çalışılmıştır (Gülmez, 1973: 30).

Sadece nicelik olarak değil; nitelik olarak da dönüşüm sağlanmalıdır. Yeni dönemde ekonomik bağımsızlık önemsenmekte ve millileştirme bir araç olarak kullanılmaktadır. Diğer bir deyişle, devletin önemli bir aktör olmasından ileri gelen ve dönemin ruhunu yansıtan "millileştirme" politikaları, bu süreçte ön plana çıkmıştır (Baskıcı, 2007: 902). Milli ekonomi fikri, Osmanlı Devleti'nde özellikle İttihatçılar tarafından önemsenmiştir. Cumhuriyet'in kuruluşu itibarıyla bu fikir sürdürülmeye devam edilmiştir. 1923 yılında henüz Cumhuriyet ilan edilmeden toplanan Türkiye İktisat Kongresi, "milli ve bağımsız" ekonomi politikasını hedeflemektedir. Yine 1927 yılında yayımlanan Teşvik-i Sanayi Kanunu ile bu politikalar desteklenmektedir.

Kamu yönetiminde ise merkezileşme önemsenmektedir. Yeni bir ulus devletin kuruluşunda, bu yöntemin başarılı olacağı kabul görmektedir. Merkezileşme çalışmalarının hız kazandığı dönemde, 1938 yılında Dr. M. Von der Porten<sup>10</sup> tarafından hazırlanan ve yayımlanan "Türkiye Millî İktisadiyatının Rasyonel Teessüs ve İnkişafı Hakkında Rapor" bu eğilimi göstermektedir. Benzerleri çokça görülen bu raporlar, 1930'li yıllarda çeşitli kamu kurum ve kuruluşlarında, özellikle memurların, çalışma koşullarının uyumlaştırılmasına dönüktür.

Altı bölümden oluşan raporda, Türkiye bir sanayi ülkesi olmaya giden ancak henüz bunu başaramayan bir ülke olarak karşımıza çıkmaktadır (BCA, 490-1-0, 1455 37 5, 00.00.000) (s. 1). Arşivdeki belgede, Haziran 1938 tarihi yer almaktadır. Raporda, genel durum, yakıt, madenler ve genel anlamda hayat pahalılığı başlıkları bulunmaktadır. Bu raporla, neredeyse 50-100 yılda yapılması beklenen iktisadi hamlenin 5-10 yılda gerçekleşeceği düşünülmektedir (s. 2-3). "*Sevk ve idare*"de merkeziyetçiliğe önem verildiği

görülmektedir (s. 3). Uygulamada da bu pratikler önemsenmektedir: “*Günlük program’ diyebileceğimiz ikinci programda ise en mühim ve müstacel işler herşeyden evvel ve azami sür’atle icra edilmek maksadile tesbit ve tasrih edilir.*” (s. 3). Bu anlamda, dönemin Başbakanı Celal Bayar’ın rasyonellik kavramının yerleşmesini önemseydiği belirtilmektedir (Tekeli ve İlkin, 1992: 45).

Buradan hareketle, 1920’li yılların sonuna kadar standardizasyon ve uzmanlaşma eğilimi (Yıldırım, 2023: 194) yüksekken, 1930’lu yıllarla birlikte rasyonelleştirmenin bir ihtiyaç olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Yine bu yıllarda yapılan (1920-1930) yönetsel düzenlemeler, büyük ölçüde kapitalizmin desteklenmesi amacını gütmektedir (Ertürk Keskin, 2014b: 155). 1930’lu yıllarda, ekonomik alandaki yapılanma bahsedilen gerekçeler çerçevesinde gerçekleşmiştir (Kalfa, 2007: 414). Bu gelişmeler ışığında, söz konusu yıllarda “korporatist” eğilimler gelişmiştir (Makal, 1999: 153).

Meslek temelli örgütlenme biçimleri, Osmanlı Devleti’nden itibaren yaygındır. Korporatizm, dönem itibarıyla sadece Türkiye değil; dünyada da etkilidir ve bu durumun çeşitli nedenleri bulunmaktadır: “*Korporatizmin bu yükselişinde, iktidara gelen totaliter/otoriter rejimlerin artış göstermesi ve 1929 krizinin etkisi yadsınamaz.*” (Öztan, 2014: 518). Korporatizmin ana aktörü ise devlettir (Akkaya, 2007: 160). Korporatizm, ideolojik anlamda olduğu gibi benimsediği araçlarla da dönemin politikaları ile uyumludur.

1930’lu yıllarda, rasyonelleştirme politikasının bir diğer örneği de 1934-1938 yılları arasında uygulanan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı’dır. Plan’a göre, Türkiye bir tarım ülkesidir ve sanayileşmesi gerekmektedir. Bu anlayışla, planlı bir sistemle geleceğe dönük politikalar üretilmesi önemsenmiştir. Dönemin iç ve dış politikaları ile ekonomik, sosyal ve politik koşullarının böyle bir planın uygulanmasını neredeyse zorunlu kıldığı da eklenmelidir (Ekiz ve Somel: 2007: 103).

Yine 1930’lu yıllarda yapılan Ceza Kanunu, İş Kanunu ve Cemiyetler Kanunu’ndaki düzenlemelerle rasyonalizmin uyumlulaştırma fonksiyonundan yararlanılmıştır ve korporatist eğilimlerden beslenilmiştir. İş Kanunu, memurlar işçiler arasındaki farkı ortaya koymuş ve çalışma yaşamını düzenlemiştir. Cemiyetler ve Ceza Kanunu’ndaki düzenlemelerle de sınıf esaslı örgütlenmenin önüne geçilerek “tek ve imtiyazsız sınıf” olma iddiası sürdürülmeye çalışılmıştır. İş Kanunu ile tek partili dönemin otoriter uygulamaları çalışma alanına uygulanmıştır (Talas, 1967: 199). İş Kanunu,

pek çok defa düzenlenmiş özel bir kanundur (Akkaya, 2010: 81). Ceza Kanunu'ndaki temel değişiklik ise ceza kıstasının devlet temelli olmasından kaynaklanmaktadır (Makal, 1999: 180).

Cemiyetler Kanunu ise işçiler başta olmak üzere, tüm örgütlenmelere sadece yasal değil; pratik açıdan da büyük bir engel olmuştur. Sınıf esaslı derneklerin kurulmasına dönük düzenleme ise döneme damgasını vurmuştur (Makal, 1999: 184). Bu düzenlemelerin etkileri, uzun yıllar boyunca sürecektir.

Memurların yaşadıkları güçlükler, yalnız örgütlenmeye dönük değildir. 1930'lu yıllarda uygulanan devletçi politikalara rağmen hem Türkiye hem de dünyada ekonomik koşullar özellikle ücretliler için zorlaşmıştır. Bunun yanında, memurların statüsü de etkilenmeye başlamıştır. Bu duruma karşı işveren devlet de kayıtsız kalmamıştır.

1939 yılında yayımlanan 3656 sayılı Devlet Memurları Aylıkları Tevhid ve Teadülüne Dair Kanun<sup>11</sup>, bu alanda atılan önemli adımlardan biridir. Kanun'da memurların maaş ve dereceleri düzenlenmiştir (madde 1). Eğitim düzeylerine uygun şekilde yer alacakları dereceler de belirtilmiştir (madde 3). Bu Kanun'la, memurlar için ücretli kategorisi de doğmuştur (Ayman Güler, 2005: 109; 3656 sayılı Kanun madde 12). Bu düzenlemelerin nedeni ise Memurin Kanunu'nun çıkarıldığı döneme göre memurların hak ve teminatlarında gerileme olmasıdır (Başbakanlık Devlet Personel Dairesi, 1963: 122). Söz konusu Kanun'la, bu kayıplar telafi edilmek istenmiştir. Mevcut ekonomik şartlardan ötürü, kamu personelinin özel sektöre transferi gündeme gelmiştir. 3656 sayılı Kanun'la, bunun önü alınmak istenmiştir (Soysal, 1956: 435). Bu dönemde, yapılan iş ve ücret konusunda sınırlar çizilmiştir. 3656 sayılı Kanun'la gelen yeniliklerden biri de "eşit işe eşit ücret" ilkesinin benimsenmesidir (Soysal, 1956: 435).

Türkiye'de kamu yönetiminde rasyonalizmin tarihi, 1920'li yıllarla birlikte gelişmiş ve 1930'lu yıllarda somut hale gelmiştir. Bununla birlikte, söz konusu olgu yalnızca bu yıllarla sınırlı kalmamış; 1940'lı ve 1950'li yıllarda daha gelişkin biçimleriyle de görülmeye devam etmiştir. Söz konusu dönemlerin tümünde, rasyonalizasyon çalışmalarının kamu yönetimi örgütlenmesi ve memurlar üzerindeki etkileri tartışılmıştır.

## **Sonuç**

Rasyonalizm, toplumun tümünü kapsayacak etkide bir kavramdır. Bu nedenle, doğuşu ve yayılımı uzun yılları ve farklı hikayeleri barındırmaktadır.

Kapitalist bir ekonominin ihtiyaçlarını karşılamaya muktedir bu ilke, zaman içinde önemli bir konuma kavuşmuştur. Modern yönetim düşüncesinin doğuşu, verimli bir yönetimin tekniğinden uygulamasına geçilmesine neden olmuştur. Verimlilik arayışının teoriden pratiğe geçmesi fikri, rasyonalizmi modern kamu yönetimi içinde önemli bir araç haline getirmiştir.

Memurların, uygulayıcı olarak bu politikaların yaygınlaşmasında misyonu bulunduğu gibi kendileri de bu düzenlemelere maruz kalmışlardır. Osmanlı Devleti'nde yenileşme döneminin temel hedefi, reform gerçekleştirerek devletin çöküşe giden durumunu ortadan kaldırmaktır. Bu nedenle, memurlar içinde ilk hedef alınan grup askerler olmuştur. Yine Osmanlı Devleti'nde, askerlerin özel statüleri nedeniyle reform hareketinin ilk hedefi olmaları olağandır. Modern devleti kurma ideali de modern bir yönetim biçiminin benimsenmesine yol açmıştır.

Osmanlı Devleti'nin gerçekten rasyonel bir düzen kurabildiği ya da kapitalizme geçebildiği meselesi tartışmalıdır. Bununla birlikte, bu düşünceye yöneldiği açıkça görülmektedir ve politikalarını bu doğrultuda gerçekleştirmektedir. Osmanlı Devleti'nde hem modern bir yönetim sistemi hem de memurluk sisteminin kuruluşunda maaş sistemine geçilmesi önemlidir. Yeni sistemin geleneksel memur tipolojisinden sıyrılarak modern memur ve memurluk düzenini beraberinde getirdiği söylenebilir. Çalışma düzeni ve statüde gerçekleşen yenilikleri, memurluk mesleğinin toplumsallaşması ve okullaşması süreçleri izlemektedir. Bu sürecin başlangıcı olan fermanlar dönemi de ayrı bir yerde durmaktadır. Memurların, bu gelişmelerle birlikte ve Osmanlı Devleti'nin giderek kötüleşen durumu karşısında kendilerini güvence altına alma eğilimleri gelişmiştir. Lonca sisteminde ilkel bir yöntem olarak kullanılan sandıkların zaman içinde bir sosyal güvenlik sistemi unsuruna dönüşmesi, bu dönemde görülmüştür.

Her şeye rağmen, Cumhuriyet'in kurulması ile rasyonalizm altın çağını yaşamıştır. Yeni hükümet sisteminin kurulmasına eşlik eden toplumun yeniden inşa edilmesi sürecinin en büyük aktörü devlettir. Devletin bu alanda etkili olması, çeşitli araçlar yoluyla gerçekleşmiştir. Bunlardan biri de memurlardır. Memurlara dönük statüsel düzenlemeler, teknik bir gözle ele alınmakla kalmamış; toplumla kurduğu ilişki üzerinden de değerlendirilmiştir. 1926 yılında yayımlanan Memurin Kanunu, bu gelişmelerin en somut göstergesidir. 1930'lu yıllar ise Türkiye'deki kamu yönetiminde rasyonalizm uygulamalarının somut anlamda uygulandığı dönemdir. Devletçi politikaların benimsenmesiyle birlikte devlet, her alanda

büyük bir faaliyet içine girmiştir. Bu dönemde, Cumhuriyet'in kuruluş döneminin tamamlanması yanında geleneksel yöntemlerden uzaklaşarak modern yöntemlerin uygulanmasında bir çekince olmadığı görülmektedir. Her işin yapılmasında tek ve verimli yöntem uygulanması fikri, kamu yönetimine yansımıştır. Sadece memurlar özelinde değil; kamu yönetiminin tümüne dönük yapılan çalışmalar bu hedefi gütmektedir. Devlet, yasal düzenlemeler yanında; kurduğu ya da kurulan sandık, dernek ve kooperatif gibi örgütlenmeler aracılığıyla memurlara etki etmektedir. Kamu personel sisteminin örgütlenmesi çalışmaları da benzer niteliktedir. 1930'lu yıllar, kamu yönetimindeki rasyonalizm tartışmaları ve uygulamalarının sonu değil; filizlendiği dönemdir. Devlet, kendi için çalışan memurları ve devletin varlığını sürdürmesi için önemli bir yerde olan rasyonalizmi ise araç olarak kullanmış; memurların çalışma koşulları başta olmak üzere pek çok alanda rasyonalizm üzerinden politikalar geliştirmiştir.

### Sonnotlar

1- Bu makale, yazarın Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi (Yönetim Bilimleri) Ana Bilim Dalı'nda savunduğu ve danışmanlığını Doç. Dr. Ozan Zengin'in yaptığı "Geç Osmanlı Erken Cumhuriyet Döneminde Memur ve Memur Örgütlenmeleri" isimli bütünlük doktora tezinden türetilmiştir.

2- Burada özellikle öğretmen okulları ön plana çıkmaktadır (y.n.). Bu okullara ilişkin daha detaylı bilgi için bkz. (Findley, 2019: 267).

3-Millî iktisat, devlet tarafından desteklenen bir burjuva sınıfının ortaya çıkmasını ele alan ve bunun yolunun sanayileşmeden geçtiğini savunan bir düşüncedir (Boratav, 2015: 27).

4-Vurgu alıntı yapılan yazara aittir (y.n.).

5-788sayılı "Memurin Kanunu", [https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR\\_KARARLAR/kanuntbmmc004/kanuntbmmc004/kanuntbmmc00400788.pdf](https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc004/kanuntbmmc004/kanuntbmmc00400788.pdf) . (Son Erişim Tarihi, 21/03/2024).

6- 1108 sayılı "Maaş Kanunu", RG Tarih: 02.07.1927, RG Sayı: 622.

7-1452 sayılı "Devlet Memurları Maaşatının Tevhit ve Teadülüne İlişkin Kanun", RG Tarih: 18.05.1929, RG Sayı: 1229.

8-1683 sayılı "Askeri ve Mülki Tekaüt Kanunu", RG Tarih: 11.06.1930, RG Sayı: 1517.

9-1930'lu yıllardaki memur derneklerine ilişkin bilgi için bkz. (Yıldırım, 2023: 211-212).

10- Uzman hakkında detaylı bilgi için bkz. Tekeli ve İlkın (1992).

11-3656 sayılı "Devlet Memurları Aylıklarının Tevhid ve Teadülüne Dair Kanun", RG Tarih: 08.07.1939, RG Sayı: 4253.

### **Kaynakça**

A Güler B (2007). Otuzlu Yıllarda Yönetim. İçinde: B A Güler (der), *Açıklamalı Yönetim Zamandizini: 1929-1939*, Ankara: AÜ SBF Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 1-20.

Adams G B (1992). Enthralled with Modernity: The Historical Context of Knowledge and Theory Development in Public Administration, *Public Administration Review*, 52, 363-373.

Adorno T W ve Horkheimer M (2014). *Aydınlanmanın Diyalektiği*. Çev. N Ülner ve E Öztarhan Karadoğan, 1. Baskı, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.

Ahmad F (1995). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. Çev. Y Alogan, 1. Baskı, İstanbul: Sarmal Yayınevi.

Akkaya Y (1998). Cumhuriyet Döneminde Belediyelerde İşçi Hareketi. *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 7(3), 16-36.

Akkaya Y (2002). Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık-1 (Kısa Özet). *Praksis*, 5, 131-176.

Akkaya Y (2007). Kalkınma Korporatizm ve İşçi Sınıfı. *Memleket Siyaset Yönetim*, 3, 157-185.

Akkaya Y (2010). *Cumhuriyet'in Hamalları: İşçiler*. İstanbul: Yordam Kitap.

Akkaya Y (2011). Subotniklerden Stahanovistlere Sovyetler Birliği'nde Emek Süreçleri (Gotha Programı'nın Eleştirisi Versus Anti-Dühring). *Praksis*, 8, 189-226.

Aslan O E (2019). *Devlet, Bürokrasi ve Kamu Personel Rejimi*. 3. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Ataay İ D (1974). Türkiye'de Elli Yıllık Maaş ve Ücret Uygulaması. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi, İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 3(1), 430-455.

Avaner T (2007). 1935: Personel Sisteminde Barem Tartışmaları. İçinde: B A Güler (der), *Açıklamalı Yönetim Zamandizini: 1929-1939*, Ankara: AÜ SBF Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 617-704.

Ayman Güler B (2005). *Kamu Personeli: Sistem ve Yönetim*. 1. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

813 Yıldırım S (2025). 1930'lu Yıllarda Kamu Yönetimindeki Rasyonelleştirme Çalışmalarının Memur ve Memur Örgütleri Üzerine Etkileri. *Mülkiye Dergisi*, 49(4), 788-817.

Ayman Güler B (2013). *Türkiye'nin Yönetimi: Yapı*. 4. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Ayman Güler B (2020). *Kamu Personeli: Sistem ve Yönetim*. 3. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Baskıcı M M (2007). 1938: Bekleyiş ve Endişe, İçinde: B A Güler (der), *Açıklamalı Yönetim Zamandizini: 1929-1939*, Ankara: AÜ SBF Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 895-979.

Başbakanlık Devlet Personel Dairesi (1963). *Hükümete Sunulan Yabancı Uzman Raporları (1949-1959 Yılları Arasında)*. Ankara: Başbakanlık Devlet Personel Dairesi.

Bloch M (1983). *Feodal Toplum*. Çev. M A Kılıçbay, 1. Baskı, Ankara: Savaş Yayınları.

Boratav K (1982). *Türkiye'de Devletçilik*. 1. Baskı, Ankara: Savaş Yayınları.

Boratav K (2015). *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2009*. 20. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Dik E (2012). 1927: Yönetimsel Örgütlenme. İçinde: N Ertürk Keskin (der), *Açıklamalı Yönetim Zamandizini 1919-1928*, Ankara: AÜ SBF Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 2071- 2179.

Dikmen A A (2015). *Makine, İş, Kapitalizm ve İnsan*. 3. Baskı, Ankara: NotaBene.

E Keskin N (2012). Yirmili Yıllarda Yönetim, İçinde: N Ertürk Keskin (der), *Açıklamalı Yönetim Zamandizini: 1919-1928*, Ankara: AÜ SBF Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 1-13.

Ekiz C ve Somel A (2007). Türkiye'de Planlama ve Planlama Anlayışının Değişimi. *Mülkiye Dergisi*, 256, 97-136.

Ertürk Keskin N (2009). *Türkiye'de Devletin Toprak Üzerinde Örgütlenmesi*. 1. Baskı, Ankara: Tan Kitabevi Yayınları.

Ertürk Keskin N (2014a). Türkiye'nin Rasyonel Bürokrasi Arayışı: 1930'lerden 2000'lere Değişmeyen Ne?. İçinde: A Güneşer Demirci, E Ergüzeloğlu Kilim, E Dik (der), *Prof. Dr. Tayfur Özşen Anısına 70. Yaş Armağanı*, Ankara: YAYED Mülkiyeliler Birliği Yayını, 496-505.

Ertürk Keskin N (2014b). 1920 Ruhu Nedir?. *Memleket Siyaset Yönetim*, 21, 123-158.

Esping-Andersen G (1996). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.

Findley C V (1996). *Kalemiyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*. Çev. G Çağalı Güven, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Findley C V (2019). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform, Babıali 1789-1922*. Çev. E Ertürk, 1. Basım, İstanbul: Alfa.

- Fişek K (2011). *Yönetim*. 3. Baskı, Ankara: Kilit Yayınları.
- Foucault M (2000). Yönetimsellik. İçinde: *Entellektüelin Siyasi İşlevi: Seçme Yapıtlar I*, Çev. O Akinhay ve F Keskin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 264-287.
- Gaulejac V D (2013). *İşletme Hastalığına Tutulmuş Toplum*. 1. Baskı, Çev. Ö Erbek, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Giddens A (1994). *Sosyoloji: Eleştirel Bir Yaklaşım*. Çev. M R Esengün ve İ Öğretir, 2. Baskı, İstanbul: Birey Yayıncılık.
- Gülmez M (1973). Türk Kamu Görevlilerinin Sayısal Evrimi. *Amme İdaresi Dergisi*, 6 (3), 27-47.
- Gülmez M (1994). *Türkiye'de Memurlar ve Sendikal Haklar 1926-1994*. Ankara: TODAİE.
- Güzel M Ş (2016). *İşçiler Örgütleniyor (1939-1950)*. 1. Baskı, İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.
- Hanioğlu Ş (1986). *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*. 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Heper M (2012). *Türkiye'de Devlet Geleneği*. Çev. N Soyarık, 4. Baskı, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Horkheimer M (1998). *Akil Tutulması*. Çev. O Koçak, 4. Basım, İstanbul: Metis Yayınları.
- Kala E S (2018). *Osmanlı Sosyal Güvenlik Hukuku (1865-1923)*. 1. Baskı, İstanbul: Hiperlink Yayınları.
- Kalfa C (2007). 1933 Yılı: Planlamada Sümerbank Modeline Geçiş. İçinde: B A Güler (der), *Açıklamalı Yönetim Zamanizini: 1929-1939*, Ankara: AÜ SBF Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 413-519.
- Karakışla Y S (1998). Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri. *Toplum ve Bilim*, 78, 187-209.
- Kaygusuz Ö (2018). Egemenlik ve Vestfalyan Düzen. İçinde: E Balta (der) *Küresel Siyasete Giriş*, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 25-50.
- Koç Y (1996a). Türkiye'de Memurlar (1923-1946). İçinde: *Türkiye İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Tarihi*, Ankara: Türkiye Yol-İş Sendikası Yayınları, 153-174.
- Koç Y (1996b). 1940'lı ve 1950'li yıllarda İşçi ve Memur Konut Kooperatifleri. İçinde: *Türkiye İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Tarihi*, Ankara: Türkiye Yol-İş Sendikası Yayınları, 223-225.
- Koç Y (2022). *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi Osmanlı'dan 2020'ye*. y.y.: Tektıda- İş.
- Makal A (1997). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920*. 1. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- 815 Yıldırım S (2025). 1930'lu Yıllarda Kamu Yönetimindeki Rasyonelleştirme Çalışmalarının Memur ve Memur Örgütleri Üzerine Etkileri. *Mülkiye Dergisi*, 49(4), 788-817.

Makal A (1999). *Türkiye’de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*. 1. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Ortaylı İ (2012). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. 4. Baskı, Ankara: Cedit Neşriyat.

Övgün B (2007). 1937: Anayasal Yenilenmeler ve Siyasi Müsteşarlık. İçinde: B A Güler (der), *Açıklamalı Yönetim Zamandizini: 1929-1939*, Ankara: AÜ SBF Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 811-893.

Öztan G G (2014). Korporatizm: Özgürlükten Yoksun Bir “Üçüncü Yol” Vaadi. İçinde: H B Örs (haz), *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 517-542.

Pamuk, Ş (2014). *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. 3. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Schreurs P (2000). On the Reception and Reinterpretation of Rationality in the Field. *Administrative Theory & Praxis*, 22, 732-750.

Small A W (2001). *The Cameralists: The Pioneers of German Social Polity*. Canada: Batoche Books. <https://socialsciences.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3ll3/small/Cameralist.pdf>. Son erişim tarihi, 24/07/2021.

Somel A (2009). İdare Yaklaşımındaki Dönüşümün Türk İdare Dergisi’ne Yansımaları. *Amme İdaresi Dergisi*, 42 (3), 25-57.

Somel S A (2015). *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*. Çev. O Yener, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Soysal M (1956). Devlet Memurlarının Sınıflandırılması. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 11 (3), 423-437.

T.C. BCA. *Memur ve müstahdemlerin ne şekilde vazife yapaçaklarının tebliği*. Yer: 272-0-0-13/UMUR-U TASARRUFİYE/81-17-2, Tarih: 02.04.1928-00.00.0000.

T.C. BCA. *Türkiye Millî İktisadiyatının Rasyonel Teessüs ve İnkişafı Hakkında Rapor*. Yer: 490-1-0-0/ Cumhuriyet Halk Partisi/1455-37-5 (Tarih: 00.00.000).

Talas C (1967). *Sosyal Politika*. 3. Baskı, Ankara: Sevinç Matbaası.

Tekeli İ ve İlkin S (1992). *Dr. Max Von Der Porten’in Türkiye’deki Çalışmaları ve İktisadi Devlet Teşekkülleri Sisteminin Oluşumu*. İstanbul: Friedrich Ebert Vakfı.

Toprak Z (t.y.). Sayısallaşma ya da Cumhuriyet’in Rasyonelleşmesi. [https://www.academia.edu/18277901/Say%C4%B1salla%C5%9Fma\\_ya\\_da\\_Cumhuriyet\\_in\\_Rasyonelle%C5%9Fmesi](https://www.academia.edu/18277901/Say%C4%B1salla%C5%9Fma_ya_da_Cumhuriyet_in_Rasyonelle%C5%9Fmesi) 1-19. Son erişim tarihi, 02/02/2024 (orj.: Sayısallaşma ya da Cumhuriyet’in Rasyonelleşmesi. İçinde: *Uluslararası Atatürk ve Çağdaş Toplum Sempozyumu*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2002, 244-259).

Yıldırım K (2017). *Osmanlı’da İşçiler (1870-1922)*. 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Yıldırım S (2023). Geç Osmanlı Erken Cumhuriyet Döneminde Memur ve Memur Örgütlenmeleri (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

# Düzce'de Deprem Sonrası Mekânsal Örgütlenmenin Dinamikleri ve Kırılgan Gruplar

**Emel Coşkun**, Düzce Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü  
**ORCID:** 0000-0002-9562-7775  
**E-Posta:** [emelcoskun@duzce.edu.tr](mailto:emelcoskun@duzce.edu.tr)

**Eda Beydili Gürbüz**, Düzce Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü  
**ORCID:** 0000-0003-1680-5439  
**E-Posta:** [edagurbuz@duzce.edu.tr](mailto:edagurbuz@duzce.edu.tr)

**Cihan Ertan**, Düzce Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü  
**ORCID:** 0000-0001-7097-2655  
**E-Posta:** [cihanertan1@gmail.com](mailto:cihanertan1@gmail.com)

## Öz

Bu yazı, 17 Ağustos ve 12 Kasım 1999 depremlerinden çeyrek yüzyıl sonra Düzce'deki yeniden yapılanma, kentsel örgütlenme ve toplumsal değişim süreçlerini farklı toplumsal aktörlerin perspektifinden incelemektedir. 2023 ve 2024 yaz aylarında yapılan nitel bir araştırmanın ön bulgularına dayanan bu çalışma kapsamında Kalıcı Konutlar'daki Güzelbahçe ve Demetevler mahallerindeki kent sakinleri, Belediye çalışanları, Aile ve Sosyal Hizmetler ile AFAD çalışanları, eski Depremzedeler Derneği üyelerinden oluşan toplam 15 kişi ile yarı-yapılandırılmış soru rehberi aracılığıyla derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Ayrıca, kent merkezi ile Kalıcı Konutlar bölgesinde gerçekleştirilen enformel sohbetler ve gözlemlerden yararlanılarak hazırlanan notlar kullanılmıştır.

Tematik olarak analiz edilen bulgularda deprem sonrası oluşturulan Kalıcı Konutlar'ın (şimdiki adıyla Bahçeşehir) özellikleri, kente geri dönüş ve kentteki konutlaşma politikaları çerçevesinde farklı toplumsal grupların mekânsal ayrışması, ortak tüketim alanlarına erişim, ulaşım ve çevre sorunları ile depreme hazırlık başlıca temalar olarak ortaya çıkmıştır. Bu çalışmanın bulguları, Düzce'de depremden çeyrek yüzyıl sonra kentsel yeniden yapılanmanın çok yavaş olduğuna ve kiracılar, kadınlar, yaşlılar ya da Romanlar gibi kırılgan toplumsal grupların çıkarlarını ihmal ettiğine işaret etmektedir. Kentteki farklı toplumsal gruplar açısından mekânsal ayrışmanın hızlandığı ve kent yoksullarının deprem açısından güvenli olan Kalıcı Konutlar'da yoğunlaşmasına rağmen; ortak tüketim alanlarına erişimlerinin kısıtlı kaldığı anlaşılmaktadır. Deprem sonrası yeniden yapılanma sürecindeki ekonomik teşvikler ve yanlış politikalar sonucu kentte aşırı sanayileşme, hava kirliliği ve ulaşım diğer önemli sorunlar olarak tespit edilmektedir.

Bu çalışmanın bulguları, kentte kırılğan toplumsal grupları hedefleyen depreme hazırlık ve deprem sonrası koruma ve güçlendirmeye dayalı hak temelli politikalar ile bu politikaların yürütülmesinin kısıtlı olduğuna işaret etmektedir. Kentin planlamasında ve yeniden örgütlenmesinde kapitalist sermaye birikim süreci ve yerel politikalar belirleyicidir. Nitekim deprem hazırlık planları doğrultusunda, deprem sırasında ve sonrasında alınan kararlarda yerel sermayedarların ve siyasi iktidarların belirleyici olması ve müdahale alanının kısıtlanması, bu çalışmanın işaret ettiği bir diğer önemli tespittir. Depremzedelerin kendi öz kaynaklarının ve dayanışma ağlarının varlığı, sivil toplumun rolünün geliştirilmesi, psikolojik destekler ve eğitim gibi alanlarda depreme hazırlık çalışmalarının yapılması, toplumsal cinsiyet, sınıf, etnisite, engellilik ve yaş gibi kategorileri kapsayan farklı toplumsal grupların hesaba katılmasıyla afet sonrasındaki sorunlara daha etkili çözüm üretilebilmektedir.

**Anahtar Kelimeler:** Afet Sosyolojisi, Kırılğan Gruplar, 17 Ağustos ve 12 Kasım 1999 Depremleri, Kentsel Yeniden Yapılanma, Kent Politikaları.

## Dynamics of Spatial Organisation and Vulnerable Groups After the Earthquake in Düzce

### Abstract

This article examines the processes of reconstruction, urban organization, and social change in Düzce a quarter of a century after the 17 August and 12 November 1999 earthquakes, from the perspective of different social actors. Based on the preliminary findings of a qualitative study conducted in the summers of 2023 and 2024, in-depth interviews were carried out with a total of 15 participants, including city residents from the Güzelbahçe and Demetevler neighborhoods of the Permanent Houses, city planners, employees of the Ministry of Family and Social Services and AFAD, and former members of the Earthquake Victims Association (Düzce Depremzedeler Derneği), using a semi-structured interview guide. In addition, notes prepared from informal conversations and observations conducted in the city centre and Kalıcı Konutlar (the Permanent Houses, currently known as Bahçeşehir) area were utilized.

The thematic analysis of the findings revealed several key themes: the characteristics of Kalıcı Konutlar built after the earthquake; the spatial segregation of different social groups in the context of return-to-city and housing policies; access to shared consumption spaces; transportation and environmental problems; and earthquake preparedness. The findings point out that, a quarter of a century after the earthquake, urban recovery in Düzce has progressed very slowly and has neglected the interests of vulnerable social groups such as tenants, women, the elderly, and Romans. It is evident that spatial segregation among different social groups

has accelerated, and although the urban poor have become concentrated in the earthquake-safe Permanent Houses, their access to shared consumption spaces remains limited. As a result of economic incentives and misguided policies during the post-earthquake reconstruction process, over-industrialization, air pollution, and transportation issues have also emerged as other significant problems in the city.

The findings further point to the limited existence and implementation of rights-based policies aimed at earthquake preparedness, post-disaster protection, and empowerment of vulnerable social groups in the city. Local policies and the process of capital accumulation have played a decisive role in shaping the planning and reorganization of the city. Indeed, another important finding of the study is that local capital owners and political authorities were influential in the decision-making processes during and after the earthquake, while the scope of intervention remained limited in line with earthquake preparedness plans. The existence of earthquake victims' own resources and solidarity networks, the strengthening of civil society's role, and the implementation of preparedness activities in areas such as psychological support and education, while considering intersecting social categories such as gender, class, ethnicity, disability, and age, can lead to more effective solutions to post-disaster problems.

**Keywords:** Sociology of Disaster, Vulnerable Groups, 17 August and 12 November 1999 Earthquakes, Urban Reconstruction, Urban Politics.

## Giriş

Afetler toplumsal sonuçlarından dolayı mevcut sosyal sistemden bağımsız değildir. Özellikle deprem, yol açtığı önemli can ve mal kayıplarının yanı sıra toplumsal yaşamın ve kentlerin örgütlenmesini derinden etkileyen, çoğu zaman da toplumsal yapıda değişime ve dönüşüme yol açan afetlerin başında gelmektedir. Son olarak 6 Şubat 2023'te Kahramanmaraş ve çevresinde gerçekleşen, 50 binden fazla kişinin yaşamını yitirdiği ve milyonlarca kişinin göç etmek zorunda kaldığı deprem felaketi, depremlerin toplumsal etkilerinin önemini tekrar hatırlatmıştır. Depremle ilgili toplumsal araştırmalar hem bireysel ve toplumsal refah açısından hem de depremlere hazırlık anlamında afetlere yönelik strateji geliştirilmesi için önemli araçlardır (Kasapoğlu ve Ecevit, 2001). Bu araştırma da 17 Ağustos ve 12 Kasım 1999'da iki büyük depremle sarsılan, her yıl irili ufaklı birçok deprem yaşayan ve son olarak 23 Kasım 2022'de 6,0 şiddetinde bir deprem meydana gelen Düzce'de, kent sakinleri ve uzmanlarla yapılan görüşmelere dayanarak kentsel yeniden yapılanma süreçlerinin toplumsal etkilerini anlamaya odaklanmaktadır.

Düzce, Türkiye’de birinci derecede deprem bölgesinde bulunan ve depremin etkilerinin en şiddetli yaşandığı kentlerden birisidir. 1999 yılında (17 Ağustos ve 12 Kasım, Kaynaşlı) iki defa sarsılan kentte, başta merkez ve Gölyaka ilçeleri olmak üzere 20 bine yakın konut ve işyeri hasar görmüş, on binlerce aile depremden etkilenmiştir. Depremler sonucunda, Düzce’de 1.100 kişi yaşamını yitirirken, 5 bine yakın kişi yaralanmıştır (İğde, 2023). Deprem sonucu kentsel alandaki yapıların yüzde 80’i yıkılmış ve kent merkezi neredeyse açık bir alana dönüşmüştür (Erdoğan vd., 2004). Deprem sonrası, Bayındırlık ve İskân Bakanlığı (şimdiki adıyla Çevre Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı) tarafından kent çevresinde tespit edilen güvenli arazide 42 bin 130, kent merkezinde ise 8 bin kalıcı konut yapılmıştır (Arslan ve Ünlü, 2010: 50). Yakın zamanda Bahçeşehir adını alan Kalıcı Konutlar bölgesi merkezden yaklaşık 7 km uzaktadır ve zemini kötü olan kent merkezinin yerini almak üzere yeni bir yaşam alanı olarak planlanmıştır. Ancak Kalıcı Konutlar’da planlanan konut, ticari ve sosyal alanlar, kamu binaları ve toplumsal yaşam istenildiği gibi gelişmemiş; pek çok açıdan bu yeni yerleşim, kent merkezine bağımlı kalmıştır.

Deprem sonrasında kurulan Kalıcı Konutlar’ın bir yaşam alanına dönüşme projesinin başarısız olmasının ve genel olarak kentin uzun yıllar altyapı, yenilenme ve ekonomik faaliyetler anlamında toparlanamamasının sebepleri, farklı çalışmalarda işaret edilmiştir. Örneğin Kümbetoğlu, User ve Yazar (2007) tarafından depremden beş yıl sonra yapılan araştırma, küçük işletmelerin depremden etkilenmesine ve işyerlerinin hasar görmesine, ücretli kesimde yaşanan işsizliğe ve yüksek kiraların halkın gelir düzeyini olumsuz etkilemesine dikkat çekmektedir. Kent dışına yaşanan göç ile nüfusun azalması, sadece mülk sahipleri öncelikli konut ve barınma politikaları ve nüfusun kentten kıra doğru yer değiştirmesi de kentin yavaş toparlanmasının diğer sebepleri olarak aynı çalışmada sıralanmaktadır. Depremden on yıl sonra yapılan bir başka araştırma ise; Düzce’deki afetzedelerin kalıcılığının yedi yıl kadar uzun bir süre aldığına vurgu yaparken, geçici/kalıcı konutlara yerleşme sürecinde yer değiştiren afetzedelerin buldukları yere bağlılık düzeyinin çok düşük olduğunu göstermektedir (Arslan ve Ünlü, 2010). Arslan ve Ünlü’ye göre yeni konut bölgelerindeki-kısıtlı sosyal yaşam, sosyal ve kültürel alanların verimli kullanılmaması uzun vadede yeni yerleşim alanının terk edilme riskini de beraberinde getirmektedir (Arslan ve Ünlü, 2010: 52). Nitekim Düzce’de de mülk sahibi çoğu depremdede, zamanla Kalıcı Konutlar’dan kent merkezine geri göç etmiştir. Yıllar içerisinde artan nüfusuna rağmen kent merkezi de istenilen yenilenmeyi ve toparlanmayı gerçekleştirememiştir. Son olarak 23 Kasım 2022’deki deprem ile kent

merkezinden yeni bir kaçış gerçekleştirmiş ve kentin çeperlerindeki lüks ve diğer konut projelerine ilgi artmıştır. Tüm bu hususlar, Düzce’de deprem sonrası kentsel yapılanma ve mekânsal değişimin nasıl gerçekleştiğine ve bu sürecin farklı toplumsal gruplar üzerindeki etkilerine ilişkin soruları gündeme getirmektedir. Dolayısıyla bu araştırmanın temel amacı, Düzce’de yaşayan bireylerin ve uzmanların perspektifinden bu süreçleri anlamaktır. Bu doğrultuda ağırlıklı olarak Kalıcı Konutlar’da yaşayan kent sakinleri olmak üzere konut hakkı için mücadele eden Depremzedeler Derneği (DEP-DER) üyeleri, kentin yeniden yapılanmasında etkin olan Düzce Belediyesi’nden uzmanlar, kentin depreme hazırlığını değerlendiren AFAD ve Aile ve Sosyal Hizmet İl Müdürlüğü çalışanları ile de görüşülmüştür.

Sonraki bölümde, öncelikle kentsel mekânın üretimine dair temel literatür incelenmekte, devamında afet sosyolojisi ve kırılğan gruplar alanındaki tartışmalar örneklerle özetlenmektedir. Daha sonra araştırmanın yöntemi açıklanmakta ve görsel malzeme eşliğinde bulgular sunulmaktadır.

### **Literatür: Kentsel Mekânın Üretimi**

Kent çalışmaları yazınında kentsel değişim ve kentsel mekânın üretimi, farklı ancak birbiri ile ilişkili üç yaklaşım ile açıklanmaktadır. Şengül (2009: 18-19) bu yaklaşımları sermaye birikim süreçlerini temel alan (Lefebvre, 1968; Harvey, 2013), toplumsal sınıflar perspektifinden (Castells, 2014) ve devlet merkezli (Pahl, 1975) olarak sınıflandırmaktadır. Lefebvre (2007: 90), kentlerin yeniden yapılandırılmasının sermayenin birikim sürecinin bir parçası olduğunu ve bunun sonucu olarak da tüketim merkezlerine dönüştürüldüklerine dikkat çekmektedir. Kapitalist toplum modelinde tüketime örgütleniş, gündelik hayatı her yönüyle sömürmekte ve tüketim ideolojisi, onun en küçük parçasına kadar yayılmaktadır. Kentler de bu tüketim ideolojisinden üzerine düşen payı almakta ve kent mekânları, içinde yaşayanların ihtiyaçlarından ve gündelik hayatlarının kendiliğindenliğinden ziyade sermaye dolayısıyla örgütlenmektedir. Her ne kadar Lefebvre (2007), bu durumun doğal afetlerle olan ilişkisine değinmese de böylesine bir örgütlenme modeli, kentin morfolojik özelliklerini görmezden gelme ve onu doğal afetler karşısında kırılğan hale getirme riskini doğurmaktadır. Zira, kentin fiziki yapılandırılışı salt sermaye odaklı gerçekleştiğinde, deprem gibi doğal afetlerden kentin nasıl etkilenebileceği, bölgesel düzeyde hangi kent grubunun bu felaketten nasıl etkileneceği gibi sorular gündem dışı kalabilmektedir. Bu da deprem, sel gibi doğal afetlere dayanıksız kentler, bunlardan farklı düzeylerde olumsuz etkilenen kent mekânları ve onların sakinlerini yaratmaktadır. Bu bağlamda, Lefebvre’in 1968’de ortaya attığı

“kent hakkı” kavramı sosyal ve mekânsal süreçler sonunda ortaya çıkan eşitsizlikler, dışlanmışlık, yoksulluk ve adaletsizlik gibi toplumsal sorunlarla yakından ilişkilidir. Benzer şekilde, David Harvey (2013) de kentleşme sürecinin sermayenin örgütlenme süreçleri ile doğrudan ilişkisine dikkat çekmektedir. Kentin mekânsal değişimi, örneğin ekonomik faaliyetlerin ve iş imkânlarının yerinin değişmesi, konut alanlarının ve dolayısıyla iş yerlerine ulaşım imkânlarının değişimi, gelir dağılım mekanizmalarını da etkilemekte ve toplumsal eşitsizliği artırmaktadır. Sınıflar arasındaki çatışmaları ortak tüketim mallarına ve alanlarına erişim üzerinden tanımlayan Castells (2014) de tüketimin artan toplumsallaşmasını, tüketim araçlarının üretimi ve bölüşümünü, kentlerin ve mekânların örgütlenmesinde merkezi önemde görmektedir. Ortak tüketim mallarına ve alanlarına erişim, klasik anlamda gelir artışı ile sağlanan toplumsal eşitliğin ötesinde, toplumsal refahı artırıcı ve dolayısıyla toplumsal eşitliği sağlayıcı role sahiptir. Nitekim sağlıklı konut ve yaşam koşulları, eğitime, sağlığa ve kültürel alanlara erişim, çalışma ve ticaret alanlarına yakınlık ve ucuz ulaşım olanakları gibi faydası bölünemez bu ortak tüketim alanlarının kullanımı, aynı zamanda toplumdaki gruplar arasında eşitsizliği azaltmada önemli rol oynamaktadır (Castells, 2014: 34-35). Tam tersine bu toplumsal tüketim araçlarına ve alanlarına erişimdeki kısıtlar ise yeni toplumsal eşitsizlikleri doğurmaktadır. Castells tarafından devletin/yerel yönetimlerin rolüne referansla tanımlanan bu toplumsal tüketim araçları ve alanları aynı zamanda farklı sınıfsal ve toplumsal grupların çatışmalarının da kesişiminde yer almaktadır. Nitekim farklı toplumsal gruplar arasında ortaya çıkan çatışmalar ve mücadeleler kentlerdeki sosyolojik ve mekânsal değişimin maddi temelini oluşturmaktadır (Şengül, 2009: 16). Toplumsal iktidar mücadelesinin bir taşıyıcısı olarak kendisi de bir iktidar alanına dönüşen kent mekânı, toplumsal güçler tarafından yeniden üretilmekte ve dönüştürülmektedir (Şengül, 2009). Dolayısıyla kent mekânlarını ve onların kesintisiz yeniden yapılandırılma süreçlerini, ekonomik, politik ve söylemsel hegemonya mücadelelerinden bağımsız değerlendirmek olanaksızdır (Bădescu, 2024). Kentsel mekânın kendisinin, bireyler ve gruplar arasındaki yeni eşitsizliklerin kaynağı olduğuna dikkat çeken Pahl da bu eşitsizliklerin üretiminde toplumsal grupların ve iktidar ilişkilerinin önemine işaret etmektedir. Kit kentsel kaynakların dağıtım mekanizmasında söz sahibi politik güce sahip grupların kararları, bu kaynakların toplumsal katmanlar arasında yeniden dağılımında önemli bir rol oynamaktadır (Pahl, 1975; Saunders, 1981 aktaran Erder, 2013: 20-21). Bu dağıtım mekanizması ile kentsel kaynaklar temelde politik güce sahip grupların çıkarlarına hizmet ederken, bu kaynaklara erişimi zayıf olan yoksul gruplar daha da yoksunlaşmaktadır. Başka bir deyişle, kentsel mekânın

yeniden nasıl örgütlendiği, toplumsal eşitsizlikleri artırıcı ya da azaltıcı rol oynayabilmektedir. Erder'in (2013) işaret ettiği gibi bu farklı yaklaşımlar, kentsel mekânın üretiminde sermaye birikimini esas alan kapitalist üretim ilişkileri, yerel siyaset ve toplumsal tabakalaşma arasındaki ilişkilere dikkat çekmeleri açısından önemlidir. Dolayısıyla, kent üzerinden gerçekleşen çelişkileri ve değişimi anlayabilmek için tüm bu toplumsal aktörlerin rol oynadığı ilişkilerin ve süreçlerin bir bütünsellik içerisinde kavranması gerekmektedir (Şengül, 2009). Bu çerçevede bu çalışma da Düzce'deki çeyrek yüzyılda gerçekleşen gelişmelere dair ipuçlarını kentsel yeniden yapılanma, toplumsal grupların mekânsal ayrışması ve ekonomik yeniden yapılanmanın dinamiklerinde aramaktadır.

### **Kentsel Yeniden Yapılanma ve Kırılgan Gruplar**

Afetlerin toplumsal boyutları hem potansiyel sebepler olarak hem de gündelik yaşam rutinini değiştiren sonuçları aracılığıyla toplumsal sistemle yakından ilişkidir. Nitekim afetlerin sosyolojik bağlamı içerisinde önemli bir boyutu da kırılgan (*vulnerable*) gruplara olan etkisi ve afetlere karşı bireylerin ve toplumsal grupların direngenlik (*resilience*) kapasitesidir. Dolayısıyla afetlerle doğrudan ilişkisi anlamında sosyal bağlamın değerlendirilmesi, afetlerin en çok hangi toplumsal grupları ve hangi mekanizmalarla etkilediği gibi sorular toplumsal kırılganlığı ve direngenliği anlamak açısından önemlidir. Toplumsal anlamda kırılganlık dezavantajlı toplumsal statüye, yetersiz destek ve sosyal ilişki kaynaklarına sahip, daha iyi yaşam koşullarının tesisi için politik müdahalelere ihtiyaç duyan, ekonomik sistem içinde dezavantajlı ve toplumsal refahlarını tesis etme kapasitelerini iyileştirecek olanaklara erişim konusunda güçlükler yaşayan gruplar olarak değerlendirilmektedir (Mechanic ve Taner, 2007). İnsanların ve toplumsal grupların kırılganlıklarını belirleyen sosyal faktörler arasında sınıf, etnisite, yaş, cinsiyet, eğitim, meslek, gelir, yaşanılan yer, vatandaşlık ya da göçmenlik durumu ve sosyal ağların varlığı gibi toplumsal özellikler sıklıkla vurgulanmaktadır (Cuttler vd., 2023; Wisner vd., 2004 aktaran Bolin ve Kurtz, 2018: 184; Ribeiro, 2015: 6). Afet bağlamında toplumsal kırılganlıklar, afet sırasında gereken kaynaklara erişim olanakları üzerinden toplumsal sistemin afetin etkilerini emme becerisine referans verirken, yeniden yapılanma döneminde ise toplumsal sistemin ortaya çıkan toplumsal zararları telafi becerisi ile ölçülmektedir. Holling tarafından 1970'lerin başında önerilen ve *Direngenlik* olarak adlandırılan yaklaşım ekolojik sistemin mevcut koşullardaki değişim karşısında emme ve ayakta kalma kapasitesine referans vermektedir (1973, aktaran Folke, 2006: 254). Nitekim Birleşmiş Milletlerin Milenyum Kalkınma Hedeflerinin devamı niteliğindeki Sürdürülebilir Kalkınma için 2030 Gündemi de yoksulların

afetlerden daha yoğun biçimde etkilendiğine dikkat çekmekte ve toplumsal olarak afetlere direncin artırılması, çağdaş afet yönetiminin bir gerçeği olarak kabul edilmektedir (UN, 2023).

Depremler, birçoğu olaydan öncesinde de var olan bireysel, sosyal ve ekonomik farklılıkları daha da derinleştirilmesi açısından; kırılganlığın arttığı afetlerin başında gelmektedir (Duruel ve Avşar Arık, 2023: 106). Türkiye’de yapılan deprem sonrası pek çok araştırma, toplumsal eşitsizliklerin depremden sonra artarak devam ettiğine ve iyileşme için gerekli olan ekonomik, sosyal ve psikolojik desteklerin önemine işaret etmektedir (Balcı ve Canel, 2018; Kalaycıoğlu vd., 1999; Karakuş, 2013; Kasapoğlu ve Ecevit, 2001, 2003; Kümbetoğlu, vd., 2007; Laçiner ve Yavuz, 2013; Taşdemir, 2017: 5; Yoldaş, 2015). Depreme hazırlık ve deprem sonrasında bireylere sunulan psiko-sosyal destekler, toplumsal grupların refahı ve toplumsal eşitsizliklerin azaltılması için önemlidir. Nitekim, afetler sırasında ve sonrasında gerçekleştirilen sosyal hizmet uygulamaları ve destekler, bireylerin ekonomik ve sosyal kaynaklara erişimlerini mümkün kılan, travmatik deneyimleri en kısa sürede atlatmasını hedefleyen psiko-sosyal müdahaleleri kapsamaktadır (Artan ve Özkan, 2020).

Depremün ülke çapında yoğun bir risk olmasına rağmen; mevcut çalışmalar, deprem sırasında ve sonrasında sunulan sosyal destek mekanizmalarının yeterli düzeyde olmadığını göstermektedir. Örneğin Başbuğ Erkan ve arkadaşları (2015), Van depremi sonrasında bölgeye gerçekleştirdikleri saha ziyaretinde kırılganlıkların dikkate alınarak kadın, engelli, yaşlı ve göçmen gibi nüfus gruplarının öncelikle ele alınması gerektiğinin altını çizmişlerdir. Benzer şekilde Doğulu ve arkadaşları (2020) da yine Van ve 1999 depremleri ile ilgili yaptıkları iki vaka çalışmasında, toplumsal dirençliliği ve psikososyal açıdan deprem hazırlığını artırıcı, zarar azaltıcı faaliyetlere yatırım yapmanın önemini ortaya koymaktadırlar. Düzce’de yapılan yakın tarihli bir araştırma ise depremden sonra özellikle dar gelirli ailelerin kent ile ilişkilerinin zayıfladığına ve toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizlikler çerçevesinde kadınların, depremden daha fazla etkilendiğine dikkat çekmektedir (Ceylan, 2018). 17 Ağustos ve 12 Kasım 1999 depremlerinden hemen sonra Kümbetoğlu ve arkadaşlarının (2007) kentte yaptıkları araştırma da sunulan sosyal destek mekanizmalarının yetersizliğini ve toplumsal eşitsizliğin devam ettiğini ortaya koymuştur. Düzce’de yeni kentleşmeyi inceleyen Akıncı Kesim (2010) ise kentleşmede toplu konut alanları içerisinde yürüyebilirlik, bağlantılılık, mimari ve kentsel tasarım kalitesi gibi belirli ilkeler doğrultusunda deprem sonrası yeni kentleşmenin yetersiz olduğunu vurgulamaktadır.

Afetler, toplumsal ilişkileri sarsarak eşitsizlikleri görünür kılabilir, mevcut kırılğanlıkları derinleştirebilir ve yeni kırılğan gruplar yaratabilir. Sosyal ve ekonomik olarak dışlanmış bireyler kaynaklara erişemedikleri için afetlerden en çok etkilenen kesimlerdir (Smith, 1996 aktaran Arslan ve Ünlü, 2010: 45; Campbell, 2019: 84). Toplumsal kırılğanlık; risk algısı, hazırlık düzeyi, kültürel mekanizmalar, kentsel yapı ve altyapı gibi faktörlerle şekillenmekte ve toplumsal süreçler içinde yeniden üretilmektedir (Ribeiro, 2015). Nitekim Katrina Kasırgası sonrası araştırmalar, sınıf ve etnisitenin toparlanma süreçlerinde belirleyici olduğunu ortaya koyarken (Bolin ve Kurtz, 2018; Şenses, 2016), Düzgün ve arkadaşlarının (2011) Eskişehir’de mahalle bazlı risk haritaları çalışması da farklı grupların kırılğanlıklarını anlamının risk azaltma stratejilerindeki önemine işaret etmektedir.

Bu yazı da 1999 depremleri sonrasında Düzce’de kentsel yeniden yapılanma süreçlerinin dinamiklerini ve farklı toplumsal gruplara etkilerini incelemektedir. 2023 ve 2024 yılı yaz aylarında Belediye, AFAD, Aile ve Sosyal Hizmet İl Müdürlüğü, Depremzedeler Derneği, depremzede mülk sahipleri ve kiracılar olmak üzere; toplam 13 derinlemesine görüşme, ondan fazla enformel sohbet ve Kalıcı Konutlar’da gerçekleştirilen gözlemlerin kullanıldığı bu araştırma, çalışmanın odak noktalarını da tesis eden, Düzce’de deprem sonrasında yaşanan kentsel yenilenme süreçleri, deprem sonrası politikalar ve bu değişimlerin farklı toplumsal gruplar üzerindeki etkileriyle ilintili önemli noktalara işaret etmektedir.

## **Yöntem**

Bu araştırmada 1999 depremlerinden yaklaşık çeyrek yüzyıl sonra, Düzce’deki deprem sonrası kentsel yeniden yapılanma süreçlerini ve toplumsal etkilerini keşfetmek amaçlandığından (Charmaz, 2006: 3, 14) nitel araştırma yöntemlerinden fenomenolojik desen kullanılmıştır. Charmaz (2006: 19), nitel araştırmanın, “katılımcıların dünyalarına girmek” anlamına geldiğine işaret ederek; dünyayı, araştırma sahasının aktörlerinin gözünden görmek olduğunu vurgulamaktadır. Tavakol ve Sandars da (2025), fenomenolojik bir araştırmanın, mercek altındaki toplumsal fenomenin, katılımcılar tarafından nasıl deneyimlendiği, algılandığı ve anlamlandırıldığı üzerine odaklandığını ifade etmektedirler. Bununla birlikte yazarlar, bir araştırmayı fenomenolojik kılan nitelikler arasında, öznel birinci ağızdan deneyimlere odaklanmayı, deneyimlerin anlamlandırılma süreçlerine odaklanmayı, bireylerin kendi yaşam deneyimlerini onlara ait kelime ve anlatımlarla tanımlamayı sıralamaktadırlar (Tavakol ve Sandars, 2025). Bu saikler doğrultusunda bu araştırma, depremi yaşamış bireylerin, farklı

kentsel toplulukların ve sivil toplum kuruluşlarının kendi perspektiflerinin daha iyi kavranmasını hedeflemektedir. Zira fenomenolojik desen, Schütz'un (2018: 196) "gerçekten anlamak" dediği duruma metodolojik olarak kapı aralamaktadır. Kişinin gündelik yaşam dünyasına yönelik doğal tutumlarını (bu tutumlar, yaşam dünyası tarafından şekillendirilmiş eylemleri ya da pragmatizm ekseninde bu dünyanın eylemler aracılığıyla şekillendirilmesini içerir) inceleme zeminine taşıyan fenomenolojik desen; kişinin gündelik yaşam dünyasıyla neden o şekilde etkileşimde bulunduğunu, gündelik yaşam dünyasının kendisini nasıl etkilediğini ve bu etkiye verilen tepkinin/yanıtın neden o şekilde olduğunu açığa çıkarmaya olanak tanımaktadır (Schütz, 2018: 86).

Araştırma soruları, kalıcı konut sakinlerine, sivil toplum ve kamu kurumlarına ile uzmanlara farklı temalarda sorulmuştur. Örneğin Belediye çalışanlarına kentin son 20 yıldaki gelişimi sorulurken, Depremzedeler Derneği üyelerine derneğin faaliyetleri, Kalıcı Konutlar sakinlerine ise bu yaşama alanındaki deneyimleri odaklı sorular sorulmuştur. Çalışma kapsamında Depremzedeler Derneği ve AFAD ile görüşülmüş ancak kentteki onlarca hemşehri derneği, vakıf ve ulusal sivil toplum kuruluşları (Kızılelmas, 2020) ile henüz görüşme yapılmaması bu araştırmanın kısıtlarındandır.

2023 ve 2024 yılı yaz aylarında yapılan araştırma kapsamında Düzce'de yaşayan bireyler, depremle ilgili çalışmalar yapan sivil toplum örgütleri ile belediye, AFAD, Aile ve Sosyal Hizmetler gibi kamu kurum ve kuruluşlarından araştırmaya katılmaya gönüllü olan toplam 15 katılımcı ile görüşülmüştür. Araştırmacılar tarafından hazırlanan yarı-yapılandırılmış görüşme rehberi aracılığıyla derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşülenlerin sekizi kadın, altısı erkektir. Araştırmada derinlemesine görüşmelerin yanı sıra kent merkezi ile Kalıcı Konutlar bölgesinde gerçekleştirilen gözlem ve enformel sohbetlerden yararlanılarak hazırlanan notlar kullanılmıştır. Yazarların Düzce'de yaşıyor olmaları, veri toplama süreçleri ve sahaya erişim konusunda bir avantaj sağlamıştır. Özellikle yazarlardan birinin, araştırmanın başat bölgelerinden biri olan Kalıcı Konutlar (Bahçeşehir) bölgesinde ikamet ediyor olduğu göz önünde bulundurulduğunda, araştırmacıların da sahanın bir parçası olarak değerlendirilebileceğini ortaya koymaktadır. Her ne kadar 1999 yılı Ağustos ve Kasım depremlerini Düzce'de deneyimlememiş olsalar da yazarların hâlihazırda Düzce'de yaşıyor olmaları, kente ilişkin gerek kendilerinin gerek diğer kent sakinlerinin deneyimlerini anlamlandırmak konusunda önemlidir. Araştırmada katılımcıların gerçek isimleri kullanılmamıştır.

Düzce’de hem şehirleşmenin gelişimi hem depreme hazırlık hem de kırılğan gruplarla ilgili çalışmaları öğrenebilmek için Belediye plancıları, Aile ve Sosyal Hizmetler İl Müdürlüğü ve AFAD çalışanları ile görüşmeler yapılmıştır. Ancak bu görüşmelerin daha geniş bir araştırmanın ön çalışması olduğunu burada vurgulamak gerekmektedir.

Görüşülenler (mahlas)	Yaş	Yaşam/Çalışma Yeri/Üyelik	Eğitim/ Öğrenim	Medeni durum	Meslek	Çalışma yılı/ Sorumluluk
Saniye	67	Kalıcı Konutlar	Lise	Evli-çocuklu	Ev kadını	-
Ünzile	64	Kalıcı Konutlar	Lise	Dul	Ev kadını	-
Nida	52	Kalıcı Konutlar	Üniversite	Boşanmış	Belediye Çalışanı	-
Serdar	51	Kalıcı Konutlar / Merkez	Lise	Bekâr	Esnaf	-
Erdem	60	Kalıcı Konutlar / Merkez	Üniversite	Boşanmış	Emekli/ Esnaf	-
Fatma	60	Depremzedeler Derneği	Üniversite	Evli-çocuklu	Avukat	-
Seher	57	Depremzedeler Derneği	İlkokul	Evli-çocuklu	Terzi	-
Esmâ	51	Depremzedeler Derneği	Lise	Evli-çocuklu	Terzi	-
Güler	63	Depremzedeler Derneği	İlkokul	Evli-çocuklu	Ev kadını	-
Zeki	35	AFAD Çalışanı*	Üniversite	-	Eğitimci	Şehir Plancı / 0-5 yıl
Adem	40	AFAD Çalışanı *	Üniversite	-	Uzman	Şehir Plancı / 0-5 yıl
Deniz	32	Belediye Çalışanı*	Üniversite	-	Uzman	Şehir Plancı / 0-5 yıl
Mavi	28	Belediye Çalışanı*	Üniversite	-	Uzman	Şehir Plancı / 0-5 yıl
Burak	35	Aile ve Sosyal Hizmetler İl Müdürlüğü	Üniversite	Evli-Çocuklu	Erkek	Yönetici/ 0-5 yıl
Derya	50	Mahalli yönetimde üye	Üniversite	Evli	Ev kadını	-

**Tablo 1.** Görüşülenler Listesi (Kamu çalışanlarının kişisel bilgileri araştırma etik ilkeler çerçevesinde kısıtlı olarak verilmiştir.)

Araştırma için Düzce Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Yayın ve Etik Kurulu’ndan onay alınmıştır. Araştırmada katılımcılardan ses kaydı alınmıştır. Ses kaydı alınmasına onay vermeyen katılımcılarla (kamu personeli olanlar) yapılan görüşmelerde ise notlar tutulmuştur. Oluşturulan veriler anonimleştirilerek işlenmiştir. Verilerin analizinde tematik analiz yöntemi kullanılmıştır. Bu kapsamda öncelikle verilerin deşifreleri yapılmış,

deşifreler araştırmacılar tarafından defalarca okunarak notlar alınmış, ilk kodların ardından her kodla ilgili veriler bir araya toplanmıştır. Daha sonra temalar oluşturularak gözden geirilmif ve bir araya getirilerek birbiriyle uyumu kontrol edilmiştir.

### **Bulgular: Düzce’de Deprem Sonrası Gelişmeler**

Son eyrek yüzyılda, Türkiye’de adı depremle anılan kentlerden birisi de Düzce’dir. 1999 Marmara (17 Ağustos) ve Düzce Kaynaşlı’da (12 Kasım) gerçekleşen depremlerinin kente etkileri hâla görünürdür. Deprem öncesinde ilçe statüsünde olan ve adeta küçük bir kasabayı andıran Düzce’de; eğitim, sağlık, kültür-sanat, iş alanları gibi her türlü ihtiyacın yürüme mesafesinde yer aldığı ve kentin en büyük gelir ve istihdam kaynaklarının, tarım ve ticaretten oluştuğu bilinmektedir. Eski E-5 Otoyolunun kenarında konuşlanan kentte şehirlerarası yol üzerindeki tarım kaynaklı ticaret ve oto sanayinin önemli gelir kaynağı olduğu bilinmektedir:

Düzce’nin zenginliği aslında şuradan geliyor, çok verimli toprakları var. Tarımdan kazandığını bir süre sonra esnafliğa aktarmış. Esnaflıkta yürümüş, neden yürümüş? Düzce, yol gider ve gelirlerinden olağanüstü pay alan bir şehirdi. Niye çünkü o zaman otoban yoktu, otoban olmadığı için (araçlar) hep buradan geçiyordu. Düzce’nin bütün ürettiği hemen tüketiliyordu sürekli para girişi vardı. Düzce’nin oto sanayisi çok gelişmişti, trafik kazası oluyordu, oraya geliyordu insanlar... böyle bir döngüsü vardı ama depremden önce otoban yapıldı. Düzce’ye çok zarar verdi. Tarım topraklarının bir kısmı oraya, otobana gitti... Kamulaştırmadaki parayı ne yaptı insanlar, çünkü toprak ana mal o ana mal gidince ne yapıyorsun gene bir daire, o binalar da depremde yıkıldı mı yıkıldı, kaldı ortada insanlar... yani böylesi bir döngüsü var Düzce’nin. Tabi tarım topraklarının büyük bir çoğunluğu şu anda zaten yapılaştı. (Fatma, 60)

Deprem sonrasında kent merkezinde yapılaşma son on yılda artmış ve başta kuzey yönü olmak üzere kent çeperlerine doğru genişlemiştir. Bu konutlaşma sürecinde, yaklaşık 50 bin nüfuslu Kalıcı Konutlar’ın yapımı, Konuralp’te üniversitenin varlığı ile artan konutlaşma ve çevredeki villa projeleri ön plana çıkmaktadır. Valilik, Belediye, devlet hastanesi, devlet okulları, bankalar, zincir mağazalar, kafeler, küçük esnaf, semt pazarları, bir alışveriş merkezi ve TOKİ’nin üst orta gelirli lere yönelik konut projeleri dâhil pek çok proje merkezde yer almaktadır (Görsel 2). Son 25 yılda 3 büyük deprem yaşayan ve konut stokunun yüzde 80’i yenilenen Düzce’de, yakın dönemde kentsel dönüşüm için 8 bölge tespit edilmiştir (İğde, 2023). Öncesinde hayata geçirilmek istenen kentsel dönüşüm projesi ise başarılı olamamıştır.

Düzce’de son yirmi yılda planlı bir kentsel gelişimin olmadığı konusunda hemen hemen görüşülenler hemfikirdir. Belediye plancılarının tek başarılı kentsel dönüşüm mahallesi olarak tanımladığı Camikebir Mahallesi, 2010’lara kadar Romanların yaşadığı bir gecekondulu mahallesi olarak bilinmektedir. 23 Kasım 2022 depreminde zarar gören konutların olduğu bu mahalle, Valilik binası ve orta üst gelire hitap eden TOKİ konutlarının olduğu bir mahalleye dönüşmüştür (Görsel 1). Kent sakinlerinden Erdem (60), bu mahallenin düşük bir ücretle Romanlardan alındığını ve bir rant alanına dönüştürüldüğünü şöyle aktarmaktadır:

Kent merkezinde çökecek çok bina var. Buraya da gerçek anlamda bir kentsel dönüşüm gerekir. Ama bunu bir müteahhidin kazanç kapısına dönüştürüyorlar. ... Şurada Çingenelerin mahallesi vardı, orayı kentsel dönüşüm diye, ki orada çingenelerin mahallesindeki binaların hiçbiri depremde yıkılmazdı çünkü bir katlı, iki katlı gecekondulu gibi bir şeydi... ama o mahalleyi yok ettiler. Bir kısmı... para verdiler kendilerine, ama o paralar pul oldu tabii, Ağa mahallesine göç ettiler, Çamköy var ... oraya yaptıkları binaları pahalı pahalı sattılar. Şu anda Düzce’nin hali vakti yerinde olanları orada oturuyorlar. Böyle kentsel dönüşüm olmaz ki... Sen çürük binaları tespit edeceksin burada yaşanmaz diyeceksin ve onlara uygun imkânlarla, maliyetine vereceksin. (Erdem, 60)

Bugün merkezdeki bu mahallede yeni inşa edilen güvenli konut siteleri ve iş merkezleri ile doludur. Bu mahalle Belediyenin kentsel dönüşüm projesinin tek başarılı olduğu mahalle olarak da gösterilmektedir. Harvey’in (2013) işaret ettiği gibi kent merkezindeki mekânların sermaye birikimini hızlandıracak ya da artıracak şekilde yeniden planlanması söz konusudur. Kent merkezindeki yerlerinden çıkarılan Roman nüfusun bir kısmı ise Ağa Mahallesi’ne yerleşmiştir. 23 Kasım 2022 tarihinde gerçekleşen 6,0 şiddetindeki depremden sonra Ağa Mahallesi’ndeki bu nüfusun bir kısmı yine çadırkente yerleşmiştir. Görüştüğümüz Düzce Aile ve Sosyal Hizmet İl Müdürlüğünde (ASHİM) birim yöneticiliği yapan Burak (35) polis zoruyla çadırların boşaltıldığını şöyle aktarmıştır:

Ağa mahallesindeki çadırkent en son boşalan çadırkentti. İşte çevik kuvvet falan çıkardı insanları. Yaklaşık 2 ay kaldı çadırlar. Yoksul mahalle, Roman vatandaşlar da yaşıyor, şimdi evleri de eski, onların evleri daha fazla hasar gördü diye yorumlayabiliriz.



**Görsel 1.** Kent Merkezi, Yeni yapılan TOKİ Konutları. (TOKİ, 2025)

Düzce'nin merkezindeki diğer mahallerinde ise bu süreçler farklı işlemiştir. Kentin yeniden planlanmasında önemli bir araç olarak görülen kentsel dönüşüm/yenileme projeleri, yüksek maliyet ve depremzedelerin beklentileri ile yerel yönetimin kararları arasındaki çatışma sonucu kısıtlı bir şekilde hayata geçirilebilmiştir. Kentteki hasar gören mahalleler, mal sahiplerinin hiç ödeme yapmadan evlerinin yenilenmesi beklentisiyle talep görmemiştir. Bu durumu kent sakinlerinden Erdem şöyle örneklendirmektedir:

Düzce'nin zeminini çok kötü, burada yapılaşma olmaması lazımdı ama değerli de bir yer. Tabii insanların arsası var, vazgeçemediler. Buraya bir plan çizildi o zaman, planlarda yollar çok genişti, binalar azdı. Hatta o planı Belediye (binaya) astı, ben incelemiştim. Hastane yolu baya genişti ama evler vardı. Az hasarlı, orta hasarlı evler vardı. Kamulaştırma gerekiyor ama para yok yapamadılar. Hatta bugün Migros biraz içeridedir onun yanındaki bina biraz dışarıdadır, bunun nedeni depremden sonra ilk plana göre yapıldı, yol geniş olduğu için içerde yapıldı ama sonra o plandan vazgeçip onu gene eski halinde bırakıp insanlara yine eski yola göre bina yapım izni verince diğerleri dışarıda yapıldı. (Erdem, 60)

Kentte uzun süre barınma sorunu yaşayanlar sadece Romanlar değil; aynı zamanda bir diğer kırılgan grup olan depremden etkilenen kiracılarıdır. Nitekim, depremden sonra uygulanan mülk sahipleri odaklı konut politikası

ile kentteki evini kaybeden ev sahiplerine yeni yapılan Kalıcı Konutlar'da, hak sahipliği üzerinden ve kura usulü ile 10-15 yıllık uzun vadeli ve düşük faizli kredilerle konut edinme imkânı sunulmuştur.<sup>1</sup> Deprem sonrasında iki yıl içerisinde Kalıcı Konutlar kurulmuş ancak mülk sahipliğine göre tahsis edilen konutlar dışında kalan kiracı depremzedeler, uzun yıllar konteyner kentlerde yaşamıştır (Ceylan, 2018). Düzce Depremzedeler Derneği'nde örgütlenen 234 kiracı depremzede ise Hazine'den arazi talebinde bulunarak yıllar süren mücadele vermişler ve S.S. Evsiz Depremzedeler Dayanışma Konut-Yapı Kooperatifi (Düzce Umut Evleri) aracılığıyla yaptıkları Beyköy'de bulunan Düzce Umut Evleri'ne geçtiğimiz yıllarda yerleşmişlerdir (Gösterişli, 2020; Kap, 2020).



**Görsel 2.** Düzce Umut Evleri Kooperatif Girişimi. (Gösterişli, 2020)



**Görsel 3.** Düzce Umut Evleri Konut Yapı Kooperatifi, Beyköy, Düzce. (Düzce Gündem Haber, 2025)

Düzce Depremzedeler Derneği'nde aktif çalışan Seher (57), deprem sonrasında konut edinme politikasını şöyle eleştirmektedir:

Depremden sonra ev sahipleri ve kiracılar her konuda eşit tutulmaya çalışıldı ama konu konut yapmaya gelince devlet böyle bir bütçem yok dedi. Ev sahiplerine yapılan konutları kira öder gibi 10 yılda ödeme imkânı sunuldu. Kiracılara da 10-15 yıl gibi bir süre verselerdi biz de o şekilde ödeseydik. Çadırdan ya da prefabrikten çıkınca nereye gidebilirim ki... Prefabriklerden çıkalım diye yapmadıkları kalmadı. Elektrik kesildi, su kesildi zorlarsak çıkarlar diye düşündüler ama bizde üstlerine gittik çok zorlayınca bir sene müsaade ettiler. Ama bir sene sonra bize milli piyango mu çıkacak, maddi imkânlar mı düzelecek ailesi ölenler var, e herkesin zaten işi gücü batmış bunca insan nereye gidecek, cevap yok, işte Umut Evleri Kooperatifi bu şekilde başladı. (Seher, 57)

Özellikle Seher'in ve Erdem'in aktardıkları, depremin kendisinin ve sonrası izlenen yeniden yapılanma süreçlerinin, kentin kırılğan gruplara mensup sahipleri üzerindeki etkisini ve hâlihazırda var olan kent içi toplumsal eşitsizlikleri derinleştirerek kristalleştirdiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda doğal afet olarak sınıflandırılan deprem, sosyolojik anlamda, kentin sosyo-ekonomik bağamları için turnusol işlevi görmektedir.

Düzce'de yapılan araştırmalar da afet sonrası konut edindirme politikalarının öncelikle mülk sahipleri üzerinden işlemesi ve kiracılar için erişebilir konutların üretilmemesinin genel olarak kentte deprem öncesinde var olan toplumsal eşitsizlikleri yansıttığını göstermektedir (Kümbetoğlu vd., 2007: 549). Kiracılar gibi dar gelirli gruplar, afetlerden en fazla etkilenen toplumsal gruplar olarak iyileşme süreçlerini çok daha yavaş yaşamaktadırlar (Kümbetoğlu vd., 2007; Ceylan, 2018: 200). Nitekim, sadece mülk sahiplerine yönelik konut edinme hakkı kiracıların yıllarca konteynerlerde yaşamasına, dar gelirli gruplar için normalleşmenin gecikmesine ve dolayısıyla yoksunlukların artmasına sebep olmuştur. Mevcut çalışmalar, deprem gibi doğal afetler sonrasında üretilen yeni mekânların, ortak kamusal alanların ve destek mekanizmalarının farklı toplumsal grupları dikkate almadığı ölçüde toplumsal refahı sağlamada başarısının düşük olacağını göstermektedir. Keza, toplumsal sınıflar için sağlıklı konuta, eğitime, sağlığa ve genel olarak ortak tüketim alanlarına erişim, toplumsal refahı artıran ve dolayısıyla toplumsal eşitliğe hizmet eden önemli bir unsurdur (Castells, 2014). Düzce'deki konutlaşma politikalarının bir sonucu olarak kentte farklı toplumsal grupların mekânsal ayrışması da hızlanmıştır.

## Kent Merkezine Dönüş

Yaptığımız görüşmeler, Düzce’de depremde iki sene sonra kurulan Kalıcı Konutlar’ın, şehir nüfusunun önemli bir kısmını barındırmak için planlanan bir alan olmasına rağmen, bu projenin başarılı ol(a)madığını göstermektedir. Kalıcı Konutlar’ın pek çok mülk sahibi tarafından şehir merkezinde yaşamak üzere terk edilmesi ve büyük ölçüde daha yoksul hanelere ya da ileri yaştaki kent sakinlerine bırakılması söz konusudur. Nitekim 1999 depremleri sonrasında yapılan Kalıcı Konutlar’ın sakinleri arasında göze çarpan gruplar olarak emekliler ve (tek ya da ailesiyle yaşayan) yaşlı ev kadınları gibi çok aktif olmayan nüfus, işe servis ya da özel araçla giden işçiler ve aileleri, düşük gelirli, göçmenler, kentte işyeri olan esnaf, üniversite ve üniversite hastanesinde çalışan personel sayılabilir. Kent merkezine göre nispeten düşük kiralardan dolayı dar gelirli nüfus tarafından ve özel araçla ulaşım sağlayan çalışanlar tarafından Kalıcı Konutlar tercih edilmektedir. Önemli bir not olarak hem merkezde hem de Kalıcı Konutlar’da evi bulunan ve arada, özellikle deprem gibi risklerde bu evlerini kullanan geniş bir yerli nüfus bulunmaktadır. Kalıcı Konutlar sadece Düzcelilerin değil dışarıdan göç etmiş ailelerin de yaşadığı bir yerleşim yeridir.

Araştırma bulgularımız aslında Kalıcı Konutlar’ın yapımından itibaren kent sakinleri arasında popüler bir yerleşim alanı almadığına işaret etmektedir. Depremde evi hasar gören pek çok depremzede, merkez etrafındaki köylerde evi ya da arsası varsa geçici olarak bu köylere ya da kırsal alana taşınmış ya da ev yapmıştır. Bugün hâlâ çoğu Kalıcı Konutlar sakininin hem Kalıcı Konutlar’da hem de merkezde ve/veya köyünde yeri bulunmaktadır. Örneğin Belediye Çalışanı Deniz (32) bu durumu şöyle anlatmaktadır:

Aslında... kalıcı konutlarda herkesin bir şeyi [evi] vardı ama hep Merkezde yer seçme[yi tercih ettiler]... Merkez köylerinde bir yeri varsa hemen oraya basit bir şey yaptılar ya da hala merkezde konteyner çadır öyle devam ettiler, Kalıcı Konutlar yeterli olmadığı için hep böyle merkezdeydiler.

Yaptığımız görüşmeler Kalıcı Konutlar’daki yerleşimin zamanla tenhalaşmasında sağlık, eğitim ve tüketim gibi kamusal alanların hâlâ kent merkezinde yoğunlaşmasının, devam eden toplu ulaşım yetersizliği gibi sorunların ve yeni imar planı ile kentte artan konutlaşmanın etkili olduğuna işaret etmektedir. Kalıcı Konutlar’dan merkeze doğru göç eğilimini, Kalıcı Konutlar’ı terk edenlerden (daha sonra tekrar dönen) birisi olan kent esnafı Erdem (60) de ulaşım ve sosyal yaşamla ilişkilendiriyor:

Burada [Kalıcı Konutlarda] zaman geçirilebilecek bir ortam ve mekân yok. Sadece evde oturacaksınız ya da dolaşacaksınız. İnsanlar bazı ihtiyaçları için sürekli şehre inmek zorunda. Esnaf ya da memur sabah [kente] geliyor, akşam gidiyor. Orada vakit geçirebileceğiniz bir yer yok. Belli yerlere [mekânlar] yaptılar ama gelişemedi. Konut planlaması çok güzel yapıldı, yaşam alanı olarak çok iyi ama sosyal hayat yaşayabileceğiniz ortamlar yaratamadığınız için ... işyerleri atıl kaldı. Burada [kentte] yapılaşma başlayınca Kalıcı Konutlardan geri geldiler. Ben bile geldim. (Erdem, 60)

Eski kent merkezi 2014'te hayata geçirilen yeni imar planı (Görsel 4) ile tekrar canlanmış ve yeni yatırımlarla kent merkezine dönüş artmıştır. Burada, Düzce'deki Kalıcı Konutlar projesinin (zeminin sağlamlığı, ovidan uzak ve yüksek olmasından dolayı), dönemin Bayındırlık ve İskân Bakanlığı tarafından planlandığını, yapı ruhsatları çıkarıldığını ancak Belediye tarafından yürütüldüğünü hatırlatmakta yarar vardır. Kent merkezindeki dönüşüm projeleri ise tamamen Belediyeye aittir. Yerel yönetimin konutlaşmada belirleyici olması aynı zamanda sermaye odaklı mekânsal ayrışmanın dinamiklerini de oluşturmaktadır. Nitekim depremler sonrasında yapılan kalıcı Konutlar'ın yeri Çevre ve Şehircilik Bakanlığı (Mülga Bayındırlık ve İskân Bakanlığı) tarafından belirlenirken, 2014 yılında hayata geçirilen imar planında ise Düzce Belediyesi belirleyici olmuştur. Bu anlamda, yerli halkın tepkisini çekmemek için Belediyenin kent ağırlıklı bir plan benimsediği vurgulanmaktadır. Görüşülenler, imar planının oluşturulması ve sonradan kente dönüş eğiliminin kent merkezindeki mülk ve işletme sahiplerinin çıkarları ile yakından ilişkili olduğunu ifade etmektedir.

Düzce'nin önde gelen abileri, büyük insanları, esnafı... küçük bir yer olduğu için onların da siyasi anlamda sözü geçiyor. ... Daha çok merkez bitmesin istiyorlar burası canlı tutulsun. O zamanlar şey deniyordu... merkez bitti hani Kalıcı Konutlar falan öyle bir şey vardı ama tabi ki bitmedi. ... Tabi Belediyenin de kendi iş merkezleri var, işte kamuya ait alanlar var ve birkaç belediye müdürlükleri oraya gitti şu anda... maalesef merkezin cazibesi kaybolmadı. ... Ek yapılan revizyon planına baktığımızda da merkezi tamamen boşaltmakla ilgili ciddi bir karar yok hep merkezde yeni konut alanları düzenlenmiş, sonra sosyal alanlar düzenlenmiş... o yüzden hiçbir zaman merkezi tamamen boşaltalım hani burasının zemini iyi değil [denmemiş], hep şey düşünülmüş az katlı verelim mühendislikte de çözelim gibi zemin zaten sağlam değil ama bina sağlam olsun, bina sağlam olsa bile küçük yapılar için bazı sistemler var ama 3 katlı bir yapıda bunun maliyetini karşılayamazsın. Düzce'deki ev maliyeti 1 buçuk kat artacak bunun için yapamayacaklar ama merkezdeki yerleşimleri kaldırmak, verilmiş hakları almak gibi bir şey... yapılabilir ama çok tepki alabilir. (Deniz, 32)

Eğer ki depreme uygun merkezdeki o yumuşak zeminde sivilaşmanın yüksek olduğu alanda bir çözüm üretmek istiyorsanız orada ya yapılaşmamak ya da ultra elverişli bir yapı oluşturmak [gerekiyor]... onun için de özel bir yönetmelik koyamazsınız yani kişiden [özel olarak belirlenen kriterleri uygulamasını] talep edemezsiniz. (Mavi, 28)



**Görsel 4.** Düzce İli Çevre Düzeni Planı, 2014. (Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, 2014)

Kalıcı Konutlar'ın uzak olması, belirli arazilerin maliyetli olması ve Düzce'nin merkezindeki yumuşak ve düz zeminin hafriyat maliyeti açısından çok daha ucuz olması da bu eğilimde etkili olan faktörler olarak sayılıyor. Benzer şekilde Düzce Depremzedeler Derneği'nde uzun yıllar aktif olarak çalışan Fatma (60) da kent merkezine geri dönüşte rant sahiplerine işaret etmektedir:

Uzun zaman şöyle şeyler tartışıldı ... Düzce yerinden kalkacak başka bir yere mi gidecek burada mı kalacak vs. gibi şehir merkezleriyle ilgili ama

tabi rant sahipleri, toprak sahipleri Düzce'nin burada kalması için çok ciddi bir kampanya yürüttüler. Halka açık konuşulmaz bunlar, siyasi karar vericilerle bağlantıları olur. ... Mesela valiliğin merkezde kurulmasının temel sebebi bu çıkar sahipleridir çünkü orasının yapılaşmaya kapatılması için ilk verilen zemin etüdü raporları bu şekildeydi sonra mevcut belediye başkanı Ankara Fen Fakültesine gittiler Maden Tetkik Arama ile birlikte bir zemin etüdü yaptılar ve orada işte güya 2 katlı sınırlı bir yapılaşma için imar zemin etütleri bu şekilde revize edildi. Aslında, tabi bunları çok fazla dillendirmezler. (Fatma, 60)

Yapı denetimlerini Belediye yapmakla birlikte mevcut deprem yönetmeliğine göre binaların yapılması Düzce için yeterli görülmemektedir. Akışkan zeminden dolayı Düzce merkez için daha ileri teknik ve maliyetle binaların yapılması öngörülüyor ancak bu da yüksek maliyetten dolayı tercih edilmiyor. Belediye çalışanları merkezdeki binaların yönetmeliğe uygun yapıldığını ve depreme dayanıklı olduğunu söylüyor ancak "ilerde ne olacağını bilmiyoruz" diye ekliyorlar. Nitekim 2022 yılında gerçekleşen 6,0 şiddetindeki depremde merkezdeki TOKİ Konutları dâhil pek çok yeni binada yaşanan hasar ve sonrasında kent çeperlerine doğru göç bu endişelerin haklı olduğunu gösteriyor.

Her ne kadar 2022 Kasım ayında gerçekleşen 6,0 büyüklüğündeki deprem, Kalıcı Konutlar'a doğru yeni bir talep yaratsa da Düzce eski kent merkezi, yeni yatırımlarla merkez konumunu güçlendirmektedir. Bunun sebepleri olarak kent merkezi ve Kalıcı Konutlar arasındaki mesafe, toplu ulaşımdaki yetersizlikler, alışveriş alanlarının azlığı, özellikle yaşlı ve emekli nüfusu barındıran Kalıcı Konutlar'daki kent sakinlerinin ekonomik olanakları da gösterilmektedir. Kalıcı Konutlar'daki işyerleri birkaç büyük zincir market, bakkal, tesisatçı, kuaför, elektrikçi gibi küçük esnaf, aile sağlığı merkezleri ve poliklinikler ile son yıllarda Belediye'nin bazı hizmet birimleri ağırlıklıdır.

### **Atıl Kalan İş Merkezleri**

Kalıcı Konutlar'da Demetevler (eski adı Dünya Bankası Konutları), Güzelbahçe ya da Bahçelievler mahallelerinde depremden hemen sonra yapılan iş merkezleri ve sosyal alanlar da büyük oranda atıl kalmış ve/veya verimli kullanılmamaktadır. Demetevler Mahalle esnafı Serdar (50) 2 bin 500 kişinin yaşadığı mahallede kurulan 52 dükkânlık iş merkezinin yaklaşık 20 yıldır boş kaldığını, plansız yapılan bu iş merkezine trilyonların "gömüldüğünü" söylüyor. Halen devam eden üç işletme dışında (bakkal, kahvehane ve temizlik malzemeleri satan bir dükkân), farklı zamanlarda kuaför, tekstil atölyesi resim atölyesi gibi işletmeler açıldığını ama hepsinin

de merkeze ulaşım sorunu ve yeterli gelir elde edemediği için kapandığını sözlerine ekliyor. Valilik konutunun da bulunduğu Demetevler, özellikle diğer mahallere göre iç tarafta kaldığı için yürüme ve toplu ulaşım konusunda daha dezavantajlıdır. “Dağ başı olarak nitelendirirsek burayı, beş katlı yapsalar, gökdelen dikseler de fark etmiyor. Benim düşüncem sadece vatandaşın hakkı var, verelim kurtulalım yapmışlar” diyor esnaf Serdar. Nitekim merkezde işyerleri yıkılanlara kurayla ve düşük aylık ödemelerle tahsis edilen dükkânlar, işletme sahiplerinin bir süre sonra aylık ödemelerinden vazgeçmesiyle tekrar İl Özel İdaresine geçmiş. Daha sonra mahalleli çocukların boş dükkânların camlarını kırması gibi olaylarla mevcut esnaf bu iş merkezini kapatarak korumaya almıştır. Son birkaç yıldır ise Belediye mahalleli ile konuşarak Belediyenin bazı birimlerini ve Belediye çalışanlarına kreş gibi hizmetlerini buraya taşımıştır. Benzer şekilde diğer iş merkezleri de belediyenin sosyal hizmet ya da spor salonu gibi birimleri ile işler hale gelmiştir. Ancak Kalıcı Konutlar’ın tüm mahallelerinde yapılan bu iş merkezlerindeki çoğu dükkân hala boştur (Görsel 5).



**Görsel 5.** Soldan sağa (1) Güzelbahçe Mah. Kalıcı Pazaryeri, (2) Güzelbahçe Mahallesi Kapanan Türk Telekom Binası, (3) Öğrenci Yurdu, (4-5 alt sıra) Demetevler Mah. İş Merkezi, (6) Bahçelievler Mah. İş Merkezi. (Araştırmacıların kendi fotoğraf arşivleri, 18.06.2025)

Diğer mahallelerde de açılan iş merkezleri zaman zaman kuaför, bakkal, Türk Telekom, kırtasiye ya da elektrikçi gibi işyerlerine kiraya verilmiştir ve büyük bir kısmı da kapanmıştır. Halen devam edenler genelde kira derdi olmayan

mülk sahipleridir. Bu işyerlerinden ikisi Düzce Üniversitesi öğrencilerine ve lise öğrencilerine yurt olarak tahsis edilmiştir. Bu binalar da baştan yurt olarak planlanmadığı için, örneğin kışın soğuk olması ya da iç mimarisinin öğrencilerin yaşam ve çalışma koşullarına uygun olmaması gibi sorunlar barındırmaktadır.

Alışveriş olanaklarının kısıtlı olduğu Kalıcı Konutlar'da evin alışverişi, özellikle kadınlar için hâlâ önemli bir sorun oluşturmaktadır. Zincir marketler Bahçelievler (4. Ada) gibi Kalıcı Konutlar'ın bazı mahallerinde yoğunlaşmaktadır. Diğer uzak mahallelerden bu marketlere erişim ise, engebeli alanda en az yarım saat yürümeyi gerektirdiği için yayalar açısından, özellikle kışın ve yaşlılar açısından yürünebilir değildir. Özel marketler ya da Kapalı Pazar için, çevre mahallelere ücretsiz servis olmakla birlikte; ring servislerin süresi belirsiz ve özel marketlerin servisinden faydalanmak belirli bir miktarda alışveriş yapılmasını gerektirmektedir. Kalıcı Konutlar'ın 7. ve 8. bölgelerinde Cumartesi günü kurulan ve 50 binden fazla nüfusa hitap eden semt pazarına erişim pek çok mahalle sakini için hâlâ ciddi bir sorundur. Alışveriş sorunu, pazara ulaşım özellikle yaşlı nüfus için önemlidir. Ulaşım gibi sebeplerle, çoğu ileri yaştaki mahalle sakini alışveriş için her şeyi bulabilecekleri ve "insan görebilecekleri" merkeze gitmeyi tercih etmektedir. Örneğin Demetevler Mahallesi'nde tek yaşayan Ünzile (64) düzensiz ulaşım sorunundan dolayı 2-3 km uzakta bulunan zincir marketlere ya da pazara gidemediğini, yerine, otobüse binerek merkeze gitmenin daha kolay olduğunu söylüyor. "Arabası olmayan felç" diyor. Yine aynı mahallede oturan Derya da yaşadıkları sorunları şöyle dile getirmektedir:

Buranın pazarına gitmektense merkezin pazarına gitmek daha rahat. Otobüsün saati var ama düzenli değil. Uygulamaya bakıyorsun başka yazıyor. Geçen mesela sabah saat 10'da (merkeze) gidelim dedik, durduk bekledik otobüs 12'de geldi. Biz de Kent Ulaşım'ı aradık, arıza var bilmem ne, önceden şikâyeti ciddiye alıyorlardı şimdi sallamıyorlar. ... Otobüs problem, bir para çekmek için buraya (4. Bölgedeki ATM'leri kastediyor) gitmedin. Zaten (makinelere) hep arızalı. Bazı insanların alternatifi yok, bir para çekmek için merkeze gitmek zorundasın. Sonra ne oluyor... Bir otobüs fiyatı git-gel 60-70 TL gidiyor. ... Seçimden sonra ulaşım falan her şey dile getirildi, şikâyetler de dinlendi, talepler de dile getirildi. .... İnsanlar artık talep de etmiyor, çözüm gelmeyeceğini biliyorlar. (Derya, 50)

Depremden sonra Güzelbahçe'ye yerleşen ve 20 yıldan fazla burada oturan sakini Saniye (67) ise pazarının nasıl kurulduğunu ve Kalıcı Konutlar'ın neden uzun yıllar canlanamadığını şöyle açıklıyor:

Burada sadece market vardı. A101 geleli daha şurada kaç sene oldu, alışveriş yapacak yer yoktu. Ben niye Düzce'ye gideyim? Bu pazar, ben buraya geldikten sonra oldu, belki 20 sene vardır. Düzce'deki pazarlılara da siz gelin dediler, siz geldikçe alışveriş olur... sonra köylüler de baktı ekiyorlar, fazlasını ekti satıyor, öyle öyle çoğaldı. O kapalı yeri sonradan belediye yaptı. Yaptırdılar yani... Öncesinde hep Düzce'ye gidiyorduk. Ben bile buranın pazarını kabul etmedim. Hiçbir şey yok diye... sonra bir baktım Düzce'nin pazarından daha iyiymiş, herkes bütün köylü öğrendi geldi. Süt satıyorlar, ekşimik yapıyorlar, peynirci bile geldi. ... Belediye bir şey yapmadı. ... (Buradaki) işyerleri açılmadı kimse gelmedi, talep yok falan hiç olmazsa değerlendirin dediler, sonradan (iş merkezleri) öğrencilere yurt oldu, işyerleri açıldı, berberler falan, her şey sonradan açıldı.... Burası ayrı bir belediye olsun dendi ama onu başaramadılar. Ayrı bir belediye olursa kendi yönetimi olabilirdi. O belediye olarak (kendi adına) yardım gelecekti... ama o zaman Düzce boşalmıştı, vergiler falan kim toplayacaktı, su parası falan buranın belediyesi toplayacaktı. O yüzden istemediler. (Saniye, 67)

Düzce'deki yeni kentleşmede yerleşim yerleri arasındaki yürünebilirlik ve bağlantılılık sorunları başka araştırmalar tarafından da işaret edilmektedir (Akıncı Kesim, 2010). Örneğin şehrin yeni imar planının yapılması ve Kalıcı Konutlar ile kent merkezini bağlayan Bağlantı Yolu gibi kritik öneme sahip ulaşım altyapısının tamamlanması, depremden yaklaşık on yıl sonra, 2010'da gerçekleşmiştir. Bu süreçte Kalıcı Konutlar'da yaşayan depremzedeler, Yığılca köy yolundan merkeze gitmek zorunda kalmıştır. Düzce Depremzedeler Derneği'nde uzun yıllar aktif olarak çalışan Fatma (60) ulaşımın kentliler için önemini şöyle aktarmaktadır:

Düzce'deki yaşam alışkanlıklarına baktığınızda... binanın altında dükkan, insanın hemen dükkana inmesi lazım veyahut da çarşıda alışveriş yapması lazım öyle bir alışkanlıklarına hitap eden bir yer değil orası [Kalıcı Konutlar]. Bir de yol parasından çok şey yapıyor insanlar, emekli birinin sürekli Düzce'ye gidip gelmesi çok zor, çalışan birisi için de külfetli bir şey... Biz Yığılca yolundan gidip geliyorduk. 2010- 2013 yıllarına kadar sürdü oranın (bağlantı yolunun) yapımı onun nedeni de gene Düzce'deki mal sahipleridir. (Fatma, 60)

Halen Belediyeye ve özel şahıslara ait otobüslerin/minibüslerin seyrek olması, akşam 8'den sonra kısıtlı ulaşım, bu bölgenin sadece merkezle değil Kalıcı Konutlar içerisindeki ulaşımını da kısıtlamaktadır. Nitekim engebeli arazinin olması ve süpermarket gibi alışveriş yerlerinin belirli bölgelerde toplanması yaya ulaşımını zorlaştırmaktadır (Görsel 6). Toplu ulaşım araçlarını kullanmak zorunda kalan kadınlar, çocuklu kadınlar, yaşlılar ve gençlerin kent merkezine

erişim açısından en olumsuz etkilenen gruplar olduğu söylenebilir. Nitekim günün her saatinde otobüs duraklarında bekleyen orta ve ileri yaşlı nüfus ya da gençler günlük yaşamın görünümlerindedir. Kalıcı Konutlar'daki çoğu mahallede uzun yıllar bir bakkalın dahi olmaması, özellikle toplu ulaşım kısıtlı erişimi olan bu kırılgan grupları kentte örgütlenen kamusal yaşamdan ve ortak tüketim alanlarından dışlamaktadır.<sup>2</sup> Bu durum Lefebvre'nin (2007) de işaret ettiği gibi kent mekânlarının sakinlerinin ihtiyaçlarından ya da gündelik hayatın kendiliğinden ziyade sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda örgütlenmesi tüketim alanlarına erişimi kısıtlayarak toplumsal refahı azaltmakta ve kırılgan grupları daha da kırılgan hale getirmektedir.



**Görsel 6.** Kalıcı Konutlar'da (Bahçeşehir) 7 mahallenin konumu, Düzce Güzelbahçe Mahallesi Görünümü. ((1) Yandex Kalıcı Konutlar mahallelerinin görüntüsü, (2) Güzelbahçe Mahallesi, Düzce Belediyesi<sup>3</sup>)

Ticaret ve alışverişin sadece mahalle pazarı ve birkaç büyük markette yoğunlaşması sonucu, bazı mahallelerde sokakların neredeyse insansız hali ve sayıları artan köpeklere terk edilmesi, özellikle kent ormanının yakınındaki konutlar için terk edilmiş izlenimi vermektedir. Örneğin Güzelbahçe Mahallesi'ndeki gözlemlerimiz gündüz vakti sürekli boş olan sokakların, sadece sabah ve akşam iş saatlerinde araç trafiği ile, öğrencilerin okula giriş-çıkış saatlerinde, pazarın kurulduğu Cumartesi günleri ile düğün - cenaze gibi olaylarda kalabalıklaştığını göstermektedir. Kalıcı Konutlar'ın birçok sokağı günün çoğu saatinde tenhadır. Kalıcı Konutlar'ın bu insansız hali deprem sonrasında pek çok depremzedenin sosyal ağlarını kaybetmesi ile de ilişkilidir.

### **Sosyal Ağların Yeniden İnşası**

Kalıcı Konutlar'daki sakinler açısından bir diğer sorun ise depremzedelerin sosyal ağlarını kaybetmesi olarak ifade edilebilir. Bu durum, özellikle

841 Coşkun E, Beydili Gürbüz E ve Ertan C (2025). Düzce'de Deprem Sonrası Mekânsal Örgütlenmenin Dinamikleri ve Kırılgan Gruplar. *Mülkiye Dergisi*, 49(4), 818-855.

Kalıcı Konutlar'da zaman geçirmek zorunda kalan ev kadınları, yaşlılar, gençler, engelliler ve işsizler gibi toplumsal gruplar açısından önemlidir. Yapılan araştırmalar, deprem gibi doğal afetleri deneyimleyen bireylerin sosyalleşmeye yönelik yatkınlık geliştirdiklerine, bu bağlamda sosyal sermayenin önemine ve söz konusu sosyal sermayenin korunması çerçevesinde, bireylerin ayrıştırılmadan, grup olarak yeniden yerleştirilmesinin, afet direngenliğine sunduğu olumlu katkısına dikkat çekmektedir (Bai ve Li, 2021; Hikichi vd., 2017). Ceylan'ın (2018) Düzce'deki araştırması da evin ve ev çevresine bağlı ilişkilerin kaybı anlamında, ev içi sorumlulukların yerine getirilmesinde karşılaşılan zorluklar, sosyal çevre ile etkileşim ve şehir merkezine erişim anlamında özellikle düşük gelirli aileler ve kadınlar açısından Düzce'deki depremin yıkıcı sonuçlarına işaret etmektedir. Afet konutlarında yaşam, kadınların toplumsal cinsiyete dayalı fiziksel ve duygusal iş yükünü artırmakta ve kent ile ilişkileri zayıflayan kadınlar için önemli yoksunluk alanlarına dönüşebilmektedir (Ceylan, 2018: 204). Bizim araştırmamız da benzer bir eğilimin Kalıcı Konutlar'da yaşandığına işaret etmektedir. Yirmi yıldır Kalıcı Konutlar'da yaşayan Nida (52) bu konutlara ilk yerleştiklerinde küçük çocuğu ile birlikte uzun süre evde kaldığını ve alışveriş için sadece bir bakkal dükkânı olduğunu söylüyor. Boş tarlalardan oluşan çevrede yürüyüşe çıkmamanın bile bir sorun olduğunu o yılların çok zahmetli geçtiğini sözlerine ekliyor. Kalıcı Konutlar'da yaşayan kadınlarla yapılan enformel sohbetler, özellikle Konutlar'ın ilk kurulduğu yıllarda, depremle birlikte komşularının başka mahallelere taşınmasının, kadınların sosyal ağlarını zayıflattığına ve sosyal ağlarını yeniden kurmakta zorlandıklarına işaret etmektedir. Saniye (67) Kalıcı Konutlar'daki kura sisteminin sorunlu yönlerini ve komşularını nasıl kaybettiğini şöyle açıklıyor:

Hemen adapte olamıyorsun, tanıyamıyorsun. Diğer komşular çoğu gitti. Ben zaten çok girişken bir insan değilim... [Komşularımın] çoğu burada değil, kimi köyünde arsası vardı hemen ev yaptı... Mesela lanet olsun dedi, apartmanda hiç komşusuyla anlaşamıyor, kalktı gitti Düzce'ye. ... Şu iki katlılar, depremde sakat kaldılar ya onlara yapıldı. Ama onlar hiç bunu görmeden dediler ki biz de sakatsak sakatız, neden biz ayrı olalım, herkesle beraber olalım dediler, gerçi sonradan pişman oldular ama... O yüzden bunlar (iki katlılar) da dâhil oldu (genel) kuraya. (Saniye, 67)

Kalıcı Konutlar'daki komşuluk ilişkileri özellikle günün önemli bir kısmını ev ve çevresinde geçiren nüfus için önemlidir. Çoğu mülk sahibi depremde kura ile yeni yaşam alanlarına yerleştirilmeleri ile sosyal ağlarını kaybetse de Kalıcı Konutlar'ın bazı uç mahallelerde yaklaşık 20 yıldır komşuluk yapan sakinlerin sabah yürüyüşü, akşam sohbetleri gibi yakın ilişkiler

kurdukları gözlemlenmektedir. Nitekim Derya (50) Demetevler gibi ulaşımın nispeten daha güç olduğu, çoğu sakini emekli ve ev kadınlarından oluşan bu mahallede komşuluk ve dayanışma ilişkilerinin çok daha iyi olduğunu söylemektedir. Bu komşuluk ilişkileri, özellikle akşam sohbetleri için ortak alanlarda toplanmalar ile görünürdür. Kalıcı Konutlar'ın mahallelerindeki ulaşım sorunu, erişilebilirlik/erişemezlik ve bağlantılılık gündelik toplumsal ilişkileri belirlerken, kentin diğer semtlerinde ise belirli toplumsal grupların mekânsal ayrışması çok daha somut bir şekilde gözlemlenebilmektedir.

### **Mekânsal Ayrışma**

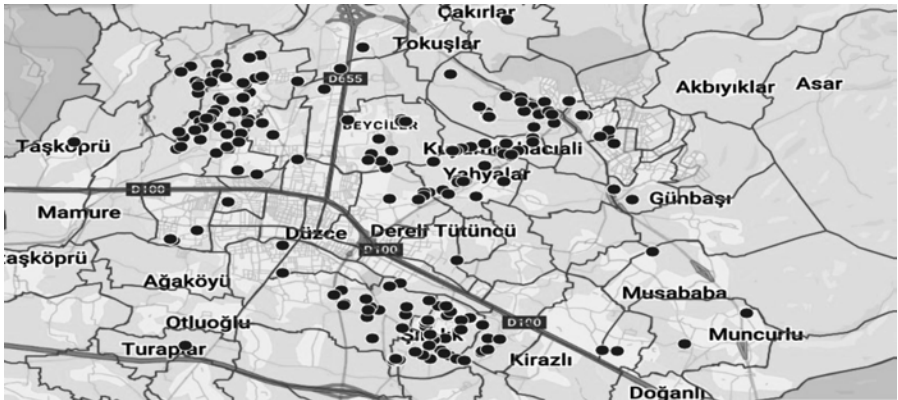
Her ne kadar Kalıcı Konutlar dar gelirli aileler ve emekliler için sağlıklı konuta ucuz erişim imkânı sunsa da yaptığımız görüşmeler bilhassa dar gelirli gruplar ile farklı etnik gruplar için kentte sağlıklı konuta erişimin hâlâ önemli bir sorun olduğuna işaret etmektedir. Özellikle 23 Kasım 2022 depreminden sonra artan ev kiralari ile farklı toplumsal grupların mekânsal ayrışması daha net gözlemlenebilmektedir. Bu ayrışmada, kent çeperleri ile merkezi birbirine bağlayan ulaşım sorununun da etkisi büyüktür. Nitekim kentteki ulaşım sorunu, toplu ulaşımı kullanan hemen hemen her sakinin şikâyet konularının başında gelmektedir. Benzer şekilde, Sakarya Serdivan'da deprem sonrası yapılan bir araştırma da ulaşım olanaklarının kentin gelişiminde etkili olduğunu göstermektedir (Hayır ve Akyol, 2014).

Yakın dönemde, 23 Kasım 2022 tarihinde Düzce'de yaşanan 6,0 büyüklüğündeki deprem, kentteki yerleşim alanlarının yeniden biçimlenmesini hızlandırmıştır. Depremde özellikle kent merkezindeki konutların hasar görmesi ile merkezden çevreye doğru bir göç yaşanmıştır. Örneğin şehir merkezinin yakın çeperindeki Kazukoğlu, Kuyumcuhanacı, Kalıcı Konutlar, Arap Çiftliği ve Sarayyeri gibi merkezin çeperinde yer alan mahallelerde orta ve üst gelir gruplarına yönelik müstakil ve villa tipi konut projelerinde hızlı bir artış yaşanmaktadır. Kuzeye ve Batıya doğru genişleyen kentte, orta ve üst gelir grupları olası bir depremin etkilerini iki katlı villalarda en aza indirmeye çalışırken, kentteki farklı gelir grupları arasındaki mekânsal ayrışma da hızlanmaktadır. Benzer bir eğilim, Bolu'da da düşük yoğunluklu birden fazla alt merkez ortaya çıkması ile gözlenmiştir (Taner, 2014). Yeni yapılan projelere atıfla Belediye çalışanları şehrin gelişimini şöyle açıklamaktadır:

O villalar yine planlamanın bir yönlendirmesi oldu, yani şimdi boş alanlar site yapılabilecek daha rahat boş alanlar 2 katlı, şu an imar planında 3 katlı 4 katlı yerler kısmen doldu. İlk başta küçük bir araziye daha çok katlı yapalım daha çok kara geçelim [diye düşünüyorlardı] ama şimdi plandaki boş

alanlarda 2 katlı yani büyük, rahat, güzel bir site yapılabilecek ise planda 2 katlı veriyoruz o yüzden villa yapıyorlar bunlar da tercih ediliyor tercih edenlerin kimisi memnun kimisi değil, uzak kaldık falan oluyor. (Deniz, 32)

Kalıcı Konutlar'da mahalle esnafı olan Serdar (51) son dönemdeki yapılaşmada önemli bir rol oynayan villa projeleri için tarım arazilerinin köylüden çok ucuza alınarak milyonluk villalara dönüştürüldüğünü söylemektedir. Düzce'de villa tipi projelere yönelik artan talep, müteahhitlerin ve arsa sahiplerinin yüksek rant beklentisi ile örtüşmekte ve Belediyenin imar planlarındaki değişim ile Bağlantı Yolunun etrafındaki tarlalar gibi alanlarda hayata geçirilebilmektedir. Görüşülenler, 1999 depreminden hemen sonra imkânı olan bazı Düzcelilerin kent çevresinde ve köylerde kendilerine özel evler yaptıklarını söylemektedir. Bu dönemde başlayan tek ya da çift katlı müstakil yapılaşma bugün hızla devam etmektedir (Görsel, 7). Nitekim son on yılda tarlalardan dönüştürülen imarlı arsalarda yaşanan artış, Kasım 2022 depreminden sonra kent sakinlerinin taleplerinde değişim ve İstanbul gibi yakın illerden gelen yatırımcıların ilgisi ile bu yeni konut projelerine yönelik talebin arttığı dile getirilmektedir. İlaveten, İstanbul gibi büyük kentlerdeki hayat pahalılığı da yeni emekliler ya da genç profesyoneller gibi grupların büyük kente yakın Düzce gibi yerleri tercih etmesini sağlayabilmektedir. Bu talebin bir sonucu olarak kentteki satılık ve kiralık ev/villa fiyatları son yıllarda hızlı bir yükseliş içerisinde. Örneğin 2025 yılı Temmuz ayında Sahibinden.com üzerinden yapılan aramada ("Düzce Merkez Satılık Villa") villa projelerinin 5-50 milyon TL arasında değiştiği görülmektedir. Bu villaların metrekare fiyatlarının, enflasyonun da etkisiyle yıllık yüzde 20-50 arttığı görülmektedir.



**Görsel 7.** Sahibinden.com sitesi üzerinden Düzce'deki satılık villa projelerinin dağılımı (2025). (sahibinden.com (29.07.2025), Arama kriteri: "Düzce Merkez Satılık Villa")

Kentteki konut talebindeki artışın bir başka sebebi olarak Düzce Üniversitesinin artan kapasitesi ve etrafında yarattığı rant alanları ile ilişkilendirilmektedir. Örneğin kent merkezine 7-8 km uzakta bulunan Konuralp semti öğrencilere, akademisyenlere ve memurlara yönelik çok katlı konut projeleri ile dikkat çekmektedir. Genç nüfusunun yoğunlaştığı bir alan olarak Konuralp bölgesi yerli yatırımcılar ve müteahhitler için önemli bir rant alanına dönüşmüştür. Düzce Üniversitesinin merkez kampüsünün bulunduğu ve 2015 yılında Düzce Belediyesine bağlanan Konuralp'te son beş yılda tarım arazilerinin çok katlı imara açılması ile yapılan konut projeleri hız kazanmıştır (Görsel, 8). Belediye Çalışanı Deniz (32) antik kent ile arkeolojik sit alanları olan Konuralp'teki kısıtlı yapılaşmanın üniversite geldikten sonra hareketlendiğini ve depremden sonra tarım alanlarının kullanıma açıldığını söylemektedir. Bugün yüksek binalarıyla dikkat çeken Konuralp'te bazı konut projeleri Düzce'nin "ilk kuleleri" ya da on katlı ilk bina gibi söylemlerle tanıtılmıştır. Bu bölge, depreme dayanıklı zemini ile bilinse de yüksek katlı binalar endişe yaratmaktadır. Hem öğrenciler hem de profesyoneller için Konuralp'te konut seçenekleri artarken kafe, restoran gibi dinlenme ve eğlence mekânlarının sayısı da üniversite çevresinde hızlı bir şekilde artmaktadır. Hızlı yapılaşma ve öğrencilerin getirdiği canlılık ile Konuralp, Kalıcı Konutlar'dan ziyade kent merkezine alternatif bir yaşam alanına dönüşmektedir.



**Görsel 8.** Düzce Merkez Mahallesi Konuralp. (Araştırmacıların kendi arşivleri, 19.06.2025)

Kent çevresindeki gelişmeler özel okulların etrafından konuşlanan villa alanları, üniversite ve Kalıcı Konutlar olarak ayrılırken kent merkezindeki konut stoku da ikiye ayrılmaktadır: 1999 depremlerinde az ya da orta

düzeyde hasar görmüş binalar ile yeni yapılan binalar. Depremde yıkılmayan ancak orta düzeyde zarar gören ve yenilenmeyen çok katlı binalar büyük ölçüde kentteki göçmen ve sığınmacılara terk edilmiştir. Örneğin Şerefiye ve Cedidiye gibi bazı merkez mahallelerde Irak, Suriye, Afganistan gibi uluslararası göçmen ve sığınmacı grupların varlığı gözlemlenmektedir. Bu gruplar yüksek kiralar karşılığında sağlıklı, bakımsız ve riskli binalarda ikamet etmektedir (Coşkun ve Yılmaz, 2018). Bu gelişmeler, kentteki hasarlı konut stokunun da hızla bir rant alanına dönüştüğünü göstermektedir. Bu mahallelerde göçmenlerin ödediği kiralar neredeyse diğer bölgelerle aynıdır. Kalıcı Konutlar'dakine benzer şekilde göçmenler ve mülteciler de kent merkezine ve istihdama ulaşım gibi (Kızılelmas, 2023) sebeplerle kent merkezindeki bu hasarlı binalarda kalmayı yeğlemektedir.

### **Kentte Ulaşım ve Çevre Sorunları**

Düzce'deki yeni konut alanlarının kent çeperlerine yayılmasıyla ulaşım kapasitesinin gelişmesi aynı ölçüde gerçekleşmemiştir. Hâlâ toplu ulaşımındaki yetersizliklerden dolayı kent merkezi ile Kalıcı Konutlar arasındaki bağlantı zayıftır. Kentteki toplu ulaşım olanaklarının kısıtlı olması bireysel otomobile aşırı bağımlılığı da beraberinde getirmektedir. Nitekim kent içi ulaşım, kentsel mekânlara ve ortak tüketim alanlarına erişim büyük ölçüde bireysel araçlarla sağlanmaktadır. TÜİK Temmuz 2023 verilerine göre; kentteki kayıtlı motorlu taşıt sayısı 132 bin 376'ya ulaşırken bu araçların yarısı (63 bin 617) otomobillerdir (TÜİK, 2023). Bu haliyle kentte üç kişiye bir motorlu araç düşmektedir. Çalışma ya da fabrika alanları ile merkez ve ucuz konut alanlarının birbirine uzaklığı, ücretli çalışanları kurum servislerine ya da özel araca bağımlılığını artırmaktadır. Otomobile aşırı bağımlılık, bir yandan çevre kirliliğini artırırken diğer yandan toplumsal gruplar arasındaki eşitsizliği de artırmaktadır. Nitekim özel aracı olmayan dar gelirli ya da kırılğan grupların kısıtlı toplu ulaşım imkânları ile ortak tüketim alanlarına erişimi de kısıtlanmaktadır.

Ulaşımın yanı sıra kentteki yaşam kalitesini etkileyen en önemli sorunlardan birisi de hava kirliliğidir. Düzce hava kalitesi açısından sadece Türkiye'de değil, Avrupa çapında da en kirli kentlerden birisi olarak gösterilmektedir. Kışın özellikle kent içerisinde nefes almak gittikçe güçleşmekte, havadaki kirlilik gözle görülür bir hâl almaktadır. Etrafı dağlık, ortası düz ova olan Düzce'nin topoğrafik koşulları, kentteki kömür kullanımı, otomobile aşırı bağımlılık, tarım arazileri ve endüstrileşme bu kirliliğin sebepleri olarak görülmektedir (Bozkurt vd., 2017; NTV, 2022). Otomobile bağımlılığın yanı sıra merkezdeki konutların doğal gaz dönüşümünün uzun süre yapılamaması

ve kömür gibi hava kirleticiler ile sanayi tesislerinin kentte yoğunlaşması bu kirlilikte sıklıkla dile getirilmektedir.

Deprem öncesinde Düzce kent ekonomisinde tarım ve ticaret önemli bir rol oynarken deprem sonrası sanayi tesisleri önem kazanmıştır. Kentin kalkınmada öncelikli iller kapsamına alınması ve ekonomiyi canlandırmak için uygulanan bazı teşvikler sonucu bugün Düzce’de üç adet aktif organize sanayi bölgesi bulunmakta ve bu bölgelerde yaklaşık 10 bin kişi çalışmaktadır (AFAD, 2021: 33). Yeni sanayi bölgeleri hem kentteki istihdamı hem de istihdam için kente gelenlerin sayısını artırmıştır. 2000 yılında 296 bine düşen Düzce kent nüfusu (TÜİK, 2020a) 2020 yılında 395 bine çıkmıştır (TÜİK, 2020b). Nüfusu artırıcı etkisi bulunmakla birlikte sanayi tesislerinin yarattığı hava kirliliği çevreyi olumsuz etkilemektedir. Kentin çevresinin dağlarla çevrili yapısı ve hava akımının azlığı, yaratılan kirli havanın temizlenmesini güçleştirmekte; bu da kentteki tüm nüfusun refahını etkileyen önemli bir soruna dönüşmektedir. Arkasındaki Kent Ormanı ve daha yüksek rakımı ile Kalıcı Konutlar’ın şehirdeki havası en temiz bölgede konumlandığını burada not düşmek gerekir. Bu haliyle bir yandan Düzce’de sanayi gelişirken kısıtlı ulaşım olanaklarının devam etmesi, öte yandan ucuz ve sağlıklı konuta erişimin zorlaşması kentteki dezavantajlı grupların uğradığı ayrımcılığı ve eşitsizliği artırmakta, bu nüfusu kent merkezinden uzaklaştırmaktadır.

### **Sosyal Destekler ve Depreme Hazırlık**

Kırılgan grupların sosyal destek mekanizmalarına erişimi ve deprem hazırlığı Düzce için hâlâ önemini korumaktadır. Kalıcı Konutlar depreme dayanıklılık anlamında önemli bir konut stoku sunmakla birlikte kentte ciddi anlamda bir deprem hazırlığı olduğunu söylemek güçtür. Psiko-sosyal destek anlamında ASHİM hem kırılgan nüfus takibi hem de eğitimlerden sorumlu kuruluşlardan birisidir. Araştırma kapsamında görüştüğümüz ASHİM personelinden Burak (35), Düzce’nin özel konumunu ve sosyal destek anlamında sorumluluklarını şöyle açıklamaktadır:

Düzce’de travmatik bir nüfusla çalışıyoruz, herkesin çevresinde 99’da yaşanan depremde bir kaybı var. Düzce depreminde en büyük mücadelemiz korkuyla mücadele. İnsanlar eve giremiyordu. Bu noktada da uzmanlaşmış mücadele ekipleri var bizim. Aslında psikolojik ilk yardım uygulayan ile uzmanlaşmış ekiplerimiz farklı. Uzmanlaşmış ekiplerimiz çadırkenttense bir alanda bekliyor ve oradaki ilk arkadaşlarımız oraya yönlendiriyor. Uzmanlaşmış ekiplerimiz eğer müdahale edemedikleri bir durumsa psikiyatriye yönlendiriyor. Bizim çalışmamız bir basamak halinde, ilk görüşme, orta seviye ve ilerisi... (Burak, 35)

Burak, Türkiye Afet Müdahale Planı (TAMP) kapsamında il bazında gerekli hazırlıkların yapıldığını, bir afet yaşanması durumunda kimin nasıl müdahale edeceğinin belirlendiğini ifade etmiştir. Ancak bu kapsamda belirli grupların takibi ve yeterli personel konusunda sorunların altını çizmiştir. Aynı katılımcı, takip edilen gruplardan sadece kendilerinden evde bakım hizmeti desteği alan engellilere dair bir risk tespiti yapıldığına; bununla birlikte, deprem eğitimi ve psiko-sosyal destek hizmetlerinin ve kurumsal kapasitenin, personel yetersizliği ve iş bölümünün işlevsel yapılandırılmayışı gibi nedenlerle sınırlandırıldığına işaret etmektedir. Örneğin kurumda bir deprem eğitimi bulunmakla birlikte kamu kurumlarından çok fazla eğitim talebi gelmediği, talep olsa dahi yetersiz personel sebebiyle bu eğitimlerin mümkün olmayacağı da belirtilmiştir.

Kırılgan gruplara yönelik sadece engellilere yönelik var. IRAP (İl Risk Azaltma Planı) kapsamında yapıyoruz bunu. Biz bunların tamamının adres bilgisini oluşturduk. Bunlar bizden yardım alan engelliler, tüm engelliler değil. Bunların adres bilgisi ve bunlar içerisinde de belirlediğimiz yıldızlı kişiler. İşte evi zeminin bir kat altında, bir sel olursa sel riski olabilir gibi işaretleme yaptık, excel tablosu. Bunu da bir internet sitesi var buraya yüklüyoruz. Bunu da işte AFAD açıyor, a burada incinebilir grup varmış deyip gidiyor, ilk müdahale ediyor. Bu uygulanmadı henüz ama plan var. (Burak, 35)

Araştırmada afet sırasında müdahale açısından da kentte sorunlar tanımlanmaktadır. AFAD çalışanları ile yapılan görüşmeler kentteki kaynakların kısmen yeterli olmasına ve afet planlaması bulunmasına rağmen kaynakların verimli kullanılmadığına işaret etmektedir. Özellikle ilkökul düzeyinde eğitimlerin önemine vurgu yapan AFAD çalışanları, bir senede 100 okula eğitim verdiklerini ifade etmiştir. Bir diğer faaliyet olarak mobilyaları tutucu L profil dağıtımını yapıldığı söylenmiştir. Burada, Kalıcı Konutlar'ın hemen karşısında konumlanan AFAD'ın Düzce merkezinin de izole bir konumda olduğunu not düşmek gerekir.

Türkiye'de yaşanan afetlere etkin bir müdahale gerçekleştirmek amacıyla 2014 yılında yürürlüğe giren TAMP kapsamında afet durumlarında müdahale edecek gruplar belirlenmiş; afet öncesi, sırası ve sonrasında yapılacak müdahalenin temel ilkeleri belirlenmiştir (Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı, t.y). Bu doğrultuda kentte planlama ve acil destek mekanizması bulunmasına rağmen siyasi kaygılarla planlanan afet yönetiminin gerçekleştirilemediğini, yanlış müdahalelerin AFAD ile uyumlu çalışmadığını göstermektedir. AFAD görüşmelerimiz, yaşanan en önemli

sorunlardan birinin yapılan afet planlarına bağılı kalınmaması olduğuna işaret etmektedir. Özellikle siyasilerin afet alanındaki mşdahalelerinin, bu planların uygulanmasını zorlaştırdığı ifade edilmektedir. Örneğin Kasım 2022’de gerçekleşen depremde mşdahalenin iyi ve dşenli olduğunu ancak siyasiler işe karışınca “değiştiğini” dile getirmişlerdir. Her talep edene çadır verilmesi ve kişilerin bu çadırları başka yerlerde kurması bu duruma örnek olarak verilmiştir. Böylesi mşdahalelerin hem kent planlaması hem de acil mşdahale olarak yapılan planlamaları olumsuz etkilediği vurgulanmaktadır. Ayrıca rotasyona dayalı görevlendirmelerden dolayı uzman personel azlığı sorunu dile getirilmiştir. Öte yandan şirketlerin deprem hazırlık anlamında gönüllülerden oluşan arama kurtarma dernekleri bulunması da olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmektedir.

### **Sonuç**

Bu yazı, 1999 depremlerinden yaklaşık çeyrek yşzyıl sonra Dşzce’deki yeniden yapılanma faaliyetlerini yerel politikalar ve kırılgan toplumsal gruplar açısından değerlendirmektedir. Burada kısaca özetlenen gelişmeler, depremin toplumsal etkilerinin çok boyutlu olduğuna ve deprem sonrası oluşturulacak mekânsal örgştlenmenin ve mekanizmaların yeni toplumsal eşişsizlikler açısından önemine işaret etmektedir.

Bu alışma, Dşzce’de 1999 depremleri sonrasında benimsenen konutlaşma ve kentsel yeniden yapılanma politikalarının, yerel sermaye ve politik çıkarlar doğrultusunda farklı sosyo-ekonomik gruplar arasındaki mekânsal ayrışmayı hızlandırdığına işaret etmektedir. Kentin yeniden örgştlenmesi ve inşası Lefebvre (2007) ve Harvey (2013) gibi düşünşrlerin işaret ettiği sermaye birikim süreçleriyle doğrudan ilişkilidir. Kentsel mekânların üretiminin sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda örgştlenmesi ve farklı toplumsal grupları dikkate almaması sonucu toplumsal eşişsizliklerin arttığı gözlemlenmektedir. Bu araştırmanın bulguları, deprem sonrası kırılgan toplumsal grupların sorunlarının derinleşmesinde demografik, sosyo-ekonomik ve fiziki koşulların kritik bir öneme sahip olduğuna işaret eden çalışmaların sonuçlarıyla örtüşmektedir (Martins vd., 2012; Schmidlein vd., 2011). Çalışma kapsamında, özellikle kiracılar, kadınlar, yaşlılar, göçmenler ve Romanlar gibi farklı toplumsal grupların kentin yeniden yapılanması sürecindeki değerlişimlerden olumsuz etkilendiğini söylemek mümkündür. Nitekim ortak tüketim alanlarına erişim üzerinden de tanımlanan sınıflar arasındaki çıkar çatışmaları sonucu; kent ve mekânların örgştlenmesi yerli sermayenin çıkarları doğrultusunda şekillenmiş, kaynaklara erişimi kısıtlı olan grupların bu toplumsal refahı artırıcı tüketim alanlarına erişimi kısıtlı

kalmıştır (Castells, 2014). Bir başka deyişle, kent, yerli sermayenin çıkarları doğrultusunda yeniden örgütlenmekte ve erişilebilir tüketim alanları, kamusal alanlar, barınma olanakları tekrar deprem açısından riskli olan kent merkezine dönüşe işaret etmektedir.

Yeni imar planının 2014 yılında yürürlüğe girmesi ile son on yılda kentte genişleme olmuş ancak bu genişleme de yüksek sosyo-ekonomik grupların kendi güvenli konut projeleri ile kentten ayrışmasına ya da Konuralp gibi öğrenci merkezli yeni yaşam alanlarının ortaya çıkmasına hizmet etmiştir. Büyük bir rant alanına dönüşen Düzce’de farklı grupların refahını gözetken sosyal politikaların yapımı kısıtlı kalmıştır. Örneğin Kalıcı Konutlar’da sakinler arasında sosyal ağların gelişimini destekleyecek mekânların varlığı, eczane ve alışveriş alanlarının eksikliği ve ulaşım sorunu burada yaşayan dezavantajlı gruplar için özellikle hayatidir.

Düzce’de yeniden yapılanmayı çok boyutlu olarak ele alan bir araştırmanın ön bulgularına dayanan bu yazı, kentte yapı stoğunun yeterli olduğunu ancak kentsel planlamaların sosyal ve kültürel parametreleri göz ardı edecek şekilde geliştiğini göstermektedir. Deprem riski nedeniyle yapılar dirençli hale getirilse de (özellikle de Kalıcı Konutlar) tüm vatandaşların eşit bir biçimde kentin olanaklarından yararlanması söz konusu değildir. Deprem açısından güvenli olsa da Kalıcı Konutlar kısıtlı sosyal yaşam, sağlık, ulaşım gibi yetersiz kamusal hizmetlerin varlığı nedeniyle çoğunluğu düşük-orta sınıf ailelerin barındıkları bölge haline gelmiştir. Deprem açısından riskli olan diğer bölgelerde ise göçmenler, Romanlar gibi kırılğan toplumsal gruplar yaşamaktadır. Dolayısıyla özellikle depreme hazırlık ve deprem sonrası koruma ve güçlendirmeye dayalı hak temelli politikalar ve bu politikaların yürütülmesi kısıtlı kalmaktadır.

Mevcut çalışmalar, deprem gibi doğal felaketler sonrasında üretilen yeni mekânların, ortak kamusal alanların ve destek mekanizmalarının farklı toplumsal grupları dikkate almadığı ölçüde toplumsal refahı sağlamada başarısının düşük olacağını göstermektedir. Bu çalışmanın bulguları da depreme hazırlık ve deprem sonrası toparlanma süreçlerinin heterojen toplumsal yapıyı ve farklı grupların ihtiyaçlarını dikkate alarak esnek bir şekilde kurgulanması gereğine işaret etmektedir. Deprem hazırlık planları doğrultusunda deprem sırasında ve sonrasında alınan kararlarda siyasi iktidarların rolünün belirlenmesi ve müdahale alanının kısıtlanması bu çalışmanın işaret ettiği bir diğer önemli tespit olarak vurgulanabilir.

Depremzedelerin kendi öz kaynaklarının ve dayanışma ağlarının varlığı, sivil toplumun rolünün geliştirilmesi (Karancı ve Akşit, 2000: 93), psikolojik destekler ve eğitim (Yoldaş, 2015) gibi alanlarda depreme hazırlık çalışmalarının yapılması, toplumsal cinsiyet, sınıf, etnisite, engellilik ve yaş gibi kategorileri kapsayan farklı toplumsal grupların hesaba katılmasıyla afet sonrasındaki sorunlara daha etkili çözüm üretilebilmektedir. Bu çalışmanın bulgularının özellikle 6 Şubat 2023 depreminde hasar gören Hatay gibi kentlerdeki yeniden yapılanma süreçlerinde politika yapıcılara rehber olması ümidiyle...

### Sonnotlar

1- Hak sahiplerinin borçlandırılması; 7269 Sayılı Umumi Hayata Müessir Afetler Dolayısıyla Alınacak Tedbirlerle Yapılacak Yardımlara Dair Kanununun 40. Maddesine göre yapılmaktadır.

2- Araştırma saha notlarından

3- <https://duzce.bel.tr/419-kalici-konutlar-artik-bahcesehir>

### Kaynakça

Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (t.y). Türkiye Afet Müdahale Planı. Son erişim tarihi, 06/02/2024. <https://www.afad.gov.tr/turkiye-afet-mudahale-plani>.

Akıncı Kesim G (2010). Yeni Kentleşme Sürecinde Düzce'de Bazı Sorunlar ve Öneriler. *Düzce Üniversitesi Orman Fakültesi Ormancılık Dergisi*, 6(1), 76-92.

Arslan H ve Ünlü A (2010). Afet Sonrası Yeniden Yapılanma Sürecinde Yer Değiştirme ve Yere Bağlılığın Değerlendirilmesi: Düzce Örneği. *İTÜ Dergisi/a mimarlık, planlama, tasarımı*. 9(1), 43-53.

Bădescu G (2024). Remaking the Urban: International Actors and the Post-war Reconstruction of Cities. *International Studies Quarterly*, 68(2), 0-54.

Bai Y ve Li Y (2021). More suffering, more involvement? The causal effects of seismic disasters on social capital. *World Development*, 138, 105221.

Balcı L ve Canel A N (2018). Deprem Travmasının Kuşaklararası Aktarımı. *Multidisipliner Çalışmalar- 4 (Sosyal Bilimler)*, Cilt II, Abidin Temizer ve İbrahim Serbestoğlu (Ed.) Podgorica, Montenegro, ss.491-514.

Başbuğ Erkan B, Karancı A N, Kalaycıoğlu S, Özden A T, Çalış İ ve Özaks Şehir G (2015). From Emergency Response to Recovery: Multiple Impacts and Lessons Learned from the 2011 Van Earthquakes. *Earthquake Spectra*, 31(1): 527–540.

- Bayhan B (2016). Deprem Sonrası Alternatif Bir Konut Üretim Pratiği: Düzce Umut Evleri. *Arkitera.com*. 12 Kasım 2016, Erişim: <https://www.arkitera.com/haber/deprem-sonrasi-alternatif-bir-konut-uretim-pratigi-duzce-umut-evleri/>
- Bolin B ve Kurtz L C (2018). "Race, Class, Ethnicity, and Disaster Vulnerability", *Handbook of Disaster Research, Handbooks of Sociology and Social Research*. H. Rodríguez et al. (eds.). ss. 181-199. Springer International Publishing.
- Campbell N (2019). Disaster recovery among older adults: Exploring the intersection of vulnerability and resilience. *Emerging voices in natural hazards research içinde*, Ed. F.I. Rivera, Oxford: Butterworth-Heinemann. ss.83–119.
- Castells M (2014). *Kent, Sınıf, İktidar* (3. Basım) Çev. A Türkün. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Ceylan H (2018). Afetin Ardından: Kadınların Mekânı ve Toplumsal İlişkileri. *Kebikeç*, 45, 193-226.
- Charmaz K (2006). *Constructing Grounded Theory: A Practical Guide Through Qualitative Analysis*, Sage Publications, London.
- Coşkun E ve Yılmaz Ç (2018). Sığınmacıların Toplumsal Uyum Sorunları ve Sosyal Hizmetlere Erişimi: Düzce Uydu Kent Örneği. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*(75), 269-305.
- Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı (2014). Düzce İli 1/100.000 Ölçekli Çevre Düzeni Planı Değişikliği, Erişim: <https://mpgm.csb.gov.tr/duzce-ili-1-100.000-olcekli-cevre-duzeni-plani-degisikligi-i-82278>
- Duruel M ve Avşar Arık I (2023). Kırılgnlık ve dirençlilik kesişiminde yaşlıların afet deneyimleri: Hatay örneğinde 6 Şubat 2023 depremleri. *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(2), 103-120.
- Düzce Gündem Haber (2025). Umut Evleri'nde Üstyapı Çalışmaları Hız Kesmeden Sürüyor, 20 Ağustos 2025. Erişim:<https://duzcegundemhaber.com/2025/08/20/umut-evlerinde-ustyapi-calismalari-hiz-kesmeden-suruyor/>
- Düzce Valiliği (2002). *Yeni Kent- Yeni Yasam*, Düzce.
- Düzgün H S B, Yücemen M S, Kalaycioglu H S, Çelik K, Kemeç S, Ertugay K ve Deniz A. (2011). An integrated earthquake vulnerability assessment framework for urban areas. *Nat Hazards* 59, 917–947.
- Erder S (2013). *İstanbul'a Bir Kent Kondu: Ümraniye*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Erdoğan E vd. (2004). *Düzce Kenti Deprem Sonrası Kentsel Yenileme Araştırmaları*. Ankara Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Raporu, Ankara. (Online) Son erişim tarihi, 10/11/2024. <https://Dspace.Ankara.Edu.Tr/Xmlui/Handle/20.500.12575/68210>

Gösterişli A (2020). "Türkiye'deki ilk kiracı hareketinin mücadelesi sonuç verdi: Düzce Umud Evleri" *Gazete Duvar*, 26 Temmuz 2020. Son erişim tarihi, 12/12/2024. <https://www.gazeteduvar.com.tr/gundem/2020/07/26/turkiyedeki-ilk-kiraci-hareketinin-mucadelesi-sonuc-verdi-duzce-umut-evleri>

Harvey D (2013). *Sosyal Adalet ve Şehir*. 4. Basım. Çev. Mehmet Morali. İstanbul: Metis Yayınevi.

Hayır M ve Akyol M (2014). 17 Ağustos 1999 Depremi Sonrasında Serdivan'ın Şehirselsel Gelişimi. *Akademik İncelemeler Dergisi*. 2(2): 175-186.

Hikichi H, Sawada Y, Tsuboya T, Aida J, Kondo K, Koyama S ve Kawachi I (2017). Residential relocation and change in social capital: A natural experiment from the 2011 Great East Japan Earthquake and Tsunami. *Science Advances*, 3.

İğde G C (2023). Yapı stokunun yüzde 80'i yenilenen Düzce'de kentsel dönüşüm için 8 bölge belirlendi. *Anadolu Ajansı*. 17.08.2023 Son erişim tarihi, 12/12/2024 <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/yapi-stokunun-yuzde-80i-yenilenen-duzcede-kentsel-donusum-icin-8-bolge-belirlendi/2969410#>

Martins V vd. (2012). Social vulnerability assessment to seismic risk using multicriteria analysis: the case study of Vila Franca do Campo (São Miguel Island, Azores, Portugal). *Natural Hazards*, 62, 385-404.

Karakuş U (2013). Depremi Yaşamış ve Yaşamamış Öğrencilerin Deprem Algılarının, Metafor Analizi ile İncelenmesi. *Doğu Coğrafya Dergisi*, (29), 97-116.

Kasapoğlu A ve Ecevit M (2001). *Depremın Sosyolojik Araştırması*. Ankara: Sosyoloji Derneği Yayınları (No:9).

Kasapoğlu A ve Ecevit M (2003). Impact of the 1999 East Marmara earthquake in Turkey. *Population and Environment*, 24 (4), 339-358.

Kalaycıoğlu S vd. (1999). Deprem Sonrası Yeniden Yapılanma: Toplumsal Dayanışma Örgütleri ve Sivil Toplum Örgütleri (Reconstruction After The Earthquake: Social Solidarity Networks and Civil Society Organisations), AFP-project, Middle East Technical University, 1999.

Kap D (2020) Sürdürülebilir ve Güvenli Konutlara İlham Verecek Bir Örnek: Düzce Umud Evleri. *Sivil sayfalar*, 02 Kasım 2020. Erişim: <https://www.sivilsayfalar.org/2020/11/02/surdurulebilir-ve-guvenli-konutlara-ilham-verecek-bir-ornek-duzce-umut-evleri/#:~:text=S%C3%BCrd%C3%BCr%C3%BClebilir%20ve%20G%C3%BCvenli%20Konutlara%20%C4%B0lham%20Verecek%20Bir%20%C3%96rnek%3A%20D%C3%BCzce%20Umud%20Evleri,-Haber%20Kent&text=S.S.,dar%20gelirli%20depremzedeler%20taraf%C4%B1ndan%20kuruldu.>

Kızılelmas F (2023). Labor exploitation, discrimination and coping tactics of male forced migrants in Türkiye. *Asian and Pacific Migration Journal*, 32(4), 725-748.

853 Coşkun E, Beydili Gürbüz E ve Ertan C (2025). Düzce'de Deprem Sonrası Mekânsal Örgütlenmenin Dinamikleri ve Kırılgan Gruplar. *Mülkiye Dergisi*, 49(4), 818-855.

Kızılelmas F (2020). Sivil Toplum Kuruluşlarının İnsani Yardım Ulaştırma Sığınmacılarla ve Kurumlarla İlişki Biçimi: Düzce Örneği, Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 10(2), 267-283.

Kümbetoğlu B (2005). *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*. İstanbul, Bağlam Yayınları.

Kümbetoğlu B vd. (2007). Depremden 5 Yıl Sonra Düzce İlinde Değişen Toplumsal, Ekonomik ve Kişisel Yaşam. TÜBİTAK-SOBAG Proje No:106K114. İstanbul. Online erişim: [https://www.researchgate.net/publication/327968304\\_Depremden\\_Bes\\_Yil\\_Sonra\\_Duzce](https://www.researchgate.net/publication/327968304_Depremden_Bes_Yil_Sonra_Duzce)

Laçiner V ve Yavuz Ö (2013). Van Depremi Örneğinde Afetler Sonrası Yapılan Yardımlar ve Hukuki Çerçevesi. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(9), 114-135.

Lebevre H (2007). *Modern Dünyada Gündelik Hayat*. Çev. I Gürbüz, İstanbul: Metis Yayınları.

Mechanic D ve Tanner J (2007). Vulnerable people, groups, and populations: societal view. *Health affairs*, Vol. 26 (5), 1220-30.

Ribeiro M J (2015). Sociology of Disasters. *Sociologia - Problemas e Práticas*. 18, 1-18.

Schmidlein M vd. (2011). Modeled earthquake losses and social vulnerability in Charleston, South Carolina. *Applied Geography*, 31: 269-281.

Shcütz A (2018). *Fenomenoloji ve Toplumsal İlişkiler*. Çev. S Kesikoğlu, Ankara: Heretik Yayınları.

Şengül T H (2009). *Kentsel Çelişki ve Siyaset: Kapitalist Kentleşme Süreçlerinin Eleştirisi*, Ankara: İmge Kitabevi.

Şenses F (2016). Afetler ve Kalkınma Konusuna Toplu Bakış. *Afetlerle Kalkınma: Tecrübeler, Politikalar ve Beklentiler* içinde. Murad Tiryakioğlu (Ed.). Ankara: Efil Yayınevi. ss.17-35.

Taner İ (2014). Bolu Kentinin Mekânsal Gelişimi. AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 14 (1), 377-411.

Taşdemir S (2016). 1944 Ayvalık Depremi ve Sosyo-Ekonomik Sonuçları. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 12 (24), 4-28.

Tavakol M ve Sandars J (2025). Twelve tips for using phenomenology as a qualitative research approach in health professions education. *Medical Teacher*, 47(9), 1441–1446. <https://doi.org/10.1080/0142159X.2025.2478871>

TOKİ (2025). Proje Görselleri / Düzce Merkez Online. <https://www.toki.gov.tr/proje-gorselleri/D%C3%BCzce%20Merkez#images-6>

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2020a). Yıllara göre il nüfusları, 2000-2020. Son erişim tarihi, 20/06/2024. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=37210&dil=1>

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2020b). Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları, 2020. İl ve ilçelere göre il/ilçe merkezi, belde/köy nüfusu ve yıllık nüfus artış hızı, 2020. Son erişim tarihi, 20/06/2024. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Adrese-Dayali-Nufus-Kayit-Sistemi-Sonuclari-2020-37210> Son erişim tarihi: 06/03/2024.

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2023). Motorlu Kara Taşıtları, Temmuz 2023. Tablolar. İllere göre Motorlu Kara Taşıtları Sayısı. Online: 16.03.2023. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Motorlu-Kara-Tasitlari-Temmuz-2023-49428>. Son erişim tarihi, 16/03/2024.

UN (United Nations) (2023). The Sustainable Development Goals. Online. <https://www.un.org/sustainabledevelopment/> Son erişim tarihi, 16/03/2024.

Yoldaş B (2015). Türkiye’de Afet Eğitime Luhmann’cı Bir Bakış: Kurs Mu, Ders Mi? *Düzce’den Saha Gözlemleri. Sosyologca*, 5(10): 143-158.

# Türkiye’de Kırsal İnovasyonun Ölçülmesi: Düzy-III Bölgeleri Açısından Değerlendirme

**Özgür Ateş**, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi

**ORCID:** 0000-0003-4096-4376

**E-posta:** [ates@politics.ankara.edu.tr](mailto:ates@politics.ankara.edu.tr)

**Burak Yardımcı**, Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü

**ORCID:** 0000-0003-1667-1426

**E-posta:** [burakyardimci10@gmail.com](mailto:burakyardimci10@gmail.com)

## Öz

Bölgesel gelişmişlik farklarının azaltılmasında kırsal bölgeler, uzun yıllardır kalkınma politikalarının odağında yer almakla birlikte, genellikle sübvansiyonlara dayalı ve geleneksel yaklaşımlarla şekillenmiştir. Ancak bu yöntemlerin, bölgesel eşitsizlikleri azaltmada ve kırsal refahı artırmada yetersiz kaldığı görülmektedir. Uzun vadede kırsal refahı artıracak temel belirleyici ekonomik büyüme olup, uzun dönemli ekonomik büyüme ancak üretkenlik artışı ile mümkündür. Üretkenlik artışı için yenilikçi yöntemlerin uygulanması ve yenilikçiliğin benimsenmesi gerekmektedir. Bu sebeple, günümüzde kırsal kalkınma politikaları kapsamında yenilikçi yaklaşımların ve inovasyon temelli politikaların önemi giderek artmaktadır. Bu ihtiyaca sadece ekonomik anlamda değil; aynı zamanda kırsal alanda kamusal hizmetlerin sunulmasından sosyal girişimcilığe kadar birçok konuda rastlanmaktadır. Bu bağlamda çalışma, Türkiye kırsalında yenilikçiliğe odaklanmakta, yeniliğin nasıl tanımlanabileceğini, hangi göstergelerle ölçülebileceğini ve kırsal bölgeler arasında inovasyon yeteneğinin nasıl farklılaştığını analiz etmeyi amaçlamıştır.

OECD’nin “Yeni Kırsal Paradigma” yaklaşımından yola çıkan çalışmada, kırsal inovasyonun yalnızca Ar-Ge temelli yüksek teknoloji odaklı bir süreç olmadığı; sosyal, kamusal, örgütsel ve süreç inovasyonu gibi farklı boyutlarla da değerlendirilebileceği savunulmaktadır. Bu doğrultuda, TÜİK’in kent-kır sınıflandırması ve diğer resmi veri kaynakları temel alınarak kırsallığın baskın olduğu 45 Düzy-III bölgesi belirlenmiş ve bu bölgeler, 22 gösterge ışığında Temel Bileşenler Analizi (TBA) yöntemiyle incelenmiştir.

Belirlenen göstergeler, iki ana boyutta yapılandırılmıştır: "Ekonomik aktörler" boyutu (girişimcilik düzeyi, şirket kurulma ve kapanma oranları, sektörel dağılım, eğitim profili, kadın ve genç istihdamı, yabancı yatırım ve sermaye akışı) ile "inovasyon ekosistemi" boyutu (dijital erişim, fiziksel altyapı, finansman kanalları, Ar-Ge merkezleri, kamu hizmetlerine erişim). Analiz sonuçları, kırsal bölgeler arasında inovasyon kapasitesinin mekânsal olarak oldukça farklılaştığını ortaya koymaktadır.

Batı Anadolu'da yer alan Muğla, Sakarya ve Balıkesir gibi bölgeler, kırsal inovasyon açısından yüksek performans sergilerken; Karadeniz'in iç kesimleri ile Doğu Anadolu'daki birçok bölgenin düşük inovasyon kapasitesine sahip olduğu görülmektedir. Kırsal bölgelerde inovasyonun çoğunlukla "yavaş inovasyon" şeklinde ortaya çıktığı; yerel ihtiyaçlara dayalı, küçük ölçekli, taklit ve uyarlama temelli çözümlerle geliştiği anlaşılmaktadır.

Çalışmada ayrıca, gençlerin ve kadınların girişimcilik eğilimi, eğitim düzeyi ve sosyal sermayesinin kırsal inovasyonun gelişiminde kritik bir rol oynadığı vurgulanmaktadır. Her şeye karşın, inovasyon kesinlikle tesadüf eseri ortaya çıkabilecek bir süreç olarak görülmemelidir. İnovasyon bireysel ve kurumsal faktörlerin bir arada değerlendirildiği, istikrarlı ve tutarlı politikalarla bilinçli bir şekilde ele alınması gerekmektedir.

Çalışma sonucunda, Türkiye kırsalında inovasyon kapasitesinin homojen olmadığı, bölgeden bölgeye değiştiği görülmüştür. Kırsalda inovasyonun teşviki için tek tip ulusal ölçekli politikalar yerine, yerel dinamiklere dayanan, bölgelerin karakteristiklerini dikkate alan, veriye dayalı ve kapsayıcı stratejilere ihtiyaç olduğu sonucuna varılmıştır. Çalışma, Türkiye kırsalında inovasyon politikalarının şekillendirilmesi için özgün ve bütüncül bir ölçüm ve analiz çerçevesi sunarak hem literatüre hem de politika yapıcılara katkı sağlamaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** Kırsal İnovasyon ve Yavaş İnovasyon, Düzey-III Bölgeleri, Girişimcilik, Bölgesel Eşitsizlik, Kalkınma Politikası.

## Measuring Rural Innovation In Türkiye: An Evaluation Based on Level-III Regions

### Abstract

Although rural areas have long been at the center of development policies aimed at reducing regional disparities, these efforts have typically been shaped by traditional, subsidy-based approaches. However, such methods have proven insufficient in alleviating regional inequalities and improving rural welfare. In the long term, the key driver of increased rural prosperity is economic growth, which itself depends on improvements in productivity. Achieving productivity gains requires the adoption of innovative practices and a broader culture of innovation. For this reason, innovation-based and creative approaches have become increasingly important within rural development policies today. This need extends beyond economics and can also be seen in areas such as the provision of public services and the promotion of social entrepreneurship in rural settings. Accordingly, this study focuses on innovation in rural Türkiye, aiming to define what innovation means in this context, identify how it can be measured, and analyze how innovation capacity varies among rural regions.

Grounded in the OECD's "New Rural Paradigm" the study argues that rural innovation is not limited to high-tech, R&D-driven processes, but also includes social, public, organizational, and process-oriented innovations. Based on Türkiye's official urban-rural classification and other public data sources, 45 Level-III regions with predominantly rural characteristics were identified and analyzed using Principal Component Analysis (PCA) across 22 indicators.

These indicators were grouped under two main dimensions: "economic actors" (entrepreneurship levels, firm formation and closure rates, sectoral structure, educational attainment, youth and women's employment, foreign investment and capital flow) and the "innovation ecosystem" (digital access, physical infrastructure, financial resources, R&D centers, and access to public services). The results revealed considerable spatial variation in innovation capacity across rural regions.

While regions such as Muğla, Sakarya, and Balıkesir in Western Anatolia performed strongly in terms of rural innovation, many parts of Eastern Anatolia and the inland Black Sea region had weak innovation capacity. Innovation in these areas generally takes the form of "slow innovation", characterized by small-scale, locally driven, imitative, and adaptive solutions tailored to local needs.

The study also highlights the critical role of youth and women's entrepreneurial orientation, education levels, and social capital in advancing rural innovation. Nevertheless, innovation should not be seen as an accidental outcome. It must be addressed deliberately through stable and coherent policies that consider both individual and institutional factors.

In conclusion, the study finds that rural innovation capacity in Türkiye is far from homogeneous and varies significantly across regions. To foster innovation in rural areas, it is essential to move beyond one-size-fits-all national policies and adopt place-based, data-driven, and inclusive strategies tailored to local dynamics. This research offers an original and comprehensive framework for measuring and analyzing rural innovation in Türkiye, contributing to both the academic literature and policymaking.

**Keywords:** Rural Innovation and Slow Innovation, Level-III Regions, Entrepreneurship, Regional Inequality, Development Policy.

## Giriş

Tüm dünyada kırsal alanlar, kamu hizmetlerine erişim ve kişi başı gelir gibi hemen hemen tüm gelişmişlik göstergelerinde kentin gerisinde kaldığı görülmektedir. Kentlere göç, nüfusun azalması ve yaşlanması, yoksulluk, verimsizlik, ekonomik gerileme gibi olumsuz nitelendirmeler kırsal ile eş anlamlı anılmaktadır (Doğan ve Yardımcı, 2019).

Kırsal alanlar, ülke ekonomilerinin yükselen birimleri olan bölgeleri ve dolayısıyla bölge ekonomilerini, bölgelerin ekonomik büyüme performansını ve refahını ve en nihayetinde ulusal refahı etkilemektedir. Ulusal kalkınmacılığın yerini alan bölgesel rekabet ve bölgesel kalkınma, kentleşme ve kırsallık ikilemi içerisinde bir denge arayışı içerisinde yer almaktadır (Yardımcı, 2024).

Hükümetler dünya genelinde kırsal alanların karşı karşıya kaldığı zorlukların üstesinden gelebilmek için sübvansiyon niteliğindeki desteklemelerle geleneksel politikalara başvurmaktadır. Ancak son on yıla bakıldığında bölgeler arası refah farklarının kapanması beklenirken; üretkenlik ve ücret farklılıklarındaki uçurumun arttığı, kırsal bölgelerdeki nüfusun azaldığı görülmektedir. Kırsal refahın kentsel bölgelerdeki refaha yakınsaması amaçlansa bile, kırsal bölgelerdeki nüfus azalmasından dolayı mevcut refah seviyesini korumak için bile üretkenlik artışına ihtiyaç duyulmaktadır. Araştırmalar, nüfus azalmasıyla mücadele etmek ve sübvansiyonlarla ekonomik kayıpların tazmin edilmeye çalışılması gibi desteklemelerin hem kısa hem de uzun vadede etkili olmadığını göstermektedir ve bunlara karşı ciddi eleştiriler yükselmektedir. Kırsal alanların desteklemelerle değil, inovasyonla gelişebileceği ve artan bölgeler arası eşitsizliği azaltabileceği ileri sürülmektedir. Yenilikçi yaklaşım ve uygulamalarla kırsal alanlardaki zorlukların üstesinden gelinebileceği belirtilmektedir (OECD, 2020a).

Ancak inovasyon bir ülkede, bir bölgede veya yörede her şeyden bağımsız bir şekilde kendiliğinden gerçekleşmemektedir. Birçok belirleyicisi ve koşulu vardır. Bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde bu belirleyicilere ve koşullara bağlı olarak gerçekleştiği takdirde de inovasyon adil bir ekonomik büyüme veya kalkınma vaad etmemektedir. Seçilen bir bölgede inovasyonun teşvik edilmesi ortalama gelirin mekânsal açıdan eşitsiz biçimde artmasına sebep olarak bölgesel eşitsizliği artırabilmektedir (OECD, 2022a).

İnovasyon sadece kentsel alanlarda desteklenirse; üretkenlik, gelir ve refah düzeyi açısından zaten kentlerin gerisinde kalan kırsal alanlar gelecekte de düşük verimlilik, düşük uzun vadeli ekonomik büyüme ve dolayısıyla daha düşük gelir ve düşük refahla kentlerin daha çok gerisinde kalmaya devam edecektir (OECD, 2019b).

Bu nedenle, kırsal bölgelerde bireylerin ve firmaların yenilikçi çabalarını teşvik etmek, inovasyonun ortaya çıkmasını, benimsenmesini ve yayılmasını destekleyecek koşulların oluşması sağlanmalıdır. Kırsal bölgelerin yenilikçilik

politikalarından ve araçlarından kentsel bölgeler kadar eşit şekilde faydalanmasının sağlanması gerekmektedir (OECD, 2022a).

Diğer taraftan, kırsal bölgeler için kurgulanan politikalar, yanlış veya eksik olduklarında, kırsal alanların büyüme potansiyelinin gözden kaçırılmasına sebep olmaktadır. Özellikle tek sektöre bağlı, istihdam piyasasının dar ve katı, pazarlara erişimin kısıtlı ve zor olduğu kırsal bölgelerde inovasyonun gerçekleşmesi ve benimsenmesi görece daha zor olabilmektedir. Kırsal alanlar kentsel alanlara göre daha az ekonomik çeşitliliğe sahiptir. İstihdam çeşitliliği ve kapasitesi de daha dardır. Kırsal bölgelerin sermayeye, iş gücüne, altyapı yatırımlarına ve kamu hizmetlerine erişimleri kentlerden farklıdır. Kırsal ekonomiler, kentlere ve diğer bölgelere görece daha fazla bağımlıdır (OECD, 2022a).

Girişimci ve yenilikçi bireyler ve firmalar genellikle benzer risk alma ve problem çözme vasıflarına sahiptir (Kerr ve Kerr, 2020). Fakat sektörel ve bölgesel farklılıklar, girişimcilerin içinde buldukları toplumun yapısı ve ticari amaçlar inovasyonu etkilemektedir (OECD, 2022b).

Kırsal alanların ve kırsal ekonomilerin kendine özgü bu şartları dikkate alınarak, kırsalda inovasyon ayrı bir politika olarak ele alınmalı ve benimsenmelidir. Kırsal bölgelerin farklılıklarını, fırsatlarını ve engellerini dikkate alarak, kırsalda etkin bir inovasyon politikasının hedeflenmesi üretkenlik artışını (ya da artmayışını) anlamaya ve bunun altında yatan sebeplerin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır (OECD, 2022a).

Bütün bunların neticesinde yenilikçiliğin, bilimsel ve teknolojik ilerlemenin kentlerde ortaya çıktığına dair yaygın bir kabul olsa bile, OECD tarafından 2000'lerin başından itibaren ileri sürülen "Yeni Kırsal Paradigma" kırsal alanların kentler kadar yenilikçi olabileceğini savunmaktadır (Yardımcı, 2024).

Kırsalın ve kentin kesin çizgilerle ayrıştığına dair geleneksel kır-kent anlayışının terk edildiği Yeni Kırsal Paradigma'da, kentsel ve kırsal alanların sürekliliği ile entegrasyonu vurgulanmakta; kırsalın kentler kadar yenilikçi olabileceği fikri bu olguya dayanmaktadır. Kırsal, bir sürekliliktir ve saha uygulamalarında bölgelerin karakteristiklerinin anlaşılmasını gerekli kılmaktadır. Ayrıca kırsal, tipoloji sınıflandırmalarında kullanılan mekânsal ve göreceli bir kavramdır. Büyük pazarlara fiziksel uzaklık, kent ekonomileriyle bağlantılı olma, tarım, turizm, enerji ve madencilik gibi doğal

kaynak sektörlerine bağımlı az sektörlü uzmanlaşma kırsal ekonomilerin öne çıkan özellikleridir. En yoğun kentsel alanlarda bile kırsal özellikler olabileceği gibi, burada esas nokta kırsal özelliklerin baskınlığıdır. İnovasyon, kırsal bölgelerde kentsel bölgelere göre farklı şekilde ortaya çıkmakta; benimsenmesi ve yayılması aşamalarında farklı etkiler oluşturmaktadır (OECD, 2020a). Bu noktada, inovasyonun kırsalda nasıl tanımlandığına, nasıl meydana geldiğine ve bunun nasıl ölçülebileceğine odaklanılmalıdır. Kırsalda inovasyonun nasıl tanımlandığı, tespiti ve ölçülmesi yürütülecek politikalar açısından önemlidir.

### **Kavramsal çerçeve**

İnovasyonun bugünkü anlamda ilk modern tanımı iktisatçı Joseph Schumpeter tarafından 1934'te Karl Marx'ın çalışmalarından türetilmiş ve "yaratıcı yıkım fırtınası" olarak ifade edilmiştir (Rossi, 2002).

Schumpeter'e göre, inovasyon en genel anlamıyla yeni bir şeyin ticarete ve sanayide uygulanmasıdır. Yani inovasyon, yeni bir ürün, üretim yöntemi, pazara açılma, tedarik kaynağının keşfi veya taşınması olabilmektedir (Schumpeter, 1934). Bununla birlikte inovasyon yeni bir üretim işlevi kazandırma (Schumpeter, 1939) veya mevcut unsurların yeni kombinasyonları olarak da görülmektedir (Edquist, 1997).

Schumpeter'in tanımından bugüne kadar inovasyona ilişkin birçok tanım yapılmıştır. Yakın dönemde inovasyonun tanımlanmasında, OECD ve EUROSTAT'ın birlikte hazırladığı Oslo Kılavuzu genel kabul görmektedir. Buna göre inovasyon, önceki ürün ve süreçlerden önemli ölçüde farklılaşan, yeniye gereksinim duyan potansiyel kullanıcılara sunulan ürün, süreç ya da bu ikisinin birleşimidir. Bu geniş tanımla çok sayıda olası yenilik kapsanmaktadır (OECD, 2018).

Oslo Kılavuzu'nda inovasyon, "potansiyel kullanıcılara sunulan (ürün) veya birim tarafından kullanıma sokulan (süreç) yeni veya geliştirilmiş bir ürün veya süreç" (OECD, 2018) olarak tanımlanırken, uygulamada inovasyon sadece yoğun Ar-Ge faaliyetleri bağlamında patentler gerektiren bilimsel ve teknolojik gelişmeler şeklinde algılanmaktadır. Ancak, teori ve uygulama arasındaki bu farklılık, inovasyonu ister istemez bir kalıba sıkıştırdığı için ürün, süreç ya da kâr odaklı olmayan diğer inovasyon formlarını göz ardı etmektedir (OECD, 2022a).

Sektörel ve bölgesel farklılıklar, girişimcilerin içinde buldukları toplumun yapısı ve ticari amaçlar inovasyonu etkilemektedir. Bundan dolayı kırsalın

kendine özgü şartları hesaba katılarak kırsalda inovasyon üzerine etraflıca düşünülmesi gerekmektedir (OECD, 2022b).

İnovasyona dar ve basit bir perspektiften bakmak, kırsalın zaten baştan daha az yenilikçi olduğunu kabul etmek anlamına gelmektedir, çünkü sadece Ar-Ge faaliyetleri bağlamında bilimsel ve teknolojik gelişmeleri inovasyon olarak kabul etmek kent odaklı bir tanımlamanın veya algılamanın sonucudur. Kırsal inovasyon; Ar-Ge faaliyetleri, patent, bilim ve teknolojinin ötesinde iyileştirilmiş veya yeni ürün, süreç, iş modelleriyle, yalnızca kar odaklı olmayan (kamusal veya sosyal inovasyon) gibi daha geniş çerçevede gerçekleşebilmektedir. İnovasyon ve girişimciliği sadece bilimsel faaliyetlere ve yüksek teknolojiye odaklanma yerine, kırsal refaha etki bağlamında düşünmeye ihtiyaç duyulmaktadır (OECD, 2022a).

Kırsal ekonominin genellikle tek sektöre olan bağımlılığı ve bu minvaldeki uzmanlaşması ile sermayesi, istihdam hacmi ve üretim miktarı, küçük firma yapısı kırsal bölgelerdeki firmaların finansal hizmetlere ulaşmalarından Ar-Ge yatırımlarına, nitelikli beşerî sermayeye erişimlerinden fikri mülkiyet haklarına kadar birçok eğilimini şekillendirmektedir ve dolayısıyla kırsal bölgelerde inovasyonun biçimi ve standardı da farklılaşmaktadır (David vd., 2019; Lee ve Rodríguez-Pose, 2013; OECD, 2020b).

Bir bölge; yoğun nüfuslu metropol nitelikli yerleşimlerden, düşük nüfus yoğunluğuna sahip, fiziksel mesafe olarak uzak, ücra yerleşimlere ev sahipliği yapabilmektedir. Kırsal alanlar, kentsel alanlara (özellikle metropol ve çevreleri) nazaran, belirli merkezlere uzak ve düşük yoğunluklu nüfusa sahip yerleşimlerdir. Bu farklılaşma yerleşimlerin ekonomik, sosyal ve kültürel bağlantılarının, ekonomik kaynaklara ve pazarlara erişimlerinin değişiklik göstermesine sebebiyet vererek firmaların ve bireylerin yenilik yapma motivasyonlarını değiştirebilmektedir. Ücra kırsal alanlarda genellikle temel kamu hizmetlerine ve pazarlara erişim sınırlı olduğundan öncelikle bu engelleri aşmak için inovasyon gerekli olabilmektedir. Kırsal bölgelerde inovasyona, Oslo Kılavuzu'ndaki orijinal tanımda olduğu gibi geniş açıdan ve önyargısız bir şekilde; iş modellerinde inovasyon, sosyal inovasyon, kamusal inovasyon gibi bütün ürün ve süreç inovasyonlarını dikkate alarak bakmak ve ölçümleri bunları kapsayacak biçimde tasarlamak gerekmektedir (Yardımcı, 2024).

Bazı araştırmalar kırsalda temel hizmetlere ve pazarlara erişimdeki zorlukların kırsaldaki girişimcileri daha yenilikçi olmaya zorladığını

göstermektedir (Shearmur ve Doloreux, 2016; Simonen ve McCann, 2008, 2010).

Kırsal bölgelerdeki inovasyon çoğunlukla yerel ve niş pazarlara hitap eden girişimcilerin çabalarıyla ortaya çıkmaktadır. Fakat inovasyonun ölçülmesinde genellikle idari kayıtlara başvurulmakta ve yüksek teknoloji ve yüksek katma değerli sektörlerde patent, buluş gibi düzenli şekilde belgelenen faaliyetler dikkate alınmaktadır. Bu tamamen inovasyonu ölçmek için kullanılan tanımdan ve inovasyona dar perspektifle bakılmasından kaynaklanmaktadır. İnovasyon sadece belirli bir formda ve dar perspektiften ele alınsa bile, merkezleri genellikle büyük kentlerde bulunan fakat kırsal bölgelerde iş yapan büyük firmalar, faaliyetlerindeki inovasyon süreçlerini ya da faaliyetlerinin neticesinde ortaya çıkan inovasyonu her zaman kırsal alanda raporlamamaktadır (OECD, 2022a).

Bilimsel ve teknolojik gelişmelerin çıktığı göstergeleri olarak patent, buluş, faydalı model gibi belirli istatistiklere dayanılarak yapılan genel kabul görmüş ölçümler büyük firmalar için daha uygun olmaktadır. Bunlar genellikle süreç inovasyonundan ziyade ürün inovasyonuna odaklanmaktadır. Fakat kırsal bölgelerdeki firmaların büyük çoğunluğu genellikle hizmet ve doğal kaynak sektörlerinde faaliyet gösteren niş pazarlara hitap etmektedir (David, vd., 2019; Shearmu, Carrincazeaux, ve Doloreux, 2016; Simonen ve McCann, 2008, 2010).

Günümüzde yüksek katma değerli faaliyetler özellikle kentsel bölgelerde yoğunlaşıyor olsa bile, yereldeki sorunlara ve taleplere çözümler geliştirilmesi kırsalda ekonomik bir ivme yaratmaktadır. Dar bakış açısıyla inovasyon, sadece bilim ve teknolojideki gelişmeler şeklinde ele alınırsa, kırsaldaki ekonomik ivmenin bir değeri yoktur. Ancak inovasyon mutlaka yüksek (ileri) teknoloji sektörlerinde, unicorn şirketlerde ya da iş modellerini kökten değiştiren girişimlerde ortaya çıkmak zorunda değildir. Tam aksine kırsal bölgelerde yerleşik firmalar, yeni kurulan firmalar veya bir sorunun çözümüne cevap olmak amacıyla işe koyulan girişimciler piyasada tutunabilmek için, kent veya kır ayrımı olmaksızın zaten ortaya çıkmış inovasyonları en iyi ürün veya süreç açısından taklit ederek inovasyonun yavaşça ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Bu “yavaş inovasyon” olarak adlandırılmaktadır (OECD, 2022a).

Büyük firmalar ve büyük yatırımların öne çıktığı kentsel bölgelerde rekabet, itici bir güç olabilir; fakat kırsalın daha az rekabetçi ve boğucu olmayan iş

ortamı yeni firmalar ve girişimler için “yavaş inovasyon” nun gerçekleşmesine olanak tanımaktadır. Kentsel bölgelerin sahip olduğu kaynaklar ve fırsatlar avantaj yaratırken; düşük işletme maliyetleri sebebiyle kırsal bölgeler yeni fikirlerin denenmesine ve gelişmesine olanak tanımaktadır (Marshallian vd., 2023).

İnovasyonun ortaya çıkması kadar benimsenmesi de beşerî kapasitenin, sermayenin ve yatırımın bir fonksiyonudur (Autor, 2014; Solow, 1957). Ancak kırsalda inovasyonu ölçmek sanıldığı kadar kolay değildir. Bunun için ya doğrudan inovasyonu ölçebilecek ya da bölgenin inovasyon kapasitesinden yola çıkarak tahminde bulunmaya imkân sağlayacak titiz çalışmalara gereksinim duyulabilmektedir. Kırsalda ortaya çıkmış inovasyonu tespit edebilmek veya kırsal bölgelerdeki aktörlerin inovasyon kapasitelerini anlayabilmek için yeterli örneklemin sağlandığı ankete dayalı çalışmalar bunlardan biridir. Diğer taraftan bölgenin inovasyon kapasitesini ölçerek ilgili sektör, firma büyüklüğü ve istihdamın mesleki özelliklerini yansıtacak göstergeler de izlenebilmektedir. Burada da bölgedeki girişimcilik kültürü, girişimcilik ekosistemi, yeni açılan işletmeler, demografi, genç istihdamı ve girişimciliği, sosyal inovasyon gibi verilerden yararlanılabilmektedir. Anketlerin haricinde yığılma ekonomilerinin etkileri çerçevesinde kırsal ve kentsel ekonomilerin entegrasyonu yoluyla inovasyonun benimsenmesi, kırsal ve kentsel bağlar, bu bağlar temelinde kurulan bölgesel ağlar, kamu-üniversite-sanayi iş birliği, inovasyonu ve KOBİ’leri hedef alan destekler sayesinde yeni ürün ve süreçlerin teşvik edilmesi, inovasyon ekosisteminin oluşturulması gibi faktörler kırsalda inovasyon kapasitesinin ölçülmesinde önemli göstergelerdendir. Bu çerçevede, her birinin artıları ve eksileri olmakla beraber inovasyonun firmalar tarafından kendiliğinden raporlanması ya da bildirilmesi, ürün bazında Ar-Ge faaliyetleri, üretim miktarı, bilanço veya ihracat istatistikleri, bölgedeki toplam Ar-Ge yatırımları ve bu alanda istihdam, patent ve diğer benzer belge istatistikler, verimlilik istatistikleri, start-up ve yeni kurulan işletme istatistikleri kırsalda inovasyon ve inovasyon kapasitesinin daha net bir şekilde ölçülmesinde yöntem olarak kullanılmaktadır (OECD, 2022a).

Kırsal inovasyon belirli bir kırsal bölgede, o zamana kadar ortaya çıkmış bir yeniliği ifade ettiği kadar o bölgenin sahip olduğu kurumsal ve beşeri altyapı ile gelecekte ortaya çıkarabileceği yenilik potansiyelini de yansıtmaktadır. Geçmiş ve geleceği birlikte barındıran bu iki olgunun bütün halinde ifade edilmesi mümkündür ve belki bunu daha spesifik olarak bölgenin inovasyon yeteneği şeklinde adlandırmak daha doğrudur (Yardımcı, 2024). Bu

perspektiften bakıldığında kırsal ekonominin omurgasını tarım sektörünün oluşturduğu yadsınamaz. Fakat kırsalda ve nüfusun yoğunlaştığı orta büyüklükteki bölgelerde büyüme eğilimi gösteren sektörler genellikle imalat sanayi, turizm ve inşaatır. Kırsal bölgelerde işletmeler ile kentsel bölgelerdeki işletmelerin sektörel dağılımları benzer değildir (OECD, 2017).

Kırsalda inovasyon yeteneğinin temel belirleyicilerinden biri, kentsel alanlarda olduğu gibi girişimciliğdir. Girişimcilik, güçlü bir inovasyon potansiyeli barındırmakta ve dolayısıyla genelde inovasyon politikalarının hedefleri arasında yer almaktadır. Girişimcilerin yenilikçi bir faaliyette bulunma olasılıkları daha fazladır. OECD ülkelerinde yeni kurulan firmalar ile KOBİ'lerin daha yenilikçi olduğuna dair birçok çalışma bulunmaktadır (Freshwater vd., 2019; Hall, 2011; OECD, 2013; OECD, 2019a).

Yeni girişim sayısı ve yaratıcı yıkım (sektör dalgalanmaları, firma kurulum ve kapanma oranları) gelişen, sağlıklı ve inovatif ekonomilerin bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Ancak kırsallığın baskın olduğu bölgelerde bu hareketliliğin genellikle daha az olduğu görülmektedir (OECD, 2017).

Kentsel bölgelerle kıyaslandığında, kırsal bölgelerde firma kurulum sayıları daha az olmaktadır. Bu durumun arka planında finansmana erişimden bürokratik süreçlere, kırsal ekonomilerin sektörel yapısından kırsalda işletmelerin ağırlıklı olarak aile mülkiyetinde olmasına kadar birçok faktör yer almaktadır. Diğer taraftan kırsalda firma kapanma oranları kentlere göre daha azdır; yani kentsel bölgelerde firma kapanmaları daha fazladır. Bu, kırsalda özellikle geleneksel sektörlerde ve büyük yatırım gerektiren işlerde az rekabetin ya da yaşlanan firmaların piyasayı kontrol ettiğinin göstergesi olarak yorumlanabilmektedir. Dolayısıyla kırsal bölgelerde firma kurulum ve kapanma oranlarını ivmelendirecek bir iş ortamının yakalanması, kırsal için bir fırsat oluşturabilir (OECD, 2022a; OECD, 2023a). Bununla birlikte firma kurulumu kararını ve yeni kurulan firma sayısını doğrudan etkileyen girişimciliği anlamak için bölgelerin sosyo-ekonomik yapısına da bakmak gerekmektedir (Aghion vd., 2017).

Yaş, cinsiyet, eğitim seviyesi, kültürel geçmişteki çeşitlilik gibi faktörler yeni fikirlerin ortaya çıkışını etkilemektedir. Girişimciliğin demografik yapısının hem girişimlerin başarılarını hem de inovasyon eğilimini belirlediğine dair çalışmalar mevcuttur. Görece yaşlı girişimcilerin girişimlerinin hayatta kalma olasılığı daha yüksekken, genç girişimciler inovasyon geliştirmeye ve benimsemeye daha eğilimlidir (Azoulay vd., 2020; Breschi vd., 2018; Şahbaz, 2024).

Yapılan araştırmalarda OECD ülkelerinde girişimciliğın, özellikle gençler ve kadınlar arasında, potansiyelin altında kaldığına dair bulgulara da rastlanmaktadır (OECD, 2021a; OECD/European Commission, 2020; OECD/European Commission, 2023). Bölgesel perspektiften bakıldığında ise, gençler ve kadınlar arasında girişimcilik potansiyelin kaybının kırsal bölgelerde daha fazla olduğu görülmektedir. Hatta girişimcilik, kırsal bölgeler haricinde, orta yoğun nüfuslu ara kademe yerleşimler ile yoğun nüfuslu kentsel yerleşimlerde artış eğilimindedir (OECD, 2021b).

İnovasyona ve inovasyonun benimsenmesine daha yatkın olan gençlerin, başta eğitim ve işsizlik olmak üzere çeşitli faktörlerden etkilenerek kentlere göçü küresel bir olgudur. Oysa gençlerin kırsal bölgede gerçekleştirecekleri girişimlerin, kırsal nüfusun azalmasının önlenmesine katkısı olabileceği gibi, kırsal alanlar için yeni fırsatlar yaratma kapasitesi de olacaktır. 2019 yılı Avrupa İşgücü Anket verilerinden yararlanılarak yapılan hesaplamalarda kentlere kıyasla kırsalda her bin istihdam başına yaklaşık yüzde 25 daha az girişimci olduğu görülmektedir. Yine Avrupa'daki OECD ülkelerinde kırsal bölgelerdeki genç girişimcilerin şirket kurma sayısının kentsel bölgelerdekilere kıyasla yüzde 8,6 daha az olduğu görülmektedir. Bu rakamlar cinsiyet bağlamında daha fazla değişmekte ve kadınlar aleyhine eşitsizlik artmaktadır (OECD, 2022a).

İnovasyon ve girişimcilik bu denli birbiriyle ilişki içerisindeyken, aslında kırsalda inovasyonun belirleyicileri arasında kırsaldaki girişimciliği etkileyen faktörlere de bakmak gerekmektedir. Demografik olarak gençler ve kadınların girişimcilik üzerindeki etkisinden yola çıkarak kırsalda genç girişimciliğinin öne çıkan bazı özellikleri bulunmaktadır (OECD, 2022a). Bunlar aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

- İşsizlik genç girişimcilerin şirket kurmasında bir belirleyicidir. Bölgesel ve sosyo-ekonomik faktörlere bakmadan önce, genç girişimcilerin bir önceki yıl işsiz olup olmamaları şirket kurma davranışlarını etkilemektedir. Bir önceki yıl işsiz olan gençlerin şirket kurma olasılığı daha yüksektir.
- Eğitim alan gençlerin şirket kurma olasılığı artmaktadır. Eğitimin içeriği tespit edilemese bile bir önceki yıl eğitim almış gençlerin şirket kurma olasılığı yüzde 43 daha fazladır. Ancak bu koşullara uyan gençlerin eğitime erişimi kentsel bölgelerde yüzde 60'a yaklaşırken kırsal bölgelerde bu oranın yüzde 25 dolaylarında kaldığı görülmektedir.

- Eğitim, şirket kurma konusunda kadınlar için daha belirleyicidir. Kırsalda genç kadınların eğitim seviyesi arttıkça şirket kurma olasılıkları yarı yarıya artmaktadır.
- Kırsal bölgelerdeki genç girişimciler diğer yerleşim bölgelerine göre daha yüksek eğitilmiş olma eğilimindedir. Bireylerin eğitim seviyesi arttıkça şirket kurma olasılığının arttığı bir bulgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu bireyler kentsel bölgelerin dışında yaşıyorsa şirket kurma olasılıkları daha fazla artmaktadır.
- Kırsaldaki gençler zorunluluk ya da yenilikçiliklerinden kaynaklı olarak yeni şirket kurmaya daha motivedirler. Özellikle daha eğitilmiş gruplar için, alternatif fırsatların yokluğunda kendi şirketlerini kurma motivasyonu daha fazladır. Dolayısıyla genç girişimcilerin daha fazla şirket kurmalarını sağlamak için şirket kurmanın önündeki engellerin azaltılması, şirketlerin büyüme ve gelişmelerinin teşvik edilmesi önem arz etmektedir.
- Hane halkının sosyo-ekonomik durumu genç girişimciliğinde belirleyicidir. Ebeveynlerin eğitim düzeyi ve özellikle annenin eğitim düzeyi kırsal bölgelerde girişimcilik açısından önemlidir. Annenin eğitim seviyesi yükseldikçe, genç bireylerin şirket kurma olasılığı yüzde 25'e kadar artmaktadır. Babanın eğitim seviyesi, genellikle genç bireylerin kaynaklara erişimde daha akılcı ve bilinçli hareketine zemin hazırlamaktadır. Bu yüzden girişimciliğin teşvikine yönelik politikaların cinsiyete duyarlı olması önem arz etmektedir.
- Göçmenlik kırsalda inovasyonun ve girişimciliğin belirleyicilerindendir. Girişimcilik ve göç literatürü yabancıların inovasyona katkı sunduğunu göstermektedir. Göçmenlerin kırsal yerleşimlere yönlendirilmeleri çerçevesinde izlenecek bir entegrasyon veya asimilasyon politikasıyla girişimcilik ve yenilikçilik ekosistemine katkı sunmaları sağlanabilir.

Dikkat edilirse yukarıda sayılan özelliklerin tamamı bireysel faktörlere dayanmaktadır. Fakat girişimciliğin ve inovasyonun bir de ekosistem boyutu bulunmaktadır. Girişimcilerin finansa, işgücüne, fiziki ve dijital pazarlara; kaliteli eğitim, dijital altyapı gibi kamusal olanaklara erişimi ekosistem boyutunu etkilemektedir (OECD, 2023b).

### **Türkiye’de kırsal düzey-III bölgelerinin inovasyon yeteneğinin ölçülmesi**

Bu çalışmada Türkiye kırsalında inovasyonun ölçülmesi amaçlanmıştır. Dolayısıyla Türkiye üzerine bir değerlendirmede bulunabilmek için, kırsal inovasyonun öne çıkan belirleyicilerine ilişkin Türkiye’deki veri kaynakları önemli hale gelmektedir.

Günümüzde Türkiye'ye dair istatistikler, istatistiki bölge birimleri bazında ulusal ve/veya ulus altı ölçeklerde yayımlanmaktadır. Ekonomik ve sosyal değerlendirmelerde istatistiki birim ne kadar küçülürse, daha kesin ve anlamlı sonuçlara ulaşabilmek o derece mümkün olmaktadır. Ancak Türkiye'de birçok resmi istatistik il düzeyinde yayımlanmaktadır. Türkiye'nin istatistiki bölge sınıflamasında il, Düzey-III bölgesine karşılık gelmektedir. Bundan dolayı, Türkiye kırsalında inovasyonun ölçülmesine dair değerlendirme Düzey-III bölgeleri bazında yapılacaktır. Bu noktada kırsal Düzey-III bölgelerinin belirlenmesi gerekmektedir.

Türkiye'de Düzey-III bölgelerinin kent-kır yelpazesinde sınıflandırıldığı, yakın geçmişe ait, OECD ve Kalkınma Bakanlığı tarafından yapılmış çalışmalar mevcuttur (OECD ve KB, 2016). Dolayısıyla Düzey-III bölgelerinin kent-kır şeklinde sınıflandırılması mümkündür. Düzey-III (il) ölçeğinde kent-kır nitelendirmelerinin sadece bölgede yer alan şehir merkezlerini kastetmediğine, Düzey-III bölgesinin (ilin) köyleri, beldeleri, ilçe merkezleri ve şehir merkezleriyle tamamını kapsadığına dikkat edilmelidir (Yardımcı, 2024).

### **Türkiye'de Kırsal Niteliğin Ağır Bastığı Düzey-III Bölgeleri**

Türkiye'de 81 Düzey-III bölgesi bulunmaktadır. TÜİK, 2023 yılından itibaren EUROSTAT ve OECD'nin ortak geliştirdiği grid temelli hesaplama yöntemini temel alarak köy/mahalle düzeyinde kent-kır sınıflaması yapmaktadır ve kamuoyuyla paylaşılan bu sınıflama iki temel bilgiyi içermektedir:

- 1- Bütün Türkiye'de her bir mahalle ve/veya köyün kent-kır niteliği,
- 2- Bütün Türkiye'de her bir mahalle ve/veya köyün nüfusu.

Daha açık bir ifadeyle, TÜİK tarafından köy ve/veya mahalle düzeyinde kent-kır sınıflaması istatistikleri kamuoyuyla paylaşılırken; ilçe ve il düzeyinde böyle bir veri paylaşılmamaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada Düzey-III seviyesindeki istatistiklerin analizi için, Türkiye'de kent-kır sınıflamasının il düzeyinde belirlenmesi gerekmektedir. İllerde "kır" nüfusu düşük olsa bile, "kır" olarak nitelendirilen mahalle/köy sayısı baskın olabilmektedir. Bu sebeple illerin kırsal nitelikleri sadece nüfus verisiyle değil, mahalle/köy niteliği ile birlikte değerlendirilmelidir. Bu çerçevede, il düzeyinde kent-kır sınıflaması için TÜİK'in paylaştığı verilere bağlı kalarak illerin "yoğun kent nüfusu" oranı ile "yoğun kent mahalle sayısı" oranı birlikte kullanılarak min-max normalizasyonu ile eşit ağırlıklı hesaplanmıştır. Hesaplama sonucu; verinin kendi yapısına göre dağılımındaki gerçek kümeleri ortaya çıkarmak, varyansın en az olduğu sınıfları belirlemek ve veriye en az müdahalede bulunarak objektifliği artırmak için doğal kırılımlarına göre tasnif edilmiş ve Tablo 1'deki gibi gruplandırılmıştır.

Yoğun Kent Bölge	Orta Yoğun Kent Bölge	Kırsal Bölge(*)	
İstanbul	Eskişehir	Adıyaman	Çankırı
Kocaeli	Kırıkkale	Aksaray	Afyonkarahisar
Ankara	Kayseri	Isparta	Kars
İzmir	Karaman	Amasya	Rize
Bursa	Tekirdağ	Sivas	Kastamonu
Kilis	Mersin	Kütahya	Hakkâri
Gaziantep	Antalya	Kırşehir	Muş
Adana	Osmaniye	Bolu	Giresun
	Yalova	Siirt	Bitlis
	Batman	Erzincan	Çanakkale
	Hatay	Ordu	Yozgat
	Karabük	Trabzon	Ardahan
	Manisa	Nevşehir	Artvin
	Konya	Zonguldak	Bayburt
	Diyarbakır	Van	Gümüşhane
	Denizli	Niğde	Sinop
	Malatya	Iğdır	Tunceli
	Şırnak	Tokat	
	Edirne	Çorum	
	Kırklareli	Balıkesir	
	Samsun	Erzurum	
	Aydın	Burdur	
	Mardin	Bingöl	
	Uşak	Sakarya	
	Elâzığ	Muğla	
	Bilecik	Ağrı	
	Şanlıurfa	Bartın	
	Kahramanmaraş	Düzce	

(\*) Ardahan, Artvin, Bayburt, Gümüşhane, Sinop ve Tunceli baskın kırsal özellik göstermektedir.

**Tablo 1.** Kentsel ve Kırsal Özellikleri Bakımından Türkiye’de Düzey-III Bölgeleri (2025). (TÜİK, 2024’ten yararlanılarak üretilmiştir.)



Buradan hareketle, Türkiye’de kırsal inovasyonun ölçümüne dair literatürün işaret ettiği göstergeler Türkiye için Düzey-III bazında araştırılmıştır. Bunun sonucunda Türkiye’de kırsal inovasyonun ölçümü için Tablo 2’deki göstergeler belirlenmiş ve bunların literatürle ilişkisi açıklanmıştır.

Sıra	Gösterge	Açıklama	Veri Kaynağı
<b>AKTÖRLER BOYUTU</b>			
D1	Bölgenin GSYH Payı	Bölgenin ulusal ekonomi içerisindeki büyüklüğü ve büyüme potansiyeli ekonomik canlılığına işaret etmektedir. Yeni açılan şirketler inovasyona daha eğilimlidir. Diğer taraftan kapanan şirket sayısı da yaratıcı yıkıma işaret etmektedir.	TÜİK (2023)
D2	Toplam İşyeri Sayısı		SGK (Aralık 2023)
D3	Kurulan Şirket Sayısı		TOBB (Ocak-Aralık 2024)
D4	Kapanan Şirket Sayısı		TOBB (Ocak-Aralık 2024)
D5	Bölge GSKD’si İçinde Sanayi Sektörünün Payı	Nasıl ki, gelişmişlik bölgeden bölgeye değişiyorsa, meslekler ve sektörler de bölgelerarası eşitsiz dağılım gösterebilmektedir. Kırsalda inovasyonun ölçülmesinde kırsal ekonominin mesleki ve sektörel kompozisyonu önem arz etmektedir. Özellikle orta ekonomik büyüklükteki bölgelerde tarım değil, imalat sanayi, turizm ve inşaat sektörlerinin büyüme eğiliminde olduğu görülmektedir. Diğer taraftan, bir bölgede inovasyon potansiyeli yüksek mesleklerin ve sektörlerin varlığı o bölgede inovasyon potansiyeline ve inovasyona dair önemli işaretlerdir.	TÜİK (2023)
D6	<i>Bölge GSKD’si İçinde Hizmetler Sektörü Payı</i>		TÜİK (2023)
D7	Bilgi Yoğun Sektörlerdeki İşyeri Sayısının Türkiye İçindeki Payı		SGK (Aralık 2023)
D8	Bölgedeki Ar-Ge Harcamalarının Türkiye İçindeki Payı		Girişimci Bilgi Sistemi (2022)
D9	Fikri Mülkiyet Hakkı Ortalama Tescil Durumu	İnovasyon konusunda hâkim algı firmaların araştırma ve geliştirme faaliyetleri, bu faaliyetlerin ulusal ve yerel ekonomi içindeki yoğunluğu, faydalı model, patent ve marka başvuru sayıları gibi göstergelerdir. Bunlar firmaların ve girişimcilerin yenilik yapma yeniliği ortaya çıkarma potansiyelini ve eğilimini daha kolay ölçmek için önemli birer araçtır. Fakat kuramsal tartışmalarda dikkat çekildiği üzere inovasyonu tamamen yansıtabilmesi açısından yeterli değildir. İnovasyon, Oslo Kılavuzu’nda tanımlandığı gibi geniş olarak anlaşılmalıdır. Yine de bilim, teknoloji ve Ar-Ge’ye yönelik göstergeler kırsal bölgeler için de önemlidir.	TÜRK PATENT (2023)
D10	Yüksek ve Orta- Yüksek İmalat Sanayi Sektörlerinde İşyeri Sayısının Türkiye İçindeki Payı		SGK (2023)
D11	Teknoloji Geliştirme Bölgelerindeki Firma Sayısının Türkiye İçindeki Payı		Girişimci Bilgi Sistemi (2024)

D12	15 yaş ve üzeri Yüksekokul veya Fakülte Mezunu Oranı	Bütün çalışmalar eğitim seviyesi arttıkça girişimcilik oranının arttığını göstermektedir. Girişimcilik, yenilik yapma ve yeniliği ortaya çıkarma potansiyelini barındırmaktadır. Bireyler ve girişimciler nerede olurlarsa olsunlar sorunlar karşısında benzer risk alma ve problem çözme vasıflarına sahiptir. Bir ekonomide çalışma çağındakiler içerisinde eğitim seviyesi yüksek bir istihdam yapısı daha fazla yenilikçilik potansiyeli barındırmaktadır.	TÜİK (2023)
D13	15 yaş ve üzeri Yüksek Lisans ve Doktora Mezunu Oranı		TÜİK (2023)
D14	Nitelikli İstihdamın Çalışma Çağındaki Nüfusa Oranı		SGK (2023), TÜİK (2023)
D15	<i>Genç (15-34 yaş) Nüfusun Çalışma Çağındaki Nüfusa Oranı</i>	Kırsalda inovasyon kapasitesinin ölçümüne ve potansiyeline ilişkin bütün çalışmalar, gençlere ve kadınlara dikkat çekmektedir. Genç nüfus yeniliklere açık, yenilik yapmaya ve yenilikleri benimsemeye daha eğilimlidir. Diğer taraftan girişimcilik üzerine yapılan çalışmalar, özellikle annenin eğitim seviyesine vurgu yapmaktadır. Annenin eğitim seviyesi arttıkça, çocukların girişimcilik eğilimi artmaktadır. Türkiye’de anne eğitim seviyesi ve girişimcilik üzerine doğrudan veri bulunmadığından kadının eğitim seviyesi, iş hayatına müdahil olması ve ilk evlenme yaşına ilişkin göstergeler tercih edilmiştir.	TÜİK (2023)
D16	15 yaş ve üzeri Yüksekokul veya Fakülte mezunu oranı (Kadın)		TÜİK (2023)
D17	Kadın Sigortalı Çalışanların Çalışma Çağındaki Kadın Nüfusuna Oranı		SGK (2023), TÜİK (2023)
D18	Ortalama İlk Evlenme Yaşı / Gelin		TÜİK (2024)
D19	Yabancı Sermayeli Kurulan AŞ ve LTD Şirket Sayısı		TOBB (Ocak-Aralık 2024)
D20	Yabancı Çalışma İzni Sayısı	Göç İdaresi Başkanlığı (2020)	
<b>EKOSİSTEM BOYUTU</b>			
D21	İşletme Başına Ar-Ge ve Tasarım Merkezi Sayısı	Aktörler boyutunda da öne çıkan ve inovasyonun ölçümünde en çok başvurulan bilim, teknoloji ve Ar-Ge’ye yönelik göstergelerin ekosistem boyutunda da karşılıkları bulunmaktadır. Bir bölgede Ar-Ge’ye yönelik kurumsal oluşumlar, ağlar ve işbirlikleri ne kadar fazla ise o bölgede inovasyonun ortaya çıkma potansiyelinin arttığı söylenebilmektedir.	Girişimci Bilgi Sistemi (2024), SGK (2023)

D22	Toplam Nakdi ve Gayrinakdi Krediler Payı	Girişimcilik açısından finansa erişim önemli bir göstergedir. Her ne kadar kamu ve özel sektör tarafından sunulan finansal destekler çeşitlene bile, Türkiye’de kamu sektörü tarafından sunulan finansal desteklerin Düzey-III bölgeleri bazında verileri yayımlanmadığından sadece bankacılık sektörü bilgileri incelenmiştir.	BDDK (2024)
D23	Toplam Mevduat Payı		BDDK (2024)
D24	Banka Şubesine Düşen Nüfus		BDDK (2024)
D25	Hane Başına Geniş Bant İnternet Abone Sayısı	Dijitalleşme, inovasyonun ortaya çıkmasında önemli bir altyapı unsurudur. Bunun da temelini internete erişim oluşturmaktadır.	BTK (2024), TÜİK (2024)
D26	Fiziki Erişilebilirlik (Ulaşım Kolaylığı)	Kamu hizmetlerine erişim kolaylığı inovasyonun ortaya çıkmasında önemli bir belirleyicidir. Türkiye’de kamusal hizmetlere erişim genellikle nüfusun toplandığı büyük yerleşimlerde kolaylaşmaktadır. Bu kolaylığın ardında veya bu kolaylıkla fiziki erişim de kolaylaşmaktadır.	Şimşek, 2015.

**Tablo 2.** Türkiye’de Kırsal İnovasyonun Ölçüm Göstergeleri. (Yardımcı, 2024’ten yararlanılarak güncellenmiş ve geliştirilmiştir.)

Türkiye’de kırsal inovasyonun ölçümüne dair 26 gösterge belirlenmiştir. Bu göstergeler irdelendiğinde 20’sinin ekonomik aktörleri, 6’sının ise ekosistemi nitelendirdiği değerlendirilmiştir.

### Analiz ve bulguların beğlendirilmesi

Türkiye’nin kırsal Düzey-III bölgelerinin inovasyon yeteneği, aktörler ve ekosistem boyutunu kapsayacak şekilde Tablo 2’de yer alan 26 gösterge kullanılarak Temel Bileşenler Analizi (TBA) yöntemiyle analiz edilmiştir.

Kavramsal tartışmalardan elde edilen çıkarımlara göre Türkiye’de kırsal inovasyon yeteneğini ölçmek için belirlenen 26 göstergenin analiz sonucunda tamamının pozitif yönlü olması beklenmiştir. Analizin geneli için beklentilerle uyumlu sonuçlar elde edilmiştir. Ancak, “Bölge GSKD’si İçinde Hizmetler Sektörü Payı”, “Genç (15-34 yaş) Nüfusun Çalışma Çağındaki Nüfusa Oranı”, “Banka Şubesine Düşen Nüfus” ve “Hane Başına Geniş Bant İnternet Abone Sayısı” göstergelerinin KMO değerlerinin negatif yüklendiği görülmektedir. Bu göstergeler her ne kadar literatür tarafından desteklene bile, literatür ile Türkiye gerçeğinin bu şartlarda uyumlu olmadığı sonucuna varılabilir. Bunların sebebinin sırasıyla şu olduğu değerlendirilmektedir:

- Özellikle teknoloji ve araştırma ağırlıklı iş kollarında işgücünün nitelikli olması beklenir ve bunlar hizmetler sektöründe değerlendirilir.

Ancak Türkiye ekonomisinde yapısal olarak hizmetler sektörü düşük katma değerli, geleneksel istihdam olanaklarına sahiptir.

- Bölgelerin ekonomik yapısı içerisinde işgücü piyasaları çok kısıtlıdır ve dolayısıyla özellikle genç nüfusun istihdam edilebilirliği, olması gerekenin altında olduğundan oransal olarak düşük kalmaktadır.
- Finansal kurum şubeleri belirli nüfus büyüklüğü haricinde idari veya pazarda yer kapma önceliği gözetilerek belirlenmektedir ve dolayısıyla olması gereken istatistiklerden farklılaşmaktadır.
- Türkiye’de internete erişimin yaratıcı, üretken veya Ar-Ge amaçlı kullanılmadığı, ağırlıkla tüketim amaçlı kullanıldığı söylenebilir. Ayrıca bireylerin dijital yetkinlikleri de zayıf olabilir. Dolayısıyla bu konuda yapısal bir uyumsuzluk söz konusu olmaktadır.

Bu sebeplerle negatif değer alan bu dört gösterge, gösterge setinden çıkarılmış ve 22 göstergeyle analize devam edilmiştir. Analize dair bileşenler matrisi Tablo 3’te verilmektedir.

Bileşen	Özdeğer	Fark	Toplam Varyansı Açıklama Yüzdesi	Toplam Varyansı Birikimli Açıklama Yüzdesi
Bileşen1	11,8316	9,058380	53,78	53,78
Bileşen2	2,7732	0,378851	12,61	66,39
Bileşen3	2,3944	1,309410	10,88	77,27
Bileşen4	1,0849	0,108971	4,93	82,2
Bileşen5	0,975965	0,226604	4,44	86,64
Bileşen6	0,74936	0,294443	3,41	90,04
Bileşen7	0,454917	0,0244018	2,07	92,11
Bileşen8	0,430515	0,124203	1,96	94,07
Bileşen9	0,306313	0,0220417	1,39	95,46
Bileşen10	0,284271	0,0585408	1,29	96,75
Bileşen11	0,22573	0,0631413	1,03	97,78
Bileşen12	0,162589	0,0606601	0,74	98,52
Bileşen13	0,101929	0,0432438	0,46	98,98
Bileşen14	0,0586851	0,0056307	0,27	99,25
Bileşen15	0,0530544	0,0126636	0,24	99,49
Bileşen16	0,0403908	0,0157889	0,18	99,67

Bileşen17	0,024602	0,0075294	0,11	99,78
Bileşen18	0,0170725	0,000733	0,08	99,86
Bileşen19	0,0163396	0,0082388	0,07	99,94
Bileşen20	0,00810076	0,0040683	0,04	99,97
Bileşen21	0,00403242	0,0019709	0,02	99,99
Bileşen22	0,0020615		0,01	100

**Tablo 3.** Bileşenler Matrisi

Değişkenler arasındaki ilişkilerin büyük bir bölümü tek bir temel faktörün etkisi sonucu ortaya çıkmaktadır. Söz konusu temel faktör “genel nedensel faktör”, “bileşen” veya “boyut” olarak adlandırılabilir (Dinçer vd., 2003). Kullanılan değişkenlerin çoğunun nedensel faktör etkisinde kaldığı görülmekte; değişkenlerin birinci temel bileşendeki ağırlıkları ve korelasyonları birinci temel bileşenin genel nedensel faktörü ya da bileşeni olarak değerlendirilebilmektedir (KB, 2013). Bu çalışmada söz konusu nedensel faktör kırsal Düzey-III bölgelerinin inovasyon yeteneğini göstermektedir. Buna göre yapılan analizin nihai sonucu olarak 1. Bileşen kabul edilmiştir. Değişkenlerin Birinci Temel Bileşendeki Ağırlıkları Tablo 4’te verilmektedir.

Değişken	Ağırlık	Değişken	Ağırlık
D1	0,9602	D13	0,5081
D2	0,9647	D14	0,5180
D3	0,9073	D16	0,6757
D4	0,9374	D17	0,6439
D5	0,4350	D18	0,2130
D7	0,9592	D19	0,8549
D8	0,2446	D20	0,7550
D9	0,8374	D21	0,3900
D10	0,8420	D22	0,9350
D11	0,6360	D23	0,9203
D12	0,5840	D26	0,5791

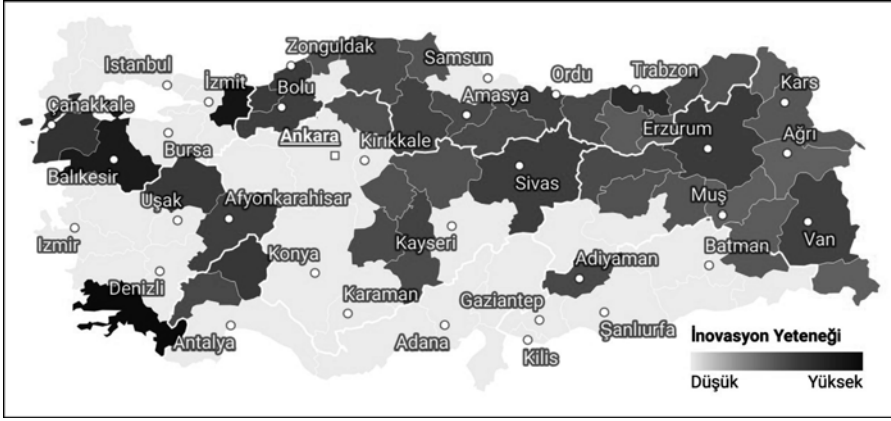
**Tablo 4.** Değişkenlerin Birinci Temel Bileşendeki Ağırlıkları

Kırsal Düzey-III bölgelerinin inovasyon yeteneği Tablo 5’te en güçlüden en zayıfa doğru sıralanmaktadır. Tabloda yeşil renkle işaretli ve kalın biçimde yazılmış olanlar baskın kırsal Düzey-III bölgelerini ifade etmektedir.

Sıra	Düzyey-III Bölgesi	Endeks Skoru	Sıra	Düzyey-III Bölgesi	Endeks Skoru
1	Muğla	3,788176	24	Aksaray	-0,20077
2	Sakarya	2,95315	25	Amasya	-0,2035
3	Balıkesir	2,41666	26	Erzincan	-0,20474
4	Trabzon	1,314613	27	Niğde	-0,28015
5	Çanakkale	0,984378	28	Çankırı	-0,44744
6	Isparta	0,642665	29	Artvin	-0,49684
7	Kütahya	0,491216	30	Yozgat	-0,50465
8	Düzce	0,42311	31	Kırşehir	-0,50758
9	Erzurum	0,359316	32	Tunceli	-0,52698
10	Sivas	0,35436	33	Sinop	-0,59043
11	Zonguldak	0,320759	34	Bartın	-0,64549
12	Afyonkarahisar	0,26089	35	Bingöl	-0,64806
13	Bolu	0,239057	36	Siirt	-0,71727
14	Van	0,19971	37	Kars	-0,75178
15	Ordu	0,125211	38	Iğdır	-0,77695
16	Nevşehir	0,104535	39	Gümüşhane	-0,86386
17	Çorum	0,088345	40	Bitlis	-0,89437
18	Adıyaman	-0,0703	41	Bayburt	-0,90948
19	Burdur	-0,10157	42	Ardahan	-0,99308
20	Rize	-0,13977	43	Muş	-1,0206
21	Giresun	-0,14356	44	Hakkâri	-1,02474
22	Tokat	-0,14838	45	Ağrı	-1,06186
23	Kastamonu	-0,19196	46		

**Tablo 5.** Türkiye’de Kırsal Düzyey-III Bölgelerinin İnovasyon Yeteneği Skorları

Kırsal Düzyey-III bölgelerinin inovasyon yeteneği Harita 2’de görülmüştür. Beyaz renkli bölgeler (iller) yoğun kent ve orta yoğun kent bölgeleri ifade etmektedir. Bunlar analizde dışarıda bırakılmış, sadece kırsal bölgelere odaklanılmıştır. Mavinin tonları şeklinde renklendirilmiş olan bölgeler koyudan açık tonlara doğru kırsal ve baskın kırsal bölgelerin inovasyon yeteneğini göstermektedir.



**Harita 2.** İnovasyon Yeteneği Açısından Kırsal Düzey-III Bölgelerinin Karşılaştırması (Not: Beyaz renkli Düzey-III bölgeleri değerlendirme dışında tutulan bölgelerdir.)

Düzey-III bölgelerinin aldıkları skorlarla inovasyon yetenekleri değerlendirildiğinde;

- Muğla, Sakarya ve Balıkesir Türkiye’deki kırsal Düzey-III bölgeleri içerisinde inovasyon yeteneği en güçlü olan bölgeler olarak ayrılmaktadır.
- Batı Anadolu’da yer alan 7 Düzey-III bölgesi, kırsal inovasyon yeteneği açısından en gelişmiş bölgeler olarak bir arada kümelenmektedir. Baskın kırsal Düzey-III bölgeleri içerisinde Artvin en güçlü inovasyon yeteneğine sahiptir.
- Erzurum, Sivas ve Van haricinde Doğu Anadolu’da yer alan kırsal bölgelerin genel itibarıyla düşük inovasyon yeteneğine sahip oldukları görülmektedir.
- Trabzon yüksek inovasyon yeteneğine sahipken, komşuları Rize ve Giresun orta derecede, Gümüşhane ve Bayburt düşük inovasyon yeteneğine sahiptir. Gümüşhane ve Bayburt’un hem baskın kırsal niteliği hem de düşük inovasyon yeteneği dikkat çekicidir.
- Sakarya, Düzce, Zonguldak ve Bolu yüksek inovasyon kapasiteleriyle kümelenmektedir.
- İç Anadolu’nun doğusunda orta dereceli inovasyon yeteneğine sahip kırsal bölgelerin yoğunlaştığı görülmektedir.

## Sonuç

Oslo Kılavuzu’nda yapılan tanım çerçevesinde, inovasyonu kentsel ya da kırsal olarak ayırmak mümkün değildir. İnovasyon kentsel alanda da kırsal

alandaki da ortaya çıkan bir yenilik demektir. Ancak kırsal alanda ortaya çıkan inovasyonu tespit edebilmek için biraz daha fazla çaba gerekmektedir. Ayrıca kırsalda inovasyon genellikle “yavaş inovasyon” olarak adlandırılan biçimde ortaya çıkmaktadır. Bunlara karşın Yeni Kırsal Paradigma'nın ileri sürdüğü gibi inovasyon, gerektiği gibi kapsamlı yöntemlerle ölçüldüğü takdirde, önyargıların aksine, kırsal bölgeler kentsel bölgeler kadar inovasyon yeteneğine sahiptir.

Kırsalda inovasyon yeteneği, kırsal bölgeler gibi, ülke tarihinde homojen dağılmamaktadır. Güçlü veya zayıf kırsal inovasyon yeteneğine sahip bazı kırsal bölgelerin kümelenmesi görülmektedir. Dolayısıyla sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması ve bölgeler arası gelişmişlik farklarının azaltılması amacıyla farklılıkları dikkate alan politikalara ihtiyaç bulunmaktadır.

Düşük inovasyon kapasitesine sahip bölgelerde yenilikçilikten önce, yenilikçiliğin belirleyicisi olarak görülen girişimciliğin ve risk almanın nasıl tetiklenebileceğine odaklanmak gerekmektedir. Bu noktada, özellikle bireyin ve bireyle birlikte ebeveynlerin eğitim seviyesinin artırılması önem arz etmektedir. Diğer taraftan inovasyonun kendi kendine ortaya çıkan bir olgu olmadığı da iyi kavranmalıdır. Bunun için tutarlı ve istikrarlı politikalar sonucunda iyi bir fiziksel ve dijital altyapıya, kadının toplumsal hayatta yerinin güçlendirilmesine ve ekonomik hayata katılımına, kamusal ve finansal hizmetlere erişime ve nitelikli işgücüne ihtiyaç vardır.

Türkiye kırsalında inovasyona bakılmak istendiğinde her şeyden önce, bu ölçümü yapabilmek için belirlenen 22 değişkene ait verilerin üretiminde kısıtlarla karşılaşmaktadır. Bu veriler ancak Düzey-III bölgeleri itibarıyla üretilebilmektedir. Düzey-III'ten daha alt seviyelerde (Düzey-IV veya Düzey-V gibi) veri mevcut olmaması sebebiyle Türkiye'nin bölgeleri, Düzey-III seviyesinde ele alınmıştır. Düzey-III bölgeleri kırsallığın ya da kentselliğin ağır bastığı bölgeler şeklinde ele alınarak değerlendirilmiştir.

Kırsallığın ağır bastığı Düzey-III bölgeleri itibarıyla Türkiye kırsalında inovasyonun heterojen bir dağılım sergilediği açıkça görülmektedir. Bu durum kırsalda inovasyonun geliştirilmesine yönelik politikaların ulusal ölçekte yeknesak şekilde değil; aksine mekâna özgü olarak ele alınması gerektiğini göstermektedir. Muğla, Sakarya ve Balıkesir gibi diğer kırsal nitelikli Düzey-III bölgelerinden açık ara ayrılan bölgeler için inovasyon yeteneklerini artıracak ve bu yeteneklerini sürdürülebilir şekilde geleceğe taşıyacak altyapı yatırımlarına ve ekosisteme yatırım yapılması önerilmektedir.

Dağınık bir yapı sergileyen inovasyon yeteneği açısından zayıf kırsal bölgelerde ekonomik aktiviteleri canlandıracak tedbirler öncelikli olmak üzere nitelikli istihdama, işgücünün eğitime, kamusal hizmetlere erişimin kalitesinin artırılmasına, finansa erişimin kolaylaştırılmasına, fiziksel ve dijital altyapının geliştirilmesine yönelik tedbirler alınmalıdır.

Buna karşılık bazı kırsal bölgeler düşük inovasyon yeteneğine sahipken; etrafında yüksek inovasyon yeteneğine sahip bölgeler yer alabilmektedir. Bu bölgelerin komşularından ayrışmasına sebep olan kök nedenlerin mekânsal olarak daha net anlaşılabilmesi için bölge ve bölge altı seviyede ilave mikro saha çalışmalarına ihtiyaç bulunmaktadır.

Her durumda bir kırsal bölgede inovasyon yeteneğinin takibi ve değerlendirmesinin daha sağlıklı yapılabilmesi için mutlaka Düzey-III seviyesinin altında idari anlamda ilçe ve ilçe altı birimlere denk gelen düzeylerde hem ankete dayalı hem de idari veriler üretilmelidir.

### **Kaynakça**

Aghion P vd. (2017). *The Social Origins of Inventor* (Working Paper No. 24110). National Bureau of Economic Research.

Autor D (2014). *Polanyi's Paradox and the Shape of Employment Growth*. (Working Paper No. 20485). National Bureau of Economic Research.

Azoulay P vd. (2020). Age and High-growth Entrepreneurship. *American Economic Review: Insights*, 2(1), 65-82.

Breschi S vd. (2018). *A Portrait of Innovative Start-ups Across Countries*. OECD Publishing.

David, F vd. (2019). *Business Development and the Growth of Rural SMEs*. OECD Publishing.

Diñçer B, Özasan M ve Kavasoglu T (2003). *İllerin ve bölgelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralaması araştırması*. Ankara: DPT BGYUGM.

Doğın T ve Yardımcı B (2019). *Kırsal kalkınma: Tanım, temel meseleler ve politikalar*. Türkiye Kalkınma Vakfı.

Edquist C (1997). Systems of Innovation Approaches: Their Emergence and Characteristics. İçinde: C Edquist (der), *Systems of innovation: Growth, Competitiveness and Employment*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 3-37.

Freshwater D vd. (2019). *Business Development and the Growth of Rural SMEs*. OECD Publishing.

Hall B H (2011). *Innovation and Productivity* (Working Paper No. 17178). National Bureau of Economic Research.

Kalkınma Bakanlığı [KB]. (2013). İllerin ve bölgelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralaması araştırması (SEGE-2011). Ankara: Kalkınma Bakanlığı.

Kerr S P ve Kerr W (2020). Immigrant Entrepreneurship in America: Evidence from the Survey of Business Owners 2007 & 2012. *Research Policy*, 49(3), 103918.

Lee N ve Rodríguez-Pose A (2013). Innovation and Spatial Inequality in Europe and USA. *Journal of Economic Geography*, 13(1), 1-22.

Marshallian M vd. (2023). *Networks and Rural-urban Linkages for Rural Innovation*. OECD Publishing.

OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) (2013). *OECD Science, Technology and Industry Scoreboard 2013: Innovation for Growth*. OECD Publishing.

OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) (2017). *The Geography of Firm Dynamics: Measuring Business Demography for Regional Development*. OECD Publishing.

OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) (2018). *Oslo Manual 2018: Guidelines for Collecting, Reporting and Using Data on Innovation* (4th ed.). OECD Publishing.

OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) (2019a). *Measuring the Digital Transformation: A Roadmap for the Future*. OECD Publishing.

OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) (2019b). *OECD Economic Outlook, volume 2019, issue 1*. OECD Publishing.

OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) (2020a). *Rural Well-being: Geography of Opportunities*. OECD Publishing.

OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) (2020b). *Second Meeting of the OECD Academic and Business Expert Advisory Group on Rural Innovation*. OECD Publishing.

OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) (2021a). *Entrepreneurship Policies Through a Gender Lens, OECD Studies on SMEs and Entrepreneurship*. OECD Publishing.

OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) (2021b). *Implications of Remote Working Adoption on Place Based Policies: A Focus on G7 Countries*. OECD Publishing.

OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) (2022a). *Unlocking Rural Innovation*. OECD Publishing.

OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) (2022b). *Enhancing Innovation in Rural Regions of Switzerland*. OECD Publishing.

OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) (2023a). *Enhancing Rural Innovation in Scotland, United Kingdom*. OECD Publishing.

OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) (2023b). *Enhancing Rural Innovation in the United States*. OECD Publishing.

OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development)/European Commission. (2020). *Policy Brief on Recent Developments in Youth Entrepreneurship*. OECD Publishing.

OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development)/European Commission. (2023). *The Missing Entrepreneurs 2023: Policies for Inclusive Entrepreneurship and Self-employment*. OECD Publishing.

Rossi F (2002). *An Introductory Overview of Innovation Studies*. Munich Personal RePEc Archive, (Paper No: 9106), 1-33.

Schumpeter J A (1934). *The Theory of Economic Development*. Harvard University Press.

Schumpeter J A (1939). *Business Cycles: A Theoretical, Historical, and Statistical Analysis of the Capitalist Process*. McGraw-Hill.

Shearmur R vd. (der). (2016). *Handbook on the Geographies of Innovation*. Edward Elgar Publishing.

Shearmur R ve Doloreux D (2016). How Open Innovation Processes Vary Between Urban and Remote Environments: Slow Innovators, Market-sourced Information and Frequency of Interaction. *Entrepreneurship & Regional Development*, 28(5-6), 337-357.

Simonen J ve McCann P (2008). Firm Innovation: The Influence of R&D Cooperation and the Geography of Human Capital Inputs. *Journal of Urban Economics*, 64(1), 146-154.

Simonen J ve McCann P (2010). Knowledge Transfers and Innovation: The Role of Labour Markets and R&D Co-operation Between Agents and Institutions. *Papers in Regional Science*, 89(2), 295-309.

Solow R M (1957). Technical Change and the Aggregate Production Function. *The Review of Economics and Statistics*, 39(3), 312-320.

Şahbaz U (2024). Gençler mi Daha İyi Girişimci Olur, Yaşlılar mı? *Ekonomim*, 2 Şubat. Son erişim tarihi, 30/05/2025.

Yardımcı B (2024). *Kırsal inovasyon ve Türkiye üzerine değerlendirme* (Yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

# İklim Krizi Kaşısında 'Yaptırmamak' İradesi: Kolektif Bir Mücadele<sup>1</sup>

**Emre Doğan**, Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

**ORCID:** 0009-0009-8397-4321

**E-Posta:** [dogan.emre@deu.edu.tr](mailto:dogan.emre@deu.edu.tr)

Sinan Eden tarafından yazılan “İklim Krizi ve Yaptırmamak” kitabı, Doruk Yayınları tarafından Mart 2015’te yayınlanmıştır. Kitap, günümüzde küresel bir sorun olan ve ciddiyeti her gün daha da artan iklim değişikliği ve sonuçlarına odaklanmaktadır. Kitabın dili Türkçe, türü eleştirel deneme ve sayfa sayısı 96’dır. Yazar temel olarak iklim değişikliğini “iklim krizi” olarak görmekte ve bu krizin nedenini kapitalist sisteme bağlamaktadır. İklim krizinin çözümünün kapitalist düzen dışında olacağını vurgulayan kitapta iklim değişikliği ile ilgili temel kavramlar açıklanmış, uluslararası düzeydeki raporlardan örnekler verilmiş ve çözüm için belli noktalara vurgu yapılarak tutarlı ve yalın bir içerik akışı izlenmiştir. İklim değişikliği ile mücadelede yapılması gereken şeyin Chris Williams’ın da belirttiği gibi, çözümün bir sistem değişikliği olması kitabın ana temasını oluşturmaktadır. Williams’ın 2014 tarihli bu yazısı, iklim değişikliği ve ekolojik sorunların ancak kapitalist sistemin dışında çözüleceğini belirtmektedir (Williams, 2014).

İklim değişikliği pek çok bilimsel disiplini içeren kapsamlı ve teknik bir konudur. Fakat kitapta iklim değişikliği akademik ve teknik yönleriyle değil, daha çok kültürel, siyasal ve toplumsal yönleriyle ele alınmaktadır. Bu da kitabın okuyucu kitlesinin iklim değişikliğine duyarlı ve bilinçli genel okur olduğunu göstermektedir. Kitap böylece iklim değişikliğinin teknik boyutundan ziyade, sorunun merkezinde küresel ekonomik sistem ve devlet politikaları olduğunu düşünen bir okur kitlesine seslenmektedir. Çözüm önerilerinde de bahsedildiği üzere bu okur kitlesinin sosyal hareketler ve sivil toplum hareketlerine yakın olacağı da düşünülebilir.

Eden, ilk iki bölümde iklim değişikliğinin neden bir “iklim krizi” olduğunu açıklayarak, durumun önem ve aciliyetini göstermektedir. İklim değişikliğiyle mücadele temelinde, sorunun bir kriz ve adalet sorunu olduğu açıktır. İklim değişikliği, diğer pek çok toplumsal olaydan hem toplumsal temelleri (iklim adaleti gibi), hem de fiziksel nedenleri (fiziksel ve kimyasal sebepler, karbon yakalama ve hesaplama sistemleri gibi teknik bilgi gereksinimi) olduğu için ayrılmaktadır. Aynı zamanda iklim değişikliği ile mücadelede uluslararası kuruluşların raporlarına bakıldığı zaman vakit açısından acil olması, bu sorunu daha önemli kılmaktadır. Bahsedildiği gibi iklim değişikliği

bir kriz olmanın yanında bir adalet sorunu da teşkil etmektedir. Toplumlar meydana gelen adalet sorunları arasında bazılarını öncelemek için belli tercihlerde bulunulabilir. Bu tercih; bir adalet sorununu daha önemli görmek, kamuoyu baskısı veya daha büyük bir sorun olduğunu kabul etmek şeklinde gerçekleştirilebilir. Bu tercihler çoğunlukla ahlaki değil, politik bir zemine oturmaktadır. Fakat iklim krizi gibi bir toplumsal olay, belli bir noktadan sonra daha çok kimya ve fizik gibi bilim dallarıyla açıklanabilir ve geri çevrilemez etkiler meydana getirebilir. Aciliyeti de göz önüne alınırsa, iklim krizi diğer toplumsal olaylardan bu yönüyle ayrılmaktadır. Günümüzde de artık Adil Yeşil Geçişe vurgu yapılmaktadır. Örneğin UNDP 2023 tarihli “Managing Complexity While Building Consensus” raporunda, iklim değişikliği ile mücadelede çevre ve ekonomi parametreleri dışında adil bir sürecin sağlanmasına da vurgu yapmaktadır. Çok boyutlu ve her türlü dinamiğin iklim değişikliği ile mücadelede göz önünde tutulması beklenmektedir (UNDP, 2023: 5).

Kitapta Önsöz ve Giriş haricinde yedi başlık bulunmaktadır. Başlıklar, kitabın ismine uygun bir şekilde iklim krizinin aciliyetini, ciddiyetini ve kapitalist sistemle ilişkisini ele alır şekilde düzenlenmiştir. Aynı zamanda çözüm önerileri ilgi çekici ve açıklayıcı olacak şekilde oluşturulmuştur. Kitabın genel içerik planına bakacak olursak; ilk iki bölüm (İklim Krizi: Güncel ve Ciddi, İklim Krizi: Acil) iklim krizinin güncelliği ve önlemlerin alınması konusunda sorunun aciliyetine yoğunlaşmaktadır. Üçüncü bölümde, iklim krizinin kaynağının kapitalizm olduğu vurgulanarak günümüzde diğer toplumsal olaylardan herhangi biri gibi görünen iklim krizinin, gelecek için en önemli sorunların başında olacağı açıklanmaktadır. İzleyen bölümde ise bahsedilen bu krizin çözümü için bilimsel ve siyasal mücadele ve bu alanlardaki hedefler yer almaktadır. Bu bölümde özellikle siyasal hedeflerin, bilimsel hedefleri öncelemesi gerektiğinden söz edilmektedir. Çünkü bahsedildiği gibi, fizik ve kimya gibi bilim alanlarında açıklanan ve temellenen bir sorun için siyasi pazarlık yapabilme şansımız bulunmamaktadır. Beşinci Bölümde kitabın iklim krizi için çözüm önerisi olarak sunduğu “yaptırmamak” ile ne kastedildiği açıklanarak mücadelenin kapsam ve çerçevesi çizilmektedir. Acil eylem planı olarak, hemen yapılması gerekenlerin yer aldığı Altıncı Bölüm sonrasında “Son Söz: İklim, Hemen Şimdi!” bölümüyle kitap sonlanmaktadır.

İklim değişikliği ile ilgili IPCC (Hükümetler Arası İklim Değişikliği Paneli) raporlarına bakıldığı zaman, özet kısımlar dışında sorunun çok teknik ve bilimsel altyapısı olmayanların anlamakta zorlanacağı metinler olduğu görülmektedir. Kitapta iklim değişikliği ile ilgili temel kavramların açıklanmasında sade bir dil kullanılarak konunun anlaşılır olmasına dikkat

edilmiştir. Atmosferde bulunan sera gazları ve sera gazı etkisinin ne olduğu, bu gazlar arasında karbondioksitin neden daha önemli bir yerde bulunduğu, iklim ve iklim değişikliği kavramlarının ne anlama geldiği açık bir dil ve üslup kullanılarak açıklanmıştır. Yine iklim değişikliğine bağlı günümüzde etkilerini hissettiğimiz sonuçlarından da bahsedilerek konunun önemi açık bir dille anlatılmıştır. Kuraklık, deniz seviyesinin yükselmesi, salgın hastalıkların artması, yoksul grupların olumsuz etkilere daha açık olması, iklim değişikliğine bağlı kitlesel göçlerin yaşanması ve temiz gıda ve suya erişimin zorlaşması gibi temel ve çarpıcı örnekler verilerek, iklim değişikliğinin etkilerine dikkat çekilmiştir. Bu temel kavramların açıklanmasında IPCC ve Dünya Meteoroloji Örgütü'ne ait kaynaklara yapılan atıflar, kullanılan grafikler kitabın akademik yönünü kuvvetlendirmektedir. Aynı zamanda her bölümün sonunda yararlanılan kaynakların belirtilmesi de okuyucu açısından birincil kaynaklara ulaşmayı kolaylaştırmaktadır. İlk iki bölümde kavramların açıklanması ve iklim değişikliğinin sonuçlarının belirlenmesinde kullanılan grafikler anlaşılır, görseller ise ilgi uyandırıcı olacak şekilde seçilmiştir.

Eden, iklim değişikliği ile mücadelede küresel ortalama yüzey sıcaklığının Sanayi Devrimi öncesine kıyasla 2 derece ile sınırlandırılması üzerinde bir görüş birliğinin olduğu fakat bu artışın bile gerçekleşmesi sonrasında özellikle ada ülkelerinin iklim değişikliğine bağlı olumsuz sonuçlara maruz kalacağını belirtmektedir. Özellikle deniz seviyesindeki artış, kıyı kesimlerde yaşayanlar için tehdit oluşturmakta ve buna bağlı göçler meydana gelmektedir. IPCC ise 2018 yılında "1,5 Derece Küresel Isınma" adlı bir Özel Rapor yayınlayarak, bu 2 derece sınırının da altında bir eşik belirlemiştir. Bu rapor, Sanayi Devrimi öncesi küresel yüzey sıcaklığının 1,5 ve 2 derece ısınması arasındaki farka odaklanmıştır. Rapor, mevcut durumların devam etmesi durumunda küresel ısınmanın 2030-2052 yılları arasında 1,5 dereceye ulaşmasını yüksek güvenilir risk olarak belirtmiştir (IPCC, 2018: 4). Eden bu bağlamda, iklim değişikliğinin sınırlarını, etkilerini ve sonuçlarını ele aldıktan sonra, iklim krizinin bir noktadan sonra geri çevrilemez sonuçları olduğunu belirtmektedir. Bu da iklim krizini diğer toplumsal olaylardan daha acil ve güncel olduğunu göstermektedir.

İklim krizini ve bunun kapitalizmle ilişkisini açıkladığı bölümler için Eden özellikle Karl Marx'a atıf yaparak onun "metalaştırma" kavramını kullanmaktadır. Yazarın, iklim krizi ve kapitalizm isimli üçüncü bölümde bu bağlamda ele aldığı formüller (Eden, 2014: 47-49) karmaşık ekonomik terimlerin anlaşılır şekilde örneklendirilmesiyle, iklim değişikliği ve kapitalizm arasındaki bağlantıyı kurmaktadır. Kitabın ana fikrine bağlı kalınarak bu bölüm içerisinde; kapitalizmin küresel iklim değişikliğine

neden olduğu, bunun şiddetini artırdığı ve kapitalist sistem içerisinde iklim değışikliği ile mücadelenin mümkün olmayacağı argümanları tartışılmıştır. Eden, kapitalizmin doğası ve iklim krizini açıklamak için verdiği örneklerle argümanını güçlendirmektedir. Dünyadaki en büyük 15 şirketin 9'unun gaz, petrol ve otomotiv sektöründe olduğunu belirterek, iklim değışikliği ile mücadelenin sistem içerisinde yürütülmeyeceğini ifade etmektedir.

Kitabın ana önerisini de içerisinde barındıran Dördüncü Bölümde Eden, iklim krizi ile mücadelede üç temel hedefi belirtmektedir. Bunlar; bahsedildiği gibi küresel yüzey sıcaklığının 2 derece ve mümkünse 1,5 derece ile sınırlandırılması, atmosferdeki karbondioksit yoğunluğunun milyonda 350 parçacık (350 ppm) seviyesinde tutulması ve karbon miktarının 1 milyon tonun altında tutulmasıdır. Başta IPCC olmak üzere uluslararası düzeyde iklim değışikliği ile mücadelede ilk hedef, yani 2 veya 1,5 derece hedefi, sıklıkla tekrarlanmaktadır. Paris İklim Anlaşmasında da bu vurgu yapılarak bu sınırla birlikte iklim değışikliğinin risk ve olumsuz sonuçlarının azaltılacağı belirtilmiştir (United Nations, 2015: 3). Fakat Eden, ilk hedefin soyut bir düzeyde kalmasından dolayı daha ölçülebilir olan ikinci ve üçüncü hedeflere vurgu yapmaktadır. Siyasal hedef ve politikaların da özellikle bu bahsedilen bilimsel hedeflere uygun şekillenmesi gerekmektedir. Eden burada artık iklim değışikliği ile mücadelede doğru ve yanlış reçeteyi sunmaktadır. Yanlış reçete, büyük şirketlerin bu iklim krizini metalaştırıp kendilerine yeni iş alanları açarak bir avantaj sağlamalarından kaynaklanmaktadır. Yani doğanın işlevlerinin metalaştırılması, ihtiyaç duyulmayan büyük iş projeleri ve ormansızlaşma bu yanlış reçetenin ilk maddeleridir. Doğru ve olması gereken reçete ise; fosil yakıtların toprağın altında kalmasının taahhüt edilmesi, doğal kaynak arama ve işleme faaliyetlerinin durdurulması, sıfır atık uygulamaları ve savaş kaynaklı sera gazı salımlarının bitirilmesi için barışçıl ortamın temin edilmesidir.

İklim krizi gibi acil ve önemli bir sorunun çözümü Eden'e göre kişi başı emisyon azaltımıyla değil, emisyonların mutlak olarak azaltılmasıdır. Bunun başarılması ise kitabın isminde de geçen "yaptırmamak" ile formüle edilmektedir. Bu; yeni havalimanı, AVM, enerji santrali gibi yapıların yaptırılmamasıdır. Eden, bireysel önlemler ile sistem dışında aranan çözüm arasındaki farkı ele alabilmek için ilgi çekici bir hesaplama yapmaktadır. İklim krizine duyarlı ve bu konuda eylemlerde bulunan tekil bireylerin yapacakları faaliyetlerin, iklim hedeflerine ulaşamayacağını ilgi çekici bir hesapla açıklamıştır. Örneğin; temel ihtiyaçları dışında hiçbir enerji tüketiminde bulunmayan birinin yıllık karbondioksit emisyon miktarı 3,39 ton ve iklim değışikliği ile mücadele için belirlenen kişisel emisyon oranı 2 ton olarak

hesaplanmıştır. İkinci hesaplamada bu kişinin bireysel değil, bu eylemlerini çevresine yayarak yaygınlaştırması durumunda ise 15 yıl içerisinde 25 milyon insanı ikna etmesi gerektiği belirtilmektedir. Bu hesaplamaların yetersiz ve kötü bir senaryo oluşturmasından yola çıkarak Eden'e göre yapılması gereken, ekolojik mücadele için örgütlenmek ve çözümü kapitalist sistem dışında arayarak "yaptırmamak"tır.

Sonuç olarak Eden, iklim değişikliğinin neden bir toplumsal sorun ve krize dönüştüğünü, bununla mücadeledeki yol haritalarını ve eylem planlarını kitabın ana temasına uygun şekilde sunmuş ve başlıklar bu açıdan 'genelden özele' olarak sıralanmıştır. Kitapta iklim değişikliği ve krizinin doğayla olan teknik kısmından ziyade siyasi ve toplumsal boyutu ele alınmış, çözüm olarak "yaptırmamak" kavramı açıklanmış ve toplumsal hareketlerin önemine vurgu yapılmıştır. Bireysel çözümlerden ziyade sistemsel çözümleri önceleyen kitap, iklim krizinin adalet ve eşitlik boyutlarını da açıklamıştır. İklim değişikliği ve mücadele konusunun günümüzde sıklıkla gündemde olduğu da düşünülürse güncel bir konu, yalın ve anlaşılır bir dille anlatılmış ve akademik kaynaklara erişim için okuyucu yönlendirilmiştir. Kullanılan görseller ve tablolarla kavramsal çerçeve daha anlaşılır kılınarak temel kavramların anlaşılabilirliği sağlanmıştır. İklim değişikliği küresel bir sorun olduğu için kitabın konusu Türkiye'yi de kapsamaktadır.

İklim Krizi ve Yaptırmamak kitabı, literatürde iklim değişikliğini ele alan akademik yayınlardan belli noktalarda farklılaşmaktadır. Bunlardan ilki; kitapta çevresel boyut basit ve yalın olarak ele alınıp konunun temeli atıldıktan sonra, soruna politik ve sosyolojik açıdan kısa ama yoğun bir şekilde yaklaşmasıdır. Çünkü gerek IPCC raporları gerekse iklim değişikliği ile ilgili ölçümleri içeren metin ve raporlarda teknik ve fiziksel boyutlar ele alınmaktadır. Fakat kitapta bu teknik ve fiziksel boyutta gerçekleşen değişimin merkezine siyasal sistem, iktidar ilişkisi ve ekonomik sistem konulmaktadır. Kitabın benzerlerinden farklılaşan bir diğer yönü ise çözüm önerisi olarak getirdiği "yaptırmamak" kavramıdır. Bu kavramsallaşmayla da yine soruna teknik olmaktan çok toplumsal bir bakış açısıyla yaklaşıldığı görülmektedir. Kitabın literatürden farklılaşan bu yanları aynı zamanda kitabın güçlü yanını da ortaya koymaktadır. Çünkü bu özellikleri kitabın kolay okunabilirliğini ve akademik teknik terimlere hâkim olmayan fakat iklim krizine ilgi duyan kesimin de kitaba ilgi duymasını sağlamaktadır.

Kitabın eksik, zayıf yönlerinden biri ise iklim değişikliği ile mücadelede bireysel davranış kalıplarını önemsiz ve yetersiz görmesidir. Çünkü iklim krizini sistem dışında çözebilmek için bireysel farkındalıkların ve eylemlerin

önemli olduğunu ifade etmek gerekir. Bireysel farkındalıkların ise konuya ilgi ve merak duymayla başlayacağı açıktır. Bu bağlamda, küresel olarak iklim değişikliği ile mücadelede büyük şirketlerin kararları ve uygulamaları kadar etkili olmasa da bireysel önlem ve eylemlerin değerli olduğunu ifade etmek gerekir. Burada ise davranış kalıpları ve değişikliği önem kazanır. Küresel emisyon oranlarının azaltılmasında ve iklim değişikliği ile mücadelede bireysel davranış kalıplarında da değişimler gerekmektedir. Bu, dar anlamda bireysel tüketici eylemleri olarak ele alınır. Ancak bu davranış değişiklikleri politika yapımını etkileyen vatandaş olabilmeyi, iklim değişikliği ile mücadelede belirli toplulukların üyesi olabilmeyi sağlamaktadır (Whitmarsh vd., 2021: 77). Bu bağlamda, kitaptaki çözüm önerilerinde bireysel önlemlerin ve davranış kalıplarındaki değişimin, iklim değişikliği ile mücadelede önemsiz ve/veya yetersiz gösterilmesi kitabın eleştirilecek bir yanını oluşturmaktadır. Çünkü iklim krizi ve iklim değişikliği ile mücadele, bireyden başlayıp uluslararası düzeye uzanan çok kapsamlı bir değişimi gerektirmektedir.

Kitabın basım yılının 2015 olması özellikle uluslararası düzeyde iklim değişikliği ile ilgili güncel politikaları içermemesine neden olmaktadır. Bu da kitapta sorunun mevcut durumunu yakalayamamasıyla eksik bir yönünü oluşturmaktadır. Kitabın kısa olması okuyucu açısından kolay ve anlaşılabilir olmasını sağması gibi güçlü bir yönü oluştursa da ilk bölümlerde kavramsallaştırmalarda bazı alanların yüzeysel ele alınmasına da neden olmuştur. Bir diğer eleştiri ise kitapta yer alan siyasal iktidar, küreselleşme ve kapitalist sistem gibi kavramların derinleştirilememesinden kaynaklı olarak sorunun fazla soyut ele alınmasıdır.

## Sonnotlar

1- Eden S (2015). *İklim Krizi ve Yaptırmamak*. İstanbul: Doruk Yayınları.

## Kaynakça

IPCC (2018). Summary for Policymakers: Special Report: Global Warming of 1.5 °C. <https://www.ipcc.ch/sr15/>. Son erişim tarihi, 20/01/2025.

UNDP (2023). Managing Complexity While Building Consensus The Governance of a Fair Green Transition. UNDP: Oslo Governance Centre.

United Nations (2015). Paris Agreement. [https://unfccc.int/sites/default/files/english\\_paris\\_agreement.pdf](https://unfccc.int/sites/default/files/english_paris_agreement.pdf). Son erişim tarihi, 25/11/2024.

Whitmarsh L vd. (2021). Behaviour change to address climate change. *Current Opinion in Psychology*. 42, 76-81.

Williams C (2014). Only system change can stop climate change. <https://climateandcapitalism.com/2014/09/15/system-change-can-stop-climate-change/>. Son erişim tarihi, 22/02/2025.

# Türkiye’de Tarımın Kapitalistleşme Süreci Üzerine Bir İnceleme<sup>1</sup>

**Hilal Öztürk**, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi

**ORCID:** 0000-0003-4132-1604

**E-Posta:** [hilal\\_ozturk24@erdogan.edu.tr](mailto:hilal_ozturk24@erdogan.edu.tr)

Tarım, tarihsel olarak yalnızca bir üretim alanı değil aynı zamanda toplumsal ilişkilerin ve sınıfsal yapıların şekillendiği temel bir ekonomik sektördür. Kapitalist üretim ilişkilerinin tarım alanında nasıl yapılandığı, özellikle gelişmekte olan ülkelerde, özgün tarihsel ve siyasal koşullar çerçevesinde farklı biçimlerde ortaya çıkmaktadır. Günümüzde ise tarım, yalnızca üretim biçimleriyle değil, aynı zamanda gıda güvenliği, sürdürülebilirlik, iklim krizi ve gıda egemenliği gibi kavramlarla birlikte daha geniş bir tartışma alanı içinde ele alınmaktadır. Gıda krizlerinin sıklaşması ve küresel ölçekte yaşanan tedarik sorunları, tarım politikalarının ve üretim ilişkilerinin yeniden değerlendirilmesini zorunlu kılmıştır.

Değirmenci, tarımda kapitalist üretim ilişkilerinin tarihsel gelişimini ve bu dönüşümün sınıfsal dinamiklerini kapsamlı bir biçimde analiz etmektedir. Kitap, tarım sorununun yalnızca yapısal ve üretimsel boyutuyla değil aynı zamanda sınıfsal talepler ile bu taleplerin yasal düzenlemelere dönüşüm süreciyle birlikte ele alınması gerektiği görüşüne dayanmaktadır. Özellikle 2000 sonrası döneme odaklanarak, farklı sınıfların tarıma yönelik taleplerinin nasıl yasa biçimini aldığı ve bu yasal çerçevenin üretim ilişkilerini nasıl yeniden yapılandığı ayrıntılı biçimde ortaya konulmuştur. Bu yönüyle eser, devletin yalnızca düzenleyici değil, aynı zamanda sermaye birikimini yönlendirici tarafını görünür kılmakta; tarımsal dönüşümün sınıfsal talepler üzerinden nasıl şekillendiğine dair güçlü bir kuramsal çerçeve sunmaktadır.

Yazarın Marmara Üniversitesi’nde tamamladığı “2000 Sonrası Türkiye Tarımında Dönüşümün Temel Bileşenleri: Devlet-Sermaye İlişkileri Ekseninde Talepler ve Yasal Düzenlemeler” başlıklı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanan bu kitap, sahip olduğu akademik altyapı sayesinde çalışmayı hem metodolojik hem de kavramsal açıdan zenginleştirmektedir. Ayrıca, 2000–2017 yılları arasında Türkiye tarımında gerçekleştirilen yasal düzenlemelerin derlenmesiyle, esere kapsamlı bir belge incelemesi niteliği kazandırılmıştır.

Kitap iki ana başlıktan oluşur, ilk bölümde tarımsal üretim ilişkilerinde yaşanan dönüşüm kuramsal ve kavramsal bir düzlemde ele alınmaktadır. Bu çerçevede, üretim tarzlarını anlamak amacıyla “toplumsal formasyon” kavramından yararlanılmakta; böylece Türkiye’nin sermaye birikimi ve ulus-devlet oluşum süreçlerine geç katılmasının yarattığı tarihsel farklılıklar dikkate alınmaktadır. Değirmenci, klasik ikiliklere (feodalizm-kapitalizm, kır-kent, tarım-sanayi gibi) dayalı açıklamalara eleştirel yaklaşarak, sermaye birikiminin zamansal gelişimine odaklanan daha esnek bir kuramsal çerçeve geliştirmektedir. Bu bağlamda, “erken” ve “geç” kapitalistleşen ülke ayrımı üzerinden Türkiye tarımının dönüşümünü analiz etmekte ve özgün bir kavramsallaştırma ortaya koymaktadır.

Küçük meta üreticisinin; aynı toplumsal formasyon içerisinde yer alan büyük tarım işletmeleri ve gıda sanayisiyle kurduğu sömür ilişkilerinin içsel bağlantılarını ortaya koymak ve bu ilişkilerin zaman içerisindeki dönüşümünü analiz etmek, hem küçük üreticinin toplumsal konumunu anlamak hem de tarımda yaşanan yapısal dönüşüm süreçlerini sağlıklı bir biçimde değerlendirmek açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda, farklı ölçeklerdeki üretim birimlerinin bir arada varoluş biçimleri ve tarihsel gelişimi, tarımda sınıfsal çözümler için temel bir analitik zemin sunmaktadır. Söz konusu çözümlmeyi derinleştirmek amacıyla, Karl Marx, Lenin, Kautsky ve Chayanov gibi alanının önde gelen isimlerinin üretim ilişkilerine dair tezleri incelenmiş; tarımda kapitalist üretim ilişkilerinin şekillenme süreci içerisinde küçük meta üreticisinin nasıl bir metalaşmaya uğradığı, sermaye birikim sürecine nasıl eklenildiği ve bu süreçte ulus-devletin nasıl bir işlev gördüğü tartışılmıştır. Böylece, küçük üretici ile büyük ölçekli işletmeler ve gıda sanayisi arasındaki yapısal ilişkilerin hem tarihsel hem de sınıfsal boyutlarıyla anlaşılması hedeflenmiştir. Yazarın bu yaklaşımı, tarımda sınıfsal çözümler yaparken yalnızca iktisadi ilişkileri değil, aynı zamanda tarihsel ve ideolojik bağlamı da göz önünde bulundurması bakımından oldukça kapsamlı bir çerçeve sunmaktadır. Küçük meta üreticisinin kapitalist üretim ilişkilerine nasıl eklenildiğini tartışmak, Türkiye gibi geç kapitalistleşen ülkelerde kırsal çözümler açısından özellikle önemlidir. Ancak bu çözümler, ağırlıklı olarak kuramsal bir düzeyde ilerlemekte; küçük üreticinin bu dönüşüm karşısında geliştirdiği stratejiler ya da direniş biçimlerine dair gözlem ve veriler sınırlı kalmaktadır.

Yazar, tarımda kapitalistleşme sürecini yalnızca teorik düzlemde ele almanın yetersiz kalacağını, bu sürecin sahadaki somut yansımalarının da incelenmesi gerektiğini vurgulayarak olgusal düzey belirleme ihtiyacı

duymuştur. Çünkü tarımın dönüşümü, yalnızca yapısal ve teorik çerçevelerle değil, aynı zamanda sınıfların pratikteki talepleri, bu taleplerin yasaya dönüşme biçimi ve devletin müdahale araçları üzerinden şekillenmektedir. Dolayısıyla üretim ilişkilerinde yaşanan değişimin izini sürebilmek, sınıfsal konumların nasıl yeniden yapılandığını görebilmek ve sermaye birikim süreçlerinin tarıma nasıl sirayet ettiğini anlayabilmek için soyut kavramların olgusal verilerle desteklenmesi gerekmektedir. Yazar bu nedenle olgusal düzeyi, yasa değişiklikleri, kırsal kalkınma projeleri, politik belgeler, sınıfsal talepler ve üretici davranışları gibi somut göstergeler üzerinden kurmuştur.

Soyut kuramsal düzeyden olgusal düzeye geçerken üç temel bileşen sosyal işleyişin belirleyicileri olarak tanımlanmıştır: ulus-devlet, sanayileşme ve sermaye birikim mekanizmaları. Bu işleyişin yapılar arası ve yapı içi etkilerini değerlendirmek üzere de üç ölçüt geliştirmiştir: sermaye birikiminin hangi aşamada olduğunu görebilmek için *birikim mekanizması*, küresel sermaye ilişkilerinin tarım üzerindeki etkilerini analiz etmek için *sermayenin uluslararasılaşması* ve üretim süreçlerinin birbirine nasıl bağlandığını ve tarımın diğer sektörlerle olan ilişkisini anlamak için ise *sektörleşme ve ileri/geri bağlantılar* kavramları geliştirilmiştir. Bu kavramsallaştırma tarımın yalnızca kırsal bir faaliyet değil, kapitalist üretim ilişkileri içerisinde yer alan, farklı sektörlerle bütünleşmiş ve küresel sermaye ilişkilerine bağımlı bir alan olduğunu ortaya koymaktadır.

Türkiye’de tarımsal üretim süreçleri, yalnızca iç dinamiklerle değil aynı zamanda küresel sermaye birikim rejiminin yönelimiyle şekillenmekte, tarımsal üretim, sanayi ile daha sıkı bir şekilde bağlantılanmakta ve devlet bu dönüşümün hem aracı hem de düzenleyicisi olarak devreye girmektedir. Dolayısıyla, bu kavramsallaştırma küçük üreticinin nasıl dönüştüğünü, sermayenin tarımı nasıl yapılandırıldığını ve bu yapısal dönüşümün sınıfsal sonuçlarını anlaşılmasına olanak tanımaktadır.

Çalışma, tarım sorununu sermaye birikim süreci üzerinden kavramsallaştırmakta ve sermayeyi üç farklı biçimde incelemektedir: para sermaye, ticari sermaye ve üretken sermaye. Para sermaye, üretime doğrudan katılmaksızın faiz geliri üzerinden işleyen ve çoğunlukla banka kredileri ya da destek mekanizmaları yoluyla tarıma dahil olan sermaye türüdür. Ticari sermaye ise üretici ile tüketici arasındaki ürün dolaşımını sağlayan, kârını alım-satım fiyatı farkından elde eden tüccar ve aracı aktörlerde somutlaşmaktadır. Üretken sermaye ise doğrudan üretim araçlarına (toprak, emek, makine) sahip olan ve artı-değer yaratmayı

hedefleyen üretici sınıfla ilişkilidir. Değirmenci, 2000 sonrası dönemde tarımsal üretim yapan tüm birimlerin bu sermaye biçimlerinin döngüsüne eklendiğini vurgular. Özellikle devlet politikalarıyla teşvik edilen gübre, tohum, ilaç, mazot gibi girdilerin maliyetindeki artış, küçük üreticiyi para sermayeye bağımlı hale getirmiştir. Bu durum üretici için yalnızca teknik bir dönüşüm değil, aynı zamanda sınıfsal konumunun yeniden tanımlanması anlamına gelmektedir. Bu bağlamda yasalar ve kurumlar yalnızca düzenleyici değil, aynı zamanda sermaye birikimini hızlandırıcı ve üretim ilişkilerini yeniden yapılandırıcı araçlara dönüşmüştür; tarımsal kapitalistleşmenin hukuki çerçevesi, bu politikalar üzerinden inşa edilmiştir.

Bu üçlü yapının sahadaki karşılığı, özellikle çay üreticiliği deneyimim üzerinden açık biçimde gözlemlenebilmektedir. Örneğin, gübre fiyatlarındaki sert artış, birçok üreticinin maddi olarak zorlanmasına neden olmuş; bu da para sermayeye olan bağımlılığı artırmıştır. Öte yandan, ürün satışında tekelleşen büyük firmaların dayattığı fiyatlar ve alım politikaları, üreticiyi ticari sermayeye bağımlı hale getirmektedir. Bu örnekler, sermaye biçimlerinin sadece kuramsal bir analiz değil, üreticinin gündelik hayatında doğrudan yaşanan ilişkiler olduğunu göstermektedir. Ayrıca, 2000 sonrası dönemde öne çıkan politikalar, üreticinin karar alma süreçlerini daraltmakta ve büyük firmalarla üretici arasındaki bağımlılığı artırmaktadır. Bu yapılar, üreticinin üretken sermaye olarak varlığını sürdürmesini zorlaştırmakta; giderek para ve ticari sermayeye daha bağımlı hale getirmektedir.

Kitabın ikinci kısmında ise yazarın olgusal düzeyi yasa ve politika belgeleriyle desteklediği 2000 sonrası Türkiye’inde taleplerin, uygulamaya ve yasalara yansıyan biçimlerine yer verilmiştir. Özellikle bu dönemin inceleme kapsamına alınmasının temel nedeni hem siyasi hem de ekonomik krizlerin yarattığı koşulların belirleyici olmasıdır. Ayrıca iktidar değişikliğiyle birlikte daha önce başlamış olan neoliberal yeniden yapılanma sürecinin merkezileşerek tek elden yürütölmeye başlanmış ve bu sayede yapısal dönüşüm daha görünür ve sistematik bir biçim almıştır.

Çalışmanın temel iddialarından biri, Marx, Lenin ve Kautsky’nin de öne sürdüğü gibi tarımsal üretimin/küçük meta üreticisinin zamanla kapitalist üretim biçiminin döngüsüne dahil olduğu yönündedir. Ancak bu dönüşüm homojen bir süreç olarak değil, geçimlik tarım yapan küçük üreticinin önce küçük meta üreticisine, ardından ise daha büyük ölçekli üretim birimlerine evrilmesi şeklinde, sınıfsal koşullara bağlı olarak şekillenmiştir. Bu dönüşüm yalnızca üretici ölçeğinde değil, aynı zamanda emeğin niteliği ve tarımsal

emeğin piyasaya bağlanma biçimlerinde de kendini göstermiştir. 2000 sonrası dönemde, küçük meta üreticisinin üretim sürecine katılımı, giderek sermaye birikimi lehine yeniden yapılandırılmış; bu süreçte hem emek hem de doğa üzerinde artan bir sömürü biçimi ortaya çıkmıştır.

Yazar, bu dönüşümün merkezinde devletin aktif bir rol oynadığını ileri sürmektedir. Bu rolü daha iyi anlamak amacıyla devletin bu dönüşüme verdiği tepki, *söylem analizi yöntemiyle* incelenmiş; devlet belgeleri ve sermaye kuruluşlarının yayınlarından kapsamlı şekilde yararlanmıştır. Analiz sonucunda devlet, bir yandan tarımsal üretim süreçlerini sermaye lehine düzenleyen yapıları güçlendirmiş, diğer yandan ise tarım sermayesine doğrudan veya dolaylı biçimde kaynak aktarımını mümkün kılan politikaları hayata geçirmiştir. Bu çerçevede iki yönlü bir strateji izlenmiştir: İlki, gıda sanayisinin desteklenmesi; ikincisi ise küçük üreticinin ulusal ve uluslararası gıda zincirlerine entegre olacak biçimde dönüştürülmesidir. Bu dönüşüm, yalnızca iç dinamiklerle sınırlı kalmayıp, uluslararasılaşmış sermaye yapısının da etkisiyle şekillenmiştir. Bu bağlamda Türkiye’de güçlü bir gıda sanayisinin oluştuğu ve bu yapının hem devlet hem de uluslararası aktörlerle birlikte sermaye birikimini sürdürdüğü tespit edilmektedir. Bu analiz, devletin tarafsız bir düzenleyici değil, doğrudan sınıfsal ilişkiler içinde konumlanan bir aktör olduğunu göstermesi bakımından önemli bir katkı sunmaktadır.

Çalışmanın önemli katkılarından biri, devletin tarıma yönelik desteğinin zaman içinde üretici lehine değil, daha çok sermaye lehine biçimlendiğini ortaya koymasıdır. Bu dönüşüm yalnızca ulusal dinamiklerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda uluslararası kurumların yönlendirdiği politikalarla da şekillenmiştir. 2000’li yıllardan itibaren IMF, Dünya Bankası ve Dünya Ticaret Örgütü gibi kuruluşlar, Türkiye’nin tarım politikalarında etkili olmuş hem üretim sürecine ilişkin girdilerde hem de ürünün dolaşımı ve tüketiminde belirleyici aktörlere dönüşmüştür. Bu kurumların öneri ve yönlendirmeleri, çoğunlukla destekleme politikalarının yeniden düzenlenmesi, kamu kuruluşlarının özelleştirilmesi, sanayi ile entegrasyonun sağlanması, verimlilik artışı ve veri temelli karar alma gibi başlıklar etrafında toplanmaktadır.

Uygulamada ise havza bazlı üretim, toprak toplulaştırması, sözleşmeli tarım, lisanslı depoculuk, ürün ihtisas borsaları ve tarım sigortası gibi araçlar ön plana çıkmıştır. Tüm bu uygulamalar, arz güvenliğini sağlamak ve yüksek katma değerli üretimi teşvik etmek gibi gerekçelerle sunulsa da altında yatan temel hedefin tarım ile sanayi arasında daha güçlü bir yapısal entegrasyon kurmak olduğu görülmektedir. Bu noktada yazar, bilgi ve verilerin nasıl

üretildiği, kimler tarafından kullanıldığı ve hangi amaçlara hizmet ettiği sorularını da gündeme getirmektedir. Tarımsal bilgi ve verilerin kamuya ait bir değer mi yoksa piyasada alınıp satılabilen bir meta mı olduğu yönündeki tartışmalar, bu dönüşüm sürecinde ayrı bir önem kazanmıştır. Öte yandan, devletin tarımı sermaye açısından daha cazip ve kârlı bir alan haline getirme yönündeki eğilimi dikkat çekicidir. Uluslararası kuruluşlar ise bu politikaları küresel rekabet gücünü artırma, açıklıkla ve yoksullukla mücadele etme gibi evrensel kavramlarla gerekçelendirmekte; böylece daha geniş kabul görebilecek bir söylem inşa etmektedirler.

Tarım meselesi, günümüzde giderek artan biçimde gıda güvenliği, beslenme krizi ve sürdürülebilirlik gibi başlıklar altında ele alınmakta; bu da tarımsal üretim ilişkilerinin yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda toplumsal ve ekolojik boyutlarıyla da değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır. Selma Değirmenci'nin 2021 yılında yayımlanan çalışması, bu bağlamda yalnızca tarihsel bir dönüşümü incelemekle kalmamakta, aynı zamanda günümüzün yapısal tarım sorunlarına ışık tutması bakımından da güncelliğini korumaktadır.

Değirmenci'nin bu çalışması, yalnızca akademik çevreleri ya da uzun süredir tartışılan küçük meta üreticisi/köylü sorununu ele alan araştırmacıları değil; yaşamın devamlılığı için gıdaya ihtiyaç duyan herkesi ilgilendiren, toplumsal farkındalık yaratma potansiyeline sahip önemli bir katkı sunmaktadır. Tarımın dönüşümünü anlamak isteyen araştırmacılar, akademisyenler ve politika yapıcılar için de temel bir başvuru kaynağı niteliği taşıyan eser, Türkiye tarımının politik-ekonomik dönüşümüne ilişkin tarihsel ve eleştirel bir okuma sunmaktadır.

Bu kitap, doktora eğitimim süresince tarımın tarihsel dönüşümüne ilişkin kuramsal altyapımı güçlendirirken, üretici kimliğimle deneyimlediğim yapısal dönüşüm süreçlerini daha iyi bir biçimde değerlendirmeme olanak sağlamıştır. Teorik bir çerçevenin, sahadaki ilişkiler ve uygulamalarla nasıl kesiştiğini görmek açısından hem akademik hem de pratik düzeyde önemli katkılar sunmuştur.

## **Sonnotlar**

1- Değirmenci S (2021). *Türkiye'de Tarım Kapitalistleşirken: Talepler ve Yasalar*. İstanbul: SAV Yayınları.

## Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları

### Dergi Kurullarının İşleyişi ve Makale Değerlendirme Süreci

Mülkiye Dergisi araştırma makalelerine, kitap incelemelerine, güncel konuların incelendiği "yorum/tartışma" başlığı altında yazılara yer vermektedir. Mülkiye Dergisi'ne gönderilen tüm makaleler Editör Kurulu'nun (Editör, Editör Yardımcıları, İngilizce ve Türkçe Dil Editörleri ve Alan Editörlerinden oluşan) onayından geçtikten sonra anonim hale getirilmekte ve Yayın Kurulu'nun onayına sunulmaktadır. Hakem değerlendirme sürecine uygun kararı çıkan yazılar için Yayın Kurulu üyelerinden konuyla ilgili hakemlere ilişkin önerileri talep edilmektedir. Bu süreçte gönderilen makaleler Editör Kurulu üyeleri tarafından biçimsel olarak incelenmektedir. Biçimsel inceleme şu aşamalardan oluşmaktadır:

- Öz ve anahtar kelimeler kısımlarının kelime sayısına uygunluğu;
- Makalenin kelime sayısının asgari ve azami sınırlara uygunluğu;
- Dergi referans ve kaynakça kurallarına uygunluğu.

Editör Kurulu üyeleri ilk okuma sürecinde Mülkiye Dergisi'ne gönderilen makalelerin/yazıların biçimsel kurallara uygunluğunu ve ön incelemesini yaparak yazıyı Yayın Kurulu'na sunar. Ardından makaleler, Alan Editörü veya Editör Yardımcıları tarafından çift taraflı kör hakem değerlendirilmesine sunulur. Bu süreçte, gerekli görüldüğü takdirde yazarlardan biçimsel düzenlemeler talep edilmektedir. Biçimsel düzenlemelere ilişkin düzenleme isteği iletilmesine rağmen Dergi kurallarına göre revize edilmeyen makalelere yönelik, Editör Kurulu'nun reddetme hakkı vardır.

### *Makale Değerlendirme Süreci*

Mülkiye Dergisi'ne gönderilen yazılar Editör Kurulu'nca ilk değerlendirilme yapıldıktan ve Yayın Kurulu'na sunulduktan sonra, hakemlerden gelecek rapor doğrultusunda i) kabulüne ii) majör revizyon iii) minör revizyon, iv) yazının reddine/geri çevrilmesine ya da üçüncü bir hakeme gönderilmesine karar verilmektedir. Karar yazara en kısa sürede bildirilmektedir.

Editör Kurulu'nun sorumluluğunda işletilen yayın sürecinde yazarların etik kuralları ihlal ettiği değerlendirildiğinde ve iThenticate/Turnitin intihal önleme yazılımları taramasında %15'ten yüksek benzerlik oranı çıktığı tespit edildiğinde, makalelerin geri çevrilmesi hakkını kendinde saklı tutar.

Makalenin, Editör Kurulu'nca hakem sürecine alınması bir yayın taahhüdü anlamına gelmez. Yayın için hakem süreci olumlu sonuçlandığı durumlarda dahi etik kuralların ihlalinin süreç sırasında tespiti gibi ihtimallere karşı önlem almak amacıyla, Editör Kurulu'nun son kararı esastır.

Mülkiye Dergisi'ne gönderilecek yazıların daha önce yayımlanmış ya da başka bir dergide yayımlanmak üzere değerlendirme aşamasına girmiş olmaması gerekmektedir. Yazıların dergiye [www.dergipark.org.tr/tr/pub/mulkiye](http://www.dergipark.org.tr/tr/pub/mulkiye) adresi üzerinden gönderilmesi gerekmektedir.

Mülkiye Dergisi'nde yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Gönderilen yazıların yayımlanması yayın kurulunun kararına bağlıdır. Dergide yayımlanan yazılara telif ücreti ödenmez. Yazılar yayımlanmasa da yazar(lar)ına iade edilmez. Dergide yayımlanan yazıların telif hakkı Mülkiye Dergisi'ne aittir. Yayımlanmış yazının tamamının tekrar yayımlanması Mülkiye Dergisi'nin iznine bağlıdır. Mülkiye Dergisi'nde yayımlanan yazılardan kaynak belirtme koşuluyla alıntı yapmak serbesttir.

Mülkiye Dergisi, yılda dört kez yayımlanan ve çift kör hakemlik sistemine göre çalışan eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir. Dergi, 2012 yılından itibaren COPE (Committee on Publishing Ethics) üyesidir. Bu nedenle, yazarlar ve dergide görev yapanlar COPE'un belirlemiş olduğu etik standartlarla bağlıdır. Söz konusu standartlara ilişkin detaylı bilgiye dergimizin internet sitesinden ulaşılabilir.

### **Genel Kurallar**

i. Tüm yazılar (makale, kitap eleştirisi, vb.), MS Word programında, Calibri karakterinde, 11 punto ve 1,5 aralıkla yazılmalıdır. Yazının kapak sayfasında sadece yazının başlığı, yazar(lar)ın ad(lar)ı ve kurum bilgileri yer almalıdır. Yazışmaların yapılacağı adres belirtilmeli ve yazar(lar)ın açık posta adres(ler)i yanında, varsa faks numarası ve elektronik posta adres(ler)i de verilmelidir. İkinci sayfada öz ve anahtar kelimeler bulunmalıdır.

ii. Genel yazım kuralları için Türk Dil Kurumunun internet sitesinde ([www.tdk.org.tr](http://www.tdk.org.tr)) yayımlanmakta olan esaslar benimsenmelidir.

iii. Makaleler, öz, anahtar kelimeler, sonnotlar ve referanslar da dâhil olmak üzere 7000-12000 kelime; kitap eleştirileri 1000-3000 kelime; diğer yazılar (vaka incelemesi, etkinlik değerlendirmesi, yorum vb.) 3000-6000 kelime arasında olmalıdır.

iv. Makaleler için 300-400 kelimelik Türkçe ve 300-400 kelimelik İngilizce öz ile her iki dilde beşer anahtar kelime hazırlanmalı, 10 punto ve tek aralıkla yazılmalıdır.

v. Yazılarda en fazla dört düzeyde başlık kullanılmalıdır. Bu başlıklar hiyerarşik olarak şu biçimde yazılmalıdır:

Birinci Düzey Altbaşlık : **Xxxxxxxxxxxxxx** (İlk harfi büyük ve koyu)  
İkinci Düzey Altbaşlık : *Xxxxxxxxxxxxxx* (İlk harfi büyük ve italik)  
Üçüncü Düzey Altbaşlık : i) Xxxxxxxxxxxxxx (i, ii, iii, vb. ile başlar)  
Dördüncü Düzey Altbaşlık : – Xxxxxxxxxxxxxx (Tire işaretiyle başlar)

vi. Yazılarda, paragraf başı içeriden olmamalı, iki paragraf arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

vii. Yazılarda, açıklama notu dipnot olarak değil sonnot biçiminde verilmelidir. Yazarların açıklama notu sayısını asgari düzeyde tutmaya özen göstermeleri beklenmektedir. Makalenin sonuna eklenecek sonnotlar, 10 punto ve tek aralık yazılmalı, iki sonnot arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

viii. Yazılarda kullanılan grafik, fotoğraf, tablo vb. görseller, metin içerisinde uygun yerlere yerleştirilmelidir. Bu tür görseller Tablo 1, Tablo 2, Şekil 1, Şekil 2, Ek 1, Ek 2 biçiminde sıralanmalıdır.

ix. Kapak sayfası dışında, metin içerisinde yazar(lar)ın adı yer almamalıdır. Yazar(lar)ın adı ayrıca Word formatındaki metnin 'Özellikler' seçeneğinden de silinmelidir (Bu seçeneğe Microsoft Word programının 'Dosya' bölümünden ulaşılabilir).

x. Alıntılar çift tırnak (" "), vurgulama için ise tek tırnak ( ' ' ) kullanılmalıdır.

### **Referans Kuralları**

Makalelerdeki referanslar Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Bir kaynağa genel olarak referans verilecekse ve yazarının adı metinde geçiyorsa, parantez içinde sadece eserin yayın yılı yer almalıdır.

Örnek: Özbek (1999) bu konuda daha eleştirel bir tutum sergilemektedir.

ii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarının soyadı metinde geçiyorsa, parantez içinde yayın yılı ve sayfa numarası/sayfa aralığı yer almalıdır.

Örnek: Sömürgecilikle emperyalizmi karşılaştıran Ferro (2002: 48) ...

iii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarın adı metinde geçmiyorsa, parantez içinde yazarın soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası yer almalıdır.

Örnek: Savaşın örgütlenmesi, devletlerin karakterinde belli bir farklılaşma yaratmıştır (Tilly, 2005: 40-44).

iv) Birden çok yazarlı bir kaynağa atıf yapılırken yazarların soyadları arasına "ve" konmalıdır. Şayet yazar sayısı üçten fazlaysa ilk yazarın soyadından sonra "vd." yazılmalıdır.

Örnek: Komünist Manifesto'da da belirtildiği gibi (Marx ve Engels, 1998: 55), ...

Örnek: 20. yüzyıla ilişkin bir diğer önemli çalışmada (Best vd., 2006), ...

v) Bir konuda birden çok kaynağa aynı anda referans verilecekse, bu kaynakları ayırmak için ";" işareti kullanılmalıdır.

Örnek: Bismarck'ın kurduğu ittifaklar sistemi (Armaoğlu, 1975: 184-212; Ülman, 2002: 144-157) ...

vi) Bir yazarın aynı tarihli birden çok kaynağı kullanılmışsa, bu kaynakların yayın yıllarına bitişik olarak a, b, c ... harfleri kullanılmalıdır.

Örnek: Çetin Altan, son altı ay içinde bu konuyu üç kez ele almıştır (2012a; 2012b; 2012c).

vii) Bir yazarın farklı tarihli kaynaklarına aynı anda referans verilecekse bu kaynakların yayın yılları arasına virgöl konulmalıdır.

Örnek: Osmanlı tarihiyle ilgili çalışmalarında Timur (1994, 1996, 1998), ...

viii) İkincil kaynağa referans verilecekse önce ikincil kaynağa ait bilgiler verilecek, bunun ardından "aktaran" ifadesi yazılarak ve aktaran kaynağa ait bilgiler belirtilecektir.

Örnek: 1983-1986 döneminde Fransa'nın Bask bölgesinde GAL tarafından yapılan eylemlerde, 10'u ETA'yla hiçbir bağı bulunmayan Fransız olmak üzere 27 kişi hayatını kaybetmiştir (Roller, 2002: 116 aktaran Aktoprak, 2010: 382)

ix) Bir kurumun yayınına referans verilecekse kurum adı, yayın yılı ve varsa sayfa numarası sırasıyla yazılmalıdır.

Örnek: Konuyla ilgili veriler (TÜİK, 2011: 7) ...

x) Süreli yayınlara referans,

- Köşe yazısı/makale: Yazarın soyadı, yılı ve sayfa numarası.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012: 5) ...

- Yazarı belli olmayan haber: *Yayının adı* (italik), tarihi ve varsa sayfa numarası.

Örnek: Düşürülen uçakla ilgili olarak ortaya atılan bazı iddialar (*The Economist*, 2012: 16) ...

xi) Elektronik kaynaklar:

- Bir internet sitesinde yazarı belli olmayan bir kaynağa verilecek referanslar sonnotlarda, Belgenin başlığı, (belge tarihi). İnternet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY biçiminde yazılmalıdır.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15/10/2012.

- Süreli yayınlarda yazarı belli olan kaynağa referans: Yazarın soyadı ve yayın yılı.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012) ...

xii) Metin içerisinde yer alan alıntılarını kısaltmak için üç nokta şu şekilde kullanılmalıdır:

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için "iş hayatı açısından çekici bir ortam" yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Bu açıdan bakıldığında "paradoksal biçimde, köylü devriminin nihai zaferi... köylülüğün sonunu getirir" (Hardt ve Negri, 2004: 140).

xiii) Dört satırı geçecek alıntılar için bir satır atlanarak içeriden paragraf başı yapılmalı ve alıntı, tırnak içinde olmaksızın, 1 satır aralığında ve 10 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için "iş hayatı açısından çekici bir ortam" yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin Harvey (1999: 195) şu saptamayı yapmaktadır:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için "iş hayatı açısından çekici bir ortam" yaratmaya zorlanmaktadır.

xiv) Kişisel görüşmelere verilecek referanslar şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Bu konuya kuşkuyla yaklaştığını belirten Çelenk (Kişisel görüşme, 10.12.2012)...

### **Kaynakça Yazımı**

Makalenin sonuna eklenecek Kaynakça, 10 punto, tek aralık ve Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Tüm kaynaklar, yazarların soyadlarına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır.

ii) Yazarların soyadları, sadece baş harfleri büyük olacak şekilde yazılmalıdır.

iii) Bir yazarın birden çok eserinden yararlanmışsa, yazarın adı her eser için yeniden yazılmalı ve sıralama eserlerin tarihlerine göre eskiden yeniye doğru yapılmalıdır.

iv) Kaynakça yazımı için gerekli olan bilgilerin eksik olması halinde aşağıdaki işaretler kullanılacaktır:

tarih yok            t.y.  
basım yeri yok    y.y.  
yayıncı yok        yay.y.

v) Kitap şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Kurlansky M (2005). *1968: The Year That Rocked The World*. London: Vintage.

Örnek: Marx K ve Engels F (1998). *Komünist Manifesto*. Çev. M Erdost, Ankara: Sol Yayınları.

Örnek: Oran B (der) (2001). *Türk Dış Politikası*. Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Örnek: Best A vd. (2008). *Uluslararası Siyasi Tarih: 20. Yüzyıl*. Çev. T U Bilge ve E Kurt, İstanbul: Yayın Odası.

vi) Derleme kitapta bölüm şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Ferrarotti F (1997). Bir Karşı Kültürün Doğuşu: Kropotkin'den Sakharov'a. İçinde: F Mayor ve A Forti (der), *Bilim ve İktidar*, Çev. M Küçük, Ankara: TÜBİTAK, 107-123.

Örnek: Akdevelioğlu A ve Kürkçüoğlu Ö (2001). Orta Doğu'yla İlişkiler. İçinde: B Oran (der), *Türk Dış Politikası*, Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 357-369.

vii) Dergiden makale (söz konusu dergide aksi belirtilmedikçe) şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Okay M O (2003). Modernleşme ve Türk Modernleşmesinin İlk Dönemlerinden İnanç Krizlerinin Edebiyata Yansıması. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 3, 53-64.

Örnek: Cooke P (1988). Modernity, Postmodernity and the City. *Theory, Culture and Society*, 5 (2-3), 475-492.

Örnek: Türel O (2011). 2011 Yazında Orta Doğu'yu Düşünürken. *Mülkiye Dergisi*, 35 (3), 9-60.

viii) Tez şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Albayrak Ö (2003). Refah İktisadının Teorik Temelleri: Piyasa Refah İlişkisi. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

ix) Süreli yayınlar şu şekilde yazılmalıdır:

- Yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. *Radikal*, 19 Ekim, 7.

- Yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: *Radikal* (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. 12.

x) İnternet kaynakları şu şekilde yazılmalıdır:

- Süreli yayında yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. *Radikal*, 19 Ekim. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Süreli yayında yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: *Radikal* (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Yazarı belli olmayan kaynakların yazımı

Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15.10.2012.

- Yazarı belli olan kaynakların yazımı

Yazarın soyadından sonra adının baş harfi (varsa tarih). Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: Chomsky N (06.10.2012), Issues That Obama and Romney Avoid. <http://www.zcommunications.org/issues-that-obama-and-romney-avoid-by-noam-chomsky>. Son erişim tarihi, 19.10.2012.

x) Kurum raporu şu şekilde yazılmalıdır:

Kurum adının kısaltması (Kurumun tam adı) (belge tarihi). Belgenin başlığı. Yayın yeri: Kurum adı/yayınçı.

Örnek: TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2011). İstatistiklerle Türkiye 2011. Ankara: TÜİK.

xi) Kişisel görüşme şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Taner Timur'la kişisel görüşme, 27.09.2012.

xii) Yazı içinde referans verilen ikincil kaynaklar Kaynakça içinde gösterilmemelidir.